

Uluslararası
OSMANLI'DAN CUMHURİYETE ÇORUM
Sempozyum

23-25 Kasım 2007

III. CİLT

Yayına Hazırlayanlar

Doç. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ
Doç. Dr. Mesut OKUMUŞ
İrfan YİĞİT

Çorum Belediyesi Yayınları: 5

Çorum

2008

Sempozyum Düzenleme Kurulu

Mustafa TOPRAK (Çorum Valisi)

Turan ATLAMAZ (Çorum Belediye Başkanı)

Prof. Dr. Serdar KILIÇKAPLAN (Hitit Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. Ferhat KOCA (Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekan Vekili)

Doç. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ (Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)

Doç. Dr. Mesut OKUMUŞ (Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)

Doç. Dr. Muhit MERT (Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)

Ethem ERKOÇ (Araştırmacı-Yazar)

Ali ALAKOÇ (Çorum Belediyesi)

İrfan YİĞİT (Çorum Belediyesi)

Sempozyum Sekretaryası

Doç. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ, Hitit Üniv. İlahiyat Fakültesi

Doç. Dr. Mesut OKUMUŞ, Hitit Üniv. İlahiyat Fakültesi

Ethem ERKOÇ, Emekli Öğretmen, Araştırmacı-Yazar

İrfan YİĞİT, Çorum Belediyesi

Osman YÜZTGEÇ, Çorum Valiliği

Yayına Hazırlayanlar

Doç. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ

Doç. Dr. Mesut OKUMUŞ

İrfan YİĞİT

Baskı Yeri ve Tarihi

Lider Matbaacılık A.Ş. - ÇORUM

Yayımlanan Tebliğlerin yasal tüm sorumluluğu yazarlarına aittir. Tebliğler Çorum Belediyesi'nden izin alınmadan kısmen ya da tamamen bir başka yayında kullanılamaz veya elektronik ortama aktarım ve kopyalaması yapılamaz.

İsteme Adresi:

Çorum Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kent Arşivi

Yeni yol Mah. Gazi Cd. Turgut Özal İşmerkezi Kat:3 ÇORUM

Tel: 0 364 225 08 10 / 1539

E-posta: irfan-yigit@hotmail.com

<i>Prof. Dr. Sönmez Kutlu - Prof. Dr. Hasan Onat'ın ' Çorum Aleviliği'</i>	
Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1773
<i>Arş. Yazar Bahadır Alagöz - Engin Kanbur'un 'Çorum Kütüphanelerinin Gelişim</i>	
<i>Sürecinde Bilgi ve Belge Yönetimi' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi</i>	1777
<i>Arş. Yazar Ethem Erkoç - Aysun Kanbur'un 'Eğitim Kurumlarında</i>	
<i>Örgütlenme Süreci ve Çorum Medreseleri Açısından Değerlendirilmesi'</i>	
Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1779
<i>Doç. Dr. Osman Eğri - Yrd. Doç. Dr. Mithat Aydın'ın 'Çorum'da Eğitim'</i>	
Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1781
<i>Arş. Yazar Ethem Erkoç - Muzaffer Gündoğar'ın ' Çorumlu Dergisi'</i>	
Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1783
<i>Arşiv Uzm. Mustafa Serin - Arş. Gör. Hatice Yıldırım'ın 'Çorumlu Bir Siyaset Adamı:</i>	
<i>Dursun Yalvaç Bey' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi</i>	1785
<i>Prof. Dr. Nesimi Yazıcı - Doç. Dr. Mehmet Mahfuz Söylemez'in ' Fikret Gazetesine</i>	
<i>Göre Çorum' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi</i>	1787
<i>Doç. Dr. H. İbrahim Zeybek - Doç. Dr. Cevdet Yılmaz'ın 'Çorum İl Nüfusunun</i>	
<i>Sosyo-Ekonomik Yapısı, Demografik Nitelikleri ve Coğrafi Dağılışı Özellikleri'</i>	
Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1789
<i>Prof. Dr. Ömer Turan - Prof. Dr. Ömer Demirel'in 'Osmanlı Dönemi Çorum'da Ailenin</i>	
<i>Demografik Yapısı' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi</i>	1791
<i>Doç. Dr. Cevdet Yılmaz - Yrd. Doç. Dr. Salih Şahin - Yrd. Doç. Dr. Mutlu Yılmaz'ın</i>	
<i>'Cumhuriyet Döneminde Çorum İlinde Nüfus Gelişimi'</i>	
Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1793
<i>Metin Uçar - Yrd. Doç. Dr. Tahir Kodal'ın ' Cumhuriyet'in İlk Genel Nüfus Sayımına</i>	
<i>Göre Çorum'un Nüfus Yapısı' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi</i>	1795
<i>Prof. Dr. Ferhat Koca - Doç. Dr. Mehmet Beşirli'nin 'Osmanlı'da Hibe Uygulamasına</i>	
<i>Bir Örnek: Çorum Kadısı Teyyib Efendi Örneği'</i>	
Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1801
Ekler	
<i>Hasan Tuluk - Çorum'da Bakırcılık Sanatının Gizli Kalmış</i>	
<i>Tarihi Üzerine Birkaç Not</i>	1807
Sempozyum Programı	1815
Katılımcılar Listesi	1829
Basında Sempozyum	1835
Sempozyum Fotoğrafları	1845

Arş. Yazar Ethem Erkoç - Gazanfer Eryüksel'in 'Çorumda Sinema Tarihi' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1721
Prof. Dr. Nuran Kayabaşı - Yrd. Doç. Dr. Fikri Salman'ın 'Çorum ve Civarında Geleneksel Giysilerin Özellikleri' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1723
Doç. Dr. Yılmaz Can - Yrd. Doç. Dr. Ömer İskender Tuluk-Servet Keleş'in 'Osmanlı'nın 'Yerel'i: Çorum Yöresinde Benzer Tipoloji Gösteren Üç Cami' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1725
Dr. Adem Korukcu - Seat Uzeirowski 'Almanya'da Yaşayan Çorumluların Dini ve Kültürel Sorunları' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1727
Doç. Dr. Hasan Kurt - Ali Şamil Hüseyinoğlu'nun 'Azerbaycan'ın İstiklali Uğrunda Şehit Olan Çorumlular' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1733
Doç. Dr. Osman Eğri - Emine Öztürk Uzeirovski'nin 'Almanya'da Yapılan Çalışmalarda Çorum ve Çorumlular' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1737
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Çakır - Zülfi Gaydan'ın 'Çorum Yöresine Ait Türkülerin Form Muhteva ve Teknik Açidan Analizi' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1739
Prof. Dr. Mehmet Akkuş - Prof. Dr. Necati Demir'in 'Türk Destanlarında Çorum' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1741
Yrd. Doç. Dr. Yavuz Bayram - Yrd. Doç. Dr. Cafer Şen'in 'Çorumdaki Edebî Muhite Katılan Edipler' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1743
Yrd. Doç. Dr. Zülfikar Güngör - Doç. Dr. Vusale Musalı'nın 'Tezkirelerin Çorum Nüshaları' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1745
Prof. Dr. Hüseyin Peker - Dr. Muammer Cengil'in 'Çorum Dini Hayatında Süheyb-i Rumi ve Kereb-i Gazi'nin Yeri' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1747
Prof. Dr. Salim Ögüt - Dr. Kaşif Hamdi Okur'un 'Hacı Recepz'ade Osman Nuri'nin Risaleleri Işığında 19. Yüzyıl Çorum'un Dini Düşüncesinden Bazı Kesitler' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1749
Arş. Yazar Abdulkadir Ozulu - Atilla Laçın'ın 'Çorum İle İlgili Eser Yazan Edebiyatçılar' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1751
Prof. Dr. Ahmet Turan Arslan - Doç. Dr. Muhittin Eliaçık'ın 'Ebussuud Efendi ile Şemsi Paşa'nın Manzum Yazışmaları' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1753
Prof. Dr. Bedrettin Çetiner - Doç. Dr. Muhittin Eliaçık Tarafından Hazırlanan 'Ebu's-Suû Efendi ile Şemsi Paşa'nın Manzum Yazışmaları' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1755
Arş. Yazar Muzaffer Gündoğar - İrfan Yigit'in 'Çorumlu Kütüphaneci Eşref Ertekin' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1759
Yrd. Doç. Dr. Ömer İskender Tuluk - Doç. Dr. Abdülkadir Dünder'in 'Abdal Ata Zaviyesi' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1761
Cafer Şen	1762
Yrd. Doç. Dr. Yavuz Bayram - Yrd. Doç. Dr. Mustafa Tekin'in 'Çorumlu Kayıkçı Kul Mustafa'nın Şiirlerindeki Sosyal ve Tarihsel Unsurlar' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1763
Prof. Dr. Ali Yılmaz - Doç. Dr. Osman Eğri'nin 'Çorum Yöresindeki Alevi-Bektaşî Elyazmaları ve Muhtevaları Üzerine' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1765
Dr. Cemil Hakyemez - Yaşar Kalafat'ın 'Çorum ve Çevresi Merkezli Türk Kültürü Halklarda Saçı' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi	1769

<i>Doç. Dr. Ali YILMAZ - Osmanlı'dan Günümüze Çorum'da Sanayi</i>	1653
Müzakereler	
<i>Yrd. Doç. Dr. Ahmet Mutlu - Yrd. Doç. Dr. Yüksel Kaştan'ın 'Çorum'da Eğitimin Cumhuriyet-Dönemi Tarihi Gelişimi' Adlı Bildirisinin Müzakeresi</i>	1669
<i>Prof. Dr. Ali Birinci - 'Çorum Tarihinin Kaynakları'</i>	
<i>Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi</i>	1671
<i>Arş. Yazar, Abdulkadir Ozulu - Doç. Dr. Ahmet Halaçoğlu'nun 'Birinci Dünya Savaşından Sonra Çorum'da Eşkıyalık ve Bazı Polisiye Olaylar'</i>	
<i>Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi</i>	1673
<i>Arş. Yazar, Abdulkadir Ozulu - Yrd. Doç. Dr. Kemal Daşcıoğlu'nun 'Çorum Hapishanesi' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi</i>	1674
<i>Prof. Dr. Mehmet Şeker - Yrd. Doç. Dr. Emine Altınay Şam'ın 'Çorum'da Ermeni Olayları' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi</i>	1675
<i>Prof. Dr. Şefaettin Severcan - Prof. Dr. Ömer Turan'ın 'Çorum'da Ermeniler ve Ermeni Tehciri' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi</i>	1677
<i>Yrd. Doç. Dr. Şerif Korkmaz - Yrd. Doç. Dr. Özen Tok'un 'XVIII. Yüzyılda Çorum ve Çevresinde Eşkıyalığı Önlemeye Yönelik Olarak Nezre Bağlama'</i>	
<i>Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi</i>	1679
<i>Arş. Yazar Daver Kolağası - Mahmut Şener'in 'Çorum Mebusu İsmet Eker ve I. TBMM Çalışmaları' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi</i>	1681
<i>Doç. Dr. Mesut Okumuş - Arş. Gör. Yalçın Atalak'ın 'Tevkî Süleyman Feyzi Paşa' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi</i>	1685
<i>Prof. Dr. Osman Çetin - Yrd. Doç. Dr. Osman Karatay'ın 'Tuna Boylarında Alacalı Bir Savaşçı: Yeğen Osman Paşa' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi</i>	1687
<i>Yrd. Doç. Dr. Halil İbrahim Şimşek - Oğuzhan Kantar'ın 'Çorumlu İbrahim İpek Efendi: Hayatı ve Tasavvufi Görüşleri' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi</i>	1691
<i>Dr. Mehmet Ümit - Ethem Erkoç'un 'Ahmet Feyzi Çorumi ve Feyzül-Vahib Fi-Necat-i Ebi Tâlib' Adlı Eseri Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi</i>	1693
<i>Dr. Süleyman Gezer - Dr. Şevket Kotan'ın 'Ebussuud Efendi'nin Tefsir Yöntemi Hakkında Bazı Mülâhazalar' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi</i>	1697
<i>Prof. Dr. Ferhat Koca - Doç. Dr. Mehmet Eren'in 'Çorum'daki İlmî Hayata Önemli Katkısı Olan Bir Osmanlı Alimi: Yûsuf Bahrî'</i>	1701
<i>Yrd. Doç. Dr. M. Naci Kula - Yrd. Doç. Dr. İsmet Altıkardeş'in 'Çorum'da Bir Gönül İnsanı: Hakkı Bilal'</i>	1705
<i>Doç. Dr. Mehmet Evkuran - Dr. Hafsa Fidan'ın 'Kentlerin Şehirleşme Sürecinde Kadının Rolü - Çorum Örneği' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi</i>	1709
<i>Prof. Dr. Münir Atalar - Prof. Dr. Şuayip Özdemir'in 'Çorumlu Büyük Alim: Şeyhzade Abdullah Vecihi Efendi' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi</i>	1713
<i>Prof. Dr. Mehmet Akkuş - Yrd. Doç. Dr. Zülfikar Güngör'ün 'Çorumlu Bir Mutasavvıf Şair: Çerkez Seyhi Hacı Ömer Lütfi Efendi' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi</i>	1715
<i>Prof. Dr. Mustafa Auşar - Yrd. Doç. Dr. Halil İbrahim Şimşek'in 'Şiranlı Hacı Mustafa Efendi' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi</i>	1717
<i>Doç. Dr. Abdulkadir Dünder - Yrd. Doç. Dr. Mustafa Kemal Şahin'in 'Cemilbey Köyündeki Selçuklu Camisi' Başlıklı Bildirisinin Müzakeresi</i>	1719

İÇİNDEKİLER

<i>Yrd. Doç. Dr. Sadiye Uşak, Öğretmen Remzi Karadurak</i>	
Çorum'da Muallimler Birliği	1187
<i>Yrd. Doç. Dr. Mithat Aydın - Çorum'da Eğitim</i>	1197
<i>Blm. Uzm. Aysun Kanbur, Blm. Uzm. Engin Kanbur - Çorum Kütüphanelerinin</i>	
Yönetim Sürecinde Bilgi ve Belge Yönetimi	1221
<i>Blm. Uzm. Aysun Kanbur, Blm. Uzm. Engin Kanbur - Eğitim Kurumlarında</i>	
Örgütlenme Süreci ve Çorum Medreseleri Açısından Değerlendirilmesi	1241
<i>Doç. Dr. Mehmet Mahfuz Söylemez - Fikret Gazetesine Göre Çorum</i>	1259
<i>Yrd. Doç. Dr. Mehmet Mercan - XX. Yüzyılın İlk Yarısında Çorum Basını</i>	1275
<i>Araştırmacı, Yazar Abdulkadir Ozulu - Çorum'da İlk Matbaa ve İlk Gazeteler</i>	1295
<i>Araştırmacı, Yazar Muzaffer Gündoğar - Halkevleri ve Çorum Halkevi Dergisi:</i>	
Çorumlu Atatürk'ün Devrim Kurumları	1307
<i>Okt. Hatice Yıldırım - Bir Siyaset Adamımız Dursun (Yalvaç) Bey</i>	1335
<i>Prof. Dr. Ömer Demirel - Osmanlı Dönemi Çorum'da Ailenin</i>	
Demografik Yapısı	1355
<i>Doç. Dr. Cevdet Yılmaz - Çorum İl Nüfusunun Sosyo - Ekonomik Yapısı,</i>	
Demografik Nitelikleri ve Coğrafi Dağılışı Özellikleri	1365
<i>Doç. Dr. Osman Gümüşcü, Arş. Gör. Tülay Aygören, Abdullah Uğur-</i>	
Daimi İskemetgaha Göre Türkiye İç Göçlerinde Çorum İlinin Yeri	1387
<i>Yrd. Doç. Dr. Mustafa Nuri Türkmen - Çorum'un 1672 Yılı Olağanüstü</i>	
Vergilerinin Kısa Bir Değerlendirmesi	1403
<i>Arş. Gör. Erdal Taşbaş - Nogaylar'ın Çorum'da İskan Edilmesi</i>	1411
<i>Doç. Dr. Ali Açikel - Çorum Kazasında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri</i>	1429
<i>Yrd. Doç. Dr. Tahir Kodal - Cumhuriyetin İlk Genel Nüfus Sayımına Göre</i>	
Çorum'un Nüfus Yapısı	1451
<i>Dr. Salih Şahin, Dr. Mutlu Yılmaz - Cumhuriyet Döneminde Çorum İlinde</i>	
Nüfus Gelişimi	1473
<i>Dr. Mehmet Kılıç - Çorum İlinde Kırsal ve Kentsel Nüfus Hareketleri ve</i>	
Bunun Sosyo-Ekonomik Yapı Üzerindeki Etkileri	1489
<i>Prof. Dr. Ahmet Samsunlu - Çorum'da Nüfus Değişimi ve İmar Planları</i>	1501
<i>Doç. Dr. Ahmet Cihan - Osmanlı Toplumunda Bir Kültür Plantasyonu</i>	
Olarak Sürgünler: Çorum'lu Şeyh Ahmet'in Kıbrıs'ta Sürgün Hayatı	1521
<i>Yrd. Doç. Dr. Mucize Ünlü - I. Dünya Harbi Yıllarında Çorum</i>	
Menfasında Sürgünler	1541
<i>Yrd. Doç. Dr. Pelin İskender - Kafkasya Göçmenlerinin Çorum'a İskânı</i>	1561
<i>Arş. Gör. Cemal Çetin - XVIII. Yüzyıl Çorum Menzilhâneleri</i>	1573
<i>Doç. Dr. Mehmet Beşirli - Osmanlı'da Hibe Uygulamasına Bir Örnek:</i>	
Çorum Kadısı Teyyip Efendi Örneği	1595
<i>Hümevra Karabıyık - 19. Yüzyıl Ortalarında Çorum Sancağı</i>	
Osmanlı Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı	1615
<i>Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Saraçoğlu, Yrd. Doç. Dr. Günay Kara - Sosyo-Ekonomik</i>	
Göstergeler Işığında Çorum	1633

ÇORUM'DA MUALLİMLER BİRLİĞİ

Sadiye TUTSAK*

Remzi KARADURAK**

1. Ülke Genelinde Muallimler Birliği

XIX. yüzyılda dünyada örgütlenen muallimlerin Osmanlı Devleti'nde teşkilatlanması ise 1908'de (meşrutiyetin ilanından sonra) başlamış ve ilk olarak Encümen-i Muallimin kurulmuştur. Ancak bu cemiyet fazla bir ilgi görmemiştir. Yine aynı yıl, Muhafaza-i Hukuki Muallimin açılmıştır. Daha sonra bu ikisi, Zeki Bey'in başkanlığında birleşerek Cemiyet-i Muallimini oluşturmuştur. Cemiyet yayın organı olarak "Mirat-ı Maarif" adında bir dergi çıkarmıştır.¹

1914 yılında, bir Muallimler Cemiyeti girişiminde bulunulmuş ancak bu girişim tüm ülkeye yayılamamıştır. 8 Mart 1918 yılında İttihatçıların önemini yitirmeye başladıkları dönemde tekrar kurulmuştur.

Milli Mücadele yıllarında İstanbul, Ankara, Yozgat ve Tokat illerinde muallimler, ödenmeyen maaşlarından dolayı çektikleri mali sıkıntı yüzünden greve gitmiştir.

Temmuz 1920'de Ankara'da kurulan Muallim ve Muallimler Cemiyeti 7 Mayıs 1921'de Türkiye Muallimler Cemiyetine dönüşmüş ve uzun yıllar bu isimle devam etmiştir.

Ülke genelinde teşkilatlanmaya çalışan Muallimler Cemiyeti, 1915² yılında Çorum merkezde şubesini açmıştır. Daha sonraki yıllarda zamanla, Sungurlu, İskilip, Mecitözü kazalarında Birliğin şubeleri açılmıştır. Muallimler Birlikleri, ülke genelinde olduğu gibi Çorum ve kazalarında da daimi surette halkın hizmetinde bulunmuşlardır. Muallimler Birlikleri, çeşitli zamanlarda verdikleri konferanslar, konserler, musiki dersleri ile halkı bu konularda aydınlatmaya ve bilinçlendirmeye çalışmışlardır.

Muallimler Birliği'nin, Harf İnkılâbıyla birlikte çalışmalarını artırdıkları görülmektedir. Bulundukları yerlerde halkın yeni harflere ilgi ve alakasını

* Yrd. Doç. Dr. Uşak Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

** Bilim Uzmanı Uşak Anadolu Meslek ve Kız Meslek Lisesi Tarih Öğretmeni.

1 http://www.kurtulushareketi.org/index.cgi?print_article=dergi/5/aldemir_egitim

2 Fikret, 31 Mart 1928.

artırmak amacıyla teşvik edici faaliyetlerde bulunmuşlardır. Muallimlerin, gönüllülük esasına dayalı olarak verdikleri gerek bireysel ve gerekse toplu derslerde, halkımıza yeni harflerimizi öğretmeye çalışmışlardır. Gece gündüz, hafta içi ve hafta sonu demeden sürekli olarak düzenli dersler vermişlerdir.

2. Çorum Ve Kazalarında Muallimler Birliği

a. Çorum Muallimler Birliği

Muallimler Birliği, Çorum'da 1915 yılında kurulmuştur. Bu Birliğin kuruluşu hakkındaki bilgilere Fikret gazetesinde ulaşabilmekteyiz. Fikret gazetesinin 31 Mart 1928 tarihli sayısında birlikle alakalı şu yazı vardır: "Henüz hiçbir tarafta Muallimler Cemiyeti veya birliği yoktu veya pek azdı. 1331 yılında münevverden, izleyecekleri meslek, terakki ve çabalarının kabul olmayacağını idrak eden Çorum muallimleri, bugünkü Köy Yatı Mektebinin bahçesinde toplanarak yazdıkları bir Nizamname ile, mahalli bir teşkilat yapmışlar, müsaade-i resmiye almaya teşebbüs etmişlerdir.

Bu gibi cemiyetlerin baş belası olacağı kanaatini besleyen bazı alakadar zevat tarafından bu hayırlı teşebbüs ikamete uğratılmış ve yalnız müteşebbislerin dimağına yerleşen topluluk ve birlik duygusu sildirilememiştir. Resmi teşkilata mani olmak isteyenlerin, şahsiyet-i maneviyesi, selahiyeti de akim kalınca, gizliden gizliye beslenen birleşme fikri yine canlanmış, ilk teşebbüste birkaç ay sonra, Çorum Muallimler Birliği Cemiyeti, namıyla mahalli ve resmi bir cemiyet faaliyete başlamıştır. Bilahare teşkil edilen bu umumi birlik merkezine birkaç sene evvel ilhak eden cemiyet (Dernek, Birlik) adını almıştı. İlhakdan gerek evvel ve gerek sonra zevahirden, alayışdan azade çalışmakta muvaffakiyete doğru adımlamakta iken geçen seneden beri Birlik her nasılsa tatil ve faaliyet etti.

Çorum Muallimler Cemiyeti veya Birliğinin daha şümullu tarihcesini tatil faaliyet esbabı umumiyeye teşrihe lüzum görmüyoruz. Maziye bir daha açılmasını arzu ettiğimiz kalın bir perde çekmek istemiyoruz.

Gerçi Muallimler Birliği Çorum merkezinin şu sekiz on aylık tatil faaliyeti dolayısıyla memleketimiz muallimleri şifahi ve tahriri birçok hücumlara ve taaruzlara maruz kaldılar, işin iç yüzünü anlamayanların, anlamak istemeyenlerin ithamları altında kaldılar. Gazete sütunlarında inkılabın muallimlere tahsil ettiği vazifeler gösterilerek ikazlar ve taarizler yapıldı. Etraftakilerin bu faaliyetlerinden, hareketlerinden uzak olmaları yazıldı".³

3 Fikret, 31 Mart 1928.

Buradan da anlaşıldığı gibi, Çorum Muallimler Birliği'nin kuruluşu fedakar birkaç muallimin gayretleri ile kurulmuştur. Türkiye genelinde henüz hemen her yerde teşkilatlanamamış olan bir cemiyetin, Çorum'da teşkilatlarını açması elbette ki zorluklarla karşılaşmasına sebep olmuştur. Birliğin kuruluşunu engellemeye çalışanlar bunu başarabilmek için çeşitli teşebbüslerde bulunmuşlarsa da bunda başarılı olamamışlardır.

Bu dönemde Çorum'da kısa bir sürede olsa yayın hayatında bulunmuş olan Fikret gazetesinden elde edilen bilgilere göre; Muallimler Birliği, her hafta düzenli olarak konferanslar vermiştir. Bu konferanslarla, halkı eğitim, kültür, edebiyat alanlarında bilinçlendirmeye, yetiştirmeye çalışmıştır. Genelde, Çorum Orta Mektebi ve ilk mektepler muallimleri olmak üzere, zaman zaman il dışından gelenlerde bu konularda konferanslar vermişlerdir. Bu konferanslar, yoğun ilgiyle, kalabalık bir dinleyici tarafından takip edilmiştir.⁴

Muallimler Birliği, Çorum'da hapishanelere kadar dershaneler açıp, buradaki vatandaşlarımızın, hem okuma yazma öğrenmesini sağlamış hem de her konuda onları bilinçlendirmeye çalışmışlar ve buralarda, kadın ve erkek mahkumlara haftanın belli günlerinde, okuma yazma öğretmişlerdir.

1928 yılının Mart ayında, Muallimler Birliği bir toplantı yapmıştır. Bu toplantıda, İdare Heyeti seçimi de yapılmıştır. Yapılan seçim neticesinde, aday olan muallimlerden Şevket Bey 21, Feride Hanım 17, İsmail Şevki Bey 16, Mahir Bey 14, Şerif Bey 13, Ruhi Bey 11, Hami Bey 8 oy almışlardır.

İdare Heyeti daha sonra kendi aralarında yaptıkları seçimle, Erkek Orta Mektep Müdürü Tefik Bey ile Orta Mektep Muallimi Mehmet Ragıp ve Tarih-Coğrafya Muallimi Nazif Beyler divan heyetine seçilmişlerdir. İdare Heyetinin seçilmesinden sonra, buraya seçilen muallimler kendi aralarında, görev dağılımı yapmışlardır. Bu dağılıma göre Muallimler Birliği başkanlığına, Kız Orta Mektebi Tabiat muallimi Şerif Bey, katipliğe Cumhuriyet Mektebi baş muallimi Hami Bey, veznedarlığa ise İnkılâp Mektebi baş muallimi Mahir Bey seçilmişlerdir.

Kültür ve sanata önem veren Muallimler Birliği, 12 Temmuz 1928 akşamı, Çorum'a yeni gelen, Maârif Müdürü Emin Bey için, milli kütüphane salonunda bir konser tertip etmiştir. Ayrıca, Erkek Orta Mektebi, ikametlerine tahsis edilmiş, geldiği gün gösterişli bir karşılama yapılmış, akşama da yemek

4 Fikret, 31 Mart 1928.

ziyafeti verilmiştir. Müdür Bey için verilmiş olan bu yemeğe, kız ve erkek orta mektebi müdürleri, Muallimler Birliği İdare Heyeti, başmuallim hanımlar ve beyler katılmışlardır.

Konsere, Vali Faiz Beyefendi'nin yanı sıra, Orta mektepler muallimleri, Ziraat Mektebi muallimleri, köylerde ve şehirde bulunan bütün ilk mektepler muallimleri katılmıştır. O akşam, Kanuni Zeki, Udi Muallim Asaf ve Sait Bey'ler tarafından alaturka konser verilmiştir. Behram Lütü Bey bu gecede, Muallimler Birliği adına kısa bir konuşma yapmıştır. Daha sonra muallimler arasından Emin Bey, yaptığı konuşmasında kısaca düşüncelerini şöyle ifade etmiştir: "Muallimler mesleğinin, bağlı olduğu muallimlik faziletinin manasını, meslek kutsiyeti ve ulviyetini izah buyurdular. Ayrıca vali beyefendinin mesaisini minnetle yad ediyor, Çorum muallimlerinin uyumlu çalışmasını memnuniyetle karşılaşıyorum".⁵

Çorum Muallimler Birliği, halkı müzik konusunda eğitmek ve teşvik etmek amacıyla 1928 yılında bir musiki dershanesi açmıştır. Burada, musiki alanında ihtisas sahibi olan ve şehir merkezi ile köylerde çalışan muallimler tarafından dersler verilecektir. Bu konuda 12 Mart 1928 tarihli Fikret gazetesi'ndeki haber şöyledir: "Musiki ruhun gıdasıdır derler. Ne kadar doğrudur bu sözler. Yorulan dimağı sazla dinlendirmek için, hemen hepimiz kendimizde daima aranan bir ihtiyaç hissederiz. Memleketimizde pek sönük bir halde bulunan musiki hayatını canlandırmak, yaşatmak için çareler aradığına şüphemiz olmayan gençlerimize bu mühim ihtiyaçta elde ettirecek müsait bir sahanın açıldığını ilan ederiz.

Muallimler Birliği, Türk Ocağı binasında bir musiki dershanesi açmış, ihtisas sahibi muallim beyler tarafından, musiki talim ve terbiyeyi temine muvaffak olmuştur. Kendileri, saat 16.00'dan 17.00'ye kadar, Milli Kütüphane salonundaki, Birlik idaresinde, geceleri saat 19.00'dan 21.00'e kadar Türk Ocağı'nda talebe kayıt yapmaktadırlar. Hevesliler ve bütün gençlerimizin kayıt olmalarını tavsiye ederiz".⁶

Çorum merkezde açılan çok sayıdaki dershanelerden birisini de Muallimler Birliği açmıştır. Burada, halka okuma yazma öğretilerek, harf inkılabının kısa sürede daha geniş alana yayılması ve daha çok kişi tarafından benimsenmesi sağlanmıştır. Muallimler Birliği tarafından harf inkılabı öncesinde açılan, Halk Okutma Mektebi'nde otuz yaşına kadar hiç okuma

⁵ Çorum, 12 Temmuz 1927.

⁶ Fikret, 12 Mart 1928.

yazma bilmeyenler ile ilk tahsili yarıda bırakanlar, muallimler tarafından okutulmuştur.

B. İskilip Muallimler Birliği

İskilip'te Muallimler Birliği 1925 yılında kurulmuştur. Türkiye çapında faaliyet gösteren Muallimler Birliği'nin ve Türk Ocağı'nın, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren İskilip'te şubeleri bulunuyordu. Cumhuriyetin, ortaya koymaya çalıştığı, geliştirmek istediği, modern toplumumuzu oluşturma gayretleri, bu cemiyetler öncülüğünde yürütülüyordu.

İskilip Muallimler Birliği'nde, muallimlerden başka, kaymakam, ziraat katibi, doktor, dava vekili ve baytar gibi görevlilerde bulunuyordu. Bütün Birlik üyeleri kendi meslekleri ve alanları ile ilgili olarak, daima halkı aydınlatmaya çalıştılar. Bunun içinde, halka rahatlıkla ulaşabilecek yollardan en önemlisi olan, Kurtuluş Yolu mecmuasını yayınladılar. Ayrıca konferans, konser ve tiyatro aracılığıyla halkı inkılapların getirmiş olduğu yeni düzene adapte etmeye çalışıyordu. 1 Temmuz 1927 tarihli Kurtuluş Yolu mecmuasında yer alan bir haberde şöyle denilmektedir; "Muallimler Birliği'nde, Maârif Memuru Rafet Bey kardeşimiz, umum muallimlere, toplu usul tedris hakkında bir konferans verdi. Ve mihveri usul tedrisine misal olarak, tahrir nüfusu gösterdiler ve izahat virdiler".⁷

Her Pazartesi akşamı, düzenli olarak, Muallimler Birliği üyesi olan muallimler, konferanslar vermektedir. Verilen konferanslarda, mesleki, eğitim, milli, ekonomik, zirai ve sosyal konularda, halk bilinçlendirilmeye, aydınlatılmaya çalışılıyordu. Konferanslar düzenli olarak kütüphane salonunda yapılmakta idi ve her konferanstan sonra aynı yerde gece konserler verilirdi. Bu konserler de müzik yeteneği olan muallimler ya da memurlar tarafından verilmektedir.

1925 yılında İskilip'te şubesi açılan Muallimler Birliği, ilk iki yılında çalışmalarını başarıyla yürüttü. Programları çerçevesinde çalışmalarını sürdürdü. 1926 yılı sonlarında, Birlik üyeleri arasında çıkan şahsi sorunlar, Birliğin çalışmalarını kesintiye uğrattı. Üst üste toplanan kongreler, birlikteki sorunlara çözüm getirmedi. 20 Ağustos 1927'de yapılan kongreyle, yeniden istikrar sağlandı. Kesintiye uğrayan Birlik faaliyetleri yeniden hız kazandı. 23 Nisan 1927'de İskilip'te gazeteci ve aynı zamanda muallim olan Asım Nida

⁷ Kurtuluş Yolu, 1 Haziran 1927.

Bey'in yazmış olduğu, Hırsın Cezası adlı piyes, ilk olarak sahnelenmiş ve büyük beğeni toplamıştır.⁸

Üzerindeki uyuşukluğu atan, İskilip Muallimler Birliği, zaman zaman konferanslar konserler vermeye başlamıştır. Bunun için de, ilk hamle olarak tasarruf ve yardım sandığı açarak, sandık nizamnamesini hazırlayıp uygulamaya koymuştur. Düzenli olarak makbuz ve defter tutmaya başlamıştır.

İskilip Muallimler Birliği, 1 Teşrin-i Evvel/Ekim 1927'de oluşturduğu tasarruf sandığında para toplamaktadır. Bu paralar, Birlik üyelerinin sıkıntıları için kullanıldığı gibi, ihtiyacı olan fakir ve şehit çocukları ile mekteplerin ihtiyaçları içinde kullanılmaktadır. 1928'de sandıkta biriken para miktarı sene sonu itibarıyla 3.000 lirayı bulmuştur.

Kurtuluş Yolu mecmuasında, bu konuda yayınlanan bir yazıda: "1 Teşrin-i Evvel 1927'den itibaren üye ve aidat kaydı yapmaya başlayarak, ilk bir aylık mühlet zarfında sandık miktarını üç yüz elli liraya çıkartarak birkaç arkadaşın yardımına koştı. Sandığı, Birlik Heyeti idare etmektedir, hissedarlıkların Birlik mensubiyetinden olması şarttır. Hissedarların adetine ve şehri tahdidatlarına nazaran, sene sonunda sandık toplamının iki bin lirayı bulacağı anlaşılmıştır. Aynı zamanda muallimleri iktisada sevk eden sandık kurucularını ve üyelerini tebrik ederiz"⁹ şeklinde bilgiler verilmektedir.

Kurtuluş Yolu mecmuasında, yine sandıkla ilgili yayınlanan bir yazıda şu bilgiler bulunmaktadır: "Bu hafta memleket dahili birçok hayırlı ve uğurlu gençlik ve irfan hareketleri ile doldu. Muallimler Birliği'nin dirilmesi çok gayretli bir hamle ile ayağa kalkması ve ilk hızda tasarruf sandığını açması bütün senedir sızlayan ruhlarımıza merhem, açılan kalplerimize bir deva tesiri yaptı".¹⁰ Bu yazıdan da anlaşılabileceği gibi, Muallimler Birliği'nin çalışmaları bir süreliğine sekteye uğramış ve bu süre içinde, İskilip kültür, eğitim ve sosyal hayatında durgunluk yaşanmıştır.

Muallimler Birliği'nin binası elinden alınınca kısa bir süre açıkta kaldığı için yer sıkıntısı çekmişti. Fikret gazetesi, 16 Haziran 1927 tarihli bir yazıda bu meseleyi şöyle dile getirmiştir: "İskilip Muallimler Birliği, binasının lüzum ve ihtiyacı olmadığı halde elinden alındığından ve Birliğin açıkta kaldığından bahseden bir mektup aldık. Uzunca olan bu mektubu aynen neşretmeye

8 Kurtuluş Yolu, 27 Nisan 1927.

9 Kurtuluş Yolu, 1 Teşrin-i Sani 1927.

10 Kurtuluş Yolu, 15 Teşrin-i Evvel 1928.

gazetemizin sahifeleri müsaade etmediğinden meseleyi, İskilip kaymakamı beyefendinin, nazar dikkatlerine arz ile ittifak eyleriz".¹¹ Bina sıkıntısı daha sonra halledilmiş ve Muallimler Birliği çalışmalarına devam etmiştir. Birlik üyeleri, talimatname gereği her iki ayda bir toplanarak mesleki birçok konuda karşılıklı görüş alışverişinde bulunmuşlardır.

Birlik, muallimlerinin dışında, talepte bulunanları da üye kabul etmesine rağmen muallimlerin teşkilatta ağırlığı fazladır. Ömer Azmi, Rifat Rami, Asım Nida, Vehbi, İsmail Hakkı, Osman Şahin, Niyazi ve Necati Bey'lerle Münire ve Şerife Hanım'lar birlikte etkin olan muallimlerdir. Kaymakam İbrahim Rüşdü, göreve başladıktan sonra Birliğin faal üyesiydi. 13 Ağustos 1926'dan itibaren Birlik, sadece muallimlerden oluşmaktadır.

"İskilip'te bu dönemde, Himaye-i Etfal, Hilali Ahmer, Muallimler Birliği, Türk Ocağı gibi cemiyetler bulunuyordu. Bu cemiyetlerin faaliyetlerini birkaç muallim, memur ve eşraf idare ediyordu. Bir muallimin bir kaç cemiyette birden faal olarak çalıştığı görülmüştür. Cemiyetlerin faaliyetleri gece yürütülüyordu. Gündüz, muallimler, memurlar ve esnaf kendi işleriyle meşguldür".¹²

Milliyetçiliği ve bilimsel düşünceyi yayma konusunda, Himaye-i Etfal, Hilali Ahmer, Muallimler Birliği, Türk Ocağı gibi cemiyetlerde görev alan memurların büyük gayret sarfetmelerine rağmen sayıca yeterli olmadıkları için gönüllülük esasına göre eşraftan da yardım istenmiş ve üye yapılmaya çalışılmıştır.

c. Sungurlu Muallimler Birliği

Cumhuriyetin ilk yıllarında, Sungurlu kazasında Sungurlu Muallimler Birliği'nin varlığı bilinmekle birlikte kuruluş tarihi kesin olarak tespit edilememiştir. Fikret gazetesinden elde edilen bilgilere istinaden, Muallimler Birliği'nin faaliyetlerinin devam etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Sungurlu Muallimler Birliği, İdare Heyeti seçimi için 1927 yılı Haziran ayı başlarında bir araya gelmişler ve seçimlerini yapmışlardır. Seçim sonucunda, Muallimler Birliği'nin İdare Heyeti, Bilal Tekin, Mustafa Uğur, Muhittin Sebati, Ahmet Lütfi, Ekrem, Ethem, Ali Ulvi, Mehmet Fazıl Bey'lerden teşkil etmiştir. İdare Heyeti, kendi aralarında yaptıkları seçimlerle, Birliğin Reisliğine, Mustafa

¹¹ Fikret, 16 Haziran 1927.

¹² Halit RIFAT "Gençlikde Alaka Kabiliyeti" *Kurtuluş Yolu*, 1 Mart 1928.

Uğur, Katipliğe Bilal Tekin, Veznedarlığa Ekrem Ethem Beyler seçilmişlerdir.¹³

Sungurlu Muallimler Birliği, çeşitli zamanlarda düzenlediği konferanslarla halkı bilinçlendirmeye, Cumhuriyet yönetiminin getirdiği, yeni sosyal hayatı anlatmaya çalışmıştır. Kaymakam beyin ve kaza ileri gelenlerinin verdiği desteklerle eğitim ve kültür alanında bir çok hizmetlerde bulunmuşlardır. Ayrıca, 10 Teşrin-i Evvel 1927 tarihli Fikret gazetesinde¹⁴ Sungurlu Muallimler Birliği'nin faaliyetleri hakkında bilgiler verilmektedir.

d. Mecitözü Muallimler Birliği

Kuruluş tarihi tam olarak bilinmemekle beraber, Mecitözü kazasında Muallimler Birliği'nin varlığı bilinmektedir. Birliğin çeşitli alanlarda faaliyet göstermesi bunun bir emaresidir.

Çorum gazetesinde zaman zaman çıkan küçük haberlerde, Birliğin varlığından ve faaliyetlerinde bahsedilmektedir. Diğer yerlerde olduğu gibi burada da yapılan faaliyetlerle halkı her alanda bilinçlendirmeye ve yetiştirmeye çalışmışlardır. Harf inkılâbından sonra, halk dershanesi açarak, halka yeni harfleri öğretmişlerdir. Yine dershaneye devam eden talebelerden fakir olanlara, düzenlenen müsamereler sonucu elde edilen gelirle, elbiseler alınmıştır.

Muallimler Birliği, köy mektepleri inşaatlarına, zaman zaman bizzat çalışarak ya da para toplayarak çeşitli yardımlarda bulunmuştur. Sadece merkezde bulunan mekteplere değil, muallimlere ve burada okuyan talebelere de yardım elini uzatmışlardır.

Köy yollarının yapımı içinde çeşitli desteklerde bulunarak, ülke kalkınmasında ve imarında önemli roller üstlenmişlerdir. Ülke genelinde başlatılan tayyare yardımı konusunda da hiçbir fedakarlıktan kaçmadan yardımlar toplayıp bunlara öncülük etmişlerdir

Mecitözü Muallimler Birliği üyeleri, tüm bu hayırlı gayret ve işlerinde en büyük desteği her yerde olduğu gibi kaza kaymakamından almışlardır. Kaymakam Abdülvahab Bey her konuda, Muallimler Birliği'ne destek olmuş ve onların bu hayırlı çalışmalarını daima takdir etmiştir.¹⁵

Çorum vilayetinin diğer kazalarında, Muallimler Birliği'nin varlığıyla ilgili

¹³ Fikret, 9 Haziran 1927

¹⁴ Fikret, 10 Teşrin-i Evvel 1927.

¹⁵ Çorum, 12 Temmuz 1927

olarak herhangi bir bilgi, maalesef o dönemin kaynaklarında bulunamamıştır. Bu yüzden, bu kazalarda, Birliğin varlığı gün ışığına çıkarılamamıştır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Eğitimde yenileşme çalışmalarının bir neticesi olarak II. Meşrutiyet döneminde, Osmanlı ülkesinde muallimler teşkilatlanmaya başlamışlardır. I. Dünya Savaşı patlak vermesine rağmen, Çorum'da eğitim ve öğretimin sekteye uğramaması ve muallimler arasında işbirliğinin sağlanması gayesiyle, 1915 yılında Muallimler Birliği Cemiyeti kurulmuştur. Bütün zor şartlara rağmen Milli Mücadele yıllarında varlığını sürdüren bu cemiyet, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasından sonra, ülke genelinde olduğu gibi Çorum'da da faaliyetlerini devam ettirmiştir. Atatürk İlke ve İnkılaplarının halk arasında daha iyi algılanmasını sağlamak için sınırlı imkanlarla sosyal, kültürel ve sanata dayalı çalışmaları yürütmüşlerdir.

ÇORUM'DA EĞİTİM (1870-1907)

Mithat AYDIN*

Giriş

Çorum ili sınırları içindeki Harmanözü köyünde bulunan kalkolitik döneme (M.Ö. 4000'lerin sonları) ait zengin arkeolojik bulgular bölgenin eski ve ileri bir yerleşim merkezi olduğunu göstermektedir. Hititler çağında sadece Anadolu'nun değil, aynı zamanda Akdeniz ve Ön Asya'nın parlak bir uygarlık merkezi haline gelen Çorum, Hititlerden sonra sırasıyla, Frigler, Galatlar, Medler, Persler ve Romalılarının elinde kalmıştır. Bölge, Selçukluların Anadolu'nun fethi siyasetinin bir sonucu olarak Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'ın beylerinden Danişmend Ahmed Gazi tarafından 1075'te fethedilip Türk yönetimine sokulmuştur.¹ Kent, 1398'de Osmanlı yönetimine nihai ve kesin bir şekilde girişine kadar gerek Selçuklular döneminde, gerekse Danişmendli, Eratna ve Kadı Burhaneddin dönemlerinde gerçekleştirilen iskân ve imar faaliyetleriyle gelişerek bir kültür merkezi olma hüviyetini devam ettirmiştir. Bu bağlamda Orta Anadolu'dan kuzeye ve batıya giden ticaret yollarının etkisi ve bir şehzade sancağı olan Amasya'nın yakınlığı, şehrin ticari ve kültürel gelişimi için şans olmuştur. Ancak, Çorum 16. yüzyılın sonlarında adını Celali isyanlarının neden olduğu sosyal ve ekonomik karışıklıklarla duyurmuştur. Karayazıcı Deli Hasan ve Tavi Halil ayaklanmaları bu isyanların belli başlıları olmuştur. Yine 17-18 yüzyıllarda devletin gücünün azaldığı dönemlerde Çapanoğulları gibi bazı ayan ve eşraf sınıfının da bölgede etkinliğini sürdürdüğü görülmüştür. 17. yüzyıl seyyahı Evliya Çelebi 1649'da şehri ziyaret ettiğinde halkın Celalilerin şerrinden emin olamadıklarını ve bunun için bir kale yaptırmış olduğunu yazmaktadır. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre² Çorum 4300 haneden oluşan 42 mahalleye sahiptir. Şehirde 42 cami, 7 medrese, 11 sıbyan mektebi mevcut idi. Çelebinin dikkat çektiği bir husus vardır ki, o da "bilginleri, din büyükleri ve iyi hali ile ünlü kimseleri" ile Çorum'un bir bilim ve kültür merkezi olmasıdır. Ancak 19.

* Yrd.Doç.Dr. Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı. maydin@pamukkale.edu.tr

1 Tarihî Ekonomik Sosyal Yönleriyle 100. Yıl'da Çorum, Çorum Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, Ankara 1981, s.10.

2 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c.I-II, Baskıya Hazırlayan: Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1993, s.695.

yüzyılda bile devam eden eşkıyalık ve asayişsizlik sorunu, meydana gelen büyük çaplı depremler (özellikle 1800, 1824 ve 1908) Çorum'un sosyal ve ekonomik hayatı için oldukça olumsuz sonuçlar doğurmuştur. İdari olarak 1841'e kadar Sivas eyaletine bağlı olan Çorum, bu tarihte Ankara vilayetine bağlanmıştır. 1863'e kadar sancak merkezi olarak bu vilayete bağlı kalmıştır. Çorum 1864 yılında bir kaza merkezi haline getirilerek Yozgat sancağına bağlanmıştır. 1894'te tekrar bir sancak merkezi haline getirilen Çorum, İskilip, Sungurlu ve Osmancık'tan oluşan üç kazaya sahipti. 1916'da Mecitözü'nün dâhil olunmasıyla Çorum'un kaza sayısı dörde çıkmıştır.³

Çorum'da Maarif Müdürlüğü'nün Kurulması

19. yüzyıla girerken Osmanlı devlet adamları, yüzyıldan beri batı karşısındaki zayıflığının farkında olarak bir batılılaşma süreci içindeydi. Bu nedenle 19. yüzyıl devlet adamları açıkça batının üstünlüğünü kabul ederek devletin ve ülkenin kalkınması için idari, askeri, mali ve eğitim sahasında büyük çaplı yenilik çalışmaları içine girmişlerdir. Bu yönde Tanzimatçıların yüzyılın ilk yarısında atmış oldukları adımlar II. Abdülhamit döneminde doruk noktasına ulaşmıştır.

19. yüzyıldaki batılılaşma çabası eğitim sahasında da Osmanlı Devleti'ni önemli bir sürece sokmuştur. Nitekim 1846'da Meclis-i Maarif-i Umûmiye'nin, 1847'de de Mekâtib-i Umûmiye Nezareti'nin kurulması, batılı tarzda öğretim programlarının hazırlanması ve buna göre gerekli düzenlemelerin yapılması noktasında önemli girişimler olmuştur.⁴ Bu girişimlerden 20 yıl sonra hazırlanan Vilayet Nizamnamesi (1867) ise eğitimin-öğretimin yapılandırılması ve yeni eğitim kurumlarının teşkili açısından bir dönüm noktası olmuştur. Bu çerçevede taşradaki eğitim sorunu ele alınmış ve maarif komisyonlarının (meclislerinin) kurulmasına karar verilmiştir. Nizamnamede komisyonun görevi ise; "vilayet dâhilinde bulunan bilcümle mekteplerle kütüphanelere ve matbaalara ve diğer maarif tesislerine nezaret edecek ve mektepleri daima teftiş ederek gerekli ıslahatı yapacaktır"⁵ şeklinde belirtilmiştir. Buna rağmen; vilayetlere maarif müdürlerinin atanması ancak 1881 yılında gerçekleşmiştir. Bir yıl sonra "her tarafta maarifin yayılması,

3 Yurt Ansiklopedisi, c.3, s.2036

4 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-İslahat Fermanı Devri (1856-1861)*, 4.Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s.170.

5 Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 2. Baskı, Ankara, 1991, s.50.

ilerlemesi ve çocukların talim terbiyesi maksadına uygun olarak bu kere devletçe vilâyat-ı şahaneye birer maarif müdürü tayin olunmuş ve peyderpey tayin olunacaktır" şeklide bir kararın alınmasıyla da 1891'e kadar pek çok vilayette maarif müdürlüğü kurulmuştur.⁶

Çorumun tabi olduğu Ankara vilayet merkezindeki maarif müdürlüğünün teşkili 1882 yılında vilayete bir maarif müdürünün tayinle gerçekleşmiştir. Bu tarihte Ankara vilayetine bağlı bir kaza merkezi konumunda bulunan Çorum'da maarif müdürlüğünün kurulmasına ancak hicri 1311 (miladi 1893) senesi salnamesinde tesadüf etmekteyiz.⁷ Bu salnamede Çorumda teşkil edilen maarif komisyonuna (müdürlüğüne) reis-i evvel olarak kaza müftüsü İbrahim Nuri Efendi başkanlık etmektedir. Aynı zamanda belediye reisi Hacı Halil Efendi'nin "reis-i sani" olarak görev yaptığı komisyonda 7 azanın, 1 "Sandık Emini ve Kâtib" in bulunduğu görülmektedir. Bu ilk komisyondaki azalar arasında rüştiye muallim-i evveli Ali Rıza Efendi de bulunmaktadır. Yayınlanan 1318 (1900), 1320 (1902) ve 1325 (1907) salnamelerinde de hakkında bilgi edindiğimiz Çorum Maarif Müdürlüğü'nün idari yapısında bir takım değişiklikler meydana gelmiştir. Söz konusu salnamelerde "reis-i sani"ye rastlayamadığımız gibi, komisyonun aza sayısında da azalma meydana gelmiştir. Bu bağlamda aza sayısı 7'den 5'e düşmüştür. 1318 ve 1320 salnamelerinde komisyonda "sandık emini ve katib" bulunmamakla beraber, 1325 salnamesinde⁸ sadece "kâtip" olarak bir görevli kaydedilmiştir. Bir sancak merkezi durumunda olan Çorum maarif komisyonuna 1318 ve 1320'de naip ve kaymakam efendiler, 1325'da İdadi müdürü başkanlık etmişlerdir. Azaları arasında ise tahrirat müdürü, evkaf müdürü, tapu kâtibi, tabur kâtibi, polis gibi şehrin farklı kurumlarında görev yapan görevliler yer almıştır.⁹ Çorum Maarif Komisyonu'nun 1311 (1893), 1318, 1320 ve 1325 salnamelerine göre idari yapısı aşağıdaki tabloda şöyle gösterilebilir:

⁶ Kodaman, a.g.e., s.40.

⁷ Ankara Vilayeti Salnamesi (AVS)-1311, s.187. Vilayetin elimizde 1309 senesi salnamesi bulunmakla beraber, bu salnamede Çorum kazasında maarif müdürlüğünün bulunduğu dair herhangi bir bilgi mevcut değildir.

⁸ Ankara Vilayeti Sâlnâme-i Resmisi (AVSR)-1325 (1907), Hazırlayanlar. Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, Ömer Türkoğlu, Ethem Coşkun, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s.139.

⁹ AVS-1318, s.255; 1320, s.246.

Tablo 1: Çorum Maarif Komisyonu

Salna- me	Reis-i evvel	Reis-i Sani	Aza	Aza	Aza	Aza	Aza	Aza	Aza	Sandık Emini ve Kâtip
1311	Müftü İbrahim Nuri Efendi	Belediye Reisi Hacı Halil Efd	Rüştiye muallim-i evveli Ali Rıza Efd.	Mehmed Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Ömer Efendi	Arif Efendi	Halil Rüşdü Efendi	Fazlı Efendi	Hüseyin Efendi
1318	Naib Mehmed Said Efendi	-	Tahrirat Müdürü	Evkaf Müdürü	Hacı Zarif Efendi	Şükrü Efendi	Tapu Katibi	-	-	-
1320	Mutasarrıf Celal Bey	-	Hacı Elvan Efendi	Hasan Efendi	Hacı Zarif Efendi	Abdülcelil Bey	Tabur Katibi Mustafa Efendi	-	-	-
1325	İdare Müdürü Abdülcelil Efendi	-	Abdülhalim Efendi	Hasan Efendi	Hacı Zarif Efendi	Enver Efendi	Polis Mustafa Efendi	-	-	Kâtip Tahsin Efendi

Çorum'un bir sancak merkezi haline getirilmesinden sonra kendine bağlanmış bulunan İskilip, Sungurlu ve Osmancık kazalarında maarif müdürlüklerinin kurulması işi daha geç tarihlerde ele alınmıştır. Vilayet salnamelerine göre maarif müdürlüklerinin kurulması İskilip ve Sungurlu'da 1318'i, Osmancık'ta ise 1320'yi bulmuştur. 1318/1320 salnamelerinde hakkında bilgi edindiğimiz kaza maarif müdürlüklerinin idari yapısı şu şekildedir.¹⁰

¹⁰ AVS-1318, s.262, 270; 1320, s.254, 260,264.

Tablo 2: Çorum sancağına tabi İskilip, Sungurlu ve Osmancık kazalarında maarif komisyonu

	İskilip				Sungurlu				Osmancık			
	Maarif Reisi	Aza sayısı	Maarif Katibi	Müfettiş	Maarif Reisi	Aza sayısı	Maarif Katibi	Müfettiş	Maarif Reisi	Aza sayısı	Maarif Katibi	Müfettiş
1318	Binbaş 1 Mehmed Nazif Efendi	6	1	-	Müftü Hasan Hüsnü Efendi	2	-	-	-	-	-	-
1320	Binbaş 1 Nazif Efendi	6	1	1	Müftü Hasan Hilmi Efendi	3	1	-	Müftü Mehmed Emin Efendi	3	-	-
1325	İsmail Efendi	6	1	-	verilmemiştir				Hacı Emin Efendi	3	1	-

Tabloda görüldüğü üzere maarif reisliği 1318 (1900)-1320 (1902)'de Sungurlu ve Osmancıkta kaza müftüleri, İskilip'te ise bir binbaşı tarafından yürütülmüştür. Komisyonlardaki aza sayısı 2 ile 6 arasında değişmektedir. Bu bakımdan İskilip kazası idari kadro açısından en geniş kaza olarak dikkat çekmektedir. Aynı zamanda İskilip'te 1318'den sonra Sungurlu'da da 1320'de maarif kâtiplerinin maarif müdürlüklerinde görev yaptıkları görülmektedir. Kazalardan teftiş aracıyla sadece İskilip kazasında 1320 yılında 1 müfettiş görevlendirilmiştir. Bu ise kazalarda müfettişlik müessesesinin geç kurulduğu ve teftiş hizmetinde yetersiz kaldığını göstermektedir.

Çorum'da İlköğretim alanında gelişmeler

Osmanlı Devleti'nde 1872'ye kadar ilkokul düzeyinde eğitim mahalle mektebi de denilen Sıbyan mekteplerinde verilmekteydi. Bu okullarda esas olarak okuma ve yazmanın öğretilmesi, İslam dininin temel prensiplerinin verilmesi ve bu çerçevede Kur'an'ın okutulmasına yönelik çalışmalar yapılmaktaydı. Ancak, 1838'de Meclis-i Umur-ı Nafia'nın hazırladığı bir raporda belirtildiği gibi,¹¹ bu okullarda "insanı ahirette kurtuluşa eristirecek"

¹¹ Kodaman, a.g.e., S.59.

dini bilgilerin verilmesine ihtimam gösterildiği halde, “insanın dünyada mutlu ve müreffeh olmasını sağlayacak fen ve ilme” gereken değer verilmemişti. Buna rağmen, Tanzimat'a gelinceye kadar sıbyan mekteplerinin ıslahı için hiçbir şey yapılmamıştı. Bu okulların Evkaf Nezaretine bağlı olması, dolayısıyla da her türlü yeniliğe karşı ilmiye sınıfından yetişmiş olanların kontrolünde bulunması Tanzimatçıların yenilik çabasını da sonuçsuz bırakmıştır. Böylece mevcut eğitim kurumlarının ıslahının mümkün olmayacağı anlaşıldığından ülkenin gelişmesinde ihtiyaç duyulan yetişmiş insan gücünün temini için yeni usul mekteplerin açılması en geçer yol olarak kabul edilmiştir. II. Mahmut'un askeri okullarının öğrenci ihtiyacını karşılamak üzere 1838'de sıbyan mekteplerinin üzerinde Rüştîyeler açılmışsa da, ilk okul düzeyinde yeni usul mektepler olarak iptidailerin açılmasına ancak 1862'de karar verilmiş ve İstanbul dışında bütün memleket için asıl adımların atılmasına 1871'den sonra başlanmıştır.¹² 1882 yılından sonra Maarif Nezareti'nin çalışmalarıyla sıbyan mekteplerinin aleyhine büyük bir güç kazanan iptidailer, 15-20 yıl içinde hakim bir konum elde etmiştir. Nitekim, bu dönemde Sıbyan mektepleri giderek iptidailere dönüşme sürecine girmiş ve 1909 yılına kadar pek çok okul usul-ı cedid öğretimi uygular hale gelmiştir.¹³

Çorum'da 19. yüzyıl sonlarında sıbyan ve iptidai mektepleri hakkında geniş bilgi edinemezsek de, vilayet salnamelerinden bu mekteplerin adedini ve iki iptidaideki öğrenci sayısını tespit etmek mümkün olmaktadır. 1318 (1900) senesi salnamesine göre Çorum merkezde 10 iptidai ve sıbyan mektebi mevcuttur.¹⁴ Bu salnamede iptidai ve sıbyan mekteplerinin sayısı ayrılardan birlikte verilmişse de 1320 (1902) salnamesinde Çorumda 6 iptidai, 6 sıbyan mektebinin bulunduğu açıkça belirtilmiştir. Söz konusu salname, aynı zamanda iptidailerden ikisinin öğrenci sayısını da vermiştir. Salnamede öğrenci sayısı verilen iptidailerden birinin adı Hamidi, diğerinin ise İrfan iptidaisi olarak kaydedilmiştir. Salnameye göre Hamidi mektebinin öğrenci

12 Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c.I-II, İstanbul, 1977, s.463-466.

13 Kodaman, a.g.e., s.66-69. İptidailerin Sıbyan mekteplerinin karşısındaki başarısını ve Sıbyan mekteplerinin zamanla yeni usul mekteplere dönüşümünü, son Osmanlı tarihçisi ve maarif nazırlarından Abdurrahman Şeref'in şu sözlerinde görmek mümkündür: “İlk yeni usul iptidai mektebini İstanbul'da açan Selaniki Efendi'dir ki Süleymaniye'de yeni bir iptidai mektebi vücuda getirmişti. Bu mektep diğer sıbyan mekteplerinin birer birer ortadan kalkarak alettediği yeni iptidai mekteplerini tesise sebep oldu.” Ergin, a.g.e., s.468.

14 AVS-1318, s.259.

sayısı 145, İrfan mektebinin öğrenci sayısı ise 85'tir.¹⁵

Çorum kaza ve köyleriyle birlikte ele alındığında ilkokul düzeyindeki okul sayısının azımsanamayacak ölçüde olduğu belirtilmelidir. Bununla beraber kaynaklarda nadiren iptidai-sıbyan mektebi ayrımı yapılmıştır. Buna göre Çorumun kazalarından İskilip'te 1318'de 2 iptidai, 71 İslam sıbyan mektebi mevcuttur.¹⁶ 1320'de iptidai sayısı 2'de kalırken İslam Sıbyan mektebi sayısı 97'ye çıkmıştır.¹⁷ Burada 2 iptidainin İskilip kazası merkezinde İslam Sıbyan mekteplerinin de bir kaçının merkezde diğerlerinin köylerde olması gerektir. Nitekim merkezdeki iptidailerden biri hakkında 1318 ve 1320 salnamelerinde verilen bilgiye göre, bu iptidaide Hacı Ragıp Efendi ve Hanefi Efendi adında iki muallim görev yapmaktadır.¹⁸ Sungurlu kazasındaki ilk mekteplere baktığımızda mektep sayısı olarak İskilip'ten küçük olduğunu görmekteyiz. 1318'de Sungurlu merkezde iptidai-sıbyan mektebi sayısı 3, köylerinde ise 45'tir.¹⁹ 1320 salnamesinde merkezdeki mektep sayısının 5'e köydeki mekteplerin sayısının 50'ye çıktığını görmekteyiz. Merkezdeki mekteplerden 1'inin iptidai, 4'ü Sıbyan mektebidir.²⁰ Bu sırada iptidaide öğretmen olarak görev yaptığını öğrendiğimiz Naim Efendi kazadaki rüştiyede de ders vermekteydi.²¹ Kazalardan Osmancık'ta ise ilkokul düzeyindeki bütün mektepler "mekteb-i iptidaiye" olarak belirtilmiştir. Söz konusu mektep sayısı 1318 salnamesinde 97, 1320 salnamesinde ise 55'tir. Burada mektep sayısındaki azalmanın neden kaynaklandığı salnamelerde belirtilmemekle beraber, Osmancık'ın bazı köylerinin İskilip'e dahil edilmiş olabileceği düşüncesi makul görünmektedir. Çünkü, Osmancık'taki okul sayısındaki anormal düşüşe paralel olarak aynı yılda İskilip kazasında benzer bir artış görünmektedir.

15 AVS-1320, s.251. Bu salnamede Hüseyin Abad nahiyesinin merkezi durumunda olan Alaca kasabasıyla Camili-i Kebir köyündeki 3 iptidaiden daha ayrıca bahsedilmektedir. Bu iptidailerden Alaca kasabasındaki iptidailerden birinin erkek birinin kız iptidaisi olduğu belirtilmiş ve erkek iptidaisinin öğrencisi sayısı 60, kız iptidaisinin ise 50 olarak verilmiştir. Camili-i Kebir iptidaisinin öğrenci sayısı ise 67'dir. AVS-1320, s.251.

16 AVS-1318, s.265

17 AVS-1320, s.256

18 AVS-1318, s.263; 1320, s.255.

16 AVS-1318, s.270.

20 AVS-1320, s.270.

21 AVS-1320, s.260, 270.

Çorum Rüştîyesi

Rüşd çağındaki çocukların devam edeceği okul anlamına gelen Rüştîyeler, modern usullere göre askeri okullara öğrenci hazırlamak amacıyla ilkokul üstü hazırlık okullarıdır. 1838'de rüştiyelerin kuruluşuna karar verildiği "Meclis-i Umur-ı Nafia ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye" kararında bu okulların kuruluş gerekçesi şu şekilde ifade edilmiştir: "Padişah mevcut mektep ve medreseleri yeniden diriltme, memur ve muallimlerin hayat şartlarını refaha kavuşturma teşebbüsüne girişmiş, bunlardan başka ve daha hayırlı bir iş olarak da askerin daha mükemmel yetişmesi ve son savaş sistemlerini hakkiyla bellemesi için harbiye, hendese ve tıp fenlerine mahsus çeşitli mekteplerin yeni baştan kurulması ve yapılması teşebbüsüne geçmiştir."²² Daha sonra ortaokul hüviyetini alacak olan rüştiyeler, aynı zamanda memur olarak atanacak olanların bitirmesi gereken okullar haline geleceklerdir. Rüştîyelere atfedilen önem, onların ileri gelen halk arasında sempati ve takdir uyandırmasına ve daha fazla talep edilmelerine neden olmuştur.²³ Rüştîyelerin açılmasına karar verildikten sonra birkaç yıl içinde İstanbul'da ilk rüştiyeler açılmıştır. Mekteb-i Maarif-i Adliye (1838) ve Mekteb-i Ulum-ı Edebiye (1839) açılan ilk rüştiyeler olmuştur. Özellikle 1846 yılında Mekâtib-i Umumiye Nezaretî'nin kurulmasıyla büyük bir gelişme imkânı bulan Rüştîyelerin sayısı 1869 yılına gelindiğinde İstanbul'da 12-13'e, vilayetlerde 87'ye ulaşmıştır.²⁴

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde vilayetlerde ilk mekteplerden orta mekteplere yeni mektepler açılmasını bazı esaslara bağlanmıştı. Nizamnameye göre her mahalle ve köyde birer sıbyan mektebi, nüfusu 500 haneden fazla olan yerler için dört sınıflı birer rüştiye, nüfusu 1000 haneden fazla olan yerleşim yerleri için üç sınıflı idadi ve vilayet merkezlerinde üç sınıflı birer leyli sultani açılacaktı. Bu nizamname tam olarak hayata geçirilememekle beraber, bu sıralarda bir kaza merkezi konumunda bulunan ve 15 000'e yakın nüfusu bulunan Çorum'da bir rüştiyenin açılmasına karar verilmiştir. Çorum rüştiyesinin ne zaman açıldığı konusunda kesin bir şey söylemek şimdilik mümkün değildir. Ancak 1290 (1873) senesi salnamesi rüştiyenin 1870 yılı, hatta öncesinde açılmış olabileceği fikrini vermektedir.

22 Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1923)*, Uzman Yayınları 1, Ankara, 1987, s.41.

23 Koçer, a.g.e., s.43.

24 Kodaman, a.g.e., S.92.

Çünkü salnamede rüştiye dört sınıflıdır ve her sınıfında öğrenci bulunmaktadır. Buna göre rüştiyenin dördüncü sınıfına gelmiş bulunan öğrencilerin en az üç yıl önce derse başlamış oldukları düşünülürse, rüştiyenin en az 1869/1870 yılında açılmış olması gerekir. 1290 salnamesine göre Çorum rüştiyesinin öğretmen ve öğrenci kadrosu şöyledir:²⁵

Tablo 3: 1290 salnamesine göre Çorum Rüştiyesi

<i>Muallim-i evvel</i>	<i>Muallim-i sani</i>	<i>1. sınıf</i>	<i>2. Sınıf</i>	<i>3. Sınıf</i>	<i>4. Sınıf</i>
Mehmed Ali Efendi	Osman Efendi	11	40	14	16

Tabloya göre Çorum rüştiyesi muallim-i evvel ve muallim-i sani olmak üzere 2 öğretmene, 81 öğrenciye sahiptir. Bu tablo aynı zamanda Çorum Rüştiyesi'nin Ankara Vilayeti dahilinde bulunan diğer 7 rüştiye ile mukayese edildiğinde Ankara ve Yozgat rüştiyelerinden sonra 2. sırada bulunmuş olduğunu da göstermektedir.²⁶

Rüştiyeler	Öğrenci sayısı	Rüştiyeler	Öğrenci sayısı
Ankara	106	Yozgat	106
Ayaş	31	Kayseri	71
Sefer Hisar	22	Talas	59
Beypazarı	58	Kırşehir	-

Sonraki yıllarda Çorum rüştiyesi gelişimini devam ettirmiştir. Okulun öğretmen sayısındaki artış bu gelişimin idari ve eğitim-öğretim sahasındaki boyutunu ortaya koymaktadır. Diğer taraftan öğrenci sayısındaki artış ise okulun toplum nazarında büyük bir itibar ve teveccüh kazanmış olduğunu göstermektedir. Nitekim 1893 yılına kadar dar bir mekânda öğretim faaliyetlerini yürüten okul, bu tarihten 1900 yılına kadar daha geniş bir mekâna, “şimdiki” Albayrak okulunun bulunduğu binaya taşınmıştır. Okul, idadinin açılmasından sonra da bugünkü Mal Müdürlüğü'nün bulunduğu ortaokula nakledilmiştir.²⁷ 1300 (1882), 1309 (1891), 1311 (1893), 1318 (1900)

²⁵ AVS-1290, s.91,

²⁶ 1290 salnamesine göre Ankara vilayetinde bulunan Çorum dışındaki diğer rüştiyelerin dağılımı, ve öğrenci sayıları şöyledir. (AVS-1290, s.91)

²⁷ Çorum'da Cumhuriyetin On Beş Yılı, İstanbul, 1938, s.40.

senesi vilayet salnameleri ile 1316 (1898), 1317 (1899) ve 1318 maarif salnamelerinde Çorum Rüştîyesi'nin öğretmen ve öğrenci sayısı şöyledir:²⁸

Tablo 4: 1300-1318 arasında Çorum Rüştîyesi

Saln a-me	Muallim- i evvel	Muallim-i sani	Muallim- salis	Rik'a muallimi	Sülüs muallimi	Bevvab '29	Öğrenci sayısı
1300	Ali Efendi	Mehmed Efendi	-	Mustafa Efendi	Emrullah Efendi	-	81
1309	Ali Rıza Efendi	Bekir Efendi	Naim efendi	Fazlı Efendi	Emrullah Efendi	Abdullah Efendi	Verilmemiştir
1311	Ali Rıza Efendi	Bekir Efendi	-	Fazlı Efendi	Emrullah Efendi	-	Verilmemiştir
1316	Ali Rıza Efendi	Bekir Efendi	Mehmed Fazlı Efendi	Mehmed Fazlı Efendi	Emrullah Efendi	-	124
1317	Ali Rıza Efendi	Fazlı Efendi	Galib Efendi	Fazlı Efendi	Emrullah Efendi	-	109
1318 ³⁰	Ali Rıza Efendi	Fazlı Efendi	Mehmed Efendi	-	-	Azmi Efendi	109

Yukarıdaki tablo Çorum rüştiyesinde 1300 (1882)-1318 (1900) arasında muallim-i evvel adıyla 3 ila 5 öğretmen görev yapmış, 1300 senesinde 81 olan öğrenci sayısı sonraki yıllarda 100'ün üstüne çıkmıştır. Ancak gerek vilayet, gerekse maarif salnamelerinde 1318'den sonra Çorum rüştiyesi hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Bu noktada salnamelerde görülen dikkate değer bir husus Çorum kız rüştiyesinden bahsedilmeye başlanmasıdır.

Kız rüştiyesinin Çorum'da 1318 gibi geç bir tarihte açılması, kız çocuklarının eğitiminin ihmal edildiğinin bir göstergesidir. Bu ihmal

28 AVS-1300, s.95; 1309, s.166; 1311, s.187, 1318, s.256; Salname-i Maarif-i Umumiye-1316, s.855; 1317, s.951.

29 Bevvab, küçük çocukları evden alıp okula, okuldan da eve götüren kişilere verilen addır.

30 1318 senesi vilayet ve maarif salnamelerinde rüştiyenin öğretmen kadrosunda farklılık görülmektedir. Tabloda 1318 senesine ait bilgi vilayet salnamesi esas alınarak verilmiştir. Bu bilgi 1818 Maarif Salnamesiyle mukayese edildiğinde muallim-i sani Bekir Efendi, muallim-i salis ise Naim Efendi'dir. Ayrıca vilayet salnamesinde boş bırakılan sülüs muallimi olarak burada Emrullah Efendi gösterilmiştir. SMU-1318, s.1059.

toplumsal ve kültürel faktörlerden kaynaklandığı gibi eğitim alt yapısının eksikliğinden de kaynaklanmıştır. Örneğin 1275 (1858) yılında kız rüştiyelerinin açılması kararı alındığında, bu okullarda ders verecek bayan öğretmenlerin bulunmayışı uzun yıllar eğitim-öğretimi sekteye uğratacak önemli bir faktör olmuştur. Bu nedenle önceleri erkek öğretmenlerden yararlanma yoluna gidilirken, 1869'da Darü'l-Muallimat ve İstanbul Kız Sanayi Mektebi ile 1878'de Üsküdar Kız Sanayi Mektebi'nin kurulmasıyla bayan öğretmenlerin yetiştirilmesi siyaseti benimsenmiştir. Diğer taraftan geç kalınmakla beraber 1 Eylül 1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile 6-11 yaşındaki kızların Sıbyan mekteplerine gönderilmesi zorunluluğunun getirilmesi,³¹ Türk kadınının toplumda hak ettiği yeri alması noktasında sosyal bir devrim niteliği taşımaktadır.

Çorum İnas (Kız) Rüştiyesi, Çorumda İdadinin ve bir iptidainin açıldığı 1316 (1898) yılında öğrenim hayatına başlamıştır. Ahalinin yardımıyla açılan okulun "mesarifi" 18.000 kuruşu bulmuştur.³² Hakkında ilk defa 1319 (1901) senesi maarif salnamesinde bilgi edindiğimiz Çorum Kız Rüştiyesi, açıldığı yıl muallime-i evvel Hatice Nuriye hanımın idaresinde 24 öğrencinin tahsil gördüğü bir okul durumundadır.³³ Söz konusu Rüştiye, 1321 (1903)'de yine Hatice Nuriye hanımın yönetiminde 27 öğrenciye sahip olacaktır.³⁴ 1319-1321 (1901-1903) yılları salnamelerinin verdiği bilgi aşağıdaki tabloya çıkarılmıştır.

Kazalara bakıldığında buradaki rüştiyelerin Çorum rüştiyesinden yaklaşık 28/30 yıl sonra açıldığı görülmektedir. Buna göre İskilip Rüştiyesi 1316 (1898)'da, Sungurlu Rüştiyesi 1317 (1899)'de, Osmancık rüştiyesi ise 1319 (1901)'da açılmıştır. Bu rüştiyelerin öğretmen ve öğrenci sayıları ise şöyledir.³⁵

Tablo 5: Çorum Kız Rüştiyesi

Salname	Muallim-i evvel	Muallime-i sani	Öğrenci sayısı
1319	Hatice Nuriye Hanım	-	24
1321	Hatice Nuriye Hanım	-	27

31 Gülay Arkan, "Osmanlılarda Tanzimat Döneminde Kadınlar ile İlgili Gelişmeler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, (Ankara:31 Ekim-3 Kasım 1989), Ankara, 1994, s.324.

32 SMU-1319, s.385.

33 SMU-1319, s.383.

34 SMU-1321, s.348.

35 SMU-1316, s.855; 1317, s.951; 1318, s.1059; 1319, s.381, 1321, s.347.

Tablo 6: Çorum'un kazaları İskilip, Sungurlu ve Osmancık'taki Rüştîyeler

Salname	İskilip		Sungurlu		Osmancık	
	Öğretmen sayısı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen sayısı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen sayısı	Öğrenci Sayısı
1316	2	37	-	-	-	-
1317	4	23	2	36	-	-
1318	4	23	2	36	-	-
1319	4	45	2	52	2	33
1321	4	48	2	55	2	40

Tabloya göre 5 yıllık süreçte bütün rüştîyelerin öğrenci sayılarında artış görülmektedir. Sungurlu Rüştîyesi öğrenci sayısı itibarıyla en fazla öğrenciye sahip rüştîye durumundadır. Yine de nüfusuna oranla rüştîyedeki öğrenci sayısının düşük olduğu, orta öğretimin ilköğretime göre nicelik bakımından çok geri olduğu söylenebilir. Kazalardaki rüştîyeler arasında ilk rüştîye özelliğine sahip olan İskilip rüştîyesi ise öğretim kadrosu itibarıyla ilk sırayı almaktadır. Buna göre Sungurlu ve Osmancık rüştîyeleri sürekli olarak iki öğretmene sahipken İskilip rüştîyesi 1316 yılı dışında hep 4 öğretmenle eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütmüştür. Sonuçta söz konusu kazalarda rüştîyelerin açılması, iyi niyetle teşebbüs edilen, ancak geç kalınmış ve yetersiz bir girişim olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çorum İdadisi

Sözlük anlamı “hazırlamak” olan İdadiler, 1869 Maarif Nizamnamesi’nde “hem mekâtib-i sultaniyenin ekseri tedrisatına mahalli talim olmak ve hem de sunuf-ı tebaa etfalini muhteliten tahsil-i maarif erkine sevk ve o cihetle beyinlerinde itilaf ve muhadenetin takımı kaziyesi istihsal olunmak” amacıyla açılmasına karar verilen orta okullardır.³⁶ Nizamnameye göre idadilerin açılmasında şu prensipler benimsenmiştir.³⁷

³⁶ Ergin, a.g.e., s.495.

³⁷ Kodaman, a.g.e., s.115. 1869 Nizamnamesi’nde idadiler için öngörülen dersler sonraki zamanlarda değişikliğe uğramıştır. Örneğin açılan ilk idadilerin programında Arapça, Farsça, İngilizce, Almanca, Jimnastik ve Müsellehat (Trigonometri) gibi dersler yer alırken, 1869 Nizamnamesinde bulunan mantık, İlm-i Mevalid, İlm-i Servet, Hikmet-i Tabiyye ve Kimya dersleri çıkarılmıştır. Kodaman, a.g.e., s.117.

1-İdadi okulları, rüştiyelerden mezun olan Müslim ve gayrimüslim çocukların bir arada öğretim yaptıkları yerdir.

2-Bin haneden fazla ve bulundukları yerin önemine göre seçilecek her kasabada birer idadi okulu yapılacaktır.

3-İdadilerin yapım masrafları, öğretmen ve hademe maaşları ve diğer giderleri vilayet maarif idaresi sandığından karşılanacaktır.

4-Her idadinin muavinleriyle beraber altı öğretmeni bulunacaktır.

5-Her idadinin yıllık tahsisatı, personel giderleriyle birlikte 80 000 kuruş olacaktır.

6-İdadilerin öğretim süresi üç yıl olup şu dersler okutulacaktır: Türkçe kitabet ve inşa, Fransızca, Kavânin-i Osmaniye, Mantık, İlm-i Servet-i Mîlel, Coğrafya, Tarih-i Umumî, İlm-i Mevâlid, Cebir, Hesap ve Defter Tutma, Hendese ve İlm-i Mesâha, Hikmet-i Tabiyye, Kimya ve Resim.

Böylece 1869 nizamnamesiyle modern bir program çerçevesinde orta öğretimin yapılandırılması yoluna giderken, Müslim-Gayrimüslim tebaayı bir araya getirecek ve ortak bir amaç etrafında toplayacak Osmanlı kimliği yaratma çabasında idadilere büyük önem atfedilmiştir. Bununla birlikte, idadilerin açılması alt yapı eksikliği nedeniyle bir süre kâğıt üzerinde kalmış, ilk idadinin açılması 1873'ü bulmuştur. 1876 yılına kadar bile taşrada idadi sayısı 1, İstanbul'da 4 ya da 5 civarında idi. Ciddi yetersizliklerle açılan ilk idadilerin çoğu ne bina, ne öğretmen, ne de program açısından yeterli durumdaydı.³⁸

İdadiler taşrada 1880'lerden sonra yaygınlaşmaya başlamıştır. 1892'ye kadar Rumeli, Anadolu ve Arabistan vilayetlerindeki idadi sayısı 34'e çıkmıştır. Bursa, Edirne, Yanya, Çanakkale, İzmir, Selanik, Trabzon, Rodos, Konya, Mamuratülaziz, Ankara, Üsküp, Piriştine, Serfice, Gümülcine, Manisa, Adana, Halep, Kudüs, Maraş, Kırşehir, Çankırı, Teke, Bitlis, Muş, Kastamonu, İzmit ve Sivas idadileri açılan ilk idadiler arasında yer almıştır.³⁹

Osmanlı devlet adamları böylece maddi ve fiziki eksiklikleri gidererek vilayetlerdeki idadilerin açılması için büyük bir gayret sarf ederken, idadilerin program ve işleyişinde görülen aksaklıkların çözümü konusunda da zaman zaman bazı düzenlemeler yapma yoluna gitmişlerdir. 13 Haziran 1892'de kurulan özel bir komisyon, görülen eksikliklerin giderilmesi ve diğer öğretim basamaklarında uygulanan programlarla bağlantının sağlanması sorununu

38 Kodaman, a.g.e., s.117-118.

39 Kodaman, a.g.e., S.121.

ele almış ve II. Meşrutiyete kadar bu okulların eğitim-öğretim siyasetinin çerçevesini çizmiştir: "İlk üç sınıfı, rüştiye sınıflarını da kapsayan bu programın beşinci sınıfa kadar olan gündüzlü sancak idadilerine mahsus bulunuyor, son iki sınıfın eklenmesiyle de yedi yıllık yatılı vilayet idadileri, orta öğretimi tamamlamış bulunuyordu." Bazı büyük şehirlerde bağımsız rüştiyeler bulunduğu için bunlarda sadece son dört sınıf bulunmaktaydı. Öğrencisi az olan küçük merkezlerde ise rüştiyeler ile idadiler birleştirilmiştir. Ancak yeni düzenleme mesleğe yönlendirmede yetersiz kaldığı için 1902 yılında bir takım düzenlemeler yapılmıştır. Mesleğe yönlendirmek amacıyla idadilere ziraat, sanayi ve ticaret şubeleri ilave edilmiş, program ve öğrenim süreleri yeniden düzenlenmiştir. Bütün bu çalışmalardan istenilen sonuç alınmadığından 1906 yılında eski duruma geri dönmüştür.⁴⁰

Çorum İdadisi'nin kurularak eğitim-öğretim hayatına başlaması taşradaki diğer idadilere göre geç bir tarihte 1316 (1898)'da mümkün olmuştur. Ancak idadi ile beraber şehirde kız rüştiyesinin ve bir iptidainin açılması 1316 yılını Çorum için tam bir eğitim yılı haline getirmiştir. Çorum halkı 1316'daki bu eğitim hamlesini büyük bir memnuniyetle karşılamıştır. Çorum halkının başta idadi olmak üzere açılan bu yeni mekteplere duydukları ilgi ve memnuniyet Çorum mutasarrıfının 10 Ca. 1318 (1900) tarihli bir yazısında açıkça dile getirilmiştir. Bu yazıda mutasarrıf 1316 yılı içinde idadi, kız rüştiyesi ve bir iptidainin açılması nedeniyle "cümle ahalinin" padişaha büyük bir "şükran ve minnet" hissi içinde olduğunu belirtmiştir.⁴¹

Açıldığı Tarihte okul, müdür olarak Abdülcélil Efendi'nin idaresinde bulmaktaydı. Abdülcélil Efendi, uzun yıllar okul müdürü olarak görevini devam ettirmiştir. Nitekim, bilgi edinebildiğimiz son vilayet salnamesinde de Abdülcélil Efendi'nin okul müdürlüğünü uhdesinde bulundurduğunu görmekteyiz. Abdülcélil Efendi müdürlük yaptığı yıllarda Maarif Komisyonu'nda da görev almıştır. 1318 (1900)'de azası olduğu Maarif Komisyonu'nun 1325 (1907)'te başkanlığına terfi etmiştir.⁴²

Çorum İdadisi açıldığı yılda 78 öğrenciye sahiptir. Öğrencilerinden 3'ü gayrimüslimdir.⁴³ Okuldaki Gayrimüslimlerin tedrisi, sınırlı kalmakla beraber

40 Koçer, a.g.e., s.131.

41 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 51/66.

42 AVS-1320, s.246; AVSR-1325, s.239.

43 SMU-1319, s.379.

1869 Vilayet Nizamnamesi'yle arzulanan Osmanlı vatandaşlığı amacıyla Çorum İdadisi'nden beklenen ümidin bir göstergesidir. 1317/1318 (1899/1900) eğitim-öğretim yılında toplam öğrenci sayısı 72'ye, Gayrimüslim öğrenci sayısı da 2'ye düşmüştür.⁴⁴

İdadinin öğretim kadrosuna baktığımızda ilk yıl müdür ile beraber 7 öğretmenin görev yaptığını görmekteyiz. Ayrıca sonraki yıllarda da hep gördüğümüz 1 mubassır⁴⁵ sürekli olarak idadide görev yapmıştır.⁴⁶ Okulun ilk yılında söz konusu öğretmenler programdaki 16 farklı derse girmişlerdir. Bu dersler şunlardır: Hesap, Hendese, Türkçe, Tarih, Arapça, İlm-i İnşa, Ahlâk, Fransızca, Coğrafya, Usul-ı Defteri, Cebir, Hıfzıssıha, Akaid, Farsça, Hüsn-i Hatt, Resim. İdadinin bu ilk ders programı 1318/1319 eğitim-öğretim yılında bazı küçük değişikliklere uğramıştır. İlk programdaki Akaid, Ahlâk ve Hıfzıssıha dersleri programdan kaldırılmış Ulum-ı diniye, Rik'a, Sülüs, Kitabet, Malumat-ı Ziraiye gibi dersler programa dahil edilmiştir. Aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi derslerin öğretmenlere dağılımında ilk sene 7 öğretmenden üçü birden fazla derse girmiştir. 1318/1319 öğretim yılı programına yeni derslerin konulmasıyla öğretmenlerin ders yükü artmış, bu defa 9 öğretmenden 7'si birden fazla derse girmiştir. Tablodan anlaşılabileceği üzere öğretmenlerden bir kısmının okuldaki görevi yıllarca devam ettiği gibi, bir kısmının görevi ise kısa süreli olmuştur. Çorum İdadisi'nin 1316/1317 (1898/1899) ve 1318/1319 (1900/1901) eğitim-öğretim yılında okutulan dersler, öğretmen kadrosu ve öğrenci sayısı aşağıdaki tabloya çıkarılmıştır.⁴⁷

44 SMU-1321, s.345.

45 Mubassır, okullarda öğrencilerin hal ve hareketlerini teftişle hüsn-ı hallerine nezaret eden memura verilen addır.

46 Mubassırın 1325 vilayet salnamesinde de görevine devam ettiği görülmektedir. AVSR-1325, s.240.

47 SMU-1319, s.379; 1321, s.345

Tablo 7: 1316/1317 ve 1318/1319 eğitim-öğretim yıllarında Çorum İdadisi

1316-1317Eğitim-Öğretim Yılı				1318-1319Eğitim-Öğretim Yılı			
Görev-Dersler	Öğretmenler	Öğrenci		Görev-Dersler	Öğretmenler	Öğrenci	
Müdür-Hesap, Hendese, Türkçe ve Tarih	Abdülcelil Efendi	M	G M	Müdür-Hesap, Hendese, Cebir, Usul-ı Defteri	Abdülcelil Efendi	M	G M
Arapça, İlm-i İnşa, Türkçe ve Ahlâk	Ali Rıza Efendi	75	3	Ulum-ı Diniye, Resim, Hatt ve Rik'a	Fazıl Efendi	72	2
Fransızca, Coğrafya, Usul-ı Defteri, Cebir, Hıfzıssıha	Mahmud Efendi			Fransızca, İlm-i İnşa, Malumat-ı Ziraie ve Türkçe	Hamdi Efendi		
Akaid	Mehmed Fazıl			Arapça, Türkçe ve Kitabet	Ali Rıza Efendi		
Türkçe	Galib Efendi			Farsça	Safi Efendi		
Farsça	Ahmed Safi Efendi			Coğrafya, Tarih ve Ulum-ı Diniye	Abdurrahman Dursun Efendi		
Hüsni Hatt	Emrullah Efendi			Ulum-ı Diniye, Rik'a ve Resim	Emrullah Efendi		
Resim	-			Sülüs	Muhsin Efendi		
Muhassır	Nuri Efendi			Muhassır	Nuri Efendi		

M: Müslim öğrenci GM: Gayrimüslim öğrenci

İlk yıllarında gelişimini vermeye çalıştığımız Çorum İdadisi, Osmanlı Devletinin son dönemlerinde ve orta Okula dönüştüğü Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Çorumun her sahada gelişimine büyük katkı yapmıştır. 20 yılda Profesörden, doktora, hakimden öğretmene 147 öğrenci yetiştirmiştir. Böylece verdiği mezunlarla Çorum idadisi, yeni kurulan Türk devletinin aydın neslinin yetişmesinde saygın yerini almıştır. İdadinin 1318 (1900)-1339 (1920) yılları arasında verdiği mezun sayısı ve mezunların durumunu gösteren tablo aşağıya çıkarılmıştır.

Çorum'da Medreseler

Klasik Osmanlı eğitim kurumları olan medreselerin tarihi İslam dünyasında 10. yüzyıla kadar gitmektedir. Selçuklu mirası üzerinde büyük bir imparatorluk kuran Osmanlılar daha kuruluş yıllarından itibaren eğitim ve bilime büyük bir değer verdiklerini 1331 yılında İznik'te kurmuş oldukları medrese ile göstermişlerdir. Nitekim Osmanlıların bilime vermiş oldukları değer, bu ilk dönemlerde Maverainnehir, İran, Mısır, Suriye ve diğer Türk-

Tablo 8: 1318-1339 tarihleri arasında Çorum İdadisi mezunlarının durumu⁴⁸

Yıl	N	P	D	H	V	N	N	Öğretmen			Sı	N	N	T	S
								L	O	İl					
1318	11		1	2				1				1	2	1	3
1319	8		1		1							1	1	4	
1320	3						1					1	1	1	
1321	13					1				1	1	4	2	3	
1322	5							1		1				3	
1323	3												3		
1324	6								1		1	1	2	1	
1325	4									1	2	1			
1326	5									1		1	2		
1327	3		1							1			1		
1328	17							1	1	2		2	4	1	6
1329	8			1						2		2	2		1
1330	14			1				1		2	2	1	3	4	
1331	2							1				1			
1332	8			1							1	1	1	4	
1333	7			3		1						1		2	
1334	7	1										2	1	3	
1335	8									2				3	3
1336	4									1		2	1		
1337	3			1								2			
1338	6												4	2	
1339	2					1						1			

İslam memleketlerinden gelen bilim adamları için Anadolu'yu bir cazibe merkezi haline getirmiştir.⁴⁹ Osmanlı beyliğinin bir dünya devletine yükselmesinde katkısı büyük olan medreseler, ne yazık ki 16. yüzyıl sonlarından itibaren yozlaşmaya başlamış⁵⁰ ve özellikle Avrupa'daki bilimsel ve teknik gelişmeler karşısında kendini yenileyemez olmuştur. 17-18.

48 İhsan Sabuncuoğlu, *Çorum Maarif Hayatı Hakkında Bazı Notlar*, İl Basın Evi, Çorum, 1945, s.15.

49 Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1984, s.5-6.

50 Daha Kanuni Sultan Süleyman döneminde medreselerin yozlaşmaya başladığı görülmektedir. Bu döneme ait bir kanunnamede "öğrencilerin pek az kitap ve ders okuyup bir an önce üst makamlara çıkmayı amaçladıkları" belirtilerek, "müderrislerden öğrencilerin ciddi çalışmaları, kitapları eksiksiz okutmaları ve sürelerinin kısaltılmaması" istenmiştir. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 2001'e)*, *Genişletilmiş 8. Baskı, Alfa Yayınları*. 525, İstanbul, 2001, s.77.

yüzyıllar boyunca yapılan ıslah çalışmaları da bir sonuç vermeyince, devletin kuruluşu için batılılaşmayı tek çıkar yol olarak gören Tanzimat devlet adamları, yukarıda da izaha çalıştığımız yeni ve Avrupalı usullerle eğitim veren okulların açılmasına karar vermişlerdir. Böylece, Osmanlı eğitim sisteminde yeni ile eski kurumların aynı anda faaliyette bulunduğu bir ikilik ortaya çıkmış oluyordu. Bununla beraber, medreseler kendini modern bilimlere, eleştiriye, araştırma ve incelemeye kapattığı gibi, yakınçağlarda girişilen her türlü yeniliğe karşı çıkmaktan da geri durmamıştır.

19. yüzyıl sonlarında Çorum'da varlığını tespit ettiğimiz medreselerin sayı ve sahip olduğu öğrenci miktarı itibarıyla köylere kadar etkinliğini devam ettirdiğini görmekteyiz. Benzer bir çalışmada aynı durumun Denizli Sancağı'nda da mevcut olduğu anlaşılmaktadır.⁵¹ Bununla birlikte Çorum'daki medreseleri yüksek öğretim kurumları olarak değil, orta öğretim kurumları olarak değerlendirmek icap eder. Maarif salnamelerine göre Çorum merkez, kaza ve köylerinde bulunan medreselerin adı, bulunduğu yer, kurucusu ve öğrenci sayısı aşağıdaki çizelgede verilmiştir.

Tablo 9: Maarif Salnamelerine göre 1316 (1898)-1321 (1908) Yılları Arasında Çorum'daki Medreselerin Adları, Bulunduğu Yerler, Müderrisleri, Kurucuları ve öğrenci sayıları.⁵²

	Medresenin Adı	Medresenin Bulunduğu Yer	Medresenin Kurucusu	1316	1317	1318
				Öğr.	Öğr.	Öğr.
Çorum-Merkez	Cam-i Kebir	Cam-i Şerif havalisi	Alaaddin Selçuki	25	25	25
	Süleyman Feyzi Paşa	Çöplü mahallesi	Tevki'i Süleyman Feyzi Paşa	15	15	15
	Ölçekkoğu	Çöplü mahallesi	Ölçekzade Hasan Ağa	30	30	30
	Muzaffer Bey	Medrese mahallesi	Muzaffer Paşa	13	13	13
	Kurtoğlu	Emir Ahmed mahallesi	Kurtoğlu Süleyman Ağa	35	35	35
	Hacı Osman Efendi	Hacı Nasrullah mahallesi	Alay Beyizade Hacı Osman Efendi	30	30	30
	Abdülbaki Paşa	Şeyh Eyüb mahallesi	Defterdar Abdülbaki Paşa	25	25	35

⁵¹ Mithat Aydın, "Denizli'de Eğitim (1878-1908)", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler* (6-8 Eylül 2006), Denizli, 2007, s.13-14.

⁵² 1316, s.860-864; 1317 senesi, s.954-957, 960-96; 1318, s.1062-1064.

Hulusi Paşa	Hacı Receb Mahallesi	Hulusi Paşa	25	25	35
Haf	Kilabi Bey mahallesi	Ruus-ı Hümayun kisedarı Ömer Efendi	15	15	15
Kırklar	Sağrıci mahallesi	Fatma Şerife	30	30	10
Cami'-i kebir	Zir mahallesi	Sungurlulu Mehmed Ağa	135	135	135
Hilmi Efendi	Bala mahallesi	Nabi Efendi	68	68	68
Osman Efendi	Bala mahallesi	Osman Efendi	74	84	83
Hacı Mustafa	Bala mahallesi	Hacı Mustafa	26	26	26
Mintakcızade	Başpınar mahallesi	Hacı Arslan Bey	68	68	68
Ahmed	Bala mahallesi	Ahmed Efendi	8	8	8
Hasan	Avcı karyesi	Hasan Efendi	30	30	30
Hasan (Hüsnü)	Yahşili karye	Ahali-i karye	40	40	40
Ali	Türkistan ?	Ahali-i karye	25	25	25
Cami-i Şerif Medresesi	Alaca karyesi	Ahali-i karye	39	39	39
Halil Bey	Çöplü Karyesi	Yeğen Paşazade Halil Bey	6	6	6
Hacı Mustafa Efendi	İkizoğlu mahallesi	Hacı Mustafa Efendi	59	59	59
Şeyh Habib Efendi	Dabbağhane mahallesi	Şeyh Habib Efendi	67	67	67
Serbest Ahmed Ağa	Kal'a boğazı mahallesi	Serbest Ahmed Ağa	27	27	22
Hacı Bey	Ali Bey mahallesi	Serbest Ahmed Ağa	65	65	65
Terzi Bekir Efendi	Hacı Piri mahallesi	Terzi Bekir Efendi	67	67	67
Ebus-Suud Efendi	Meydan mahallesi	Ebus-suud Efendi	30	30	30
Nur-ı Osmaniye	Ali Bey	Ashab-ı Hayrat	52	52	52
Hamidiye	Temna Mahallesi	Ahali	27	27	27
Hacı Ali Ağa	Karaviran karyesi	Hacı Ahmed Ağa	43	43	43
İmarat	Güney mahallesi	Koca Mehmed Paşa	154	154	154
Mukbil Ağa	Mukbil Ağa mahallesi	Paşa Mukbil	30	30	22
Kadı Ferihşad mahallesi	Kadı Ferihşad mahallesi	Kadı Ferihşad mahallesi	50	50	50
Kazal Hasanzade	Cami-i kebir mahallesi	Hacı Osman Ağa	90	90	90
Kargı kasabası medresesi	Cami-i kebir mahallesi	Ahali	40	40	40

Tabloya göre Çorum merkezde 10, kazaları olan Sungurlu'da 11, İskilip'te 9 ve Osmancık'ta 6 medrese bulunmaktadır. Çorum merkezde biri (Cami-i Kebir Medresesi) Selçuklular döneminden kaldığı açıkça anlaşılan medreselerin, kurucularının taşıdığı oldukları "bey" ve "paşa" ünvanları dikkate alındığında genellikle kentte görev yapan devlet erkânı tarafından yapıldıkları anlaşılmaktadır. Kazalardaki medreselerin ise bir kaç dışında genel olarak bölgenin ileri gelenlerince ya da ahalinin yardımıyla tesis edildiği görülmektedir. Bu durum, yine kurucusunun taşıdığı olduğu sandan veya direkt olarak "ahali" notunun düşülmesinden anlaşılmaktadır.

Medreselerin öğrenci sayılarına bakıldığında 3 yıl için verilen öğrencilerin sayısı hemen hemen aynıdır. Sadece üç medresenin (Sungurlu Osman Efendi, İskilip Serbest Ahmet Ağa, Osmancık Mukbil Ağa medreselerinin) öğrenci sayısında değişiklik bulunmaktadır. Bu da salnamelerdeki verilerin birkaç yıl güncellenmeden verildiği fikrini akla getirmektedir ki, salnamelerin ihtiyatla kullanılmasını gerekli kılmaktadır. 1316 (1898) salnamesine göre Çorum merkezdeki medrese öğrenci sayısı 198, üç kazadaki toplam öğrenci sayısı ise 1400'dür. Merkezdeki medreselerin öğrenci sayısı itibarıyla fazla yoğun olduğu söylenemez. Öğrenci sayısı 13 ile 35 arasında değişmektedir. Bu ise, medreselerin hepsinin bağımsız binalara sahip bulunmadığını ve muhtemelen de tek derslikli başka binaların ayrılmış bölümlerinde eğitim verildiğini göstermektedir. Kazalardaki medreselerde daha fazla yoğunluğun dikkat çektiği görülmektedir. Söz konusu 26 medresenin 14'ü 35 ve üzerinde öğrenciye sahiptir. Osmancık'taki İmaref medresesi 154, Sungurlu'daki Cami-i Kebir medresesi de 135 öğrencisiyle en kalabalık medreseler olarak göze çarpmaktadırlar. Diğer taraftan öğrenci sayısı en düşük iki medrese İskilip'te bulunmaktadır ki, bunlardan birinin öğrenci mevcudu 6, diğerinin ki ise 8'dir.

Çorum'da Kütüphaneler

Osmanlı devletinin kuruluş yıllarından itibaren Bursa, İznik, İzmit, Edirne gibi kentlerde varlığına tanık olduğumuz kütüphaneler, özellikle İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı padişahları ve ileri gelen devlet adamlarının gayretiyle geliştirilerek dönemin eğitim ve kültür hayatında yerini almıştır. Bununla beraber, müstakil bir binaya sahip kütüphanelerin ilki Köprülü Fazıl Ahmet Paşa tarafından kurulmuş⁵³ ve sonraki yıllarda vakıflar bünyesinde

53 M. Plessner, "Kütüphâne", *İslam Ansiklopedisi*, c.6, İstanbul, 1993, s.1129.

gelişimini devam ettirmiştir. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde İstanbul'daki kütüphane sayısı 46'yı bulunmuştur.⁵⁴ Yine de İstanbul'da yoğunlaşan kütüphanelerin sahip oldukları kitap adedi, bu kitapların çağın şartlarına ve bilimsel gereklere uygunluğu göz önünde tutulduğunda yeterli olup olmadıklarını söylemek güçtür. Nitekim, bu durumu "Maarif Vekâleti Hars Dairesi Müdürü" Dr. Hamit Koşay'ın 1927 yılında hazırladığı raporda görmek mümkündür.⁵⁵

20. yüzyıl başlarında Çorum'da üç kütüphanenin bulunduğu tespit edilmektedir. Bunlardan en eskisi Cevablu mahallesindeki Süleyman Feyzi Paşa kütüphanesidir. Hicri 1201 (1786)'de inşa edilmiş olan bu kütüphanede 580 kitabın bulunduğu görülmektedir.⁵⁶ Bu kütüphanede ayrıca "gayet müsanna' ve mükemmel mushaf-ı şerif ve tefsir-i şerif" bulunmakta idi ki, benzerinin olmadığına işaret edilmiştir.⁵⁷ emsali bulunmadığına işaret edilmiştir. Kütüphanelerden diğer ikisi ise 1309 (1891) ve 1314 (1896) tarihlerinde kurulmuştur. 1309 yılında kurulan ve Emir Ahmed mahallesinde bulunan Feyziye-i İrfaniye kütüphanesi şehrin en büyük kütüphanesi durumunda idi. Buradaki kitap sayısı 5955 idi. 1314'te kurulan diğer kütüphane ise Cami-i Kebir civarında bulunmakta ve sahip olduğu 170 kitapla şehrin en küçük kütüphanesi durumundaydı.⁵⁸ Çorum merkezdeki kütüphanelerin adları, bulundukları yerler kurucuları ve kuruluş yılları topluca aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

54 Necmeddin Sefercioğlu, "Osmanlı Döneminde Kütüphaneler", 700. Yılında Osmanlı, Türk Yurdu, c.19-20, sa.148-149, Aralık1999-Ocak 2000, s.227.

55 Rapor için bakınız: Hamit Zübeyr Koşar, "Kütüphanelere Dair", *Maarif Vekâleti Mecmuası*, 1/4, 1341, s.24-28.

56 Bu kütüphanedeki kitap sayısı 1320 tarihli vilayet salnamesinde 565 (AVS-1320, s.250), 1318 maarif salnamesinde sehven 850 olarak verilmiştir. (SMU-1318, s.1072)

57 AVS-1320, s.250.

58 SMU-1316, s.868-869; 1317, s.966

Tablo 10: Çorum merkezdeki kütüphaneler

	İsmi	Bulunduğu Yer	Kurucusu	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı
Çorum-merkez	-	Cevablu mahallesi	Süleyman Feyzi Paşa	1201 (1786)	58059 ¹
	Feyziye-i İrfaniye	Emir Ahmed mahallesi	Hacı Ahmed Efendi	1309 (1891)	5955
	-	Cami-i Kebir havalisi	Ferik Hacı Hasan Paşa	1314 (1896)	170

Çorum'a tabi kazalarda da bir kütüphane kültürü ve geleneğinin bulunduğunu görmekteyiz. İskilip ve Sungurlu'daki toplam 6 kütüphanenin dağılımı şöyledir.⁶⁰

Tablo 11: Çorum'un kazaları İskilip ve Sungurlu'daki kütüphaneler

Kaza	Adı	Bulunduğu Yeri	Kurucusu	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı
İskilip	Hacazade	İkizoğlu mahallesi	Hacı Mustafa Efendi	1150 (1737)	55
	Şeyh Habib ⁶¹	Dabbağhane mahallesi	Şeyh Habib Efendi	1150 (1737)	8662 ²
	Cami-i Kebir	Çarşı civarında	Serbestzade Ahmed Efendi	1261 (1845)	67
	Hace Bey	Ali Bey mahallesi	Hace Bey hazretleri	1150 (1737)	27
	Terzi Bekir Ağa	Hacı Pir mahallesi	Terzi Bekir Ağa	123963 ³ (1823)	20
Sungurlu	Cami-i Kebir kütüphanesi	Cami-i Kebir yanında	Eski Kaimmakam Hacı İbrahim Efendi	1309 (1891)	29

59 1318 salnamesinde 850 olarak verilmiştir.

60 SMU-1316, s.868-869; 1317, s.966

61 1317, 1318 maarif salnamelerinde Şeyh Hasib olarak verilmiştir

62 1318 maarif salnamesinde kitap sayısı 89 olarak verilmiştir.

63 1317, 1318 salnamelerinde Terzi Bekir Ağa kütüphanesinin kuruluş yılı 1238 olarak verilmiştir.

Yukarıdaki tabloya göre İskilip'teki kütüphanelerin yarısı 18. yüzyıl başlarında tesis edilmiştir. İskilip'teki kütüphanelerin en yenisi ise H.1261 (1845)'de tesis edilen Cami-i Kebir kütüphanesidir. Sungurlu'da bulunan tek kütüphane ise eski kaimmakamlardan Hacı İbrahim Efendinin kurduğu kütüphanedir. İskilip ve Sungurlu'daki kütüphanelerin tümü sahip oldukları kitap sayısı itibarıyla küçük kütüphanelerdir. Bahsi geçen kütüphanelerdeki kitap sayısı 20 ila 86 arasında değişmektedir. 86 kitapla kazalardaki en büyük kütüphane konumunda bulunan kütüphane İskilip'teki Şeyh Habib kütüphanesidir. Kütüphanelerdeki kitap sayısı onların bağımsız binalara sahip kütüphaneler olmadığını, daha ziyade şahsi ya da okul kitaplıkları olabileceğine işaretir.

Kuruluş yılları ve kurucuları dikkate alındığında, Osmanlı yöneticileri yörede kütüphanelerin tesisi için bir çaba içinde olmuşlardır. Bununla beraber sayısını öğrenebildiğimiz kitapların, hangi kitaplar oldukları, dolayısıyla çağın ve toplumun ihtiyaçlarını ne ölçüde karşılayabildikleri konusunda kaynaklardan bilgi edinebilmemiz mümkün olmamaktadır.

Sonuç

1894'te bir sancak merkezi haline getirilen Çorum, idari sahada olduğu kadar eğitim sahasında da 19. yüzyıl sonlarından itibaren önemli gelişmeler göstermiştir. 1882'de Maarif Komisyonu'nun teşkili ve sonraki yıllarda kent merkezi ve kazalarında tesis edilen iptidailer, rüştiyeler ve Çorum İdadisi, bu gelişmenin başlıca kilometre taşları olmuştur. Ancak, nitelik olarak hakkında bilgi edinemediğimiz bu kurumların tesisinde geç kalındığını belirtmek gerekir. Diğer taraftan bu yeni usul mektepler, etkinliğini tespit ettiğimiz klasik Osmanlı eğitim kurumları olan sıbyan mektepleri ve medreselerin gölgesinde kalmışlardır. Çorum halkı, iyi niyetle girilen eğitimde iyileşme çabasına sempati ile bakmış, dolayısıyla da bu yeni mekteplere ilgi göstermiştir. Bununla beraber, Osmanlı devlet adamları, açılan yeni mekteplere Gayrimüslimleri çekerek ortak bir kimlik yaratma beklentisi içinde olmuşlarsa da, daha ziyade kendi mekteplerini tercih eden ve modern dünyanın yeni kavramlarının cazibesine kapılan Gayrimüslimlere yeni bir ruh vermeyi başaramamışlardır. Diğer taraftan, Ermeni olaylarının Osmanlı devleti ve toplumu için kaygı verici bir boyut kazandığı bu dönemde Çorum'daki 1 Ermeni, 1 Protestan ve 2 Rum mekteplerinin eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürmesi, bölgedeki toplumsal barış ve huzur açısından kayda değer bir husustur.

ÇORUM KÜTÜPHANELERİNİN YÖNETİM SÜRECİNDE BİLGİ VE BELGE YÖNETİMİ

Blm.Uzm. Aysun KANBUR*

Blm.Uzm. Engin KANBUR**

1. Giriş

Yüzyıllar öncesinde insanoğlunun yaşamındaki en büyük gelişmelerden biri de yazının bulunuşu olmuştur. M.Ö. 3200'lü yıllarda yazının bulunmasıyla geçmişte yaşamış insan topluluklarının ekonomik, siyasal ve sosyal alanlardaki yaşantıları belgelerle günümüze ulaşabilme imkanı bulmuştur. Bu durum tarihçiler arasında “tarihin yazıyla başladığı” anlayışını doğurmuş ve bilim adamlarını, insanlık tarihini yazının bulunmasından önceki “tarih öncesi devirler” dönemi ve yazının bulunmasından sonraki “tarih devirleri” dönemi olarak iki açıdan incelemeye yöneltmiştir. Yazı uygarlıkların maddi ve manevi kültürlerini bir sonraki kuşaklara aktarmalarında en etkili araç olmuştur. Yazının bulunmasıyla başlayan gelişim daha sonraları kağıdın, matbaaların kullanılmasına ve kitapların yazılmasına doğru ilerlemiştir. Böylece anlaşmalarını veya yaşadıklarını ilk başlarda taşlara veya kayalara yazan insanoğlu kağıtla tanışarak insanlık tarihinin belgelerini, hatta yazıların yanına yaptıkları çeşitli motifler ve süslemelerle pek çok sanat eserlerini ortaya çıkarmıştır.

İnsanlık tarihinin başlangıcından günümüze kadar yazılan bir çok eser vardır. Tüm bu eserleri korumak ve gelecek kuşaklara aktarmak ise en büyük görevimizdir. Unutmamak gerekir ki tarihin derin ve efsanevi izleri gelecek nesillerin kendi dünya düzenlerini yürütmelerinde en etkili yol göstericileri olacaktır. Sadece geçmişte yazılan eserleri değil günümüzde yazılan tüm eserleri de onlara ihtiyaç duyanlara ulaştırmak oldukça önemli bir görevdir. Şirketler küresel rekabetçi dünyanın koşullarına uyum sağlayabilmek için, öğrenciler çalışmalarını hazırlayabilmek için, kişiler bireysel yaşamları için veya daha bir çok nedenle insanlar bilgiye ulaşmaya çalışmaktadır. Özellikle günümüz dünyasındaki eğilimler ve ülkelerin izlediği politikalar yaşadığımız çağın “enformasyon çağı” olarak nitelendirilmesini sağlamıştır. İnsanın öğrenmeye olan ihtiyacı ve bunun sürekliliği düşünülürse, gerekli bilgilerin belirli bir düzen içinde kolayca erişilebilecek biçimde insanlara sunulmasının gerekliliği de oldukça açıktır. İşte bunu sağlayacak olan kurumlar da kütüphanelerimizdir.

Kütüphanelerin ve sahip oldukları bilgi hazinesinin önemini vurgulamayı amaçlayan bu çalışmada, kütüphanelerin hem insanlığın yararına sunduğu bilgi ve belgeler hem de bir kurum olarak kendi kurumsal bilgi ve belgelerini düzenlemesi gerektiği ihtiyacından hareket edilerek, "Çorum Kütüphanelerinin Yönetim Sürecinde Bilgi ve Belge Yönetimi" konusu değerlendirilmektedir. Çalışmada bu konu kapsamında öncelikle kütüphane kavramı, kütüphanelerde yönetim ve yöneticinin önemi, kütüphanelerde bilgi ve bilgi yönetimi kavramı ile kütüphanelerde belge ve belge yönetimi kavramı ele alınmakta ve Osmanlıdan günümüze Çorum Kütüphaneleri incelenmektedir. Son olarak ise Çorum Kütüphaneleri'nde bilgi ve belge yönetimi değerlendirilmeye çalışılmaktadır.

2. KÜTÜPHANELERİN YÖNETİM SÜRECİNDE BİLGİ VE BELGE YÖNETİMİNE GENEL BİR BAKIŞ

2.1 Kütüphane Kavramı

Kütüphaneler, belirli ve sınırlı bir çevrenin ya da herkesin yararlanması için, yazılı, basılı, görsel-işitsel ve çizgisel her türden yayınları toplayan, düzenleyen, en elverişli yararlanma ortamını yaratacak araçları ve yöntemleri kullanarak çevresindekilere ulaştıran kuruluşlardır (). Amerikan Kütüphane Derneği'nin bir sözlüğünde kütüphane, "bir hedef grubun bilgi ihtiyaçlarıyla ilgili hizmetler ve programları sağlamak üzere yetiştirilmiş bir personelle, hedef grubun fiziksel, bibliyografik ve zihinsel olarak yaklaşımını sağlamak için örgütlenmiş bir materyal dermesi" olarak tanımlanmaktadır (Yontar, 1995:3). Türü ne olursa olsun bir kütüphanenin amacı, kullanıcılarının bilgi ihtiyacını mümkün olan en üst düzeyde karşılamaktır.

Toplumun bilgilenmesinde önemli rol oynayan kütüphanelerin bir çok türü vardır. Bu bilgi merkezlerinden biri de Halk Kütüphaneleri'dir. Halk Kütüphaneleri; soy, tür, yaş, ırk, görüş ve inancı ne olursa olsun, derlediği bilgilerden herkese özgürce ve karşılıksız bir şekilde faydalanma olanağı sağlayan, verdikleri hizmet ve gerçekleştirdikleri etkinliklerle toplumsal değişme ve gelişmeye katkıda bulunan bilgi merkezleridir (Bilar, 1999:25). 20 ülke genelinde yapılan bir araştırmada Halk Kütüphaneleri'nin amaçlarının aynı noktada birleştiği belirtilmiştir. Bu amaçlardan en önemlilerinden biri de, büyüklükleri ne olursa olsun Halk Kütüphaneleri arasında bir işbirliğinin zorunlu olduğu gerçeğidir (Withers, 1988:128). Dünyanın her yerinde kurulan halk kütüphanelerinin ortak yanlarını şu şekilde sıralamak mümkündür

(Alpay, 1990:168);

- Halka açık ve kolay ulaşılabilir olması,
- Halkı eğitmek ve öğretmek istemesi,
- Hangi sosyal sınıftan ve yaştan olursa olsun, halkın üzerinde herhangi bir baskı veya sınırlama yapmamasıdır.

Küreselleşen dünyamızda ise kütüphane kavramının yerini artık digital kütüphane, e-kütüphane ile bilgi ve belge merkezleri almaktadır. Böylece kütüphaneler, "hizmet verdikleri kullanıcı kesimlerinin ihtiyacını karşılamak amacıyla sistemli ve düzenli olarak belge ve bilgi sağlayan, bunları bir takım işlemlerden geçirerek, en uygun biçimde ve en kısa sürede insanları faydalandırması beklenen merkezler" şeklinde tanımlanmaya başlamıştır (Yontar, 1995:3). İnternetin yaygınlaşmasıyla birlikte bilgiye daha kolay ve hızlı ulaşabilmenin yolu açılmıştır. İnternet, kullanıcıların kütüphaneden bağımsız araştırma yapabilmelerine ve güncel bilgilere ulaşabilmelerine imkan sağlamaktadır. Yapılan bir araştırmada, katılımcıların %29'u kütüphane kullanımlarının azaldığını söylemekte, %26'sı ise bunun nedeni olarak internetin evde ve iş yerinde kullanılmasını ana faktör olarak görmektedir (Parker ve Nitse, 2007:89).

2.2 Kütüphanelerde Yönetim ve Yöneticinin Önemi

Bilgi ve belge yönetimi, sadece iş dünyasında değil, kamu kuruluşlarında, mal ve/veya hizmet üreten, kar amacı olan veya olmayan bütün kuruluşlarda performansı geliştirmek amacıyla kullanılan bir süreçtir (Alkan, 2003:124). Kütüphaneler de kar amacı gütmeyen ve hizmet üreten kuruluşlar olarak diğer tüm kurumlarda olduğu gibi belirledikleri amaçlara ulaşmak için yönetim süreçlerinde bilgi ve belge yönetiminin etkin biçimde uygulanmasına ihtiyaç duymaktadır. İnsanın en önemli ve yaşamsal faaliyetlerinden biri olan yönetim, herhangi bir kurumun yaşaması ve faaliyetlerini sürdürebilmesi açısından oldukça önemlidir. Yönetim, kurumların yapacakları işlerin bir koordinasyon içinde planlanmasını, örgütlenmesini, yürütülmesini ve denetlenmesini sağlayan bir süreçtir. Diğer bir açıdan bakıldığında ise yönetim, amaçların belirlenmesini ve bu amaçlara ulaşmak üzere izlenecek yolun tespit edilmesini sağlayarak kurumun bu yoldaki faaliyetlerini gerçekleştirmesidir.

Kütüphanelerin daha etkin ve verimli hizmet verebilmesi iyi bir şekilde yönetilmesine bağlıdır. Bu nedenle kütüphanelerin yönetim sürecinde yöneticiye çok iş düşmektedir. Yönetici, bir kurumun belirlenen hedeflere

ulaşmasını sağlayacak faaliyetlerin gerçekleştirilmesinden sorumlu olan kişidir. Dolayısıyla kütüphane yöneticisi kurumun yaşam sürecinin devam etmesi için planlama, personel, finans, yürütme, koordinasyon, düzenleme, kontrol, örgütlenme ve karar verme gibi yönetim işlevlerinin yerine getirilmesini sağlamalıdır (Yılmaz, 2004:173). Tüm bu işlevlerin düzenli olarak yürütülmesi kütüphanelerden yararlanacak olanların daha iyi hizmet alması açısından oldukça önemlidir.

Kütüphane yönetimi öncelikle birimlerde hangi nitelik ve nicelikte işgörene gereksinim duyulduğunu, kütüphane kaynaklarının ne durumda olduğunu ve bu kaynakların dengeli dağıtımını, kullanıcıların gereksinimleri doğrultusunda hangi tür bilgi hizmetlerinin sunulabileceğini, bilgi kaynaklarının kullanım oranları ve kullanıcı gereksinimleri doğrultusunda binanın bu hizmetleri gerçekleştirmek için yeterli olup olmadığını belirlemelidir. Kütüphanede yapılacak faaliyetlerin bu faktörler göz önünde bulundurularak planlanması ile işlerin daha kısa sürede ve daha doğru biçimde yapılması sağlanacaktır (Kurulgan, 2005:43). Planlama aşamasından sonra belirlenen amaçlar doğrultusunda yapılacak işlerin kişiler arasında dengeli biçimde paylaştırılması ile işler, kişiler ve işlerle kişiler arasındaki ilişkiler düzenlenmesiyle örgütlenme aşaması da gerçekleştirilmiş olacaktır. Yönetim kademesi kütüphanede hangi faaliyetlerin hangi kaynaklar kullanılarak nasıl yapılacağını planladıktan ve hangi kişileri hangi görevleri yerine getireceğini belirledikten sonra artık yapılacak işlerin uygulanmasına sıra gelmektedir. Yönetim sürecinde belirlenen amaçlara ulaşmak üzere yapılacak işlerin yerine getirilmesi "yürütme" olarak ifade edilmektedir. Yürütme fonksiyonundan sonra ise işlerin yerine getirilip getirilmediğinin, çalışanların performans düzeylerinin belirlenmesi ve gerekli aşamalarda geri bildirimlerin sağlanması diğer bir ifadeyle uygulama aşamasının etkinliğinin ölçülmesi ve oluşan aksaklıkların tespit edilerek giderilmesi amacıyla denetleme fonksiyonu gerçekleştirilmektedir. Bu aşamalar çerçevesinde ilerleyen yönetim sürecinde her aşamada önemli olan fonksiyon ise koordinasyondur. Koordinasyon tüm süreç boyunca yapılacak faaliyetlerin işbirliği ve uyum içerisinde gerçekleştirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte yönetim sürecine yardımcı bir fonksiyon olarak yöneticilerin karar alma faaliyetlerini de sürecin her aşamasında etkin şekilde gerçekleştirmesi gerekmektedir.

Kütüphanelere ilişkin üzerinde durulması gereken diğer bir konu da kütüphanelerin var olma nedenleri yani taşıdıkları misyonlarıdır. Kütüphaneler, korudukları bilgi ve belge hazinesiyle geçmişi bugüne bağlayan çok önemli bilgi merkezleridir. Bilgi merkezleri; "bilgi taşıyıcılarının

belli bir amaca yönelik olarak toplandığı, hiçbir kayba uğramaksızın korunduğu, arandığında en kolay bulunabilecek tarzda düzenlendiği ve optimum kullanım ile bilgi akışının kesintisiz oluşumunun sağlandığı merkezler” olarak tanımlanabilir (Yılmaz, 2004:172). Kütüphaneler birer bilgi merkezleri olarak hazinelerini tüm insanlığa sunan ve sahip oldukları bilgi ve belge yönünden oldukça zengin kurumlardır. İşte bu nedenle kütüphanelerin temel faaliyet konusu içinde, bir kurum olarak kendi örgüt yapılarına ilişkin bilgi ve belgeler dışında insanlığın kullanımına sundukları bilgi ve belgelerin yönetilmesi de düşünülmelidir. Kütüphaneler bu açıdan değerlendirildiklerinde yine yönetim biliminin önemi karşımıza çıkmaktadır. Kütüphanelerde yararlanılmak üzere bulunan bilgi ve belgelerin düzenli biçimde arşivlenmesi, sınıflandırılması ve bunlara kolay ulaşımın sağlanması bilgi ve belge yönetiminin bu bakış açısıyla da değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Şüphesiz, bu yönüyle de kütüphanelerin yönetim sürecinde yöneticiye çok iş düşmektedir. Planlamadan denetlemeye kadar uzanan yönetim süreci kütüphanelerin bu durumu açısından da oldukça önemlidir. Kütüphane yönetimi, bu açıdan özellikle sahip oldukları bilgi hazinesini korumak ve her geçen gün daha da zenginleştirmek üzere ekleyecekleri yeni bilgi kaynakları için yönetim süreci fonksiyonlarını etkin şekilde uygulamalıdır. Bununla birlikte değişimin kaçınılmaz etkisiyle birlikte bilgiye ulaşmada yaşanan yenilikler de takip edilmeli ve bu yeni yöntemlerin kütüphanelerin yönetim sürecine de uyarlanması gerekmektedir. Sonuçta, tüm bu uygulamalar, insanların bilgiye daha hızlı erişimine destek olacak ve kütüphanelerin daha etkin hizmet vermesini sağlayacaktır.

2.3 Kütüphanelerde Bilgi ve Bilgi Yönetimi Kavramı

İnsanlar geçmişe oranla her gün daha çok bilgiye ihtiyaç duymakta ve daha farklı yöntemlerle; sesli, görüntülü, basılı olarak bilgiye ulaşmaktadır (Odabaş, 2003:1). İşte bu noktada kütüphanelerin ne kadar önemli olduğu bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında bilgi kütüphanelerin var olma nedeni olarak nitelendirilebilir. Kütüphaneler bizler için bilgi yuvalarıdır. Önemli olan bilgiyi en iyi şekilde kullanabilmek, başka bir deyişle yönetebilmektir. Kütüphane raflarında, kenarda köşede duran, bilginin hiç kimseye faydası yoktur. Aksine o bilgilerden yararlanabilmek için tasniflenmesi, düzenlenmesi ve arşivlemesi gerekir ki bu da oldukça zor bir iştir. Bununla birlikte her kurumda olduğu gibi kütüphanelerde de insanoğlunun kullanımına sunulan bilginin dışında kendi organizasyon yapısının işleyişine ait bilgilerin de yönetilmesi ve kolay ulaşımın sağlanması için düzenlenmesi gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında ise kurumsal bilgi; kurumun etkinliği, denetimi, yönetimi, geliştirilmesi, vb. ile

ilgili olarak üretilen, alınan, kullanılan ve bu nedenlerle özel bir nitelik kazanan her türlü fikir ve olgulardır (Özdemirci, 2001:180). 1998 yılı Dünya Kalkınma Raporu'nda ise bilgiden bahsedilirken, "Bilgi ışıktır gibidir. Ağır ve ağır, elle tutulamaz niteliği ile dünyayı kolayca dolaşır ve insanların yaşamını aydınlatır." denilmektedir (Alkan, 2003:126).

Bilgi yönetimi, bir kurumun entelektüel kaynaklarının üretimini, tanımlanmasını, değerlendirilmesini, tutulmasını, geliştirilmesini ve dağıtımının belirli bir plan dahilinde yürütülmesini sağlayan teori ve uygulamalardır (Özdemirci, 2001:180). Bilgi yönetimi, yaşamsal bilginin açık ve sistematik yönetimidir ve bir organizasyon içinde bulunan bilginin toplanması, düzenlenmesi ve yayılmasını da içerir (Parker ve Nitse, 2007:92). Bilgi yönetiminin amacı, karar vermeyi, üretimi, kaynak aktarımını, rekabeti, sürekliliği, gelişimi hızlandırmak için kurum içindeki bilgiyi açığa çıkararak ve dolaşımını sağlayarak kurumun verimine katkı sağlayacak doğru kişilere en uygun, hızlı ve doğru biçimde ulaştırmaktır (Özdemirci ve Aydın, 2007:167). Bilgi yönetiminin (BY) kuruma sağladığı bir çok yarar vardır ve bunları şu şekilde sıralayabiliriz (Parker ve Nitse, 2007:92-93):

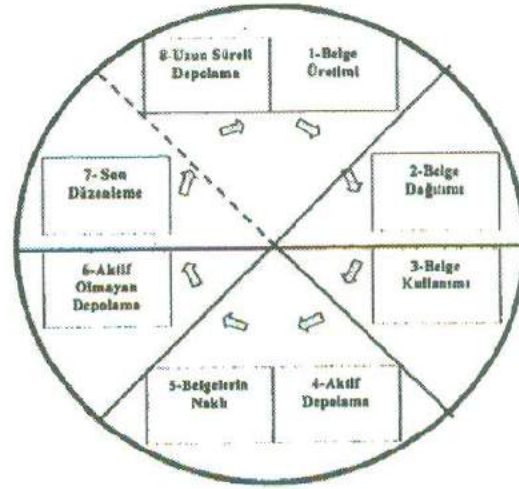
- BY, yeni ürün veya hizmet açısından yeni değer yaratan, ayrıca anlayış ve yeniliklerin gelişmesine yardımcı olan serbest düşünce akımını destekler.
- BY, verilen hizmetlerin etkinliğini ve verimliliğini geliştirir.
- BY, çalışanların bilgilerinin değerini anlayarak ve bunun için onları ödüllendirerek, çalışanların hatırlama yeteneklerinin oranlarını geliştirir.
- BY, yeniden kullanmayı destekleyerek ve gereksiz ve önemsiz süreçleri eyleyerek operasyonları kolay ve elverişli duruma getirir.
- BY, belirsizlikleri azaltarak daha iyi ve bilgili kararlar alınmasını kolaylaştırır.
- BY, organizasyonların entelektüel sermayelerine katkıda bulunur.
- BY, cevap hızını artırarak daha büyük üretkenliğe yol açar.

2.4 Kütüphanelerde Belge ve Belge Yönetimi Kavramı

Geçmişten günümüze tüm belgeleriyle bize ışık tutan, yönlendiren, bilgilendiren kütüphanelerin önemi yadsınamaz bir gerçektir. İstenilen bilgiye hızlı, doğru bir şekilde ulaşabilmek için kütüphanedeki bir çok belgenin iyi yönetilmesi gerekmektedir. Eskimiş, yırtılmış, okunamaz halde, karışık ve amacına uygun olmayan belgeleme sistemini ortadan kaldırmak ya da hiç oluşturmamak için belge yönetimi dikkatli yapılmalı ve gerekli özen her

zaman gösterilmelidir. Bununla birlikte bir kurum olarak da kütüphanelerin kendi organizasyon yapılarının işleyişine ait belgelere de önem vermesi gerekmektedir. Belge, bir organizasyon, kurum ve kuruluşun işlemleri ve yasal yükümlülükleri sonucunda oluşan, ortamına ve biçimine bakılmaksızın kayıtlı bilgiyi taşıyan her türlü aracı (doküman) ifade eder (Özdemirci, 2001:179).

Belgeleri verimli bir biçimde üretmek, uygun şartlarda hizmete sunmak ve arşivlemek amacıyla oluşturulan belge yönetimi, kütüphanelerde gereksiz ve uygunsuz belge üretimini ve arşivlemeyi önlemenin en etkin yoludur. Belge yönetiminin etkin kullanılmasıyla, kurumun bilgi bütünlüğü sağlanmış, belgelerin kaybolması önlenmiş ve zamandan kazanılmış olunur (Baransel ve Tabak, 2006:93).

Şekil 1: Belgelerin Yaşam Döngüsü

Belge yönetiminin amacı, ne zaman ve nerde ihtiyaç duyulursa duyulsun bilgiye zamanında, tam ve doğru biçimde ulaşmak üzere belgelerin üretilmesi, saklanması, erişimi, düzenlenmesi ve belge yönetimini oluşturan her evre açısından gerekli işlemlerin etkin şekilde uygulanmasını sağlamaktır. Kaydedilmiş bilgilerin de tıpkı canlılarda olduğu gibi bir hayatı vardır ve bu doğum (üretim), yaşam (saklama ve kullanım) ve ölümü (son düzenleme, arşivleme) ifade eder. Yani belgelerin de bir yaşam döngüsü vardır. Kütüphane yöneticisinin en önemli görevlerinden biri de bu yaşam döngüsünü en iyi şekilde organize etmektir (Odabaş ve Rukancı, 2004:386-391).

3. OSMANLIDAN GÜNÜMÜZE ÇORUM KÜTÜPHANELERİ

Çorum'da ilk kütüphanenin kuruluşu 18. asrın 2.yarisına kadar inmektedir. Osmanlı İmparatorluğu zamanında Çorum'da vakıf şeklinde kurulan üç medrese kütüphanesi bulunmaktadır. Bunlar; 1787 (1202) yılında Süleyman Fevzi Paşa tarafından kurulan 600 ciltlik "Süleyman Fevzi Paşa Kütüphanesi", 1878 (1296) yılında Müftü Ahmet Feyzi tarafından kurulan 6112 kitaplık "Müftü Hacı Ahmet Feyzi Kütüphanesi" ve 1895 (1313) yılında da Hacı Hasan Paşa tarafından kurulan 900 ciltlik kitaptan oluşan "Hacı Hasan Paşa Kütüphanesi"dir. Bütün bu kütüphaneler 1924 yılında yürürlüğe giren Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereğince birleştirilerek Milli Kütüphane adıyla, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı İl Halk Kütüphanesi haline getirilmiştir (Çorum İl Yıllığı, 1967:193). Günümüzde bu kütüphane Çorum Hasan Paşa Halk Kütüphanesi olarak bilinmektedir. Şehrin artan nüfusu karşısında bu kütüphane de yetersiz kalınca Bakanlık tarafından Mimar Sinan Mahallesi'nde 200 kişinin aynı anda faydalanabileceği yeni ve modern bir il halk kütüphanesi binası yapılarak 25 Aralık 1991 tarihinde hizmete açılmıştır. Bahçelievler Semt'i'ndeki eski bina ise Hasan Paşa Kütüphanesi olarak hizmetine devam etmektedir. Çorum Kütüphaneleri aşağıda ayrıntılı olarak incelenmektedir (www.corumkulturturizm.gov.tr):

Tablo 1. Çorum Kütüphaneleri

S/N	KÜTÜPHANE ADI	KURULUS TARİHİ	BULUNDUĞU İLÇE
1.	Çorum Hasan Paşa Halk Kütüphanesi	1924	Merkez
2.	İskilip İlçe Halk Kütüphanesi Müd.	1924	İskilip
3.	Sungurlu İlçe Halk Kütüphanesi Müd.	1963	Sungurlu
3.	Çorum Faik Tonguç Çocuk Ktp.s'i	1964	Merkez
4.	Osmancık İlçe Halk Kütüphanesi	1967	Osmancık
5.	Mecitözü İlçe Halk Kütüphane Müd.	1967	Mecitözü
6.	Alaca İlçe Halk Kütüphanesi	1976	Alaca
7.	Kargı Şehit Suut Yaşar İlçe Halk Ktp.si	1979	Kargı
8.	Uğurludağ 100. Yıl İlçe Halk Ktp.si	1981	Uğurludağ
9.	Oğuzlar İlçe Halk Kütüphanesi	1981	Oğuzlar
10.	Boğazkale 100. Yıl İlçe Halk Ktp.si	1982	Boğazkale
11.	Çorum Bayat İlçe Halk Kütüphanesi	1985	Bayat
12.	Anfegazlı Halk kütüphanesi	1985	Sungurlu
13.	Ortaköy İlçe Halk Kütüphanesi	1990	Ortaköy
14.	Çorum İl Halk Kütüphanesi Müd.	1991	Merkez
15.	Alacahöyük İlçe Halk Kütüphanesi	1994	Alaca
16.	Dodurga İlçe Halk Kütüphanesi	1996	Dodurga
17.	Mehmet Şadişoğlu Çocuk Ktp.si	1997	Merkez
19.	Eşref Ertekin Halk Kütüphanesi	2003	Merkez
20.	Hacı Hamza Halk Kütüphanesi	--	Kargı

3.1. Çorum Hasan Paşa Halk Kütüphanesi

1895 yılında günümüz kütüphanesine adını verecek olan Hacı Hasan Paşa, Ulu Cami'nin avlusunda müstakil bir kütüphane binası inşa ettirmiş, bir çok eser vakfetmiştir. Caminin etrafında bulunan medreselerde okuyan talebeler bu kütüphaneden istifade etmekteydiler. 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulü ve medreselerin kaldırılmasıyla Süleyman Fevzi Paşa, Müftü Ahmet Fevzi Efendi ve Hacı Hasan Paşa Kütüphaneleri birleştirilerek, Milli Kütüphane* adıyla, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı İl Halk Kütüphanesi haline getirilmiştir. Günümüzde Belediye Başkanlığı olarak kullanılmakta olan bina Milli Kütüphane olmak amacıyla inşa edilmiştir. 1942'ye kadar şimdiki Belediye Başkanlığı binasında bulunan kütüphane 1942-1943 tarihlerinde şimdiki Emniyet Müdürlüğü'nün yerinde bulunan İnkılap İlkokulu'nun bir odasına taşınmış ve 1944'te kendi binasının alt katına yeniden dönmüştür. 1958'de Adliye Sarayı'nın inşası ile Cumhuriyet Savcılığı'ndan boşalan iki oda kütüphaneye dönüştürülerek buraya Arap harfli yazmalar ve matbu eserler konmuştur. 1956'da Çorum Genel Kütüphane Yapma Derneği kurulmuş, derneğin çalışmaları ile Çorum Kütüphanesi inşa edilmiş ve 1963'te hizmete açılmıştır. Daha sonra buraya Hasan Paşa'nın adı verilmiştir (Söylemez, 2002:294-295). Hasan Paşa Halk Kütüphanesi en çok kitabı ve okuyucusu olan kütüphane olup; alt katta depolar, üstte ise okuyucu salonları ve idare büroları ile hizmet vermektedir.

3.2. İskilip İlçe Halk Kütüphanesi Müdürlüğü

İskilip'te ilk kütüphane 1730 yılında Medrese Kütüphanesi olarak açılmıştır. 1924 yılında Caca Bey Medresesi'nde faaliyete geçen kütüphane daha sonra Halk evleri binasına taşınmıştır. 1966 yılında ise belediye sebze hali üzerindeki binaya taşınmış, bina terasına yapılan ilave salonlarda 01.11.1972 tarihinde Çocuk Kütüphanesi de açılmıştır. 1987 yılı sonlarında Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü tarafından yapımı gerçekleştirilen şimdiki modern binasına taşınmıştır. Kütüphanenin kitap koleksiyonu çok zengindir. Ayrıca 529 adet el yazması, 1436 adet de Arap harfli basma kitap bulunmaktadır. 1996 yılında kütüphanenin zemin katında İl Özel İdaresi'nin katkılarıyla yaşlılar okuma salonu hizmete açılmıştır. Bu salon yurt genelindeki kütüphanelerde gerçekleştirilen ilk uygulamadır.

3.3. Sungurlu İlçe Halk Kütüphanesi Müdürlüğü

1963 yılında belediyeye ait binada hizmete açılmıştır. Daha sonra Özel İdare tarafından yaptırılan binanın giriş katına taşınmış, buranın Özel İdare'ce Kültür Sitesi yapımı için yıkılmasıyla da 1993 yılında Belediye

Kültür Sitesi'nin üçüncü katı kiralanarak buraya nakledilmiştir. Buradan da 1996 yılında Özel İdare Kültür Sitesi'ne taşınmıştır.

3.4. Çorum Faik Tonguç Çocuk Kütüphanesi

Çorum'da ilk olarak çocuk kütüphanesi 1954 yılında Milli Eğitim Müdürlüğü'ne bağlı olarak Albayrak İlkokulu'nda hizmete açılmış, yangın geçirdikten sonra bahçede bulunan barakalara taşınarak faaliyetine devam etmiştir. 1960 yılında İl Halk Kütüphanesi'ne bağlanarak İstiklal İlkokulu bodrum katına taşınmış ve 1963 yılına kadar orada hizmet vermiştir. Faik Tonguç isimli Çorum'lu bir hayırseverin maddi bağışı, Belediye Başkanlığı'nın arsa tahsis ve Özel İdare'nin katkılarıyla gerçekleştirilen kütüphanenin yeri 31.8.1971 tarih ve 17 sayılı Belediye Meclisi kararı ile 95 yıl süre ile kütüphaneye devredilmiştir. Kütüphane, Okul bodrumundan bu binaya taşınmış, kütüphaneyi yaptıranın ismi verilerek 1964 yılında hizmete açılmıştır.

3.5. Osmancık İlçe Halk Kütüphanesi

1964'te kurulan derneğin faaliyetleri sonucu Özel İdare ile ortak yaptırılan binanın giriş katında hizmet vermekte iken, binanın satılmasıyla 1988 yılında Kızılay'a ait bir binaya taşınmıştır. İlçede halk kütüphanesi hizmet binası yapımı için hazineye ait 1395 m2 yer üzerinde devam eden hizmet binası tamamlanarak binaya 27.07.1999 tarihinde taşınmıştır.

3.6. Mecitözü İlçe Halk Kütüphanesi Müdürlüğü

1965 yılında arsası temin edilmiş, kurulan dernek tarafından Özel İdare'nin de katkılarıyla yapımı gerçekleştirilmiştir. Bina mülkiyeti Özel İdare'ye ait olup intifa hakkı kütüphanenindir. İki katlı kütüphane binasının alt katı Çocuk Kütüphanesi, üst katı ise yetişkinlere hizmet vermektedir.

3.7. Alaca İlçe Halk Kütüphanesi

Özel İdare'ye ait binanın ikinci katında tahsis edilen küçük bir salonda çocuk kütüphanesi olarak faaliyete başlamıştır. Bakanlığın emriyle halk kütüphanesine dönüştürülmüştür. Aynı ilçede belediye tarafından açılan ikinci kütüphanenin bakanlığa devri için gerekli girişimlerde bulunularak Belediye Kütüphanesi 16.10.1980 tarihinden itibaren eşyası ile birlikte 25 yıllığına Kütüphaneler Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir.

3.8. Kargı Şehit Suat Yaşar İlçe Halk Kütüphanesi

İlçe parkı içinde mülkiyeti belediyeye ait binada çocuk kütüphanesi olarak faaliyete başlamıştır. 1978 yılında aynı park içinde belediye tarafından lokanta olarak yaptırılan ikinci bina yeniden düzenlenerek kütüphaneye tahsis edilmiş ve halk kütüphanesi olmasına imkan sağlamıştır. 1992 yılı içerisinde Kızılay Derneği'ne ait kiralık bir binaya taşınmıştır. Bakanlığın yatırımı olarak 1997 yılında inşaatına başlanan kütüphane binası tamamlanarak 28.12.1999 tarihinde geçici kabulü yapılmıştır ve 2000 yılında bu binaya taşınmıştır. Kütüphaneye Kargılı bir şehidin adına izafeten “Şehit Suat Yaşar İlçe Halk Kütüphanesi” adı verilmiştir.

3.9. Uğurludağ 100. Yıl İlçe Halk Kütüphanesi

Atatürk'ün doğumunun 100.yılı il kutlama programına alınarak 1981 yılında ilçe belediyesine ait daha önce kahvehane olan bir mekanda hizmete açılmıştır. Yaklaşık 10 yıl aynı mekanda işlevini sürdürmüştür.

3.10. Oğuzlar İlçe Halk Kütüphanesi

Ulu Önder Atatürk'ün doğumunun 100.yılı il kutlama programına alınan (Karaören) Oğuzlar Belediye Başkanlığı'nın katkılarıyla açılmıştır. Kütüphane binası 99 yıllığına tahsis edilmiştir.

3.11. Boğazkale 100. Yıl İlçe Halk Kütüphanesi

Ulu Önder Atatürk'ün doğumunun 100.yılı nedeniyle Boğazkale Belediye Başkanlığı'nın yaptırdığı binanın ikinci katında 18.5.1982 tarihinde hizmete açılmıştır. 1989 yılında çarşı merkezindeki belediyeye ait kahvehaneye taşınmış olup, bu binanın yıkılması nedeniyle Aslanhane Camii'nin altındaki 3 odanın her türlü bakım, onarım ve muhafazasını sağlamak kaydıyla, kütüphane olarak kullanılmak üzere Vakıflar Genel Müdürlüğü ile yapılan protokol şartları doğrultusunda, 13.12.1992 tarihinden itibaren 10 yıl süreyle ve bedelsiz olarak bakanlığa tahsisi sağlanmıştır.

3.12. Çorum Bayat İlçe Halk Kütüphanesi

Bayat Çocuk Kütüphanesi şahsa ait kiralık bir binada hizmete açılmıştır. 1972 yılında Çocuk Kütüphanesi olarak hizmete açılan birim, 1978 yılında bakanlığın aldığı karar gereği halk kütüphanesine dönüştürülmüştür. Belediyeye ait kiralık bir binanın üçüncü katında hizmet vermektedir.

3.13. Arifegazili Halk kütüphanesi

Arifegazili Belediyesi giriş katının kütüphane olarak kullanılmak üzere, 99 yıllığına bakanlığa intifa hakkı vermesi üzerine 1985 yılında hizmete açılmıştır. Daha sonra belediye yer darlığı nedeniyle kütüphaneyi 1991 yılında buradan özel şahsa ait bir binaya çıkarmış ve kirası belediyece ödenmiştir. **Belediyenin yeni hizmet binasına taşınması** nedeniyle ise kütüphane, eski belediye binası birinci katının süresiz ve bedelsiz olarak kütüphaneye tahsis edilmesi üzerine 1994 yılında buraya taşınmıştır. Sungurlu İlçe Halk Kütüphanesi'ne bağlı olarak yönetilmektedir.

3.14. Ortaköy İlçe Halk Kütüphanesi

1990 yılında Ortaköy Belediyesi'ne ait iş hanı birinci katında 25 yıllığına intifa hakkı verilmesi üzerine 16.04.1990 tarihinde hizmete açılmıştır. Kütüphane hizmet binası yapımı için arsa temini konusunda çalışmalar yapılmaktadır.

3.15. Çorum İl Halk Kütüphanesi Müdürlüğü

Şehrin artan nüfusu karşısında kütüphaneler yetersiz kalınca Kültür ve Turizm Bakanlığı'na Mimar Sinan Mahallesi'nde 200 kişinin aynı anda faydalanabileceği yeni ve modern bir İl Halk Kütüphanesi binası yapılarak 25 Aralık 1991 tarihinde hizmete açılmıştır. Çorum il sınırları içerisinde bulunan tüm kütüphanelerin bilgileri bu kütüphanede mevcuttur.

3.16. Alacahöyük Halk Kütüphanesi

Alaca İlçesi Höyük Beldesi'nde bulunan eski motelin bir bölümü onarılacak kütüphaneye dönüştürülmüş, 18.05.1994 günü açılmıştır.

3.17. Dodurga İlçe Halk Kütüphanesi

Dodurga İlçe Halk Kütüphanesi, İlçe Kaymakamlığı ve Müdürlüğün koordinasyonu ile 10.09.1996 tarihinde mahallen hizmete açılmıştır.

3.18. Mehmet Şadisoğlu Çocuk Kütüphanesi

Çorum ili Bahçelievler Mahallesi'nde bir apartmanın giriş katındaki iki daire kütüphane olarak fonksiyone edilmek üzere bağışlanmıştır. Söz konusu yerde gerekli tadilat 1996 yılında gerçekleştirilmiş olup tefrişi yapılarak 23.12.1997 tarihinde hizmete açılmıştır. Söz konusu kütüphaneyi bağış yapan vatandaşın isteği doğrultusunda "Mehmet Şadisoğlu Çocuk Kütüphanesi" adı verilmiştir.

3.19. Eşref Ertekin Halk Kütüphanesi

Çorum ili Ulukavak Mahallesi'nde bakanlığın yatırımı olarak 1997 yılında ihale edilen ve 16.09.2000 tarihinde yapımı biten kütüphane 08.04.2003 tarihinde hizmete açılmıştır.

3.20. Hacı Hamza Halk Kütüphanesi

Çorum ili Kargı ilçesinde bulunan Hacı Hazma Halk Kütüphanesi'nde 2007 yılı itibariyle 1446 adet kitap bulunmaktadır.

4. ÇORUM KÜTÜPHANELERİNDE BİLGİ ve BELGE YÖNETİMİ

Çorum'da il sınırları içerisinde bulunan tüm kütüphanelerin bilgileri 1991 yılında hizmete açılmış olan Çorum İl Halk Kütüphanesi Müdürlüğü'nde bulunmaktadır. Dolayısıyla Çorum kütüphaneleri bilgi ve belge yönetimi açısından bu müdürlüğe bağlı olarak faaliyetlerini sürdürmekte ve kütüphanelere ait bilgi ve belgelerin arşivlenmesi de bu müdürlükte gerçekleştirilmektedir. Çorum İl Halk Kütüphanesi Müdürlüğü'nden alınan bilgilere göre; Çorum'daki kütüphaneler kendilerine ait bilgileri her yıl düzenli olarak müdürlüğe iletmektedir. Bununla birlikte günümüzde teknolojinin yaygınlaşmasıyla birlikte bu bilgilerin artık bilgisayar ortamında da arşivlenmeye başlayacağı belirtilmektedir. Bu durum Çorum'da kütüphane yönetiminin bilgi ve belge yönetimi açısından günümüz dinamik koşullarına ayak uydurmaya çalıştığını da göstermektedir.

Çorum kütüphanelerinin yönetim süreci içinde bilgi ve belge yönetimi açısından değerlendirilmesini amaçlayan bu çalışmada, öncelikle Çorum İl Halk Kütüphanesi Müdürlüğü'nde bulunan veriler incelenmiş ve arşivden alınan veriler düzenli bir hale getirilmiştir. Böylece kütüphanelerin gelişim süreci içerisinde yaşadıkları değişim açısından bir karşılaştırma yapabilmeyi sağlayacak tablolar oluşturulmaya çalışılmıştır.

Tablo 2. Kütüphanelerin Yıllara Göre Kitap Sayıları

S/N	KÜTÜPHANE ADI	YILLAR				
		1992	1993	1999	2004	2007/1
1.	Çorum Faik Tonguç Çocuk Ktp.si	6324	6687	7096	5530	5886
2.	Çorum Hasanpaşa Halk Kütüphanesi	44063	45115	46385	46484	48199
3.	Çorum İl Halk Kütüphanesi Müd.	7856	9666	12935	13121	14975
4.	Mehmet Şadisoğlu Çocuk Ktp.si	----	----	1428	7478	2632
5.	Eşref Ertekin Halk Kütüphanesi	----	----	----	2320	3397
6.	Alaca İlçe Halk Kütüphanesi	9197	9878	9947	48760	9918
7.	Alacahöyük Halk Kütüphanesi	----	----	2317	3278	3562
8.	Çorum Bayat İlçe Halk Kütüphanesi	8141	8783	10062	10269	8524
9.	Bogazkale 100. Yıl İlçe Halk Ktp.si	5434	5875	6708	7452	7709
10.	Dodurga İlçe Halk Kütüphanesi	----	----	1462	2428	2851
11.	İskilip İlçe Halk Kütüphanesi Müd.	29776	30800	35594	37365	39030
12.	Kargı Şehit Suat Yaşar İlçe Halk Ktp.si	7667	8385	9639	11098	13237
13.	Hacı Hamza Halk Kütüphanesi	----	----	----	----	1447
14.	Mecitözü İlçe Halk Kütüphane Müd.	10245	11248	12801	13377	14468
15.	Oğuzlar İlçe Halk Kütüphanesi	5210	5532	6440	6972	5918
16.	Ortaköy İlçe Halk Kütüphanesi	1929	2314	3584	4451	4872
17.	Osmancık İlçe Halk Kütüphanesi	10415	11084	12812	13413	13337
18.	Sungurlu İlçe Halk Kütüphanesi Müd.	16037	16873	17947	18841	21146
19.	Arifgazili Halk kütüphanesi	3120	3467	4600	5441	5884
20.	Uğurludağ 100. Yıl İlçe Halk Ktp. si	5625	6072	7711	7188	7732

Kaynak: Çorum İl Halk Kütüphanesi Müdürlüğü Arşivi, 2007.

Tablo 2'de yer alan veriler incelendiğinde, Çorum kütüphanelerindeki kitap sayılarının yıllara göre dağılımı görülmektedir. Bu verilerin 1992 yılından başlama nedeni arşivden bu tarih itibarıyla derlenmiş bilgilerin alınabilmesidir. Kütüphanelerdeki kitap sayıları değerlendirildiğinde, bazı kütüphanelerde kitap sayılarının yıllara göre arttığı, bazılarında ise azaldığı ortaya çıkmıştır. Buna göre; özellikle Çorum il merkezinde şehrin yaşadığı değişim sürecine paralel olarak gerek öğrenciler gerekse diğer kütüphane kullanıcıları tarafından bilgiye ulaşma ihtiyacının arttığı ve bununla birlikte merkezdeki kütüphanelerde kitap alımlarının daha fazla olduğu söylenebilir. Ayrıca Çorum'un gelişmiş bir ilçesi olan İskilip'teki durumu da benzer şekilde değerlendirmek mümkündür. İskilip açısından önemli olan diğer bir durum da İskilip'te bulunan el yazması eserler nedeniyle bu ilçedeki kitap sayısının diğer ilçelerdeki kitap sayısından fazla olmasıdır. Bu veriler ışığında, Çorum ilçelerindeki kütüphaneler için kütüphanelere gereken önemin gösterilmesi

ve bilgi hazinesi ile okuyucu oranını arttırmak ve okuyucuların bilgi ihtiyacını etkin şekilde karşılamak amacıyla bu kütüphanelere yapılacak kitap desteğinin artırılması gerektiği söylenebilir.

Tablo 3. Kütüphanelerin 2007 yılı Süreli Yayın Aboneliği

S/N	KÜTÜPHANE ADI	Süreli Yayın Aboneliği
1.	Çorum Faik Tonguç Çocuk Ktp.si	8
2.	Çorum Hasanpaşa Halk Kütüphanesi	10
3.	Çorum İl Halk Kütüphanesi Müd.	63
4.	Mehmet Şadisoğlu Çocuk Ktp.si	8
5.	Eşref Ertekin Halk Kütüphanesi	14
6.	Alaca İlçe Halk Kütüphanesi	31
7.	Alacahöyük Halk Kütüphanesi	2
8.	Çorum Bayat İlçe Halk Kütüphanesi	6
9.	Boğazkale 100. Yıl İlçe Halk Ktp.si	10
10.	Dodurga İlçe Halk Kütüphanesi	10
11.	İskilip İlçe Halk Kütüphanesi Müd.	28
12.	Kargı Şehit Suat Yaşar İlçe Halk Ktp.si	36
13.	Hacı Hamza Halk Kütüphanesi	---
14.	Mecitözü İlçe Halk Kütüphane Müd.	39
15.	Oğuzlar İlçe Halk Kütüphanesi	5
16.	Ortaköy İlçe Halk Kütüphanesi	17
17.	Osmancık İlçe Halk Kütüphanesi	16
18.	Sungurlu İlçe Halk Kütüphanesi Müd.	16
19.	Arifegazili Halk kütüphanesi	5
20.	Uğurludağ 100. Yıl İlçe Halk Ktp.si	----

Kaynak: Çorum İl Halk Kütüphanesi Müdürlüğü Arşivi, 2007.

Çorum Kütüphaneleri oldukça zengindir. Günümüze kadar ulaşan bu eserler bundan sonra da bizler tarafından korunmalı ve gelecek nesillerin de faydasına sunulabilmelidir. Kütüphanelerimizdeki bu eserlerin önemi Cumhuriyet'in kuruluşuyla Çorum'daki ilk kütüphane olan ve günümüzde "Çorum Hasan Paşa Halk Kütüphanesi" olarak bilinen kütüphanenin 21 Temmuz 1924'te açılışını yapan Kamil Efendi tarafından daha o günlerde şöyle vurgulanmıştır (Sabuncuoğlu, 1968:58):

Kütüphanelerde beşeriyetin âlâmına (elemlerine) ağlayan gözler vardır. Kütüphanelerde zulme karşı kanayan kalpler vardır, kütüphanelerde ulûhiyete doğru yükselerek açılmış müstakil yollar vardır. Kütüphanelerde beşeriyetin mürebii hakiki ve mürşidi maddi ve manevisi olan kitaplar vardır."

Kütüphaneler insanoğlunun yüzyıllar boyunca benliğinde hissettiği öğrenme arzusunu karşılayan bilgi merkezleridir. Böyle bir bilgi merkezinde ihtiyacı olan kişilerin en kısa sürede doğru bilgiye ulaşmalarının sağlanmasında şüphesiz bu kaynakların derlenmesi, düzenlenmesi ve erişiminde kullanılan yöntemlerin uygulanma biçiminin etkisi olacağı söylenebilir. Dolayısıyla kütüphane içindeki bilgi ve belgelerin düzenlenmesinde etkin bir yönetim anlayışının göz önünde bulundurulması faydalı olacaktır. İşte bu noktada kütüphanelerde bilgi ve belge yönetiminin önemini vurgulamak gerekir. Bu çalışmada da kütüphanelerdeki bilgi ve belge yönetimi incelenmekte ve Çorum Kütüphaneleri bu açıdan değerlendirilmeye çalışılmaktadır.

KAYNAKÇA

ALKAN Nazlı (2003). "Tıp ve Sağlık Kuruluşlarında Bilgi Yönetimi", *Bilgi Dünyası*, Cilt: 4, Sayı: 2, s. 122-145.

ALPAY Meral (1990). *Kütüphane; Dünyü Yarına Bağlayan Köprü*, İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği, İstanbul Şubesi Yayınları, No: 6.

BARANSEL Eser, TABAK İlker (2006). "E-Dönüşüme Giden Yolda Belge Yönetimi ve İş Akış Sistemleri", *Türk Kütüphaneciliği Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 1, s. 89-100.

BİLAR Ender (1999). *Kütüphaneciliğimiz ile 21. Yüzyıla*, İstanbul: Türk

Kütüphaneciler Derneği, Edirne Şubesi Yayınları, No: 31.

ÇORUM, (1967). Çorum İl Yıllığı.

ÇORUM, (2007). İl Halk Kütüphanesi Arşivi.

ÇORUM, (2007). Hasan Paşa Halk Kütüphanesi Arşivi.

ERKOÇ Ethem (2001). *21. yy.'da Çorum İli ve İlçeleri*, Çorum: Kardeş Matbaacılık.

KURULGAN Mesut (2005). "Bilgi Teknolojisinin Üniversite Kütüphanelerindeki Planlama ve Örgütlenme İşlevleri Üzerine Etkileri ve Türkiye'deki Uygulamaya İlişkin Bir Araştırma", *Türk Kütüphaneciliği Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 1, s. 41-55.

PARKER K.R. ve NİTSE P.S. (2007). "Bilgi Yönetim Merkezi Olarak Kütüphaneler", Çeviren: AYDIN Cengiz, *Türk Kütüphaneciliği Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 1, s. 88-103.

SABUNCUOĞLU M. İhsan (1968). *Çorum Tarihine Ait Derlemelerim*, Kısım II.

SÖYLEMEZ M. Mahfuz (2002). "Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi'nde Bulunan İslam Tarihi ile İlgili Yazmalar", *Gazi Üniversitesi, Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:1, s. 294-315.

ODABAŞ Hüseyin (2003). "Kurumsal Bilgi Yönetimi", *Stratigma.com, Aylık Strateji ve Analiz e-dergisi*, Sayı: 10.

ODABAŞ Hüseyin ve RUKANCI Fatih (2004). "Belge Yönetiminin Bir Unsuru Olarak Yazışma Yönetimi", *Türk Kütüphaneciliği Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 4, s. 385-406.

ÖZDEMİRCİ Fahrettin (2001). "Belge Üretimi ve Kurumsal Bilgi Yönetimi", *21.Yüzyıla Girerken Enformasyon Olgusu Sempozyumu: Bildiriler (19-20 Nisan 2001:Hatay)*, Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, s. 179-186.

ÖZDEMİRCİ Fahrettin ve AYDIN Cengiz (2007). "Kurumsal Bilgi Kaynakları ve Bilgi Yönetimi", *Türk Kütüphaneciliği Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 2, s. 164-185.

ÖZTÜRK Ali (2004). "Mahmut Kamil Efendi'nin "İslamiyetin Şiiri Şuarayı Tarz-ı Telakkisi" İsimli Makalesi", *Gazi Üniversitesi, Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: III, Sayı: 5, s. 89-101.

WITHERS F. N. (1988). *Kütüphane Hizmeti Standartları*, Çevirenler: TANER Sönmez, SAN Aysel, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Başbakanlık Basımevi.

YILMAZ Malik (2004). "Bir Örgüt Olarak Bilgi Merkezlerinde Yönetim ve

Yönetici", *Türk Kütüphaneciliği Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 2, s. 163-184.

YONTAR Aysel (1995). *Kütüphane ve Belge-Bilgi Merkezlerinde Bilimsel Yönetimin Önemi*, İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği, İstanbul Şubesi Yayınları, No: 18.

<http://www.corumkulturturizm.gov.tr/tr/default.asp?SID=8>, (E.T.: 16.08.2007).

<https://www.yazmalar.gov.tr/kutuphane.php>, (E.T.: 16.08.2007).

<http://www.sanalkutuphane.net/citirti/yazilar.asp?id1=1396>, (E.T.: 16.08.2007).

EĞİTİM KURUMLARINDA ÖRGÜTLEME SÜRECİ VE ÇORUM MEDRESELERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Aysun KANBUR*

Engin KANBUR**

1. Giriş

Anadolu'dan geçen pek çok uygarlığa ev sahipliği yapan eşsiz şehirlerimizden biri de Çorum'dur. Çorum'da yontma taş devrinden maden devrine, Asur ticaret kolonilerinden Hititlerin başkentine ve Anadolu beyliklerinden milli mücadele yıllarına kadar tarihin derin izlerini şehrin her yanında görmek mümkündür. Çorum bu yönüyle tarihin ışığında sürekli yeniden keşfedilerek uygarlıkların ve beyliklerin varlığını kendi dönemlerinin sembollerıyla yaşatan bir şehir olmuştur. Bununla birlikte Çorum'da Osmanlı Devleti'nin izlerini taşıyan eğitim kurumları olarak medreselerin, Cumhuriyetin ilk yıllarına ve günümüze kadar uzanan gelişim ve değişim süreçlerini de değerlendirmek mümkündür.

Medreselerin Osmanlı tarihinde eğitim sürecinde ayrı bir yeri vardır. Adları günümüze dek unutulmayan alimler Osmanlı şehzadelerini ve bir çok devlet adamlarını bu eğitim kurumlarında yetiştirmişlerdir. Dolayısıyla, Osmanlı döneminde Anadolu'da birçok ilde yüksek eğitim veren ve ilmin yayılmasına çalışan kurumlar olarak medreseler kurulmuştur. Çorum'da da eğitim açısından ilmin gelişmesini sağlayan çok sayıda medrese Cumhuriyet'e kadar varlığını sürdürmüştür.

Bu çalışmada ise tarihini ve kültürünü üzerinde yaşayan medeniyetlerden alan Çorum'daki medreseler örgütleme süreci açısından değerlendirilmektedir. Çalışmada, öncelikle medreseler ve örgütleme kavramı ile medreselerde örgütleme süreci konusunda genel bir değerlendirme yapılmakta, daha sonra ise bu kapsamda tarihin günümüze

* Blm. Uzm. İnönü Üniversitesi, S.B.E., İşletme Ana Bilim Dalı, Yönetim ve Organizasyon Bilim Dalı, Doktora.

** Blm. Uzm. Hava Kuvvetleri Komutanlığı, 5. Ana Jet Üs Komutanlığı, Astsubay Kd.Üçvş.

kadar tanıklık ettiği "Çorum Medreseleri" ele alınmaktadır. Bu amaç çerçevesinde, ileride Çorum'un tarihi ve kültürel zenginlikleri konusunda yapılacak araştırmalara "eğitim" alanında da katkı sağlamak hedeflenmiştir.

2. EĞİTİM KURUMLARINDA ÖRGÜTLEME SÜRECİ ve MEDRESELER

2.1. Medrese ve Eğitim Kavramlarına Genel Bir Bakış

Medrese; Arapça'da ders görülen yer anlamına gelmektedir (Karakaş, 1995:72). Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te yer alan tanımlar incelendiğinde ise medresenin daha açık tanımları görülmektedir. Bu tanımlara göre medrese; "ders okutulan, İslam Dininin koyduğu esaslara uygun olarak eğitim öğretim yapılan yer, mektep", "İslam ülkelerinde ve bilhassa Osmanlı Devleti'nde tefsir, hadis, fıkıh, kelam, tıp, tarih, astronomi, edebiyat, dil bilgisi, felsefe, mantık, matematik gibi ilimlerde akademik seviyede öğretim yapan yatılı yüksek öğretim kurumu" ve "kendine has bir mimarisi olan üstü açık veya kapalı geniş bir avlu çevresinde talebelerin yatıp kalkması, ders çalışması için inşa edilmiş odalardan meydana gelen yapı" şeklinde açıklanabilir (Ayverdi, 2006:1977).

Medreselerin dereceleri müderrislerin aldığı ücrete göre sınıflandırılabilmektedir. Yeni göreve başlamış bir kişi ilk asistan olduğu zaman günlük 5 akçe alırdı ve bu ücret her sene 5'er 5'er artarak 40 akçeye kadar çıktığı zaman o kişi müderris sınıfına dahil olurdu. Örneğin, Amasya'daki medreselerde bu şekilde devam ederek 60 akçeye kadar yükselen müderrisler bulunmakta ve Amasya'da yüksek tahsil veren medreseler 40 akçe, 50 akçe ve 60 akçe değerinde sayılmak üzere üç dereceye ayrılmaktadır. 40 akçe değerindeki bir müderris, en az beş sene ders okuttuktan sonra 50 akçe derecesine; yine en az beş sene dini ilimleri okuttuktan sonra 60 akçe derecesine ulaşabilirdi (Hüsameddin, 1986:220-221). 60 akçe derecesine ulaşan müderrisler isterlerse ilmiye sınıflarından ayrılarak kadılık ve müftülük mesleğine girerlerdi (www.dallog.com). Medreselerin ücrete göre sınıflandırılması sonucunda en üst seviyedeki medrese fıkıh ekseninde 60 akçe derecesine (lisansüstü eğitim) ulaşmakta, önceki kademeler ise bu derinleşmeye taşıyan merdiven konumunda bulunmaktadır (Akgündüz, 2006:11).

Eğitim, Eğitim Terimleri Sözlüğü'nde; "genel anlamda bireyde davranış değiştirme süreci veya bireylerin davranışında kendi yaşantısı yoluyla ve

kasıtlı olarak istendik(talep edilen) değişme meydana getirmesi süreci" olarak tanımlanmaktadır (Parlayan, 2003:168). Medreselerdeki eğitim değerlendirildiğinde ise; medreselerdeki eğitim uygulamalarının dört alanda yürütüldüğü görülmektedir. Bunlar; din ve hukuk (kıraat, tefsir, hadis, fıkıh ve kelam), dil ve edebiyat (Arap ve Fars dilleri, nahiv, sarf, hitabet, şiir, cerh ve tadil, tarih-i edeb), felsefe (felsefe ve mantık) ve temel bilimler (tıp, cerrahi, riyaziye, hesap, hendese, müsellesat, hey'et, tabiiyat). Bu bilimlerin birçoğunu bir arada okutan medreseler olduğu gibi, birisi veya bir kaçını okutan medreselerde bulunduğu belirtilmektedir (Şanal, 2003:150). Bununla birlikte medreselerde tartışmaya yer verilse dahi öğretimin genellikle ezbere dayandığı, belli bir öğretim süresinin olmadığı, yıl bitirme yerine kitap bitirmenin uygulandığı ve bu nedenle de her öğrencinin öğrenimini farklı sürelerde tamamladığı belirtilmekte; öğrencilerin medrese vakıflarından gündelik ya da aylık aldığı, medreselerin hücre denilen odalarında barındığı ve yemeklerini imaretten yedikleri ifade edilmektedir. Ayrıca öğrencilerin sınıflara ayrılmadığı, aynı topluluk içinde herkesin kendi dersini okuduğu, müderris ve mudirlerin ise onlara yol gösterdiği vurgulanmaktadır (Ana Britannica, 1989:487).

Osmanlı Devleti'nde kuruluştan XIX. yüzyıla gelene kadar medreseler ilmi ve fikri hayattaki etkisiyle devlet ve milleti belirli seviyelerde yönlendiren bir eğitim kurumudur. Medreselerin, devlet-halk ve devlet-asker ilişkisinin sağlıklı yürütülmesinde ve dünya görüşü oluşmasında oldukça etkili olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte medreselerin dini ilimler başta olmak üzere coğrafya, tarih ve edebi alanlardaki eserlerin telifinde, tercüme faaliyetlerinde, devlet kanunları ve vakfiyelerin hazırlanmasında da büyük katkıları olmuştur (Dede, 2006:26).

2.2. Örgütlenme Kavramı ve Örgütlenme Süreci

İnsanlar biyolojik ve fizyolojik ihtiyaçlarını karşılayabilmek ve amaçlarına ulaşabilmek için başkalarıyla birlikte ve iletişim içinde yaşamak zorundadırlar. İnsanların maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılama çabaları onları bir örgüt içinde birlikte çalışmaya yöneltmiştir. Örgütler; "belirli bir amaca ulaşmak üzere bir araya gelen birden fazla insan topluluğu" şeklinde tanımlanabilir. Örgüt içinde belirlenen amaca ulaşmak için yapılması gereken faaliyetlerin iş birliği ve dayanışmayla birlikte gerçekleştirilmesi ise yönetim ihtiyacını karşımıza çıkarmaktadır. Yönetim örgüt içinde gerçekleştirilecek faaliyetlerin planlanması, örgütlenmesi, yürütülmesi, koordinasyonunun ve denetiminin sağlanması sürecidir (Dinçer & Fidan, 1999:153). Bu süreç içerisinde "örgütlenme" oldukça önemli bir yere sahiptir.

Örgütlenme, örgütün planlarının uygulanması için kaynakların düzenlenmesi faaliyetlerinin tümünü kapsayan bir örgüt yapısı oluşturulması sürecidir. Örgüt yapısı, örgüte ait işlerin bölündüğü, gruplandırıldığı ve koordine edildiği biçimsel bir çerçeve olarak değerlendirilebilir (Akmüt, Aktaş ve diğerleri, 2003:69). Diğer bir ifadeyle örgüt yapısı denildiğinde “...organizasyondaki işler ile bunları yapacak olanlar arasındaki ilişkilerin açık ve seçik olarak belirlenmesi...” anlaşılmalıdır. (Koçel, 2001:211). Örgüt, belli amaçları gerçekleştirmek için birden çok kişinin koordineli biçimde çalıştıkları bir yapı, örgütlenme ise örgütlerin etkinliğini sağlamak için insan kaynakları, maddi unsurlar ve fonksiyonlar arasında koordinasyonu sağlayacak şekilde bir araya getirilme süreci olarak tanımlanabilir (Efil, 2004:160). Örgütlenme sürecinde yer alan faaliyetler üç aşamada gerçekleşmektedir. Bunlar (Efil, 2006:143):

- Görülecek işlerin belirlenmesi ve gruplara ayrılması.
- İşgörenlerin belirlenip atanması.
- Yer, araç ve yöntemlerin belirlenmesi.

Örgütlenme sürecinde; örgüt kurulurken öncelikle işler teker teker belirlenir ve ayrıntılı bir şekilde tanımlanır. İkinci aşamada; tanımlanmış, bölümlendirilmiş ve basamaklandırılmış işlere uygun kişiler temin edilir ve yerleştirilir. Bu işleme “kadrolama” da denilmektedir. Üçüncü ve son aşamada ise işlerin görüleceği yer, araç ve yöntemlerin tespit edilmesiyle örgütlenme süreci tamamlanır (Dinçer & Fidan, 1999:154-156).

2.3. Eğitim Kurumu Olarak Medreselerde Örgütlenme Süreci

Eğitim kurumlarının yönetim sürecinde öncelikle eyleme geçmeden önce yapılması gerekenler planlanmalıdır. Planların gerçekleşmesi, amaçlara ulaşması için özel faaliyetlerin tespit edilerek gruplandırılması, kişilere dağıtılması ve eylemde bulunmak için gerekli yer, araç ve yöntemlerin belirlenmesi ihtiyacı “örgütlenme” fonksiyonu ile sağlanmalıdır. Örgütlenme, yönetimin etkin şekilde uygulanması gereken diğer örgütlerde olduğu gibi eğitim örgütlerinde, “eğitim yönetiminde de oldukça önemli yeri olan” bir faaliyettir. Örgütlenme, planlanan faaliyetleri gerçekleştirmeyi ve belirlenen örgüt amaçlarına ulaşmayı kolaylaştırarak yönetimin etkin şekilde uygulanmasına da yardımcı olur (İlgar, 2000:49-50).

Eğitim kurumlarından biri olarak medreseler tarihi süreç içerisinde

eğitimin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Medreselerin geniş anlamda devlet eliyle kurulması, eğitimin parasız olması, medreselerin örgüt yapısı ve örgütlenme sürecinin en küçük ayrıntılara kadar tespit edilmesi Selçuklular devrinde olmuştur. Selçuklular, medreseleri ilmin gelişmesini sağlamak, ilmiye mensuplarına maaş bağlayarak onları devletin yanında tutmak ve devlet memurlarını yetiştirmek amacıyla kurmuşlardır (Öngül, 2003:69). Bununla birlikte medreselerde daha sonraları birçok alimin ve şehzadelerin de yetiştiği görülmektedir. Medreselerin sahip oldukları örgüt yapısı içerisinde örgütlenme süreci açısından değerlendirilmesi mümkündür.

Örgütlenme sürecinin ilk aşaması olan “görülecek işlerin belirlenmesi ve gruplara ayrılması” medreseler açısından ele alınacak olursa; Fatih Sultan Mehmet'in hazırlattığı ve medrese tarihinde ilk resmi evrak olarak bilinen kanunname ile medreselerde eğitim-öğretim faaliyetleri düzenlenmiştir (Hazer, 2002:275). Fatih Sultan Mehmet döneminde hazırlandığı tahmin edilen Kanun-ı talebe-i ulum adlı talimatname gereğince müderrislerin derecelerine göre okutacakları derslerle ilgili esasların belirlenmesi değerlendirilebilir. Bu esaslara göre; en alt seviyede bulunan müderrisler, şerh-i metali, şerh-i tavalı, mutavvel, haşiye-i tecrid; bir üst kademedeki müderrisler, miftah; bir derece daha üst kademede bulunan müderrisler, telvih ve en üst kademede bulunan müderrisler ise, şerh-i adud, hidaye, keşşaf, kadı, beydavi ve kendi seçtikleri kitapları okutacaklardır (Şanal, 2003:151).

Örgütlenme sürecinin ikinci aşaması çerçevesinde medreselerde talebelikten başlayarak ders verme aşamasına gelmeye kadar geçen süreç değerlendirilebilir. Medreselerdeki ilim adamlarının unvanlarının günümüzdeki karşılıklarına bakıldığında; “müderris” profesörün, “müfid” doçentin ve “muid” ise asistanın yerine geçmektedir. Bununla birlikte medreselerde medresenin ve vakıflarının yönetiminden sorumlu olan ve diğer müderrisleri seçen “mütevelli” bulunmaktadır (Öngül, 2003:71). Medreselerde icâzetini alan bir talebe, şayet müderrisinin gözüne girebilmiş ise “muîd” olarak tayin olunur, muayyen bir müddet muîdlik yaptıktan sonra yine müderrisin referansı ile kendisine bir medrese verilirdi. Medreseye tayinlerinde müderrislere berat verilirdi. Müderrislerle ilgili konulardan biri de müderrislerin tayin ve azil durumlarıdır. Osmanlı döneminde, ilk devirlerde müderrislerin o medreseyi kuran Padişah veya Paşa tarafından tayin edildiği bilinmektedir. Daha sonraları ise, müderrislerin tayinleriyle beraber azil durumları da divanlarda görüşülmüştür. İlk devirlerde müderrislerin azledilme durumlarına pek rastlanmamakla birlikte işe devamsızlık, şer'i kanunlara aykırı beyanlarda bulunmak ve sözler söylemek

gibi fiiller azil sebebi sayılmıştır. Çoğu vakıflarda ise, azil yetkisi vakıf mütevellisine verilmiştir (Sarıbıyık, 2003:21).

Örgütlenme sürecinin son aşaması kapsamında ise özellikle ilk kurulan medreseler olan Nizamiye Medreseleri'nde de görülen "medreselere vakıfların tahsis edilmesi" durumu ele alınabilir. Nizamiye Medreseleri'nde ilk örnekleri görülen bu vakıflar daha sonraları diğer medreseler için de kurulmuştur. Kurulan vakıflar medreselerin gelir kaynaklarını teşkil ederek bu eğitim kurumlarının işlemlerini sağlayan başlıca faktörlerdi. Vakıflarla birlikte devamlı bir gelir kaynağına sahip olan medreseler, yalnız ilmi muhtariyete değil aynı zamanda mali muhtariyete de sahip bulunuyorlardı. Böylece medreseler yüksek öğrenime tahsis edilmiş binalarıyla, medresenin emrinde yardımcı bir müessese olan kütüphanesiyle*, aldıkları maaşlarla geçim kaygısından kurtularak kendilerini mesleklerine veren öğretim elemanlarıyla, aldıkları burs ve kaldıkları yurtlarla kendilerini ilme verme imkanı bulan talebeleriyle yalnız o zamana göre değil şu anki zamana göre de ileri düzeyde eğitim kurumları olarak değerlendirilebilir (Öngül, 2003:70). Genellikle Anadolu medreseleri birer vakıf müesseseleri olarak kabul edilmişti. Devlet ileri gelenleri, sultanlar, alimler veya kumandanlar bir medrese kurarlardı ve bu medreseye ait bir vakfiye tanzim ederek tesislerinin devamlılığını teminat altına alırlardı. Anadolu medreseleri ile ilgili bu kabil vakfiyelerde giderlerin yanında, bu giderleri karşılayacak gelir kaynakları da açık olarak belirtilmişti. Bu bakımdan medreselerde öğretim parasız olup öğrencilerin yiyecek ve yatacak masrafları vakıf gelirlerinden vakfiyelerde gösterildiği şekilde karşılanır, ayrıca kendilerine burs verilirdi. (Sarıbıyık, 2003:21). Çorum'da yer alan medreseler için de bu tür vakıflar kurulduğu görülmektedir.

3. TARİHTEN GÜNÜMÜZE ÇORUM MEDRESELERİ

"Dünyada bütün fenalıkların menbaı cehalettir. Bilgisiz görgüsüz bir kimseden her türlü kötülükler beklenebilir. Bilgi ve kültür ise; ancak okullarda okumak suretiyle insan için lazım ve gerekli olan yetenekleri almakla olur. Bilgisiz ve kültürsüz Millet topluluklarının meydana getirdiği devletler ise her zaman yıkılmaya, başka devletlerin egemenliği altına girmeye daima

* 1895 yılında günümüz kütüphanesine adını verecek olan Hacı Hasan Paşa, Ulu Camii'nin avlusunda müstakil bir kütüphane binası inşa ettirmiş ve birçok eser vakfetmiştir. Caminin etrafında bulunan medreselerde bulunan talebeler bu kütüphaneden istifade etmişlerdir (Söylemez, 2002:294).

mahkumdurlar (Çorum İl Yıllığı, 1967:141).” Eğitimin ne kadar önemli olduğunu gösteren bu düşünce tarihin her döneminde insanoğlunun benliğinde yaşamıştır. Anadolu Beylikleri ve Osmanlılar zamanında Çorum'da kurulan medreseler de bunun bir kanıtıdır. Çorum'da kurulan medreseler merkez ilçede kurulanlar ve diğer ilçelerde kurulanlar olmak üzere iki aşamada değerlendirilebilir.

3.1. Çorum Merkez İlçe Medreseleri

Çorum'daki eğitim kurumlarının tarihi incelendiğinde, II. Abdülhamid öncesi dönemde, on Sübyan Mektebi (Ana ve İlkokul), bir Rüşdiye (Ortaokul) ve on Medrese bulunmaktadır. (Erkoç, 2004:181).

Çorum merkez ilçede bulunan on medresenin genel olarak yapıları değerlendirildiğinde dört tanesinin camilerin avlularında yer aldığı (Abdülbâkî Paşa Medresesi, Muzaffer Bey Medresesi, Câmi-i Kebîr Medresesi ve Han Medresesi), beş tanesinin camilerin avlularında olmayıp ayrı yapı olarak müstakil yapıda bulunduğu (Süleyman Feyzi Paşa Medresesi, Ölçekoğlu Medresesi, Kurdoğlu Medresesi, Hacı Osman Efendi Medresesi ve Kırklar Medresesi) görülmektedir. Ancak bir tanesi ile ilgili (Hulusî Paşa Medresesi) bu konuda kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte medreselerin müstakil yapıda bulunması ya da cami avlusunda olması durumu, medreseler arasında cami ile avlunun ortak kullanılması bakımından bir fark gibi görünse de kuruluşları bakımından aralarında herhangi bir farkın olmadığı gözlenmektedir. Çünkü, Çorum'daki bu medreseler bir avlunun etrafında sıralanan odalardan oluşmaktadır (Dündar, 2004:238-239).

Tablo 1'de yer alan veriler incelendiğinde, Çorum'da on medrese bulunduğu ve bu medreselerde toplam 243 talebenin eğitim aldığı görülmektedir. Çorum'da merkez ilçede kurulan medreseler aşağıda daha ayrıntılı olarak incelenmektedir (Korkmaz, 2003:145-148; Dündar, 2004:237-239).

3.1.1. Câmi-i Kebîr Medresesi

Evliya Çelebi Seyahâtnâmesinde bu yapıdan Murad Han Medresesi olarak bahsederken, diğer medreselere göre mamur ve meşhur olduğunu söyler. Medreseyi câmi ile beraber tamir ettiren IV. Murad'dır. 1886 Ocağında müderrisi olan, Dersîâm Mustafa Efendi b. Receb'in ölmesiyle Hafız Mehmed Arif Efendi bu göreve getirilmiştir.

1845 senesinde Ölçekzâde el-Hac Hasan Ağa medreseye 8 adet hücre

Tablo 1. Çorum Merkez İlçe Medreseleri

Medresenin Adı	Bulunduğu Yer	Müdürrisler	Kurucusu	Talebe Sayısı
Câmi-i Kebîr	Câmi-i Kebîr Avlusu	Osman Efendi	Alaeddin Selçukî	25
Süleyman Feyzi Paşa	Çöplü Mahallesi	Mustafa Efendi	Tevkî-i Süleyman Feyzi Paşa	15
Ölçekoğlu	Çöplü Mahallesi	Hasan Efendi	Ölçekzâde Hasan Ağa	30
Muzaffer Bey	Medrese Mahallesi	Şamlızâde Abdullah Efendi	Muzaffer Paşa	13
Kurdoğlu	Emir Ahmed Mahallesi	Ahmed Efendi ve Nuri Efendi	Kurdoğlu Süleyman Ağa	35
Hacı Osman Efendi	Hacı Nasrullah	Mustafa Efendi	Alaybeyizâde Hacı Osman Efendi	30
Abdülbâkî Paşa	Şeyheyvîp Mahallesi	Ahmed Efendi	Defterdâr Abdülbâkî Paşa	25
Hulusî Paşa	Hacı Recep Mahallesi	Şerif Efendi	Hulusî Paşa	25
Han (Gülâlibey)	Gülâlibey Mahallesi	İbrahim Efendi	Ömer Nehci Efendi	15
Kırklar	Emir Ahmed Mahallesi	Ahmed Arif Efendi	Fatma Şerife	30

Kaynak : Erkoç, Ethem, "21.yy'da Çorum İli ve İlçeleri", 2001, s. 40.

yaptırarak kendi malı bir boyahanenin, 4 sehimden 3 sehimini ve 2 dükkânın 4 sehimden 3 sehimini vakf etmiştir. Bunların nemâsından her sene medrese müdürrisine 150 kuruş, bevâba 30, talebelere senelik 15 kuruş revgân-ı bezir ücreti verilmekte idi.

3.1.2. Süleyman Feyzi Paşa Medresesi

Tevkî Süleyman Feyzi Paşa tarafından Çöplü mahallesinde yaptırılmıştır. 1898'de 15 talebe ile eğitim yapan, medresenin müdürrisi Mustafa Efendi idi. Bununla birlikte medresenin Ulu Cami'nin kuzeyinde olduğu ve büyük bir avlunun doğusu ile kuzeyindeki odalardan meydana geldiği belirtilmektedir.

3.1.3. Ölçekoğlu Medresesi

Çöplü mahallesinde bulunan medreseyi, ashâb-ı hayrattan Ölçekzâde El-Hac Hasan Ağa b. el-Hac Hasan bina ettirmiştir. Medrese vakfının han, boyahane ve dükkânları bulunuyordu. Ulu Cami'nin kuzey batısında olduğu ve ortadaki büyük bir avlunun doğusu, batısı ile kuzeyine doğru sıralanan hücrelerden oluştuğu belirtilmektedir.

3.1.4. Muzaffer Bey Medresesi

Medrese mahallesinde Medrese Câmisi avlusunda olup, Muzaffer Paşa tarafından bina ettirilmiştir. 1699'dan beri medresede eğitim yapılıyordu. 1734 yılında muîdi olan Ahmed efendinin ölümüyle oğlu Mustafa'ya bu görev tevcih edilmiştir. Bu vazifeyi yapanlar ücretlerini medrese vakfına ait Akviran köyünün a'sârından alıyorlardı. 1762'den önce medresede es-Seyyid Hasan ve es-Seyyid Hüseyin müderris olarak görev yapmaktaydılar. 1799 senesinde medresenin müderrisi olan es-Seyyid Hasan Efendi, müderrislik beratını kendi rızasıyla es-Seyyid Mehmed'e bırakmıştır. 1845 senesinde müderrislik görevini Tekkeli Hocaîde İbrahim Efendi, Yadiğin köyü a'sârından ücret almak suretiyle yapıyordu.

3.1.5. Kurdoğlu Medresesi

Emir Ahmed mahallesinde olup, Kurtzâde Zaim Hacı Süleyman tarafından yaptırılmıştır. 1845'te el-Hac Ali Efendi, vakfın gelirinden 290 kuruş almak üzere müderrislik yapıyordu. Medrese vakfının hamam, bağ, değirmen gibi gelir getiren akarları bulunuyordu.

Medresenin mescidi olduğu tahmin edilen bir yapının batısına konulan bir oda ile doğusuna yerleştirilip kaç tane olduğu bilinmeyen odalardan meydana geldiği ve ayrıca medresenin doğusundan başlayıp güneyine doğru devam eden büyük bir avlu ve bu avlunun güneyinde yine medrese odalarını hatırlatan odalar şeklinde sıralanmış başka bir yapı daha bulunduğu belirtilmektedir.

3.1.6. Hacı Osman Efendi Medresesi

Hacı Nasrullah mahallesindeki medrese Alaybeyizâde Hacı Osman Efendi tarafından yaptırılmıştır. Sicillerde Alaybeyizâde medresesi olarak da geçmektedir.

Medresenin kare bir avlunun doğu, batı ve kuzeyine yerleştirilen odalardan meydana gelmektedir. Avlunun güneyinde herhangi bir oda bulunmamaktadır. Ancak, avlunun güneydoğu köşesinde Alaybeyoğlu Mescidi olduğu tahmin edilen iki yapının bulunduğu belirtilmektedir.

3.1.7. Abdülbâkî Paşa Medresesi

Şeyh Eyüb mahallesindedir. Defterdar Abdülbâkî Paşa tarafından Abdülbâkî Paşa Cami'nin avlusunda inşâ ettirilmiştir. Avlunun kısmen doğusundan başlayıp kuzeyini tamamen dolanarak batı tarafına da nispeten

yerleştirilen odalardan meydana gelmektedir. Medrese 1898 yılında Müderris Ahmed Efendi ve 25 talebe ile eğitim faaliyetine devam etmekte idi. 1879 Ocağında Bozdağlıoğlu Zaim Ahmed Paşa b. Süleyman Ağa, Dedeoğlu hanındaki yarım hisse dükkânının senelik icârının bir kısmını medresede eğitim gören talebenin kandil ihtiyacı için vakfetmiştir.

3.1.8. Hulusî Paşa Medresesi

Şeyh Eyüb mahallesinde olup muhtemelen XIX. yüzyıl başında sâbık kaymakam Ahmed Hulusî Paşa b. Ebubekir tarafından inşa edilmiştir. 1845 yılında medresede Abdullah, Salih, Ömer ve Ahmed Efendi olmak üzere dört müderris görev yapıyordu. Bunlar, medrese para vakfından senelik 400 kuruş yemek, 600 kuruş zahire parası alıyorlardı. Medresenin harap duruma gelmesi üzerine 1895 Mayıs'ında, mahallince keşf yapılması neticesinde 5739 kuruş masrafla tamir edilebileceği anlaşılmıştır. Bu meblağ medrese vakfından karşılanmıştır. Tamirât mahalli evkâf komisyonu ve evkâf müdür ile mütevellisi marifeti ile emaneten yaptırılmıştır.

3.1.9. Kırklar Medresesi

Emir Ahmed mahallesinde olup, Şerife Fatıma Hatun bint-i es-Seyyid el-Hac Mehmed tarafından bina edilmiştir. Hangi tarihte inşa edildiği, bilinmemektedir. 1845 yılında Kara İsmail Efendizâde Salih Efendi medrese vakfının Ayvalı köyü a'sârından ücret alarak müderrislik görevini yapıyordu. Yine 1884 Şubat'ında müderris olan es-Seyyid Mehmed Sadık b. İsmail ücretini, medresenin Ayvalı köyündeki vakfından alıyordu. 1855 tarihinde vakfın mütevellisi olan evlâd-ı vakıftan es-Seyyid Ömer Efendi'nin ölümüyle, kardeşi oğlu es-Seyyid Salih Efendi uhdesine bu görev verilmiştir. Medrese karaye yakın dikdörtgen şekili büyük bir avlunun doğu ve batısına sıralanan ancak kaç tane olduğu belirtilmeyen odalardan oluşmaktadır. Avlunun kuzeyinde ise Kırklar Camii yer almaktadır.

Kırklar medresesinin Hurufat defterlerinde yer alan kaydı şöyledir: "Çorum'da Emir Ahmed Mahallesi'nde Şerife Fatıma bint-i es-Seyyid el-Hac Mehmed nam Hatun'un bundan akdem müceddeden binası medreseye ber-vechi vakfiye ma'mul-ı baha tayin olunan mukayyed müderris olan İsmail bin Ahmed'e beratı tecdid Şaban 1172/Şubat 1759."

3.1.10. Han (Gülabibey) Medresesi

Gülabi Bey Câmii'nin avlusunda 1797-1799 yılları arasında yedi odalı

olarak Hacı Ömer Nehci Efendi tarafından yaptırılan ve 19. yüzyılın sonlarında Haf Paşa olarak anılan medresedir. Ömer Nehci Efendi 1804 yılında İzmir'de bulunan 4 bahçe, 6 dükkân ve bir mağazasını bu medreseye vakfetmiştir. 1799 yılında günlük 15 akçe ile müderris olan es-Seyyid Abdullah Efendi'nin çocuksuz ölmesiyle yerine Abdurrahman Efendi getirilmiştir. Fakat bu kişinin üzerinde başka bir müderrislik olmasından dolayı tayin tarihinden beri medreseye gelmediği tespit edildiğinden 25 akçe günlük ücret ile Osman Efendi müderris tayin edilmiştir. Medrese odaları avlunun doğusundan başlayarak kuzeye doğru sıralanmaktadır. Medrese zamanla tamire muhtaç hale gelmiş ve 1876 Kasımında, caminin ve medresenin para vakfından karşılanmak üzere 1096 kuruş harcanarak tamir edilmiştir.

3.2. Çorum İlçelerinde Yer Alan Medreseler

Çorum'da merkez ilçe dışında diğer ilçelerde de kurulmuş olan medreseler bulunmaktadır. Çorum İli'ndeki medreselerle ilgili ileride yapılacak olan araştırmalara yol göstermek amacıyla ilçelerde yer alan medreselerle ilgili aşağıdaki tabloda genel bazı bilgiler verilmektedir (Çorum İl Yıllığı, 1967:143). Bununla birlikte yapılan araştırmalar sonucu ulaşılan bilgiler doğrultusunda, Osmancık ilçesindeki Akşemseddin Medresesi ile Alaca ilçesindeki medreseler de tabloya eklenmiştir.

Tablo 2'deki veriler değerlendirildiğinde; İskilip ilçesinde 9, Sungurlu ilçesinde 11, Osmancık ilçesinde 5 ve Alaca ilçesinde ise 3 tane medreseye ilişkin bilgiye ulaşıldığı görülmektedir. Bu medreselerin bazıları ile ilgili daha ayrıntılı bilgiler elde edilmiştir. Bunlar aşağıda incelenmektedir.

3.2.1. Haliliye Medresesi

Çorum'un köylerinde bulunan diğer bir medrese olan bu yapı Hüseyinâbâd nahiyesine bağlı Çöplü köyünde idi. 1897 yılında Halil Hayrullah Bey b. Mehmed Reşid Paşa maundan 2000 kuruş vererek, köyde cami bitişiğinde Haliliye ismini verdiği 6 oda ve 1 dershane ile müstemil bu medreseyi inşâ ettirmiştir. Medresenin vakfiyesine göre, paranın senelik neması olan 240 kuruşun 50 kuruşu medresenin tamirine, 190 kuruşu müderrislere verilecekti (www.corum.bel.tr).

3.2.2. Kızıl Hasanzade Medresesi

Kızıl Hasan isimli ünlü yardımsever XIV. yy'de Ulu Cami mahallesinde küçük bir avlu içine yanında bir medrese ile birlikte bir cami yaptırmıştır. Tarihinin kesin olarak saptanamadığı bir depremde yıkılınca, "Hacı Hasan"

Tablo 2. Çorum İlçelerinde Yer Alan Medreseler

Medresenin Adı	Bulunduğu İlçe	Bulunduğu Yer	Kurucusu	Müdürrisler	Talebe Sayısı
Hacı Mustafa Efendi	İskilip	Ekizoğlu Mahallesi	Hacı Mustafa Efendi	Ömer	59
Şeyh Habib Efendi	İskilip	Tabakhane Mahallesi	Şeyh Habib Efendi	Münir	56
Serbest Ahmed Ağa	İskilip	Kaleboğazı	Serbest Ahmed Ağa	Hasan	22
Hace Bey	İskilip	Alibey Mahallesi	Hace Bey	Şükrü	65
Terzi Bekir Efendi	İskilip	Hacıpiri Mahallesi	Terzi Bekir Efendi	Hacı Ahmed	67
Ebussuud	İskilip	Meydan Mahallesi	Ebussuud Efendi	Ahmed	30
Nuru Osmaniye	İskilip	Alibey Mahallesi	Hayır Yapan Halk Tarafından	Abdullah	52
Hamidiye	İskilip	Temenna Mahallesi	Hayır Yapan Halk Tarafından	Ali	27
Hacı Ali Ağa	İskilip	Karaviran Kasabası	Hacı Ahmed Ağa	Ali	43
Camii Kebir	Sungurlu	Zir Mahallesi	Sunguroğlu Mehmet Ağa	Müftü	136
Hilmi Efendi	Sungurlu	Bala Mahallesi	Nabi Efendi	Şakir	68
Osman Efendi	Sungurlu	Bala Mahallesi	Osman Efendi	Osman	84
Hacı Mustafa Efendi	Sungurlu	Bala Mahallesi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa	26
Mantıkçıade	Sungurlu	Başpınar Mahallesi	Hacı Arslan Bey	Hafız Ömer	68
Hasan Efendi	Sungurlu	Evcı Köyünde	Hasan Efendi	Hasan	30
Ahmed Efendi	Sungurlu	Bala Mahallesi	Ahmed Efendi	Ahmed	8
Hüsnü Efendi	Sungurlu	Yahşili Köyünde	Köylü tarafından	Hasan	40
Ali Efendi	Sungurlu	Tirkeşen Köyünde	Köylü tarafından	Ali	25
Camii Şerif	Sungurlu	Laha Köyünde	Köylü tarafından	Şeyh Süleyman	39
Haliliye	Sungurlu	Çöplü Köyünde	Yeni Paşazade Halil Bey	İsmail	6
Emaret	Osmancık	Güney Mahallesi	Koca Mehmet Paşa	H. Abdullah	154
Mukbil Ağa	Osmancık	Hafız Abdullah Mah.	Mukbil Paşa	H. Abdullah	30
Kadı Farah Şad	Osmancık	Kadı Farahşad Mah.	Kadı Feraşşad	H. Abdullah	50
Kızıl Hasanazade	Osmancık	Camii Kebir Mah.	Hacı Osman Ağa	H. Abdullah	90
Akşemseddin	Osmancık	Akşemseddin Cami Avlusu	Akşemseddin	Akşemseddin	--
Hüseyin Gazi	Alaca	--	--	--	--
Kalehisar	Alaca	Mahmudiye Köyünde	--	--	--
Cemaleddin	Alaca	Suludere Köyünde	--	es-Seyyid Ahmed	--

Kaynak: Çorum İl Yıllığı, 1967, s.143.

diye bilinen bir varsıl, eserin yerine, alt katı da olan, adının verildiği ikinci bir cami yaptırmıştır. Buranın alt katının medrese olarak kullanıldığı sanılmaktadır. Bu ikinci cami "Hacı Hasan Cami" diye anılırken, medrese bölümü "Kızıl Hasanzade Medresesi" diye ünlenmiştir. Bu durum, şair Abdulkadir Uslu'nun; "Eğitimimi Kızıl Hasanzade Medresesi'nden aldım." sözleriyle de desteklenmektedir (Saraçer, 2000:54).

3.2.3. Akşemseddin Medresesi

Akşemseddin Camisi Osmancık Kalesi'nin kuzeybatı eteğindedir. Güney yönü kaleye bitişiktir. Bu caminin avlusu içinde de medrese yer almaktadır. Medrese binası taş duvarlarla örülmüştür ve bu nedenle serindir. Bu yapının camiden çok medrese amaçlı olarak yapıldığı düşünülmektedir. Çünkü; 1930'lu yıllara kadar dışardan gelen öğrenciler için yapılmış, birbirinden bağımsız hücrelerin yıkıntıları görülmektedir. Yan odalar ise nişli ocaklıdır. Bu medresenin Fatih Sultan Mehmed'in hocası Akşemseddin tarafından yapıldığı söylenmektedir. Medresenin önemi de Akşemseddin'in burada ders vermesinden kaynaklanmaktadır (Saraçer, 2000: 53).

3.2.4. Hüseyin Gazi Medresesi

Alaca İlçesinin 3 km. güneyinde bulunan medrese pek az tanınan fakat orijinal bir mimari düzen göstermesi bakımından son derece ilginç bir yapıdır. Kitabesi olmadığı için yapım tarihi belli olmayan ancak mimari özellikleri göz önüne alınarak 13.yy 'a tarihlenen yapı çevresindeki yapılarla birlikte bir külliye görünümü vermektedir. Birbirine geçme iki bölüm halinde düzenlenmiş olan yapı kompleksine doğudaki beyaz ve siyah mermerden yapılmış portalle giriş sağlanmaktadır. Sanat tarihi açısından oldukça önemli olan ve basit bir bordürün çerçevelediği portalin kapı nişi derin ve kemeri altı sıra stalaktit dolguludur. Altta üzerinde yazı bulunmayan levha ile levhanın iki yanında iki oymalı kabara yer almaktadır. 13.yy. ortalarına tarihlenen bu Selçuklu portalinden giriş holüne geçilmektedir. Dikdörtgen planlı holün kuzeyinde iki kademeli olarak dışarıya çıkıntı yapan bir kanat mevcuttur. Kuzey duvarında bulunan ocak yeri bu mekanın yapı kompleksine ait aşevi olduğunu göstermektedir. Giriş holünün batı duvarında kesme taştan örülmüş, kemerli basit bir kapı ile avluya geçilmektedir. Giriş kapısıyla avlu arasında bir eyvan ve avlu ile eyvanın yanlarında odaların bulunduğu mevcut olan duvar kalıntılarından anlaşılmaktadır. Avlunun güneyinde ise ana eyvan ile eyvanın batısında bir oda, doğusunda türbe yer almaktadır. Sonradan yapılan tadilatlarla ana eyvanın güney duvarına kapı açılarak, bu bölüme geçiş sağlanmıştır (Çorum Valiliği notları, 2007).

3.2.5. Kalehisar Medresesi (Behramşah Medresesi)

Mahmudiye Köyünün 2-3 km. güneyinde Kaletepe Mevkii denilen alanda yer alan medrese buradaki külliye'nin bir parçasıdır. Yapım tarihi belli olmayan yapı, mimari özellikleri bakımından bir Selçuklu yapısı olduğunu göstermektedir. İki eyvanlı tipte, moloz taşla inşa edilen medrese kuzey-güney doğrultusunda kareye yakın bir planda yapılmıştır. Uzun giriş eyvanından üstü açık avluya geçilmektedir. Giriş eyvanının her iki yanında birer dersane odası, giriş ekseninde mihrap nişli ana eyvan ve her iki yanında birer oda yer almaktadır. Avlunun her iki tarafında avluya açılan üçer oda bulunmaktadır. Avluda üzeri tonozlu revak kalıntıları görülmektedir. Yapının portaline ait hiçbir iz kalmamıştır (www.corumkulturturizm.gov.tr)

3.2.6. Cemaleddin Medresesi

Çorum'un İnalözü (Suludere) köyündedir. 1689 tarihli bir fermana göre, medresenin Ağcaköy, Deliler ve Suludere köylerinde arazileri bulunuyordu. Bu tarihte es-Seyyid Ahmed müderrislik yapmaktaydı. 1845'te müderrislik yapan Demircioğlu Mehmed Efendi, vakfın Kınık, Deliler ve İnalözü köylerinde bulunan arazilerinden senelik 475 kuruş almakta idi. Ayrıca İnalözü köyünde bu isimde bir de cami bulunmaktadır. 1889 Eylülünde müderris olan es-Seyyid Abdurrahim Efendi'nin çocuksuz ölmesi üzerine, es-Seyyid Üveys Efendi bu göreve getirilmiştir ().

4. Sonuç

Medreseler, verilen dersler, öğretim yöntemleri, talebelikten başlayarak ders verme aşamasına kadar ilerleyen ilim adamları, bu ilim adamları ve talebelerine sundukları olanaklar ile Osmanlı Devleti'nde dönemin en önemli eğitim kurumları olmuştur. Her eğitim kurumunda olduğu gibi medreselerde de gerçekleştirilecek olan tüm bu eğitime yönelik faaliyetlerin planlanmasının, örgütlenmesinin, yürütülmesinin, koordinasyonunun ve denetiminin sağlanması gerekmektedir.

Çalışmada, bir eğitim kurumu olan medreselerdeki örgütlenme süreci değerlendirilmiş ve Çorum'da yer alan medreseler incelenmiştir. Ayrıca araştırma çerçevesinde, bu konuda yapılacak olan araştırmalara yol göstermek amacıyla, Çorum medreselerine ilişkin ulaşılan kaynaklardan elde edilen bilgiler ayrıntılı bir inceleme sonucunda derlenmeye çalışılmıştır.

İçinde bulundukları dönemde eğitimin gelişimine ışık tutan ve Çorum'da da medeniyetlerin tarihi izlerinin üzerine ilmi inşa eden medreseler, 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile birlikte Milli Eğitim Bakanlığı'na

bağlanmış ve dönemin Milli Eğitim Bakanı tarafından da eğitimde birliğin sağlanması amacıyla kapatılmıştır. Cumhuriyetin ilanını müteakiben medreselerin kapatıldığı bu dönem Çorum'da Bahattin Bey'in Mutasarrıf olduğu zamana rastlamaktadır. Bu dönemde medreseler kapatılıp yıkılırken Çorum'da medreselerin yerine yeni bir kütüphane binasının inşası başlamıştır (Sabuncuoğlu, 1968:57). Böylece, Çorum sahip olduğu değerlerle geleceğine de sahip çıkmanın adımını atmıştır.

KAYNAKÇA

ANA *Britannica* (1989). "Medrese", Genel Kültür Ansiklopedisi, Cilt:15, İstanbul: Ana Yayıncılık.

AKGÜNDÜZ Hasan (2006). "Geleneksel Medrese ve Üniversite Programlarında Lisansüstü Eğitim", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt : 5, Sayı: 18, s. 1-21.

AKMUT Özdemir, AKTAŞ Ramazan, AYKAÇ Burhan, DOĞANAY Mete, DURUKAN Tülin, MÜFTÜOĞLU Tamer & YÜKSEL Öznur (2003). *Girişimciler İçin İşletme Yönetimi*, Ankara: Gazi Kitabevi.

AYVERDİ İlhan (2006). "Medrese", *Kubbealtı: Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İkinci Baskı, İstanbul: Mas Matbaacılık.

ÇORUM, (1967). *Çorum İl Yıllığı*.

ÇORUM, (2007). *Valilik Notları*.

DEDE İsmail (2006). "Sebilürreşad Dergisinde Medrese Talebelerinin Medreseyi Değerlendirmeleri", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

DİNÇER Ömer & FİDAN Yahya (1999). *İşletme Yönetimine Giriş*, 4. Baskı, İstanbul: Beta Yayınları.

DÜNDAR Abdulkadir (2004). "Çorum Şehri ve Mimari Yapıları (XIX. Yüzyılın Sonlarındaki Bir Haritaya Göre)", *Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu*, 01-03 Ekim 2004.

EİL İsmail (2004). *İşletme Yönetimi*, İstanbul: Alfa Aktüel Yayınları.

EİL İsmail (2006). *İşletmelerde Yönetim ve Organizasyon*, 8.Baskı, İstanbul:

Alfa Aktüel Yayınları.

ERKOÇ Ethem (2004). *Beşiktaş Muhafızı Yedi Sekiz Hasan Paşa ve Bir Devrin Hikayesi*, Çorum: Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri.

ERKOÇ Ethem (2001). *21. yy.'da Çorum İli ve İlçeleri*, Çorum: Kardeş Matbaacılık.

HAZER Dursun (2002). "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", *Gazi Üniversitesi, Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:1, s. 274-293.

HÜSAMEDDİN Hüseyin Abdi-zade (1986). *Amasya Tarihi*, Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Cilt:1.

İLGAR Lütfü (2000). *Eğitim Yönetimi, Okul Yönetimi, Sınıf Yönetimi*, İstanbul: Beta Yayınları.

KARAKAŞ Mahmut (1995). *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.

KOÇEL Tamer (2001). *İşletme Yöneticiliği*, Gözden Geçirilmiş 8. Baskı, İstanbul: Beta Yayınları.

KORKMAZ Şerif (2003). *Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı; Tanzimat-II. Meşrutiyet*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

ÖNGÜL Ali (2003). "Selçuklularda Eğitim Faaliyetleri ve Yetişen İlim Adamlarına Genel Bir Bakış", *Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2, s.67-78.

SABUNCUOĞLU M. İhsan (1968). *Çorum Tarihine Ait Derlemelerim*, Kısım II.

SARAÇER Cevdet (2000). *Tarihsel Doku İçinde Unutulan Bir Kent Osmancık*, İstanbul: Dört Renk Yayınları.

SARIBIYIK Mustafa (2003). "İlk Osmanlı Medreseleri", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt : 2, Sayı: 3, (ET: 13.04.2007),
, (E.T.:12.08.2007).

SÖYLEMEZ M. Mahfuz (2002). "Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi'nde Bulunan İslam Tarihi ile İlgili Yazmalar", *Gazi Üniversitesi, Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:1, s. 294-315.

ŞANAL Mustafa (2003). "Osmanlı Devleti'nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış", *Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 14, s.149-168.

PARLAYAN Ali Mehmet (2003). "Yöneticilerin Eğitim Gereksinimleri ile Demografik Özelliklerinin İlişkilendirilmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 3. s.168.

<http://www.corum.bel.tr/bpi.asp?caid=224&cid=1607>, (E.T.: 12.08.2007).

<http://www.corumkulturturizm.gov.tr/tr/default.asp?SID=5&detay=true&ID=99>, (E.T.: 12.08.2007).

<http://www.dallog.com/kurumlar/medrese.htm>, (E.T.: 12.08.2007).

FİKRET GAZETESİNE GÖRE ÇORUM (1926–1927)

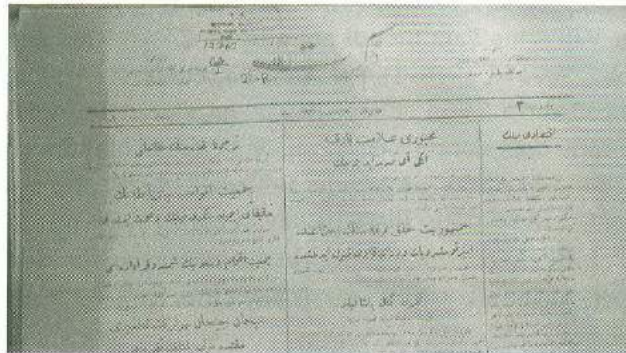
Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ¹

Sayın başkan, değerli bilim adamları, sevgili dinleyiciler! Sözlerime başlarken hepinizi saygıyla selamlıyorum.

Efendim “Fikret Gazetesine Göre Çorum” başlıklı tebliğimi sunmadan önce, bildiriime dayanak teşkil eden gazete hakkında bilgi vermenin faydalı olacağına inanıyorum.

Fikret adını taşımakta olan söz konusu gazete, Cumhuriyet dönemi Çorum’unda çıkan ilk sivil gazetelerden biri olarak bilinmektedir. Haftalık olarak çıkan gazetenin sahibi Çorum’un ilk CHF (Cumhuriyet Halk Fırkası)’li Belediye Başkanı Süheyb Bey’dir. Süheyb Bey, yaklaşık iki yıl çıkan gazetenin sadece sahibi değil, aynı zamanda yazı işleri müdürü ve muhabiridir de. Gazete, kendisi Çorum’da bulunmadığı zamanlarda çıkmayacak kadar ona bağlıdır. (bkz. Fikret, sayı 26, sayfa 2; sayı 53, sayfa 1). Belki de gazetenin tek çalışanı da odur.

İlk nüshası 1926 yılının Şubat ayında çıkmaya başlayan gazete, Temmuz 1927 tarihinde yayın hayatına son verdiği anlaşılmaktadır.

Fikret Gazetesinin 3 Nüshası

Vilayet Matbaası'nda basılan gazetenin adresi de tam olarak bilinmemektedir. Nitekim muğlak "Çorum'da milli kütüphane civarında hususi bir daire" şeklinde bir adres verilmiştir.

Koleksiyonunun büyük bir kısmı Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi'nde korunmakta olan söz konusu gazetenin elimizdeki ilk nüshası 18 Mart 1926 tarihli iken; son sayısı ise 11 Temmuz 1927 tarihli'dir. Haftanın son mesai günü yani Perşembe günleri çıkmakta olan gazetenin senelik ücreti 125 kuruş, birim fiyatı ise 100 para idi. 1926 yılı Kasım ayının ilk haftasında dört sayfa şeklinde çıkan ve Cumhuriyetimizin kuruluş kutlamalarına genişçe yer veren nüshayı istisna tutarsak gazete hep iki sayfa şeklinde çıkmıştır.

Sahibi Süheyb Bey, belediye başkanlığının yanı sıra Türk Ocağı'nın Çorum temsilciliğini de yürütmekteydi. Bu nedenle gazetede özellikle 1927 yılı belediye hizmetleri ile Türk Ocağı'nın faaliyetleri biraz daha ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Gazeteyi önemli kılan bir başka husus ise Cumhuriyetin ilk yıllarında Çorum'da meydana gelen değişikliklerin haftalık olarak takip edilebilmesidir.

Gazete hakkında verdiğimiz bu kısa bilgilerden sonra şimdi şehrin siyasi hayatından başlayarak gazetede var olan bilgileri aktaralım. Ancak gazetede çıkan ve her ilde benzerleri görülebilecek olan adli haberleri bildiri kapsamında değerlendirmedığımızı ifade ederek başlamak istiyoruz.

İdari/Siyasi Hayat

Vali: Çorum valisi hakkındaki ilk bilgiler 1 Temmuz 1926 tarihinden itibaren gazetede görülmeye başlanmaktadır. Bu bilgiye göre, söz konusu tarihte Çorum Valiliğine Faiz Efendi atanmış ve 27 Ağustos günü görevine başlamıştır. (bkz. Sayı 16, sayfa 1). Faiz Bey, Fikret Gazetesi çıktığı sürece de valilik görevini sürdürmüştür. Süheyb Bey'in, gazetenin muhtelif sayılarında vali ile ilgili olumlu değerlendirmeleri, vali ile Belediye başkanı arasındaki iyi ilişkinin varlığına delil olarak görülebilir. Şehirdeki birçok yeniliğin arkasında vali bey vardır. Çorum'u diğer illere bağlayan kara yolu, Çorum Parkı onun eseridir. Yine Faiz Bey kendisinden önce akamete uğrayan Muallimler Birliğini yeniden faaliyete geçirerek şehrin maarif hayatının canlanmasına da önemli katkılar sağlamıştır.

Belediye Başkanı: Gazete çıktığı ilk dönemlerde Çorum Belediye başkanlığı görevini Hasan Bey yürütmekteydi. Nitekim Cumhuriyet bayramı münasebetiyle, gazetenin dört sayfa olarak basılan 5 Kasım (Teşrinsani) 1926 tarihli nüshası, adı geçen belediye başkanının Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk ve Başvekil İsmet İnönü'ye gönderdiği tebrik mektupları ile

okuyucusuyla buluşmuştur. Bu tebriklere Atatürk ve İsmet İnönü tarafından gönderilen teşekkür telgrafları da bu nüshada yer almıştır. Aynı nüshada Atatürk'ün meclisin açılışında yaptığı konuşmanın tam metni ile Meclis Başkanlığına seçilen Kazım Karabekir Paşa'nın konuşması da yer almaktadır.

Belediye Seçimleri: Bilindiği gibi 1927 yılında Belediye seçimleri yapılmıştı. Fikret Gazetesi 27 Ocak (Kanunısanı) 1927 tarihinden itibaren, gazetesinin sahibi Süheyb Bey'in de aday olduğu bu seçimlere büyük bir önem vermiştir. Seçimler neticeleninceye kadarki tüm süreç gazetede yer almıştır. Şimdi bu seçimlere bakalım:

Seçimlerle ilgili ilk haber 27 Ocak 1927 tarihli gazetede karşımıza çıkmaktadır. Bu habere göre CHF'nin il ve ilçe yönetimleri ile mahalle ocakları, Çorum Türk Ocağı'nın Konferans Salonu'nda toplanarak yerel seçimlerde aday olacak şahısları gizli oyla belirlemişlerdir. (Bkz. Fikret, sayı 42, sayfa 1). Bir hafta sonraki gazete de ise CHF Çorum İl Yönetimi'nin mahalli seçimlerle ilgili beyannamesi yayınlanmıştır. Bu beyannamede CHF, halkı "İtilafçılık, Volkancılık, Sulh ve Selamet, İngiliz Muhipliği" gibi farklı isimler altında kendisine muhalefet etmekle suçladığı insanlara karşı uyanık olmaya çağırmakta, bunların irticacılar olduğunu vurgulamaktadır. (Bkz. Fikret, sayı 43, sayfa 1)

10 Şubat tarihli gazeteden anladığımıza göre Belediye Meclis üyelerinin seçimi o gün başlamıştır. Aynı haberde 12 kişiden oluşmakta olan Belediye Meclis üyelerinin on tanesi yenilecektir. Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan seçim sistemi gereği seçimin birkaç gün süreceği, oy kullanmanın akşam saatlerinde farklı yerlerde kurulan sandıklarda gerçekleştirileceği ifade edilmiştir. Aynı gazetede üyelerin isimleri de verilmektedir. Buna göre CHF listesinden "Tütüncüzade Şükrü Efendi, Arapzade Ahmet Efendi, Fikret Gazetesi sahibi Süheyb Bey, İstanbulluzade Sadık Efendi, Kara Alemdarzade Mustafa Efendi, Davutzade Şevket Efendi, Kalelizade Mustafa Efendi, Madenzade İhsan Bey, Kara Alizade Muhammed Rauf Efendi, Eczacı Emanetzade Mazlum Efendi" seçime girmişlerdir. Ancak bağımsız adayların kim olduklarının belirtilmemesi veya haklarında bir değerlendirmede bulunulmaması dikkat çekicidir.

Seçmenin nereden oy kullanacakları da ihmal edilmemiş, bu husus da okuyuculara aktarılmıştır. Bu bilgiler 1927 tarihinde Çorum'da hangi mahallelerin bulunduğunu göstermesi açısından önem arzettiği için olduğu gibi veriyoruz:

1-Belediye'de oy kullanacak seçmenler: Hükümet memurları, Şarkiyân Mahallesi, Hacı Kemal Mahallesi, Çöplü Mahallesi, Hacı Kevan Mahallesi, Cami Kebir Mahallesi Seçmenleri.

2-Türk Ocağı'nda oy kullanacaklar: Gülabi Bey Mahallesi, Tepecik, Hamidiyye, Şeyh Eyub, Sofular, Acceli Ula, Sancaktar, Kubbeli, Çakır, Pazar, Hacı Recep, Acceli Sani, Kale, Hacı Yusuf da ikamet eden seçmenler.

3-İkinci Bölge: Ümid Halife Mahallesi, Çepni, Kunduzhan, Medrese, Hıdırlık, Fatıma Bacı, Çiriş mahalleleri.

4.Üçüncü Bölge: Şeyhler Mahallesi, İsa Halife, Nurullah, İcadiye mahalleleri.

5-Dördüncü Bölge: Karaman Çavuş, Ak Peyker, Selimiye, Narlıoğlu, Çiftlik, Hacı İshak ve Uç (Dutlar?) mahalleleri.

6-Beşinci Bölge: Hacı Nasrullah, Emir Ahmet, Mahmudiye, Kara Keçili, Sağırıcı mahalleleri.

7-Altıncı Bölge: Arap Ahmet Mahallesi, Hacı Davud, Burhan Kethuda, Yavru Turna Mahalleleri. (Bkz. Fikret, sayı 44, sayfa 1)

24 Şubat 1927 tarihli gazetede ise seçim sonuçları ilan edilmiştir. Bu sonuçlara göre CHF'nin adaylarının tamamı kazanmışlardır.

Adaylar ve aldıkları oylar şu şekildedir

İzzetzade Ahmet Efendi	1172	Süheyb Bey	1107
Tütüncüzade Şükrü Efendi	1164	Madenzade İhsan Bey	1101
Davutzaade Şevket	1140	Emanetzade Mazlum Bey	1080
Kara Alemdar Mustafa	1113	İstanbul Sadık Efendi	1067
Kaleli Mustafa	1112	Kara Alizade Muhammed Rauf	1038

Yedek Üyeler ve aldıkları oylar ise şöyledir:

Alay Beyzade Rıza Efendi	323	Kayızade Şevket Efendi	49
Benderfizade Hüseyin	338	Hızırzade Hacı Osman	48
Gökışmezade Mahmud	137	Abdurrahmanzade Hüseyin	43
Battalzade İsmet	90	Şucauddinzade Salim	40
Seydimzade Muhammed	70	Tütekzade Nuri Efendi	37
Burhanzade Yusuf	65		
İbilzade Üveys Efendi	50		

3 Mart 1927 tarihli Fikret gazetesine göre seçimlerin sonucunda oluşmuş olan Meclis, Fikret Gazete'sinin sahibi ve genel yayın yönetmeni Süheyb Bey'i Çorum Belediye başkanlığına seçmiştir. Süheyb Bey Mart ayı başında başkanlık görevini devralmıştır. (Bkz. Fikret, sayı 47, sayfa 2)

Bürokratlar: Gazetede Çorum'da görev yapan bürokratlar hakkında da bazı haberlere rastlanmaktadır. Ancak bildirinin sınırlarını dikkate alınarak bu bilgiler değerlendirilmemiştir.

İdari yapı ile ilgili bu kısa bilgilerden sonra şimdi de Çorum'un Ekonomik Yapısı hakkında Fikret Gazetesi'nde yer alan haberlere göz atalım:

Ekonomik Yapı

Bilindiği gibi Çorum'un asıl geçim kaynağını tarım oluşturmuyordu. Nitekim 16 Haziran 1927 tarihli Gazetede yayınlanan, Çorum'u tanıtan bir yazıda bu açıkça dile getirilmektedir. "Çorum'un verimli topraklarını, medeniyetin yeni araçları ile işledikleri için harman zamanlarında çiftçiler ambarlarını dolduracak kadar bol tahıl almaktadırlar" denilen yazıda zımnen Osmanlı ile Cumhuriyetin bir karşılaştırılması da yapılmıştır. Sadece çiftçilik yapanların değil, tahıl istifçiliği yapanların da önemli bir yekün tuttuğu ifade edilen bu yazıdan, Çorum'da özellikle de manifatura, tuhafiyeye ve kantariyye alanında önemli ticarethanelerin bulunduğu belirtilmiştir (Bkz. Fikret, sayı 59, sayfa 2).

Yine o tarihlerde Çorum'da haftada ikişer gün kurulan tahıl, hayvan, kereste pazarlarında çok canlı alış-veriş faaliyeti olduğu ifade edilmektedir. (Bkz. Fikret, sayı 59, sayfa 2)

27 Ocak (Kanunisanı) 1927 tarihinde Çorum Ticaret Odası tarafından Fikret Gazetesine verilen bir ilan, yukarıdaki bilgileri doğrulamakla kalmamakta, aynı zamanda Çorum'un Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonomik gelişmelere ne kadar açık olduğunu da göstermektedir. Bu ilanda, başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerde basılan, ticaret ve sanayi mamullerini tanıtan dergiler ile borsa ve iktisat kitapçıklarının, Ticaret Odasında düzenlenen özel bir salonda Pazartesi ve Perşembe günleri akşam saatlerinde, ticaret ile ilgilenen zevatın istifadesine sunulacağı, dileyenlerin gelip bu dergi ve kitapçıkları inceleyip yararlanabileceği belirtilmektedir. (Bkz. Fikret, sayı 42, sayfa 2) Bu durum, halkın Çorum dışında meydana gelen ekonomik gelişmelerle ne denli ilgili olduğunu gözler önüne sermektedir.

Gazetenin çeşitli nüshalarından, Cumhuriyetin ilk yıllarında Çorum'da, başta un olmak üzere bazı sahalarda küçük-büyük atölye ve fabrikaların bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu fabrikalardan biri de Gazoz Fabrikası'dır. Gazoz fabrikası ile ilgili 21 Nisan 1927 tarihli Fikret Gazetesi'nde bir haber yer almaktadır. Bu habere göre Çorumluların öz sermayesi ile kurulmuş olan bu fabrikada üretilen gazozlar sadece Çorum'da tüketilmemekte, şehrin dışına da gönderilmektedir. (Bkz. Fikret, sayı 54, sayfa 2). Bir başka habere göre ise Çorum'da Nadi Bey adındaki müteşebbise ait iki gazoz fabrikası bulunuyordu.

Aynı tarihli gazetede yer alan bir başka habere göre ise Çorum'da çeşitli

dokuma tezgahları bunuyordu.

Bu tezgahlar şehir ekonomisine ciddi katkı sağlıyorlardı. Aynı haberin devamında; "Denebilir ki; bütün köyler, iç ve dış çamaşırlarını, bu tezgahların ürünlerinden temin ediyorlar. Ayakkabıcılık, demircilik gibi basit zanaatler memleketin ihtiyacına yetmektedir." denilerek, şehir ekonomisinin kendi kendine yettiği belirtilmektedir. (Bkz. Fikret, sayı 59, sayfa 2)

21 Nisan 1927 tarihli Fikret Gazetesi'ine göre Cumhuriyet'in ilk yıllarında Çorum'da, Ziraat Bankası dışında bir de Osmanlı Bankası şubesinin bulunuyor olması şehrin ticari gelişmişliğini gözler önüne seren bir başka örnek olarak karşımızda durmaktadır. (Bkz. Fikret, sayı 54, sayfa 1)

Konu ekonomiden açılmışken Tevfik Oğlu imzasıyla Fikret Gazetesi'nin ikinci sayısında başlayan ve üçüncü sayısında son bulan ve Çorum'un ekonomisini mercek altına alan bir yazıdan bahsetmek istiyorum. "İktisadi Birlik" adını taşımakta olan bu yazı Çorum'daki ekonomik daralmayı ortadan kaldırmak için bazı çözüm önerileri içermektedir. Bugün bile büyük ölçüde geçerliliğini koruduğu söylenebilecek olan bu yazıya göre;

1-Çorum'daki ekonomik daralmanın en büyük nedeni çalışma yöntemlerinin bilinmiyor olmasıdır.

2-Küçük sermayelerle büyük işlerin yapılamayacağı belirtilmektedir. Bunun için de küçük sermayelerin birleştirilmesi suretiyle, büyük sermayeler oluşturulması gerektiği ifade edilmekte ve "ciddi işler ancak bu şekilde yapılabilir" denilmektedir.

3-Çorum'da küçük sermayelerin bir araya gelemediği, kurulan kooperatiflerle bir araya gelen sermayelerin de kısa süre içerisinde dağıldığının gözlemlendiği ifade edilmekte, bunun nedeninin ise karşılıklı güven ve samimiyet eksikliği olduğu belirtilmektedir. (bkz. Fikret, sayı 3, sayfa 1)

4-Yazıda, Çorumlular arasında sevgi, güven ve işbirliğinin temini ile sağlanabilecek büyük sermayeler sayesinde daralan ekonominin önünün açılacağı sonucuna varılmıştır.

Ekonomiden bahsetmişken 1926 tarihinde Çorum'da ki bazı malların fiyatları hakkında bilgi vermek suretiyle o günkü piyasa hakkında bir fikir vermek istiyoruz:

3 Haziran 1926 tarihi gazetede yer alan belediye ilanına göre Çorum'da has ekmeğin kıyesi 20 kuruş, yerli pidenin kıyesi 17 kuruş, somunun kıyesi 16 kuruş; yerli buğday ununun batmanı 85 kuruş, karikli unun batmanı 75 kuruş, larpa unun batmanı 60 kuruş olarak narh edilmiştir. (bkz. Sayı 12, sayfa 1). 5 Teşrinisani 1926 tarihli gazetede ise dönemin fiyatları daha net görülmektedir. Nitekim bu tarihte birinci kalite un (torbası) 1525; ikinci kalite un (torbası) 1400

krş.; yerli un kıyesi 13 krş.; koyun eti 46 krş.; keçi eti 36 krş., sığır eti 26 krş., mercimek bir demirlisi 150-170 krş., Nohut bir demirlisi 160-170 krş., bulgur demirlisi 150-160 krş., fasulye demirlisi 150-160 krş., yumurta yüz adedi 200 krş., gazyağı tenekesi 470 krş., benzin 480 krş., sade yağ 160 krş., zeytin yağı 130 krş., kesme şeker 70 krş., pirinç 50-55 krş., ceviz 150 krş. (bkz. Sayı 31, sayfa 4)

Ekonomi ile ilgili gazetede yer alan bu bilgilerden sonra şimdi de dini hayat ile ilgili bilgilere bir göz atalım.

Dini Hayat

Dini hayat kategorisine dahil edebileceğimiz haberlerin ilki 26 Mart 1926 tarihli dir. Ramazan ayı olması hasebiyle gazete yer alan bu haberde zekat ve fitrelerin Teyyare Cemiyeti ile Himaye-i Etfal Cemiyetine verilmesi istenmektedir. Buna gerekçe olarak da Tayyare Cemiyeti'nin yurdumuzun geleceği açısından son derece önemli bir kurum olduğu, Himaye-i Etfal cemiyetinin ise kurtuluş savaşında şehit düşen ulu kişilerimizin çocuklarını yarına hazırladığı, dolayısıyla oraya yapılacak olan yardımlarla şehitlerimize katkı sağlanacağı vurgulanmakta, kimliği bilinmeyen insanlara fitre ve zekat verilmemesi istenmektedir. (bkz. Sayı 5, sayfa 2)

Dini hayat kategorisine koyabileceğimiz bir diğer haber ise 3 Mart 1927 tarihli dir. Bu habere göre 1927 yılı Ramazan ayına gelinceye kadar, halka, iftar ve sahur vaktinin girdiğini duyurmak üzere hem top atılır, hem de silah sıkılırdı. Ancak top sesinin Çorum'un her tarafından duyulmaması üzerine, belediyece alınan karar gereği top atışlarına son verilmiş; biri şehrin kuzeyinde, diğeri ise güneyinde olmak üzere iki ayrı yerden silah atılması kararlaştırılmıştır. (Bkz. Fikret, sayı 47, sayfa 2).

Bu kategoriye dahil edebileceğimiz son haber ise 9 Haziran 1927 tarihli dir. Bu habere göre Kurban Bayramı'nın birinci günü bayramlaşma aynen Ramazan bayramında olduğu gibi Türk Ocağı'nda gerçekleştirilecek, dileyen şahıslar buraya gelebileceklerdir. (Bkz. Fikret, sayı 58, sayfa 2). Aynı tarihli gazetede halkımızın kesilen kurbanlarının derilerini Tayyare Cemiyetine vermeleri istenmekte, verilen kurbanların derilerini tulum şeklinde çıkarılmaması normal şekilde yüzölmesi tavsiye edilmektedir. (Bkz. Fikret, sayı 58, sayfa 2). 31 Mart 1921 tarihli Fikret gazetesinde ise Ramazan Bayramlaşmasının, bayramın birinci günü saat 10 ile 12 arasında Türk Ocağı salonunda gerçekleştirildiği belirtilmiştir. O habere göre başta Vali Faiz Bey olmak üzere şehir bürokratlarının büyük bir kısmı orada hazır bulunmuşlardır. (Bkz. Fikret, sayı 51, sayfa 1)

İlmi-Kültür Hayat

16 Haziran 1927 tarihli Gazeteden Çorum'un ilim-Kültür hayatı ile ilgili kısmını olduğu gibi iktibas ediyoruz: "İlin eğitim ve öğretimi canlı ve azimli ellerdedir. Çorum okulları düzenli ve sağlıklı olduğu kadar da, dolgun kadrolara sahiptir. Hiçbir okul göremezsiniz ki bir öğretmeni eksik olsun.

Önüne kümes hayvanlarına ait ufak bir bahçe ve içinde bir kimya laboratuvarı bulunan Ziraat Mektebi'nden sonra, biri kız diğeri erkek iki ortaokul, biri Kövi diğeri ânâ dört erkek ilkokulu, iki kız ilkokulu eğitim teşkilatını tamamlamaktadır.

Bir aralık ufak bir bakış açısı farkı yüzünden, küskün bir hal alan ve şimdi Çorum'un kıymetli valisi Fâiz Bey'in gösterdiği ilgi ile canlanan Muallimler Birliği [Öğretmenler Birliği], Türk Ocağı'nın salonunda açtığı halk dershanelerinden memleketin kadın ve erkeklerine okuma yazma öğretmektedir.

Muallimler Birliği'nin övgüye değer gayretlerinden biri de musikiye verdiği ehemmiyettir. Son zamanlarda bir musiki yuvası açan Birlik, Dar-ı Ta'lim-i Musiki'den [Müzik Öğretme Okulu] Âsaf Bey gibi bir sanatkarı iş başına geçirmek suretiyle hayli isabet göstermiştir. (Bkz. Fikret, sayı 59, sayfa 2) Bu haber dışında da gazetede ilim-kültür hayatı hakkında önemli haberler yer almıştır. Şimdi bu haberlere bakalım:

Bu haberlerin en önemlisi kuşkusuz Muallimler Birliği hakkındadır. Çorum'un ilim kültür hayatında önemli etkisi bulunan Muallimler Birliği'nin kuruluşu ile ilgili 31 Mart 1926 tarihli Fikret Gazetesi'nde uzunca bir makale kaleme alınmıştır. Bu makaleye göre geçmişi Osmanlı Dönemine dayanmakta olan bu kurum, önceleri gizli olarak faaliyete başlamış, Cumhuriyetin kuruluşundan sonra da gerekli izinleri almak suretiyle "Çorum Muallimler Birliği" adıyla resmi bir kuruluş haline gelmiştir. Daha sonra adını "Dernek ve Birlik" olarak değiştirmiştir. (Bkz. Fikret, sayı 51, sayfa 1)

Bu birlik Çorum ve ilçelerinde Cumhuriyetimizin ilk yıllarında birçok çocuğun okumasına ciddi katkı sağlamıştır. Nitekim İskilip Muallimler Birliğinin 5 Nisan 1926 tarihinde İskilip Belediye başkanı ve aynı zamanda da Muallimler Birliği'nin İskilip Şubesi başkanı Bahaüddin Bey'in başkanlığında toplanan olağanüstü kurultaya sunulan rapor bunun en güzel örneğini teşkil etmektedir. Bu rapora göre İskilip Muallimler birliğinin yıllık bütçesi 1100 lira idi. Birlik 115 erkek ve 47 bayan olmak üzere yılda toplam 162 öğrenciyi giydirdiyordu. Köy ve kasabada bulunan talebelerin eğitim masrafları için yıllık toplam 60 lira harcanmıştır. Yine dışarıda okuyan İskilipli öğrencilere 50 lira burs verilmiştir. İskilip'te halkı aydınlatmak amacıyla haftalık konferans ve

konserler düzenlenmiş, köylüyü aydınlatmak amacıyla da “Kurtuluş Yolu” adıyla bir dergi çıkarılmıştır. (bkz. Sayı 7, sayfa 2).

31 Mart 1927 tarihli Fikret Gazetesi'nde ise Muallimler Birliği'nin Çorum şubesi hakkında bir haber yer almaktadır. Bu habere göre birliğin yeni yönetiminin belirlenmesi amacıyla seçimler düzenlenmiştir. Gizli oyla yapılan seçimlerin sonucunda Birlik başkanlığına orta mektep tabiiye öğretmeni Şeref Bey; katipliğine Cumhuriyet mektebi baş öğretmeni Hami Bey; veznedarlığa ise İnkılap Mektebi baş muallimi Mahir Bey

Türk Ocağı ve Faaliyetleri: Gazete'de hakkında önemli haberler bulunan bir başka kurum ise Türk Ocağı'dır. Bu bilgilere göre dönemin en etkin kültürel kuruluşlarından biri olan Türk Ocağı, Merzifon Türk Ocağı'ndan sonra kurulmuştur. (bkz. Fikret, Sayı 8, sayfa 1). Binası yoğun ilgiye cevap verememesi üzerine 1927 yılı Ocak (Kanunısanı) tarihinde, salonu genişletilerek yeniden tefriş edilmiş ve hizmete başlamıştır. Söz konusu tarihten itibaren Çorum'da düzenlenen konferansların önemli bir kısmı bu salonda verilmiştir. Fikret Gazetesi'nin 16 Haziran 1927 tarihli nüshasına göre üyeleri giderek artmakta olan Türk Ocağı geceleri daima açık olurdu.

Türk Ocağı konferanslarından bazıları ve konuları

Tarih	Konferansçı ve Konusu
27 Kanunısanı 1927	Konferans <i>Memleket Hastanesi</i> dahiliye uzmanlarından Hasan Raif Bey tarafından 27 Ocak 1927 tarihinde verilmiştir. Konferansın konusu ise dönemin en amansız hastalıklarından olan verem, sıtma ve frengi hastalıklarının tanıtılması, bulaşma yolları ve bu hastalıklardan korunma çareleri olmuştur. Aynı haberde şöyle bir not bulunmaktadır. “İki haftadır Çarşamba günleri verilen Türk Ocağı konferansları bundan böyle Perşembe günleri akşam saat sekizde Türk Ocağı salonunda verilecektir.” Devamında ise Türk Ocağı üyesi olmayanların da konferansları dinlemek için gelebilecekleri ifade edilmiştir. (Bkz. <i>Fikret</i> , sayı 42, sayfa 2)
3 Mart 1927	Muddai-i Umumi Muhammed Ali Bey tarafından 3 Mart 1927 tarihinde “Kanun-ı Medeniye” konusunda bir konferans verilmiştir. Konferans Türk Ocağı Konferans salonunda saat 21 de icra edilmiştir.

3 Mart 1927 tarihli Fikret Gazetesine göre biri hiç okuma yazma bilmeyenler için, diğeri ise az okuyanların, okumaları ile matematik bilgilerini geliştirmek üzere "Halk Dershanesi" adıyla bir kurs düzenlenmiştir. Kurs müdürlüğüne Kız Orta Okulu müdürü Şerafettin, öğretmenliğine ise Şevket, Hami, Mahir Ziya ve Mustafa beyler atanmışlardır. (Bkz. Fikret, sayı 47, sayfa 1) 11 Nisan 1927 tarihli bir başka habere göre ise Muallimler Birliğinin merkezi içerisinde Halk Okutma Kursları adıyla halka okuma-yazma dersleri verildiği belirtilmektedir (Bkz. Fikret, sayı 53, sayfa 2). Büyük bir ihtimalle iki ayrı kurs gibi görünmekte olan bu kursların ikisi de aynıdır.

Türk Ocağı'nda sadece okuma-yazma kursları değil, aynı zamanda müzik dersleri de verilmiştir. Nitekim 11 Nisan 1927 tarihli Fikret Gazetesi'ne göre Muallimler Birliği, Türk Ocağı binası içerisinde Musiki Dershanesi adıyla müzik eğitimi veren bir dersane kurmuştur. Milli Kütüphane'nin bitişiğinde bulunan Birlik merkezindeki bu dersler, müzik hocaları tarafından verilmekteydi. (Bkz. Fikret, sayı 53, sayfa 2). 9 Haziran 1927 tarihli gazetede ise bu derslerin keman, piyano, ud konusunda olduğu belirtilmektedir. (Bkz. Fikret, sayı 58, sayfa 2)

Şubat 1927 tarihli gazetede İskilip Türk Ocağı tarafından bir etkinliğin düzenlenmiş olması, Türk Ocağı'nın ilçelerde de ciddi anlamda kültürel faaliyetlerini sürdürdüğünü ortaya koymaktadır. (Bkz. Fikret, sayı 45, sayfa 2)

Tedrisat Vergisi: 29 Nisan 1926 tarihli Fikret gazetesine göre bir önceki yılda da alınmış olan tedrisat vergisi adıyla alınan vergi, dört katına çıkarılmıştır. (bkz. Sayı 8, sayfa 1). Verginin mahiyetiyle ilgili gazetede herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Çorum'un ilim-kültür hayatına dair Fikret Gazetesinde yer alan bu bilgilerden sonra şimdi de şehrin fiziki yapısı hususunda mevcut olan haberlere bir göz atalım:

Şehrin Fiziki Yapısı

Sokak Temizliği: 10 Haziran 1926 tarihli gazetenin bir haberine göre Çorum caddeleri yaz ayının sıcaklığı ve rüzgarın şiddetinden dolayı (tozlanıyor olmaları hasebiyle) günde birkaç kez sulanmaktaydılar. (bkz. Sayı 12, sayfa 2)

Çorum Parkı: 19 Ağustos 1926 tarihli gazetede Çorum parkı ile ilgili bir haber yer almaktadır. Bu haber parktan ziyade, parkın tuvaletleri ile ilgilidir. Habere göre parkın tuvaletleri kullanılacak gibi değildi. Dolayısıyla parka gideceklerin bunu dikkate almaları gerekir. (bkz. Fikret, sayı 23, sayfa 1).

10 Mart 1926 tarihli gazetede bir başka haberde ise park şehrin dışında,

Samsun yolu üzerinde bulunuydu. Vilayet makamınca parkın bir kısmı spor tesisi haline getirilmişti. Spor tesislerinden biri olan futbol sahası parkın güneybatısında bulunuyordu. Eni 65 boyu 80 metre olan sahanın zemini kırılmış taş ve kumlarla kaplanmıştı. Futbol sahası ile çam ormanı arasındaki kısma ise tenis sahası kurulmuştu. Burada sporcuların giyinmeleri ve duş almaları için ayrı bir tesis yapılmıştı. Hastane bahçesi ile büyük havuz arasındaki bölümünde ise çocuk bahçesi bulunuyordu. Park, çiçek, kanallar ve güzel ağaçlarla tezyin edilmişti. Aynı haberde parkın eski haliyle de Çorumlulara önemli bir hizmet verdiği, ancak çok büyük olması hasebiyle yeterince ilgilenilemediği için harabe gibi görüldüğü belirtilmiştir. (Bkz. Fikret, sayı 48, sayfa 2)

Sokak Köpekleri: 19 Ağustos 1926 tarihli gazetede bir habere göre belediye sokak köpekleri sorununu çözmüştür.² Aynı haberde av köpeklerinin de en az sokak köpekleri kadar sorun teşkil ettikleri, dolayısıyla bu sorunun da belediye tarafından çözülmesi gerektiği ifade edilmektedir. (bkz. Sayı 23, sayfa 12) Bu habere dayanarak Çorum'da o yıllarda ciddi anlamda avcılığın yapıldığı söylenebilir.

Tiyatro ve Sinema Salonu: 3 Şubat 1927 tarihli Fikret Gazetesi'ndeki bir haber "25.000 lira harcanarak inşa edilmiş olan Çorum'un ilk sinema ve Tiyatro Salonunun resmi küşadı (açılış) yakında yapılacaktır" denilmektedir.

Aynı habere göre Çorum Valisi Faiz Bey'in çabası ile kurulmuş olan Sinema ve tiyatro salonunda 41 loca, 200 kişilik salon, büyükçe sekiz oda ve dört hela bulunmaktaydı. Her türlü durum nazar-ı dikkate alınarak binaya dört çıkış kapısı konulmuştu. (Bkz. Fikret, sayı 43, sayfa 1). 10 Şubat 1927 tarihli Perşembe günü Fikret Gazetesi'nden edindiğimiz bilgiye göre tiyatro ve sinema salonu zikredilen tarihte bitmiş ve aynı haftanın Pazar ve Salı günleri de kışla yararına bir oyun düzenleneceği beyan edilmiştir. (bkz. Fikret, sayı 44 sayfa 2).

17 Şubat 1927 Perşembe tarihli gazetede ise sinema ve tiyatro salonunun resmi açılışının, pazartesi yani 13 Şubat'a olduğu ifade edilmiştir. (Bkz. Fikret, sayı 45, sayfa 1)

Azap Ahmet Bahçesi: Gazetede bir habere göre "Daha önce kabristan olan Azap Ahmet bahçesi, vilayet encümeninin kararıyla bahçeye çevrilmeye karar verilmiştir. Ziraat memuru Haydar Bey'in kabiliyetiyle oluşturulan bahçenin planı, Paris'ten getirilen örnek planlardan biri esas alınarak

2 Haberde Belediye'nin bu sorunu nasıl çözdüğü belirtilmemesine rağmen bu sorunun nasıl çözüldüğünü anlamak zor değildir.

geliştirilmiştir. Bahçeye dikilen çam, ıhlamur ve dişbudak ağaçları ise İskilip ve Osmançık'tan getirilmiştir". (Bkz. Fikret, sayı 48, sayfa 1) 16 Haziran Tarihli gazete "Şehrin Samsun Caddesi üzerinde belediyenin bir parkı vardır. Henüz yeni yapılmış olmasına rağmen itina ile bakılmış ve süslenmiştir. Bundan başka İdare-i Hususiyye [Özel İdare], Paris'teki bir bahçeyi örnek alarak ikinci bir park yaptırmaya hazırlanmıştır. Söylendiğine göre; park, en medeni tesisatı haiz mükemmel bir eğlence yeri olacaktır". (Bkz. Fikret, sayı 59, sayfa 2) denilerek yeni yapılan bu park tanıtılmaktadır. Büyük bir ihtimalle bu park, günümüzde Kültür Sitesi'nin bulunduğu yerde, eski adıyla Küçük Park olarak bilinen parkıdır.³

Cadde ve Sokaklar: Fikret Gazetesinin 16 Haziran 1927 tarihli nüshasından Çorum sokaklarının en azından bir kısmının 1927 tarihlerinde elektrik ile aydınlatıldığı anlaşılmaktadır.

Himaye-i Etfal: Bu cemiyetle ilgili olarak gazetede birçok haber bulunmaktadır. Çorum'un önemli hayır kurumlarından biri olan Himaye-i Etfal cemiyeti yılda yüz çocuğu giydirdiyordu. 11 Temmuz 1927 tarihli gazeteye göre 23 Temmuz 1927 tarihinin yetim ve öksüzler bayramı olduğu ifade edilmekte, dolayısıyla bunların sevindirilmesi istenmektedir. Bu haberlerden bir başkasına göre; Sungurlu Himaye-i Etfal teşkilatı Sungurlu çevresinde 67 kişiye yardım ettikleri ifade edilmiştir.

Baş Muallim Bakıyye Şükriye hanımefendinin gazeteye yazdığı bir mektupta Himaye-i Etfal Cemiyeti'nden Sungurlu Belediye Başkanı Bahauddin, Emir Alizade Mustafa, Baş Muallim Ali Alevî, Hacı Muhammed Ağazade İsmail Efendi'lere teşekkür etmektedirler. (bkz. Sayı 5, sayfa 2). 9 Haziran 1927 tarihli gazetede Çorum Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin kongresinin Türk Ocağı Salonunda yapıldığı, kongre sonucunda başkanlığa Dr. Pertev Bey'in getirildiği belirtilmiş ve cemiyetin yılda otuz öğrenciyi donattığı ifade edilmiştir. (Bkz. Fikret, sayı 58, sayfa 2) Bu cemiyet daha sonra "İkmal-ı Tahsil Cemiyeti" adını almıştır. (Bkz. Fikret, sayı 60, sayfa 2).

Tayyare Cemiyeti Tayyare [Türk Hava Kurumu]: Çorum'da şubesi bulunan bir başka teşkilat ise Tayyare Cemiyeti idi. 16 Haziran 1927 tarihli gazeteye göre Çorum'da bu kuruma canlı bir ilgi vardı.

Hilal-i Ahmer: Çorum'da şubesi bulunan bir başka teşkilat ise Hilal-i Ahmer [Kızılay Teşkilatı] idi. 16 Haziran 1927 tarihli gazete haberine göre

³ Bana bu bilgiyi veren İrfan Yiğit Bey Efendi'ye teşekkür ederim.

şehrin çalışan teşkilatlarından biri idi.

Çorum Belediyesi: 16 Haziran 1927 tarihli nüshada Çorum Belediyesi hakkında yazılanları, hiçbir yerine dokunmaksızın aynen iktibas ediyoruz: "Bilhassa şehrin belediyesinden bahsetmemek bariz bir haksızlık olacaktır. Süheyb Rumî Bey arkadaşımızın -kendileri aynı zamanda Fikret Gazetesi'nin sahibi ve yazarıdır- başkanlığını yaptığı Çorum Belediyesi şehrin her noktasında imara yönelik bir faaliyet göstermektedir. Belediyenin çağdaş bir itfaiye teşkilatı olmasına rağmen, ne yazık ki oturacak bir binası yoktur. İşte yegane tenkide değer bir boşluk. Bir kattan ibaret, dahili taksimatı elverişli olmayan belediye binasının dışındaki kireç sıvanın binayı güzel gösterdiğine inananlar var ise sözüme darılmasınlar ama çok aldanıyorlar. İtiraf ederiz ki yetmiş bin lira gibi pek az bir gelirle Çorum'un sağlığına, temizliğine, imarına çalışmak mümkün olamaz, bu uğurda gayret gösterenler elbette takdire hak kazanmışlardır." Bu yazıdan Çorum Belediyesi'nin o tarihlerdeki bütçesinin 75.000 lira olduğu da beyan edilmektedir.

Memleket Kütüphanesi: 16 Haziran 1927 tarihli Gazetede "Anlayışlı Çorumlular, her şeyde olduğu gibi, memleketleri için bir kütüphane tesis etmeyi de ihmal etmemişlerdir. Çorum'da ilk geleni cidden etkileyen çağdaş bir bina görüyorsunuz ki tabelasından Memleket Kütüphanesi olduğunu anlıyorsunuz.

Dış ve iç gösterişi pek mükemmel olan kütüphanenin alt katı, yazıhane ve ticarethâne olarak kiraya verilmiş, binanın üst katında geniş bir konferans salonu ve içinde çoğunluğu klasik eserlerle dolu bir kitap odası vardır." denilmekte, Şimdi Çorum Belediye Başkanlığı olarak kullanılmakta olan binayı tanıtmaktadır. Hatta Muallimler Birliği de kütüphane binasında kendilerine tahsis edilen bir dairede çalışmaktaydı.

Meârif Müzesi: Aynı habere göre Muallimler Birliğinin bulunduğu daireden girilen geniş oda Meârif Müzesi olarak kullanılmaktaydı. "Şimdilik zengin olmayan bu müzede, sırf o çevrede bulunmuş birçok kalıt ve kıymetli taş vardır". (Bkz. Fikret, sayı 59, sayfa 2) denilerek Müze'nin o tarihlerde de ciddi bazı emtiaya sahip olduğu belirtilmektedir.

Hastane: 16 Haziran 1927 tarihli gazetede Çorum'da Hükümet, Belediye ve Memleket Hastanesi hekimliklerinden başka, dahiliye, göz ve kadın hastalıklarını tedavi eden farklı doktor ve yeteri kadar da küçük sağlık memurunun bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Bu haberde "Şehrin sağlık işleri orta derecededir. İdare-i Hususiyye [İl Özel İdaresi] tarafından Belediyeye Park'ının arka tarafında yapılan Memleket Hastanesi, Anadolu'da eşine pek az rastlanan mükemmel bir kurumdur. (Bkz. Fikret, sayı 59, sayfa 2) Hastaneye ilaveten üçüncü bir cerrahi kliniği daha yapılmıştır ki bunun projesi eski

Alman İmparatoru Wilham'ın yaptırdığı bir hastanenin birinci kat planından alınmıştır. Otuz bin liradan fazla bir para ile meydana gelen bu klinik, sayısı Türkiye'de pek az olduğu söylenen pek mükemmel bir röntgen tesisatı teşkil edilmiştir. Memleket Hastanesi'nin dört doktoru, bir eczacısı, bir başhemşiresi, iki hemşiresi ve sekiz hastabakıcısı vardır." (Bkz. Fikret, sayı 59, sayfa 2) denilerek sağlık kurumları hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir.

Elektrik Kurumu: Çorum'da bulunan bir başka kurum ise Elektrik Kurumu'dur. (Bkz. Fikret, sayı 59, sayfa 2)

Askerî Mahfil [Kulüp]:16 Haziran 1927 tarihli Gazeteye göre Çorum'da bir askeri kulüp bulunmaktaydı. Kulüp hakkında yer alan bilgileri olduğu gibi gazeteden alıntılıyorum: "Alay komutanı Kemal Bey'in himmeti ile açılan mahfil, ziyaretçileri üzerinde iyi bir etki bırakan sade ve fakat zarif ve temiz bir konfora sahip..." Binbaşı Refik Bey'le arkadaşları tarafından idare edilen bu medenî muhit, iç tüzüğün koyduğu disipline bağlı, başında "siyasetle uğraşmayan ve medenî ihtiyaç ve temeller üzerine kurulan bir kulüp olduğunu belirten kulüp talimatnamesinin ikinci maddesinde şu cümleler yazılmıştır: "Medeniyetin esasları olan temizlik, doğruluk, nezaket, herkese iyi muamele ve hürmet mahfil mensubunun şiarıdır."Hiç şüphe etmeyiniz ki bu talimatname, Çorum'un toplumsal yaşamına bir yön vermekten hali/boş kalmıyor". (Bkz. Fikret, sayı 59, sayfa 2)

Ulaşım/İletişim

Cumhuriyetin ilk yıllarında özellikle de ulaşım alanında hummalı bir gayretin içerisine girildiği, ülkeyi bir birine bağlamak amacıyla kara ve demir yoluyla yurdun dört bir tarafının şantiye haline getirildiği bilinmektedir. Nitekim 16 Haziran 1927 tarihli Gazete, bir milyon liraya yakın geliri bulunan Vilayet İdare-i Hususiyye'si [İl Özel İdaresi] anılan tarihte, bütçesine koyduğu para ile Çorum-Mecitözü, Çorum-İskilip, Çorum-Sungurlu yollarının yapılmakta olduğu, Alaca kazasını Çorum'a bağlayan Yozgat şosesinin de tamiratına başlandığı belirtilmektedir.

Ancak ulaşım sahasındaki bu başarının, özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında iletişim sahasında gözlenmediği anlaşılmaktadır. Fikret Gazetesi, özellikle de Çorum çevresinde iletişim ağında meydana gelen olumsuzlukların ortadan kaldırılması için ciddi yayınlar yapmaktaydı. Bu yayınların bir sonucu olarak 3 Haziran 1926 tarihinde, daha önce Çankırı'ya bağlı olan Çorum Posta teşkilatı buradan alınarak Yozgat'a bağlanmıştır. Yine aynı haberde Yerköy-Yozgat-Alaca ve Çorum arasında, posta dağıtımını hızlandırması için yeni bir yolun yapılmasına karar verildiği ifade edilmektedir.

(bkz. Sayı 12, sayfa 2)

Ulaşımla ilgili bu bilgilerden sonra şimdi de gazetede Sosyal Hayat ile ilgili yer alan haberlere bir göz atalım:

Sosyal Hayat

Alaca Yangını: 18 Teşrinisani 1926 tarihli Fikret gazetesine göre Alaca'da bir yangın çıkmış, Alaca Belediyesi'nin yeterli itfaiye alet ve edevatına sahip olmaması nedeniyle de büyümüş ve zorlukla söndürülmüştür. (Bkz. Fikret, sayı33, sayfa2)

Yine 18 Teşrinisani 1926 tarihli Fikret gazetesindeki bir reklama göre Çorum'da açılan bir salonda vals, tango vb dansların öğretildiği bir mekan açılmıştır. Bu danslardan birini öğrenmek için beş, tamamını öğrenmek için ise yirmi lira ödenmesi gerektiği ilave edilmişti. Aynı sayfanın bir üstünde koyun etinin 50, keçi etinin 40, sığır etinin 30 kuruş olduğu ifade edilmektedir. (Bkz. Fikret, sayı33, sayfa2).

Memur Alımları: 3 Şubat 1927 tarihli Fikret Gazetes'i'nin haberine göre Osmançık Evkaf Memuriyeti için bir eleman alınacağı ilan edilmiştir. Bu habere göre Memurin kanununda bulunan evsafa haiz, okul diplomaları, sağlık raporları ile askerlikle ilişkileri bulunmadığına dair belge ve dilekçe ile Vilayet Makamına müracaat etmeleri istenmektedir. (Bkz. Fikret, sayı 43, sayfa 2)

16 Haziran 1927 tarihli gazeteye göre Belediye Meclisi, halkı rahatsız ettiği gerekçesiyle mesai saatleri içerisinde gramofon çalınmasını yasaklamıştır. (Bkz. Fikret, sayı59, sayfa 2)

26 Mart Perşembe günü Fikret gazetesinde Ramazan dolayısıyla Merzifon'dan ince saz takımının getirildiği, bu takımın sanat icrasında bulunduğu, halkın davetli olduğu, müzik dinleme karşılığında ücret talep etmediklerini sadece çay ve kahveye 5 kuruş ücret alacakları ilanı verilmiştir. (bkz. Sayı 4, s.2)

İlçeler

Mecitözü: Kanunısani 1927 tarihli Fikret Gazetesindeki bir haberde Mecitözü kaymakamı Abdolvahhab bey'in gayretleri sonucunda ilçedeki Muallimler Birliği'nin ciddi faaliyette bulunduğu topladığı yardımları fakir öğrenciler, Mecitözü köylerinde inşası devam eden okullar, köy yolları ile Teyyare Cemiyeti'ne bağışlandığı; Mecitözü Belediye'si tarafından ilçe caddelerinin aydınlatıldığı, kaldırımlarla ilgili çalışmaların sürdürüldüğü

belirtilmektedir. (Bkz. Fikret, sayı 42, sayfa 1)

Merzifon ile ilgili bir başka haber ise 10 Şubat 1927 tarihli gazetede yer almaktadır. Bu habere göre Merzifon'da çok parlak bir balo düzenlenmiştir. Merzifon İnas Mektebin (Kız Mektebi) salonunda Kaymakam Rasim Bey ve eşi hanımefendinin himmetleri ile düzenlenen baloya şehrin ileri gelenleri katılmışlardır. (Bkz. Fikret, sayı 42, sayfa 1)

Spor Teşkilatı

16 Haziran 1927 tarihli Gazeteye göre Altun Sapan, Ziraat Mektebi, Orta Mekteb, İzci takımları adıyla şehrin belli başlı spor kulüpleri bulunmaktaydı.

"Ara sıra yaptıkları maçlar, Çorum gençliğinin bu sahada da tekamüle doğru ilerlediğini göstermektedir. Pek yakında çağdaş bir stadyum inşası için sporcuların ciddi surette teşebbüste bulunduklarını işittim". (Bkz. Fikret, sayı 59, sayfa 2) denilmektedir.

Sonuç olarak; kuşkusuz gazetede Çorum ile ilgili daha geniş bilgiler yer almaktadır. Ancak biz bildiri çerçevesinde bu bilgilerin bir kısmına ışık tuttuk. Bizim incelediğimiz gazete ile Çorum'da çıkan diğer gazeteler bir arada değerlendirildiklerinde Cumhuriyetin ilk yıllarındaki Çorum ile ilgili önemli bilgilere ulaşılacağı kanısındayım.

Hepinize saygılar sunuyorum.

XX. YÜZYILIN İLK YARISINDA ÇORUM BASINI

Mehmet MERCAN*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin gazete ile tanışması, Batı'dan yaklaşık olarak 200 yıl sonra, yabancılar tarafından çıkarılan gazetelerle olmuştur.¹ İstanbul'da Fransız elçiliği tarafından neşredilen "Bulletin des Nouvelles" Osmanlı Devleti'nde yayımlanan ilk gazetedir. Gazete 1795 yılında Fransız Elçiliği tarafından yayımlanmaya başlamış ve daha sonra onu "La Gazzette de Constantinople" takip etmiştir.²

İstanbul'dan sonra İzmir'de 1824 yılından itibaren Fransızca gazeteler yayımlanmaya başlamıştır. Bu gazeteler: "Le Courrier de Smyrne", "Journal de Smyrne" ve "Le Spectateur Oriental"dır".³

Osmanlı Devleti'nde kısmen Türkçe yayımlanan ilk gazete Vekayi-i Mısırye'dir. 2 Aralık 1828 tarihinden itibaren Mısır'da Mehmet Ali Paşa tarafından yayımlanmaya başlayan Vekayi-i Mısırye, Türkçe ve Arapça olarak basılmıştır.⁴

* Yrd. Doç. Dr. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü TOKAT m

* Bildiride sunduğum süreli yayınların temin edilmesinde yardımlarını gördüğüm bölümümüz öğretim elemanlarından Arş. Gör. Hakan Yaşar ve Arş. Gör. H. Baha Öztunç'a yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

1 Dünyada ilk gazete Mayıs 1605'te Hollanda'nın Anvers şehrinde Abraham Verhoeven tarafından çıkarılmıştır. Nieuwe Tydinghen adlı gazete 15 günde bir neşredilmekte idi. Bu gazeteyi 1609'da Strazbourg ve Ausburg'da yayımlanan iki gazete takip etti. Daha sonra 1610'da Bale; 1615'te Frankfurt, Viyana, 1617'de Berlin, 1619 yılında Prag'da neşredilen gazeteler takip edecektir. İngiltere'de ilk gazete 1622, İtalya'da 1636'da yayımlanmıştır. Gazetelerin günlük olarak yayımlanması ise XVII. yüzyılın ortalarından itibaren başlamıştır. Almanya'da 1650, İngiltere'de 1695, Amerika'da 1775, Fransa'da 1777'den itibaren gazeteler günlük hale gelmiştir. Bkz. M. Nuri İnuğur, Basın ve Yayın Tarihi, İstanbul 1993, s. 67; Hamza Çakır, *Osmanlı'da Basın İktidar İlişkileri (Azınlık Basını Türkçe Basın ve Dış Basın)*, Ankara 2002, s. 3; Nesimi Yazıcı, *Takvim-i Vekayi (Belgeler)*, Ankara 1983, s. 9, dipnot 28.

2 Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbuatı*, Derleyen: Ali Birinci, Ankara 2002?, s. 122–25.

3 Zeki Arıkan, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde İzmir Basını", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: I, İstanbul 1985, s. 103; Selim Nüzhet Gerçek, *aynı eser*, s. 101–104.

4 Nesimi Yazıcı, "Vakayi-i Mısırye Üzerine Birkaç Söz", *OTAM*, Sayı: 2, Ankara 1991, s. 267–276.

Vekayi-i Mısıryye'yi bir süre sonra Takvim-i Vekayi takip edecektir. Takvim-i Vekayi, 1 Kasım 1831 tarihinde yayın hayatına başlamıştır. Gazetenin çıkarılış amacı, devlet tarafından yapılan ve yapılmak istenenleri halka doğru olarak anlatmak, halkı ilgilendiren haberlere yer vermek, diğer devletlere Osmanlı Devleti'nin düşüncelerini aktarmaktır. Türkçe'nin yanı sıra Fransızca, Arapça, Rumca, Ermenice ve Farsça olarak da basılan gazete, 4 Kasım 1922 tarihine kadar yayımını sürdürmüştür.⁵

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda gazetelerin yayımlanması ise Tanzimat'tan sonra olmuştur. Bu dönemde İngiliz William Churchill tarafından 31 Temmuz 1840 tarihinde "Ceride-i Havadis"⁶ ve Çapanoğlu Agah Efendi tarafından da 21 Ekim 1860'ta "Tercüman-ı Ahvâl" gazeteleri neşredilmeye başlanmıştır.⁷ Böylece Osmanlı Devleti'nde resmi gazetelerin yanında özel gazeteler de yayın hayatına girmiştir. 1850'lerde Osmanlı Devleti'nde Türkçe, Fransızca, Rumca, Ermenice ve Bulgarca olmak üzere toplam 31 gazete yayımlanmakta idi.⁸

Osmanlı Devleti'nde oluşan bu merkezî basının yanında XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren vilayetlerde de gazeteler yayımlanmaya başlamıştır. Özellikle 1864 Vilayet Nizamnamesi ile teşkil edilen vilayetlerden sonra kurulan vilâyet gazeteleri,⁹ yerel basının oluşmasına öncülük etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Türkçe ilk yerel gazete, bir vilayet gazetesi olan "Tuna" gazetesidir. Halkı bilgilendirmek için 1865 yılında Tuna Vilayeti'nde Mithat Paşa tarafından yayımlanmıştır.¹⁰ Daha sonra onu "Fırat", "Suriye", "Trablusgarb", "Beyrut", "Envâr-ı şarkıye", "Edirne" ve "Yanya" gibi diğer vilayet gazeteleri takip etmiştir.¹¹ Öyle ki XX. yüzyılın başlarında hemen her

5 Nesimi Yazıcı, *aynı eser*, s. 9 vd; Selim Nüzhet Gerçek, *aynı eser*, s. 105–121.

6 Ziyad Ebuzziya, "Ceride-i Havadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: VII, İstanbul 1993, s. 406–407.

7 M. Nuri İnuğur, *aynı eser*, s. 184–192.

8 M. A. Ubicini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, Çev. Cemal Aydın, İstanbul 1998, s. 191–192.

9 Vilayet gazeteleri hakkında geniş bilgi için bkz. Bülent Varlık, "Yerel Basının Öncüsü: Vilâyet Gazeteleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt. I, İstanbul 1985, s. 99–102; Uygur Kocabaşoğlu – Ali Birinci, "Osmanlı Vilâyet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler", *Kebikeç*, Sayı: 2, Ankara 1995, s. 105–112.

10 Uygur Kocabaşoğlu – Ali Birinci, *aynı makale*, s. 102.

11 Uygur Kocabaşoğlu – Ali Birinci, *aynı makale*, s. 105.

vilayette gazete yayınlanmakta idi.¹² XX. yüzyılın ilk çeyreğinde bu vilayetler arasına Çorum da katılmıştır.

Sunacağımız bildiride başlangıcından yani XX. yüzyılın ilk çeyreğinden 1950'lere kadar Çorum'da yayımlanan süreli yayınları ele alacağız. Yaptığımız katalog¹³ ve literatür tarama çalışmasına göre, ele aldığımız dönem içerisinde Çorum'da bir bülten, iki gazete ve beş derginin yayımlandığını tespit ettik. Bu gazete ve dergilerden altı tanesinin nüshalarını görme ve inceleme fırsatı bulduk, ancak birinin yayımlanmış herhangi bir sayısına ulaşamadık. Şimdi sizlere bu gazete ve dergiler hakkında bilgi vermeye çalışacağım.

ÇORUM BASINI

A-Gazeteler

Bildirime kronolojik sıraya uygun olarak önce Çorum'da yayımlanan gazeteler hakkında bilgi vererek başlamak istiyorum. Ele aldığımız dönemde Çorum'da bir bülten ve iki gazete yayımlandığını tespit ettik. Bülten Çorum'da bilinen en eski süreli yayın olup Milli Mücadele döneminde Abidin Bey tarafından çıkarılmıştır. "Ajans" adını taşıyan bu bülten hakkında yeterli bilgiye ulaşamadık.¹⁴ Elimizde nüshaları bulunan Çorum'un ilk gazetesi "Çorum", diğeri ise "Fikret"'tir.

1- Çorum

Bir vilayet gazetesi olan "Çorum",¹⁵ Çorum'da yayımlanan ilk gazetedir. 3

¹² Uygur Kocabaşoğlu – Ali Birinci, aynı makale, s. 111-112.

¹³ Bu kataloglar için bkz. Hasan Duman, *Osmanlı – Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri* (1828 – 1928), Cilt: I-II, Ankara 2000; Feridun Fazıl Tülbentçi, *Cumhuriyetten Sonra Çıkan Gazeteler ve Mecmualar*, Ankara 1941; Fevzi Çelik – Sevgi Akyüz, *TBMM Kütüphanesi Süreli Yayınlar Kataloğu*, Ankara 1987; *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları Milli Kütüphane Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987; *Hakkı Tarık Us Kütüphanesi Kataloğu Süreli Yayınlar*, Hazırlayanlar: Selahattin Öztürk, Abdurrahman M. Hacıismailoğlu, Muhammed Hızarcı, İstanbul 2006.

¹⁴ Yurt Ansiklopedisi, Cilt: III, İstanbul 1982, s. 2105.

¹⁵ Sempozyum esnasında görüştüğümüz ve burada da "Çorum Vilayet Matbaası ve Çorum Gazetesi" ile ilgili bir bildiri sunan Abdülkadir Ozulu, Çorum gazetesinin ilk sayılarına ulaştığını ve ilk sayılarında gazetenin isminin "Müstakil Çorum" olduğunu ifade etmiştir.

Mayıs 1921 tarihinde¹⁶ yayımlanmaya başlamış ve 1964 yılında kapanıncaya kadar yaklaşık olarak 43 yıl yayın hayatında kalmıştır.¹⁷ 1957 yılına kadar önceleri çarşamba¹⁸ daha sonra pazartesi¹⁹ günleri olmak üzere haftalık, bu tarihten kapanıncaya kadar ise günlük olarak basılmıştır.²⁰ İlk zamanlar iki sayfa²¹ daha sonra dört sayfa²² olan gazetenin sonraki yıllarda sayfa sayısının altıya²³ çıktığı görülmektedir. Çorum vilayet matbaasında basılan "Çorum", Çorum Valiliği tarafından çıkarılmıştır.²⁴

Gazetenin tam bir koleksiyonunun mevcut olup olmadığını tespit edemedik. Bununla birlikte 1934 ile 1948 yılları arasındaki sayılar Çorum Hasanpaşa Halk Kütüphanesi'nde ve değişik yıllara ait sayıları İstanbul'da Beyazıt Kütüphanesi bünyesinde bulunan Hakkı Tarık Us Kütüphanesi'nde, Ankara'da Milli Kütüphane ve TBMM Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

"Çorum", resmi gazete olması sebebiyle daha çok kanun ve nizamnameleri ihtiva etmektedir.²⁵ Gazetede ayrıca ulusal ve yerel haberlere de yer verilmiştir. Bunların yanında gazetede diğer yerel, ulusal gazete ve dergilerden yapılan iktibaslar da yer almaktadır.²⁶

16Abdülkadir Ozulu gazetenin ilk sayısına ulaştığını ve 3 Mayıs 1921 tarihinde ilk sayısının çıktığını belirtmiştir. Gazetenin ulaşabildiğimiz 15 Ağustos [1]339 [15 Ağustos 1923] tarihli nüshasında, sayısının 120, yılı 3 ve kuruluş tarihi 1337 [1921] olarak verilmektedir. Bkz. Çorum, 15 Ağustos 339, Yıl: 3, Sayı: 120. Gazetenin ilk yayımlandığı tarih, Feridun Fazıl Tülbentçi'nin eserinde yanlışlıkla 2 Mayıs 1922 olarak verilmiştir. Bkz. Feridun Fazıl Tülbentçi, aynı eser, s. 51.

17Yurt Ansiklopedisi, s. 2105. Abdülkadir Ozulu'nun verdiği bilgiye göre; 2003 yılından beri gazetenin bir sayısı haftada bir gün Çorum Hakimiyet gazetesinde yayınlanmaktadır. 24 Kasım 2007 tarihi itibarı ile 205 sayı yayınlanmıştır.

18Çorum, 15 Ağustos 339, Yıl: 3, Sayı: 120, s. 1.

19Çorum, 25 Haziran 1928, Yıl: 7, Sayı: 389, s. 1.

20Yurt Ansiklopedisi, s. 2105.

21Abdülkadir Ozulu'nun ifadesi.

22Çorum, 15 Ağustos 339, Yıl: 3, Sayı: 120, s. 4.

23Çorum, 25 Haziran 1928, Yıl: 7, Sayı: 389, s. 6.

24Gazetenin ilk sayfasının sol kısmında "İdârehânesi: Çorum'da (Matba'a-i Livâ)" şeklinde bir ibare bulunmaktadır. Bkz. Çorum, 15 Ağustos 339, Yıl: 3, Sayı: 120, s. 1.

25İncelediğimiz 120. sayıda "Leyfî Sultanîlere Kabûl Olunacak Meccanî Talebeye Dâ'ir Ta'lîmât-nâme", Çorum, 15 Ağustos 339, Yıl: 3, Numero: 120, s. 2; "Damga Resmi Kanunu", Çorum, 25 Haziran 928, Yıl: 7, Sayı: 389, s. 4. Sonraki sayılarda da benzer şekilde kanun ve yönetmeliklerin yayımlandığı görülmektedir.

26Mesela gazetenin 120. sayısında Açıksöz gazetesi ile Sebülürreşad dergisinden iktibaslar var. Bkz. Çorum, 15 Ağustos 339, Yıl: 3, Sayı: 120, s. 3-4.

2- Fikret

Sahibi ve sorumlu müdürü Süheyb Bey²⁷ olup, Çorum vilâyet matbaasında basılan gazete, iki sayfa olup resimli değildir. Gazete haftalık olarak Perşembe günleri yayımlanmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi²⁸ ve TBMM Kütüphanesi'nde bulunan²⁹ Fikret gazetesi, 4 Mart 1926³⁰ – 16 Haziran 1927 tarihleri arasında 59 sayı çıkmıştır. Kanaatimizce gazetenin tam bir koleksiyonu bulunmayıp 42 sayısı mevcuttur.

Gazetede gerek ulusal gerekse yerel haberlerin yer aldığı görülmektedir. Ulusal haberlerde, o dönemde Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından çıkarılan kanunlar,³¹ İstiklal Mahkemeleri,³² açılışı yapılan işletmeler,³³ çeşitli kurum ve kuruluşlar³⁴ ve Türkiye'nin yabancı devletlerle olan ilişkileri yer almaktadır.

27Hasan Duman gazetenin mesul müdürünü yanlış olarak Sehib şeklinde yazmıştır.

Bkz. Hasan Duman, *aynı eser*, Cilt: I, s. 304.

28Hasan Duman'ın eserinde gazetenin sadece TBMM Kütüphanesi'nde bulunduğu dair bilgi bulunmakta. Bkz. Hasan Duman, *aynı eser*, Cilt: I, s. 304. Ancak sempozyum için Çorum'a gittiğimizde, "Fikret Gazetesi'ne Göre Çorum" başlıklı bir bildiri sunan Mehmet Mahfuz Söylemez, bildirisinde, gazetenin bazı sayılarının Hasan Paşa Kütüphanesi'nde bulunduğunu ve bildirisini de bunlardan istifade ederek hazırladığını ifade etti.

29Hasan Duman, *aynı eser*, Cilt: I, s. 304. Türkiye'de süreli yayınların bulunduğu belli başlı kütüphanelerin katalogları da tarafımızdan taranmış ancak bu gazeteye rastlanmamıştır. Bkz. *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları Milli Kütüphane Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987; *Hakkı Tarık Us Kütüphanesi Kataloğu Süreli Yayınlar*, Hazırlayanlar: Selahattin Öztürk, Abdurrahman M. Hacıismailoğlu, Muhammed Hızarcı, İstanbul 2006.

30TBMM Kütüphanesi'nde gazetenin ikinci sayısı bulunmakta ve 11 Mart 1926 tarihliidir. İkinci sayısı 11 Mart'ta yayınlandığına göre ilk sayısı 4 Mart 1926 tarihinde yayınlanmış olmalıdır.

31"Düğünlerde Men'-i İsrâfat Kanûnı" için bkz. *Fikret*, Sayı: 41, 20 Kânûn-ı sâni 1927. "Otomobillerin Seyr ü Seferi Hakkında Talimât-nâme" için bkz. *Fikret*, Sayı: 55, 19 Mayıs 1927.

32Gazetede sık sık İstiklal Mahkemeleri ile ilgili haberlerin yer aldığı görülmektedir. Bunlardan biri için Bkz. *Fikret*, Sayı: 36, 16 Kânûn-ı evvel 1926;

33 Uşak Şeker Fabrikasının açılışı hakkındaki haber için bkz. *Fikret*, Sayı: 36, 16 Kânûn-ı evvel 1926.

34 Türk Ocağı ile ilgili haber için bkz. *Fikret*, Sayı: 36, 16 Kânûn-ı evvel 1926; Sayı: 42, 27 Kânûn-ı sâni 1927. Kızılay ve Muallimler Birliği ile ilgili haberler için bkz. *Fikret*, Sayı: 50, 24 Mart 1927.

Yine gazetede, o dönemde Çorum'da meydana gelen olaylar, yapılan çalışmalar³⁵ ve Çorum'un ihtiyaçları,³⁶ problemleri³⁷ gündeme getirilmiştir. Ayrıca Çorum'u tanıtan yazılar³⁸ da yazılmıştır.

Gazetede Tevfik Fikret'in anısına yazılmış bir şiir,³⁹ grip hakkında bir yazı⁴⁰ ile kurban derilerinin Tayyare Cemiyeti'ne bağışlanmasını⁴¹ isteyen çok sayıda ilan ve haber de yer almaktadır.

B- Dergiler

İncelediğimiz dönemde Çorum'da gazeteden çok dergi çıktığını gördük. Bu dergilerden biri okul gazetesidir. Ancak içeriği ve sayfa sayısı bir gazeteden çok, bir dergiye uygun olduğu için onu da dergiler arasına aldık. Dergileri de gazeteler gibi yayımlanma tarihlerini esas alarak, kronolojik sıraya koyarak ele aldık. Bu sebeple ilk önce "Hale" dergisi hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

1- Hale

Çorum'da yayımlanan dergilerin ilki, 15 günde bir çıkarılan "Hale" dergisidir. Dergi, her ayın 5'i ile 20'sinde yayımlanmış⁴² olup sekiz sayfadır. Tespitlerimize göre üç sayı çıkmış olan derginin ilk sayısı 5 Aralık 1922, son sayısı ise 5 Ocak 1923 tarihinde basılmıştır. Derginin son sayısı olan üçüncü sayısında gelecek sayıda yayımlanacak yazıdan bahsedilmektedir.⁴³ Ancak

35 Şehrin su yolları ve ihtiyacı ile ilgili bir haber için bkz. *Fikret*, Sayı: 11, 20 Mayıs 1926; Sayı: 29, 21 Teşrin-i evvel 1926.

36 "Banka İhtiyacı" başlıklı bir haberde Çorum'da sadece Ziraat Bankası'nın şubesinin bulunduğu bahsedilmekte, sanayi ve ticaretin gelişmesi için bir banka şubesi açılması gerektiğinden bahsedilmektedir. Bkz. *Fikret*, Sayı: 15, 17 Haziran 1926.

37 "Çorum'da Köylü" başlıklı bir haberde, şehre çarşıya, pazara gelen köylülere tütün kaçakçısı muamelesi yapıldığı, ellerinden tütün tabakalarının alındığını ve reji idaresinin kötü yönetiminden bahsedilmektedir. Bkz. *Fikret*, Sayı: 13, 3 Haziran 1926.

38 "Vaz'iyet-i İktisadiyemiz" başlıklı haberde Çorum'un buğday üretiminden bahsedilmektedir. Bkz: *Fikret*, Sayı: 27, 8 Teşrin-i evvel 1926.

39 *Fikret*, Sayı: 2, 1 Mart 1926; Sayı: 8, 29 Nisan 1926.

40 *Fikret*, Sayı: 43, 3 Şubat 1927.

41 "Tayyare Cem'iyeti : Elli aded tayyareyi birden alabilmek için Kurban derilerini karşuluk olarak hesap idiyor" şeklindeki ilanlarla zaman zaman gazetede yer aldığı görülmektedir. Bkz. *Fikret*, Sayı: 57, 2 Haziran 1927.

42 *Hale*, Sayı: 1, 5 Kânûn-ı evvel 338, (Arka kapak)

dördüncü sayıya ulaşamadık, bu sebepten, çıkıp çıkmadığı hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Kanaatimizce derginin tam bir koleksiyonu bulunmayıp, ilk ve son sayıları mevcuttur.

Derginin ilk sayısında Yazı İşleri Müdürü'nün ismi açık yazılmamış ve A (Aydın). R (Re) şeklinde kısaltma olarak yazılmış olup,⁴⁴ sadece derginin sahibi Maden-zâde İhsan Said ve Sorumlu Müdür Ömer isimleri açık olarak yazılmıştır.⁴⁵ Ancak derginin üçüncü sayısında hem daha detaylı bilgiler bulunmakta hem de dergi yönetiminde bazı değişiklikler olduğu görülmektedir. Bu sayıda yine derginin sahibi Ma'den-zâde İhsan Said olup, Sorumlu Müdür Doktor Reşid ve Yazı İşleri Müdürü İdadi (Lise) Fransızca Öğretmeni Safaeddin Rıza Bey olduğu görülmektedir.⁴⁶

Derginin hemen birinci sayfasında görülen "edebî, ictimâ'î mecmû'adır" şeklindeki ibare ile muhtevanın tam bir uyum içinde olduğu görülmektedir. Gerçekten de dergi edebiyat ve kültür dergisidir. Dergide daha ziyade edebî yazılar yer almaktadır. Şiirler, hikayeler, denemeler ve roman tefrikası başlıca konu başlıklarıdır. Ayrıca o dönemin önemli hastalıklarından biri olan sıtmadan korunma yolları hakkında bilgi veren bir yazı da bulunmaktadır.⁴⁷

Derginin yazar kadrosu sayfasıyla orantılı olarak oldukça mütevazidir. Dergide İhsan Said, Safaeddin Rıza, Mualla Necdet, A (Aydın). M. (Kadın Yazar), M. S., A (Aydın). R., İhsan Sabra (Hanım) ve Şükûfe Avni derginin yazar kadrosunda görülmektedir. Dergide dikkat çeken bir durum, yazar kadrosunun yarısını kadınların teşkil etmesidir.

2-Kurtuluş Yolu

Açık ismi "Kurtuluş Yolu Türk'ün Yoludur" olan ve Çorum'un İskilip kazasında çıkarılan derginin ilk sayıları (1 – 38)⁴⁸ İskilip Muallimler Birliği,

43 "Gelecek Nüşamızda: Muhterem Meb'usumuz Sadık Beğ Efendi'nin mecmû'amız hakkında mahsûsâtını hâvî bir mektub", Bkz. *Hale*, Sayı: 3, 5 Kânûn-ı sâni 338, (Ön kapak). Çorum Hakimiyet gazetesinin tarafından 2004 yılından itibaren gazetesinin ilavesi olarak, ayda bir kere Hale dergisi yayınlanmaya başlamıştır. 12 sayfalık dergi kültür ve edebiyat içerikli olup, Kasım 2007'de 37. sayısı yayınlanmıştır.

44 *Hale*, Sayı: 1, 5 Kânûn-ı evvel 338, s. 1.

45 *Hale*, Sayı: 1, 5 Kânûn-ı evvel 338, (ön kapak)

46 *Hale*, Sayı: 3, 5 Kânûn-ı sâni 338, s. 1.

47 *Hale*, Sayı: 1, 5 Kânûn-ı evvel 338, s. 7-8.

48 Derginin gerek süreli yayın kataloglarında ve gerekse kütüphane kataloglarında 41 sayı çıktığını tespit ettik. Ancak bütün sayılara ulaşamadık. Ulaşabildiğimiz elimizdeki sayılar 1 – 24, 38, 39 ve 41. sayılardır. Bkz. Hasan Duman, *Osmanlı – Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri (1828 – 1928)*, Cilt: I, Ankara 2000, s. 492.

daha sonraki sayıları ise İskilip Gençliği tarafından yayımlanmış olup ve ilk sayısı 1 Nisan 1926 tarihinde basılmıştır. Tespitlerimize göre toplam 41 sayı çıkmış olan derginin, son sayısı 1 Mayıs 1928 tarihlidir. 15 günde bir yayımlanmış olan derginin ilk yıl düzenli olarak 1'den 24'e kadar olan sayıların yayımlandığı görülmekte, 25. sayıdan itibaren yayın düzeninin bozulduğu anlaşılmaktadır. Dergi, ilk sayısının yayımlandığı 1 Nisan 1926 tarihi ile 24. sayısının çıkarıldığı 31 Mart 1927 tarihine kadar eksiksiz olarak düzenli şekilde çıkmıştır. Ancak bir kısım yazarlarının başka yere gidip yazı gönderememesi, bir kısmının da hasta olması sebebiyle,⁴⁹ 24. sayının yayımlandığı tarihten 38. sayının çıktığı 1 Mart 1928 tarihine kadar yaklaşık bir yıllık bir dönemde 14 sayı neşredilmiştir.⁵⁰ 16 sayfa olan derginin ilk sayıları Çankırı matbaasında, sonraki sayıları Çorum vilâyet matbaasında basılmıştır.

Derginin 1- 19 sayılarında, sorumlu müdürü Ziraat Memuru Cemal Bey'dir. Ancak onun Karapınar'a tayininin çıkması üzerine,⁵¹ 20 ve 21. sayılarda Doktor Faik Bey,⁵² 22. sayıdan itibaren ise Öğretmen Hakkı Safvet Bey sorumlu müdür olarak görülmektedir.⁵³

Derginin yazarları arasında çeşitli mesleklerden değişik kişiler ile öğrenciler bulunmaktadır. Ayrıca müstear isimle yazılan yazılar ile çeşitli dergi ve gazetelerden yapılan iktibaslarda önemli bir yer tutmaktadır.

Derginin yazarları arasında, Dr. Hakkı Faik, B. H., Asım Nida, Cemal, R. Ramî, Hayatî (Kastamonu Mıntıka Ziraat Mektebinde İskilip Talebesi namına), Sabri Cemil, Mükerrerem Sami (İstanbul Kız Lisesi 10. Sınıf), İsmail Hakkı (Feyz-i Âtî), Baytar Şükrü, İbrahim Ziya, Saadet Muhyiddin, Hasib Haşim (Çorum Orta Mekteb İlk Kısım Dördüncü Sınıfında), Hasan Ziya (Çorum Erkek Orta Mekteb İlk Kısım Son Sınıf Talebesi), İbrahim Rüşdü,⁵⁴ M. R., Vezirköprü Hükümet Tabibi Rifat, Fehmi (İskilip Misak-ı Milli Mektebi Mezunlarından), Dr. Ali Orhan (Tosya), Atila Ali Rüşdü, Ş., Osmane Şahin, A. A., Şükrü Şakir, Ziraatci Behcet, Osman Şahin, Ebussalah Rifat (Tosya), Fevzi Cemil (Tosya), Ahmed (Kastamonu Ziraat Mektebi Mezunlarından), Şükrü Şakir, Rifat Ramî, A(Elif). R, Osman Şahin, Sabri Cemil, Fikret Sabri, Tevfik

48 *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 2, Sayı: 38, 1 Mart 1928, s. 408.

50 *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 2, Sayı: 38, 1 Mart 1928, s. 401.

51 *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 17, 15 Kanûn-ı evvel 1926, s. 241.

52 *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 20, 31 Kanûn-ı sâni 1927, s. 265.

53 *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 22, 28 Şubat 1927, s. 281.

54 *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 9, 15 Ağustos 1926, s. 125.

(Kâtib-i umûmi), H(Ha). S(Sat)., Hakkı Safvet Bey, Dr. Fazıl Berkî ve İbrahim Ziya bulunmaktadır.

Müstear isimli yazarlar ve iktibas yapılan gazete ve dergiler şunlardır: Hacı Dayı (Müstear isim), Kâtiboğlu (Müstear), Kızılırmak, Zirâ'at ve Ticâret Gazetesi, Yeni Fikir, Vakıf ve Hakimiyet-i Milliye'dir.

Dergide eğitim,⁵⁵ zararlı alışkanlıklar,⁵⁶ tarih;⁵⁷ İskilip hakkında haberler ve tanıtıcı yazılar ve yönetim,⁵⁸ havacılık,⁵⁹ ziraat,⁶⁰ sağlık,⁶¹ sosyal ve iktisadi konular,⁶² kadın ve aile,⁶³ şiir,⁶⁴ spor⁶⁵ gibi konularda yazılar yer almaktadır. Ayrıca derginin son sayfasında bir de hediyeli bilmece bulunmaktadır.

55 "Köy yatı mektepleri", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 1, 1 Nisan 1926, s. 2-4. B. H., "Maarif inkılabı", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 2, 15 Nisan 1926, s. 17-19. A.(Aydın) A.(Aydın), "İlk Tahsilde Mecbûriyet", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 14, 31 Teşrin-i evvel 1926, s.205-207. H. S., "İlk Mekteplerde Tahrîr Dersi", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 2, Sayı: 24, 31 Matr 1927, s. 299-301.

56 Doktor Faik, "İçki ve Fenalıkları" *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 1, 1 Nisan 1926, s. 13-14. Diğer sayılarda da var.

57 Asım Nida, "Dört Kurt" *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 1, 1 Nisan 1926, s. 17-18. Yazı dizisi diğer sayılarda da devam ediyor.

58 "Kazamızı bilelim", Cemal, *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 3, 30 Nisan 1926, s. 36-38. "İskilip ve Ticaret", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 6, 15 Haziran 1926, s. 84-86; Sayı: 8, 31 Temmuz 1926, s.117-118. "Kurtuluş Haberleri", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 2, 15 Nisan 1926, s. 29-31. Ebussalah Rifat, "Tosya - İskilip Yolu", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 17, 15 Kânûn-ı evvel 1926, s. 242-244.

59 Türk Hava Kurumuna bağış yapılması teşvik edilmekte ve bağış yapan köyler dergide yayınlanmaktadır. Geniş bilgi için bkz. "İstiklâl Tayyareye Bağlıdır", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 3, 30 Nisan 1926, s. 1. "Tayyareye Teberru", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 3, 30 Nisan 1926, s. 48.

60 Cemal, "Fazla Hasılat Almak İçün Neler Yapacağız", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 7, 15 Temmuz 1926, s.103-105. Hayati, "Meyve Ağaçlarının Düşmanları", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 11, 15 Eylül 1926, s. 169-171. Behcet, "Tosya Çeltiklerini Mahv İden Marazın Mahiyet ve İndifâ'î Çareleri", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 16, 30 Teşrin-i sâni 1926, s.235-236.

61 Doktor Faik, "Frengi Hastalığı ve Fenalıkları", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 4, 15 Mayıs 1926, s. 52-54. Doktor Faik, "Bel Soğukluğu", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 8, 31 Temmuz 1926, s. 115-117. Ali Orhan, "Sıtma", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 11, 15 Eylül 1926, s.167-168.

62 Yunus Nadi, "A'sâr Tamamen Mülğadır", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 4, 15 Mayıs 1926, s. 57-59 (Ziraat ve Ticaret Gazetesi'den iktibas. B. H., "Medeni Hayatta Vazîfelerimiz!", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 10, 31 Ağustos 1926, s.142-143. İbrahim Rüşdi, "Nifâk", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 11, 15 Eylül 1926, s.161-162.

3-Okulağ⁶⁶

Derginin birinci sayfasında "Cıymağımızın ülküsü" adlı yazıdan bir okul gazetesi olduğu anlaşılan "Okulağ", gerek içeriği gerekse sayfa sayısı itibarıyla bir gazeteden ziyade bir dergiye benzediğinden dergi olarak değerlendirildi ve dergiler arasına koyduk. Çorum Ortaokulu hocaları ve öğrencileri tarafından 1 Ocak 1935 tarihinde çıkarılmış olup, 40 sayfadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu sayı derginin ilk ve tek sayısı olup, Çorum vilayet matbaasında basılmıştır. Dergiyi neşreden ve sorumlusu Çorum Ortaokulu Türkçe Öğretmeni Tevfik Gökmen'dir.⁶⁷ Dergi resimli olup okulun ve Atatürk'ün resimleri bulunmaktadır. Derginin çıkış sebebi sunuş yazısında şu şekilde ifade edilmektedir:

Âmrak (aziz) okurlara:

Bu gez (defa) cıymağımız (gazete) tüm hızile ir (ilk) adımını atıyor... Ülküsü yeni öztürkçe dönenmelerde (inkılâb) okurlarına ulu bir varlıkla yardıma, koşmaktır. Kamumuzun (herkes) bildiği doğruluktur ki; dil savaşında, çırakların (talebe) ön bölümünde bulunması umulacak bir yumuştur (vazife). Şu denliüdür ki (kadar); cıymağımızın ilerlemesi alanında (saha), yükselmesi için sizinde ulu varlığınızdan, doğacak yardımları, ummakdayız....⁶⁸

CIYMAK

Yazı başaranları."

63 S.(Sin), "Kadınlarla-İktisâd", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 10, 31 Ağustos 1926, s. 150-151. Ş., "Kadınlarla-Nâmûs", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 17, 15 Kânûn-ı evvel 1926, s. 244 - 246. Doktor Faik, "Kadın Cehlinin Fenâlığı", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 12, 30 Eylül 1926, s.175 - 176. Ş., "Kadınlarla- Bilgi", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 12, 30 Eylül 1926, s.179 - 181. Doktor Faik, "Çocuk Nasıl Beslenir", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 14, 31 Teşrin-i evvel 1926, s.207 - 208. Kâtiboğlu, "Kadınlarda İnsandır!", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 14, 31 Teşrin-i evvel 1926, s.202 - 204.

64 Şiirler için bkz. Doktor Fazıl Berkî "Türk'üm Büyüğüm", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 5, 31 Mayıs 1926, s. 68. R. Rami, "Artık Kalk", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 5, 31 Mayıs 1926, s. 69. Rifat Rami, "Misâk-ı Milli Marşı", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 21, 15 Şubat 1927, s. 283.

65Doktor Faik "İdmân", *Kurtuluş Yolu*, Yıl: 1, Sayı: 9, 15 Ağustos 1926, s.126 - 127.

66 Prof. Dr. Recep Toparlı ve Prof. Dr. Hamza Zülfikar'dan aldığım şifâhî bilgiye göre 1930'lu yıllarda "ağ" eki aitlik "i" si yani "sal, sel" yerine kullanılmış, ancak bir süre sonra kullanılmaz olmuş. Okulağ, okulsal veya mektebî kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır.

67 Okulağ, s.32.

68 Okulağ, Çorum Orta Okulağı, 1 İkinci Kânun 1935, s. 1.

Derginin yazar kadrosunu Çorum Ortaokulu öğretmenleri ve öğrencileri oluşturmaktadır. Yazarlar arasında Türkçe Öğretmeni Tefik Gökmen, öğrencilerden Korkut Ata,⁶⁹ M. Necmettin,⁷⁰ Ece Laçın,⁷¹ Orhan Coşkun,⁷² Haşim A.,⁷³ Hadi Erol,⁷⁴ M. Burhan, B. Hasan,⁷⁵ Kurultay Özalp, N. Sevüktekin,⁷⁶ Mehmed Aksoy,⁷⁷ Z. Enin,⁷⁸ Sadettin Ersoy,⁷⁹ İ. Nafiz,⁸⁰ Mustafa Battal ve H. Yurdagül'ün⁸¹ gibi isimler yer almaktadır. Ayrıca Haşim A., Edgar Wallace'tan⁸² tercümeler de yapmıştır.

Genel olarak dergide, dil, edebiyat, matematik, fen, iktisat (artırım), ve spor alanlarında yazılar bulunmaktadır. Bilimsel yazılar arasında "Deniz", "Mehmedcik ve içinden gelen ses", "And", "Artırım ve Ökonomikal", "Verem", "Kibrit nasıl yapılır?", "Şömendüferin bulunuşu", "Savaşlarımız", "Dışlerimizi nasıl korumalıyız?", "Kışda yoksullara karşı insel yumuşlar", "Buharlı makinaların ilk bulunuşu", "Uçak nasıl icad olundu", "İlk buhar gemisi ve tayyare" ve "Öz dilimiz" başlıklarını taşıyan yazılar dikkat çekicidir. Ayrıca dergide, Edgar Wallace'tan "Görünmeyen Adam" adlı bir yazı çevirisi, hikayeler, şiirler ve o dönemde dil inkılabı doğrultusunda yeni kullanılmaya başlanan kelimeler için sözlük de bulunmaktadır.

Dergi 1930'lu yıllardaki Türk dilindeki gelişmeler ve dil inkılabının taşra basınına yansımaları bakımından dikkat çekici ve önemlidir.

4- Halk Sözü

Aylık bir dergi olan Halk Sözü 1 Ocak 1937 tarihinde yayın hayatına başlamış ve tespit edebildiğimiz kadarıyla iki sayı çıktıktan sonra

⁶⁹ Okulağ, s. 8.

⁷⁰ Okulağ, s. 9.

⁷¹ Okulağ, s. 11.

⁷² Okulağ, s. 13.

⁷³ Okulağ, s. 16.

⁷⁴ Okulağ, s. 19, 27.

⁷⁵ Okulağ, s. 21.

⁷⁶ Okulağ, s. 26.

⁷⁷ Okulağ, s. 28.

⁷⁸ Okulağ, s. 30.

⁷⁹ Okulağ, s. 37.

⁸⁰ Okulağ, s. 39.

⁸¹ Okulağ, s. 40.

kapanmıştır.⁸³ Yaptığımız literatür taramalarında ve ulaşabildiğimiz kütüphane kataloglarında derginin herhangi bir sayısına ve hakkında detaylı bir bilgiye ulaşamadık.⁸⁴

5-Çorumlu

Bir halkevi dergisi olan “Çorumlu”, Çorum Halkevi'nin Dil, Edebiyat ve Tarih Komitesi tarafından 15 Nisan 1938 tarihinden itibaren yayımlanmaya başlamıştır.⁸⁵ Ekleriyle beraber (32 + 16) 48 sayfa olan derginin ilk sorumlu müdürü Eczacı Bedri Bilginer'dir.⁸⁶ Daha sonra Pertev Kalelioğlu ve Nuri Uğur bu görevi yerine getirmişlerdir.⁸⁷ Aylık olarak yayımlanan derginin son sayısı olan 61. sayı Ağustos 1946 tarihinde çıkarılmıştır.

Derginin başlıca yazar kadrosunu Neşet Köseoğlu, Hikmet Turhan Dağlıoğlu, Eşref Ertekin, İhsan Sabuncuoğlu ve Nazmi Tombuş, Sadi Leblebici, Dr. Tevfik Berkol ve Halid Koçak oluşturmaktadır.

Dergide, Osmanlılar dönemindeki Çorum'un tarihi,⁸⁸ Çorumlu devlet adamlarının biyografileri,⁸⁹ vakfiyeler,⁹⁰ kitabeler,⁹¹ mimarî eserler (camiler,

82 Edgar Wallace, 1875 – 1932 yılları arasında yaşamış ve 150'den fazla roman ve piyes yazmış olan İngiliz yazarıdır. Bkz. *Meydan Larousse*, Cilt: XX, Sabah Gazetesi yayını, s. 196–197.

83 Feridun Fazıl Tülbentçi, *aynı eser*, s. 51.

84 Yaptığımız literatür ve katalog taramaları hakkında geniş bilgi için bkz. <http://makale.mkutup.gov.tr/>; <http://kutuphane.isam.org.tr/2001arama.htm>; http://www.ata.boun.edu.tr/makaleler%20Bibliyografyasi/arama_mak_big.phb.

85 Çorumlu, Yıl: 1, Sayı: 1, 15 Nisan 1938.

86 Çorumlu, Yıl: 1, Sayı: 1, 15 Nisan 1938, s. 32.

87 Adem Kara, *Türkiye'de Halkevleri ve Çorum Halkevi Faaliyetleri*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Bitirme Tezi, Tokat 1997, s. 44.

88 Nazmi Tombuş, “16. Asırda Çorum'un İdarî ve Askerî Vaziyeti Hakkında Bazı Malûmat”, *Çorumlu*, Yıl: 1, Sayı: 1, 15 Nisan 1938, s. 5–8, 25–29.

89 Neşet Köseoğlu, “Çorum Havalisinde Mamalı Aşireti ve Ömer, Osman Paşalar”, *Çorumlu*, Yıl: 1, Sayı: 1, 15 Nisan 1938, s. 12–20.

90 Neşet Köseoğlu, “Osmancıklı Mehmed Paşa'nın İki Vakfiyesi”, *Çorumlu*, Yıl: 1, Sayı: 1, 15 Nisan 1938, s. 9–11. Benzer makaleler diğer sayılarda da bulunmaktadır.

91 Neşet Köseoğlu, “Osmancıkta Üç Kitabe”, *Çorumlu*, Yıl: 1, Sayı: 5, 15 Ağustos 1938, s. 10–13.

mescitler, medreseler, köprüler ve çeşmeler),⁹² sağlık kurumları,⁹³ Atatürk,⁹⁴ İsmet İnönü,⁹⁵ Çorum Halkevinin faaliyetleri, aşiretler,⁹⁶ Çorum Şer'iyye sicillerinden seçme belgeler,⁹⁷ Çorum ve çevresinde yetişen halk şairleri ve türküler,⁹⁸ derlemeler, ata sözleri,⁹⁹ maniler,¹⁰⁰ bilmece, yer adları,¹⁰¹ Çorum'un gelenek ve görenekleri,¹⁰² Halk oyunları, yer almaktadır. Ayrıca dergide Çorum ile ilgili havadisler de yer almaktadır.¹⁰³ Derginin dizini, Adem Kara tarafından hazırlanan bitirme tezinde bulunmaktadır.¹⁰⁴

Sonuç

Ele aldığımız dönem içerisinde Çorum'da iki gazete ve altı dergi çıktığını tespit ettik. Bu gazete ve dergilerden sadece Halksözü dergisinin nüshalarına ulaşamadık, diğerlerinin nüshalarına ulaşma imkânımız oldu. Ancak bunlardan sadece Çorumlu dergisinin tam koleksiyonunun korunduğunu gördük. Diğerlerinin ise maalesef yayınlanan sayılarının bir bölümünün bulunamadığı ya da tahrip olduğu anlaşılmaktadır.

92 Neşet Köseoğlu, "Çorumda Beyler Çelebi ve Muzaffer Paşa Camii Minberi", *Çorumlu*, Yıl: 1, Sayı: 3, 15 Haziran 1938, s. 3-6.

93 Bedri Bilginer, "Çorumda Sıhhat Teşkilatı", *Çorumlu*, Yıl: 1, Sayı: 4, 15 Temmuz 1938, s. 1-11.

94 Derginin 15 Teşrin-i sâni (Kasım) 1938'de yayınlanan 8. sayısında Atatürk'ün ölümü ile ilgili yazı ve ağıtlar bulunmaktadır.

95 Derginin 1 Eylül 1940 tarihinde yayınlanan 26. sayısında İsmet İnönü'nün Çorum gezisi ile ilgili yazı ve resimler bulunmaktadır.

96 Neşet Köseoğlu, "Çorumda Cerid Aşireti", *Çorumlu*, Yıl: 1, Sayı: 3, 15 Haziran 1938, s. 14-16.

97 *Çorumlu*, Yıl: 1, Sayı: 1, 15 Nisan 1938, Vesikalar s. 2-16.

98 Neşet Köseoğlu, "Kul Mustafa ve Çorumun Erliği", *Çorumlu*, Yıl: 1, Sayı: 2, 15 Mayıs 1938, s. 5-16.

99 "Çorum'un Halay Oyunu ve Arzı Türküsü", *Çorumlu*, Yıl: 1, Sayı: 1, 15 Nisan 1938, s. 21-24; Eşref Ertekin, "Atalar Sözü", *Çorumlu*, Yıl: 1, Sayı: 2, 15 Mayıs 1938, s. 35-38.

100 Eşref Ertekin, "Çorumlu Maniler", *Çorumlu*, Yıl: 1, Sayı: 1, 15 Nisan 1938, s. 30; *Çorumlu*, Yıl: 1, Sayı: 2, 15 Mayıs 1938, s. 23-27. Makale diğer sayılarda devam etmiştir. Makale diğer sayılarda devam etmiştir.

101 Neşet Köseoğlu, "Yer Adları", *Çorumlu*, Yıl: 1, Sayı: 3, 15 Haziran 1938, s. 27-30; Yıl: 1, Sayı: 4, 15 Temmuz 1938, s. 32-36.

102 Bir örnek vermek gerekirse; H. Koçak, "Çorumda Eski Nişan Adetleri", *Çorumlu*, Yıl: 1, Sayı: 2, 15 Mayıs 1938, s. 17-22. Makale diğer sayılarda devam etmiştir.

103 *Çorumlu*, Yıl: 1, Sayı: 1, 15 Nisan 1938, s. 31-32.

104 Adem Kara, *ayrı tez*, s. 47-62.

Çıkarılan gazetelerde hem ulusal hem de yerel haberlere yer verildiği görülmektedir. Yine o dönemde önemli bir hastalık olan sıtmadan korunma yöntemleri hakkında hemen hemen bütün yayın organlarında bilgi verilmiştir.

İncelediğimiz dönemlerde Çorum'da yayımlanan gazete ve dergilerin tirajı hakkında herhangi bilgiye ulaşamadık. Ancak bazı dergilerin tirajlarını artırmak için olsa gerek hediyeli bulmacalar yayınladıkları görülmektedir.

Dikkatimizi çeken bir husus da o dönemde Çorum'da kadınların okuma yazma oranı % 3 gibi çok düşük seviyede¹⁰⁵ olmasına rağmen kadınları bazı yayın organlarının yazar kadrosunda görmekteyiz. Bilhassa "Hale" dergisinin yazar kadrosunun yarısını kadın yazarlar oluşturmaktadır. Bu durum Çorum'da çok az sayıda kadın okuma yazma bilse de onların eğitim ve kültür faaliyetlerinde etkili olduklarını göstermektedir.

İncelediğimiz dönemin Çorum'un basın hayatında öğrencilerin de önemli bir yer teşkil ettikleri görülmektedir. Nitekim o dönemimin zor şartlarında öğretmenlerinin de desteğiyle bir dergi çıkarmaları ve çeşitli dergilerin yazarları arasında yer almaları örnek alınacak bir durumdur.

İncelediğimiz dönemde Çorum'un nüfusu ortalama 20 binlerde,¹⁰⁶ okuma yazma oranı da % 10'lar gibi oldukça düşük bir seviyede¹⁰⁷ olmasına rağmen, çıkarılan gazeteler ve yayımlanan dergiler, Çorumluların kültür ve eğitime değer verdiklerini açıkça ortaya koymaktadır.

Bu dönemde çıkarılan dergi ve gazeteler, 1950'den sonra bir ivme kazanacak olan Çorum basınının¹⁰⁸ temelini teşkil edecektir.

106 Çorum merkez nüfusu 1927'de 19.739, 1935'te 20.151, 1940'ta 22.776, 1945'te 20.307 ve 1950'de ise 22.835'tir. Bkz. *Küçük İstatistik Yıllığı (1947 -1950)*, İstatistik Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1951, s. 51; İlhan Şahin, "Çorum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VIII, İstanbul 1993, s. 375.

107 Çorum'da okuryazarlık oranı 1935'te % 9, 1945'te ise % 16.6'dır. Bkz. *Yurt Ansiklopedisi*, s. 2074.

108 1950'lerde Çorum basınının büyük bir ivme kazandığı görülmektedir. Bu dönemde Çorum'da Yeni Çorum, Terakki Postası, Akisler, Esnaftan Akisler, Yeni Adım, Hür Yol, Köyün Sesi ve Halkın Sesi olmak üzere sekiz tane yeni gazete yayın hayatına girmiştir. Bkz. *Yurt Ansiklopedisi*, s. 2105.

EKLER

Ek: 1

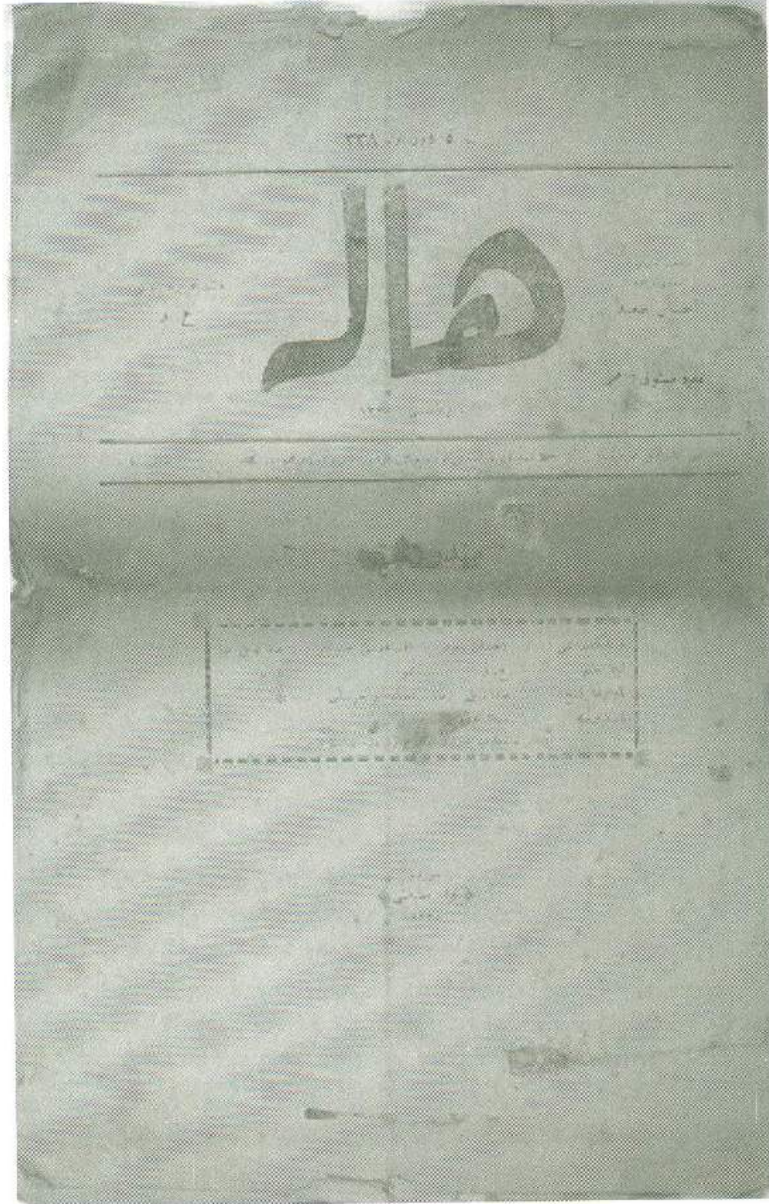
Çorum gazetesinin 15 Ağustos 339 tarih 120 numaralı nüshasının ilk sayfası.

Ek: 2

Fikret gazetesinin ikinci sayısının ilk sayfası.

Ek: 3

Hale dergisinin ilk sayısının kapağı

Ek: 5

OKULAĞ

ÇORUM ORTA OKULAGI

Devlet Nüshası

1 - İkinci kânun - 1935 | Salı |

Cıynağımızın ülküsü

Amrak (aziz) okurlara :

Bu ger (defa) cıynağımız (gazete), tüm huzile ir (ilk) adımı, alıyor... Ülküsü yeni öztürkçe denemelerde (inkılâb) okurlarına ulu bir varlıkla yardma, koşmakdır. Kamumumuz (herkes) bildiği doğruluktur ki; dil savağında, cırakların (talebe) ön bö-

lünde bulunması umulacak bir yumuştur (vazife). Şu denlüdür ki (kadar); cıynağımızın ilerlemesi alanında (saha), yükselmesi için sizinde ulu varlığınızdan, doğacak yardımları, ummakdayız...

CİYYIAK

Yazı başaranları

Okulağımızın yapısı ve bir idnan bayramı

Okunak Çocuklarına

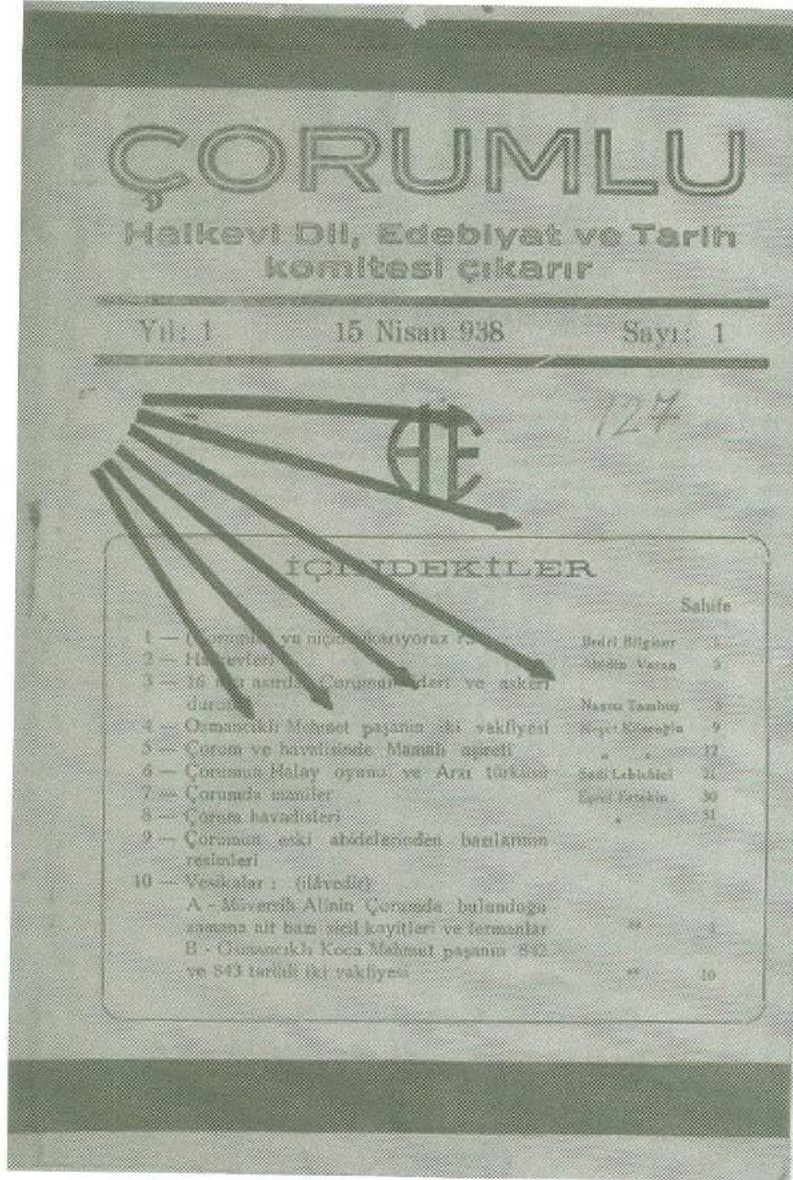
Bir ay özel (evet) Kemal Atatürkün Sayılda (Meclis) açış söylevinde (nutuk), Ulusun yitirdiği ve en büyük kültürü

olan dilini bulmak için yalıtırlık (nurcu) diyimlerini duyduğumuz günden beri kamumıza (hepimiz) bir oruç (heyecan) geldi.

Okulağımızın yapısı ve bir idnan bayramı

Okulağ dergisinden bir sayfa.

Ek: 6

Çorumlu dergisinin ilk sayısının ön kapağı.

ÇORUM'DA İLK MATBAA VE İLK GAZETELER

Abdulkadir OZULU*

1. ÇORUM'DA İLK MATBAA

Çorum 1894 yılında Ankara vilayetine bağlı müstakil sancak (liva) olmuştur. 1924 yılına kadar mutasarrıflar tarafından yönetilmiştir. 1924 tarihinde müstakil vilayet yapılmıştır.

Türkler tarafından fethedildiği günden bugüne geçen 1000 yıldır Çorum sınırları içinde herhangi bir savaş olmamış ve düşman ayağı değmemiş bir yurt parçası olan Çorum, Anadolu içinde bağrında binlerce yılın tarihi, kültür birikimi gömülü bir yerleşim merkezi olmasına rağmen Batılıların deyimiyle 20 yüzyıl ortalarına kadar “büyük bir tarım köyü” olarak değerlendirilmekten ileri bir konuma ulaşamamıştır. İlerleme, sanayileşme adına bugün Çorum'da ne mevcut ise hepsi Cumhuriyet dönemi içinde gerçekleşmiştir.

Çorum'da matbaa tesisi Ali Cemal (Bardakçı) beyin Çorum mutasarrıfı olarak görev yaptığı ilk yıl içinde gerçekleşmiştir. Matbaanın kuruluşu ile beraber Çorum'da ilk gazete de yayın hayatına konulmuştur. Gerek matbaanın gerek bu matbaada dizilip basılan Çorum gazetesinin sahibi o günkü adıyla İdare-i (Muhasebe-i) Hususi, bugünkü adıyla İl Özel İdare Müdürlüğü'dür.

“Çorum Liva Matbaası” adıyla faaliyete geçen bu müessesenin başlangıç tarihini Çorum Gazetesi'nin ilk sayısının tarihiyle aynı kabul etmek mecburiyetindeyiz. Bu tarih

3 Mayıs 1921'dir. Bu tarihten öncesine ait, matbaanın satın alınışı ve nasıl Çorum'a intikal ettirildiği, kimlerin fikriyle matbaa tesisi düşünüldüğü ve ne zaman Çorum'a getirildiğine ilişkin resmi belgelere henüz ulaşamamıştır.

Ancak matbaa makinesinin Samsun'dan satın alındığı, sahibinin bir Rum matbaacı olduğu, matbaayı satan bu kişinin de Çorum'a getirildiği bir müddet Çorum'da kalarak makinenin kullanılışını Çorumlulara öğrettiği hususundaki bilgiler Çorum'un ilk matbaa çalışanlarından ve bunların yakınlarıyla yapılan röportajlarla elde edilmiştir. (1)

Çorum'da matbaa ve ilk gazeteler hakkında bugün sadece ve sadece yazılı bilgi kaynağı Çorum'un ilk gazetesi olan Çorum Gazetesi'nin çeşitli umumi kütüphanelerimizde ve özel kişiler ellerinde bulunan koleksiyonları olmaktadır.

Çorum Gazetesi'nde yayınlanan Meclisi Umumi tutanakları arasında yer

* Araştırmacı, yazar

alan Ocak 1922 tarihli bir dilekçe "Dokuz aydan beri sermüretteplikte müstahdem Tevfik efendi asker olarak istihdam edildiği için maaş alamadığından dört yüz kuruşu tecavüz etmeyen "tayın bedeli" nin ise idaresini temin edemediğinden bahisle on beş bin kuruş ücret-i maktua-i şehri (belirli aylık ücret) talebi matbaa müdüriyetinin müzekkeresi ile..." meclisi umumi-i livada görüşülüyor. (2)

Bu belgeden iki sonuç çıkarıyoruz. Birincisi yukarda geçen "Ocak 1922" den "dokuz ay" çıkarılınca Mayıs 1921 bulunur. Bu ilk gazetenin çıkarıldığı tarihtir. İkincisi ise matbaanın bir müdürü vardır, sermürettibi ise bir askerdir.

Yine aynı tarihli gazetede yayınlanan Meclisi Umumi tutanağı içinde matbaada çalışanların ücretlerinin de görüşüldüğü ve matbaa müdürüne verilen aylık bin kuruşun bin iki yüz kuruşa yükseltildiği, muharrir maaşının aylık sekiz yüz kuruş, ikinci mürettip için yedi yüz kuruş olarak takdir edildiği ve üçüncü müretteplik için yapılan encümen teklifinin reddi, kâtip, sevk memuru, müvezzi ve mukâtilik (kayıt katipliği) vazifeleri için hükümetçe teklif olunan 300 kuruş maaş encümenince kabul edilmemiş ve heyeti umumiyece de red olunmuş.." bulunduğunu görüyoruz. Böylelikle matbaanın ilk yılını tamamlarken çalışanları kadrosu da ortaya çıkmış oluyor. Müdür, sermürettip, ikinci mürettip, muharrir, olmak üzere dört kişi ile matbaa ikinci yılına girmiştir. (3)

Çorum Gazetesi koleksiyonunu taradıkça 1922 yılı içinde matbaayı tekâmül ettirmek amacıyla meclisi umumi-i livanın, "müceddeten celp olunacak makine bedelinin hükümetin teklifi veçhile 75.000, makine nakliye ücreti 10.000, hurufat bedeli 25.000, kağıt kesme makinesi için 15.000 kuruş tahsisinin müttefikan kabulü, ayrıca kağıt için 25.000, mahrukat 3.000, mürekkep 2.500, gaz ve zeytin yağı 1.000, tutkal-şeker vs. 1.500, müteferrika 1.500 ve icar için 3.600 kuruş müttefikan kabul.." olunuyor. (4)

10 Ocak 1923 tarihinde de matbaanın tekamülü için matbaa müdürlüğünün yaptığı teklifler meclisi umumice nazarı dikkate alınarak:

Matbaa müdürü maaşı 1.400 kuruş aylık

Sermuharrire 1.000 " "

İkinci mürettip 700 " "

Üçüncü müretteplik için 500 " "

Müretteplik öğrenmek üzere çırak istihdamı için yıllık 1.000 kuruş, müretteplik muavinliği için yıllık 1.500 kuruş tahsisi ve ödenmesi kabul ediliyor.

Bir yıl sonrası yine Çorum gazetesinde yayınlanan Meclisi Umumi

tutanaklarında 1922 yılı tahsisatından olup harcaması gerçekleşmeyen müceddet makine ve diğer matbaa malzemesi tahsisatları artırılarak ve yeni harcama kalemleri de eklenmiş şöyle bir liste bulunuyor.

Müceddet makine bedeli	125.000 kuruş müttefikan,
Nakliye ücreti	25.000
Kağıt kesme makinesi	20.000
Tunç çizgi bedeli	3.000
File namli zeminler için	1.000
Zimba makinesi için	10.000
Numara makinesi için	5.000

Ayrıca gazete posta ücreti 2.000 ve kağıt bedeli 25.000, mahrukat, mürekkep, gaz, makine yağı, sabun tutkal ve gliserin, dolap ve hurufat kasası için toplam 14.000 kuruş müttefikan meclisi umumice kabul olunuyor. (5)

20 Ocak 1924 tarihli Çorum Meclisi Umumi-i Vilayet toplantısında da matbaa çalışanlarının maaşlarında iyileştirme yapıldığını, sermüretteplik görevini yapan kişiye makinistlik görevinin de verildiğini, çırak için tahsisat yapılmadığını ve çeşitli sarf malzemeleri için uygun tahsisatların kabulü yanında "motor ve dinamo" alımı için 50.000 nakliyesi içinde 20.000 kuruş tahsisatın müttefikan kabul olunduğu kayıtlarını yine Çorum Gazetesi sayfalarında buluyoruz. (6)

Çorum'un elektrikle tanışması 1924 yılında olmuştur. Çorum Belediyesi önceleri sokak aydınlatmasına yetecek ölçüde bir elektrik üretimi ile Çorum'a elektrik ışığını tanıtmış ve giderek devlet daireleri ve halka elektrik aboneliğini yaygınlaştırmıştır. Matbaanın elektrik enerjisi ile makinelerinin çalışmasını temin yolunda önceden tedbir ve kararlar alındığını anlıyoruz. (7)

1925 yılı meclisi umumi-i vilayet tutanaklarında dikkat çeken bir husus, matbaa ve gazete gelirinin 3.000 lira olup, giderinin de 3.000 lira olarak meclis bütçesi içinde yer alışıdır. Bu denklik şunu ifade eder ki, matbaa kendi kendisini başka bir desteğe ihtiyaç duymadan idare edebiliyor. (8)

Meclisi umumi-i vilayetten çıkan bütçe tahsisatları ile matbaanın ihtiyaçlarının temini için harekete geçildiği Çorum gazetesinde şu haberle halka duyuruluyor.

"Liva matbaamız tekemmül etmek üzeredir.

Birçok noksanı olmasına rağmen faaliyetini yürütmekten geri durmayan matbaa için son sistem makinelerden bir tab (baskı) makinesi ile matbaanın muhtaç olduğu sair her türlü levazımını satın alarak Çorum'a sevk eylemek üzere matbaa müdürü Mustafa efendi iki gün evvel İstanbul'a müteveccihen

yola çıkarılmış ve matbaa umuru vekâleti encümeni daimi baş katibi Süleyman efendi uhdesine tevdi buyurulmuştur.” (9)

Çorum matbaasının geliştirilmesi yolunda yapılan yatırımlarla istenilen gelişme sağlanmış, matbaa Çorum merkezle çevre il ve ilçelerin ihtiyaçlarına cevap verecek ölçüde iş yapar hale gelmiştir. Matbaa, Çorum Gazetesi aracılığıyla bu durumunu yaptığı ilanlarla duyurmaktadır.

1- “Matbaamız, her nevi evrak ve defatir-i ticariye/ tüccariye/ ve devair-i resmiyeye ait defatir ve cedavili ehven ve gayet nefis bir surette tab' eder.” (10)

2- “Matbaamız muhitin her türlü ihtiyacatını temin edebilecek bir şekli tekamül almıştır. Devair-i resmiye defterleri, başlık, tüccar defterleri, çek, bono, el pusulaları, yaftalar (etiketler), el ilanları, her türlü cetvel işleri, kitap, mecmua, kartvizit, matbu senedât, mektepler için mükafat ve saireyi nefis ve zevke muvafık bir surette tab etmektedir. Fiyat gayet ehven olduğu gibi işler süratle tertip ve tevdi olunur.” (11)

Çorum matbaasında basılan gazete, dergi ve kitaplar:

Çorum Gazetesi : 3 Mayıs 1921'den 1 Ocak 1964'e kadar 3000 sayı.

Fikret Gazetesi : 1925-1927 yılları arasında 62 sayı. Çorum'da özel teşebbüs olarak çıkarılan ilk gazetenin sahibi ve naşiri mülkiye mensubu Süheyp Rumi bey (Karafakioğlu) dur. Süheyp beyin Çorum Belediye başkanı olması üzerine Fikret Gazetesi'nin yayınına son verilmiştir. Haftada bir yayınlanmış 2 sayfalık küçük boy gazetedir. (12)

Hâle Mecmuası : 1922 -1923 yıllarında 15 günde bir olmak üzere Çorum'da görev yapan öğretmenlerle edebiyata sanata hevesli gençlerin edebi, sosyal konularda yazılarından oluşan Hâle mecmuasının bugüne ulaşmış üç sayısı bulunuyor. Bu derginin sayfa sayısı 16 olup günümüz dergileri boyutunda yayınlanmıştır. (13)

Kurtuluş Yolu : 1926-1927 İskilip Muallimler Birliği tarafından çıkarılan bu derginin bazı sayıları Çorum matbaasında basılmıştır.

Çorumlu Dergisi: Çorum Halkevi yayını olan bu derginin 1938- 1946 yılları arasında çıkan 54 sayısı Çorum matbaasında basılmıştır. (İlk yedi sayı İstanbul'da basılmıştır.)

Çorumlu Dergisi; Çorum'un tarih, edebiyat, kültür-sanat ve folkloru başta olmak üzere daha pek çok konuda araştırma yapanlar için çok önemli güvenilir bir kaynak olmuş ve olmaya devam edecektir. Çorumlu dergisi 61 sayı çıkmıştır. Toplam sayfa sayısı 1804'tür. (13)

Bağcı Çantası : Küçük boy kitap, 44 sayfa. 1923 Genel olarak bağcılıkla

ilgili bilgilerden sonra Çorum'da bağcılığın iyileştirilmesi konusu işlenmiştir. Yazarı Ziraat Memuru Ali Haydar beydir.

Deli Muallim : Öğretmen Behram Lütfi'nin öğretmenlik hayatında başından geçenleri konu alan kısa hikayelerden oluşan bir demet 96 sayfa. 1924.

Çorum'un Tarih ve Coğrafyası: Çorum kışlasında Yüzbaşı olarak vazife yapan Nazmi Tuğrul bey tarafından hazırlanmış bu kitap cidden nefis bir baskı ve cilt işçiliğine sahiptir. 1927 (14)

Çorumlu : Nazmi Tombuş tarafından yazılmış Çorum'un fethini anlatan bir piyestir. Çorumlu Dergisinde de dizi halinde yayınlanmış olan bu eser ayrıca Çorum matbaası tarafından müstakilen 1946 yılında basılmıştır.

Mutlaka bu saydıklarımıza zaman içinde Çorum matbaasında basılmış küçük büyük yeni eser isimlerinin eklenmesi mümkündür.

Çorum İl Özel İdare Müdürlüğü'nün Çorum Gazetesi yayınına son verildikten sonra emekli olan müdür yerine matbaa müdürü atanmamış, matbaa çalışanlarından biri şef olarak belirlenmiş ve matbaa 1989 yılına kadar mevcut kadrosunu emekli ede ede ve yeni personel alınmayarak en son personeli olan Rıza Cerit'in de emekli olmasıyla makineler ve diğer demirbaşları açık artırma yoluyla satılmıştır.

Çorum Matbaası toplam 68 yıl faaliyet göstermiştir. Bu matbaada çalışanlardan pek çok kişi Çorum'un özel matbaacıları veya matbaa işçileri olarak Çorum'da matbaacılığın bir meslek olarak yaygınlaşmasını sağlamışlardır.

Matbaa Müdürü olarak en son görev yapan İbrahim Serim'le yapılan bir röportajda İbrahim Serim'in " Bizim matbaamız fevkalade gelişmişti. Seçim evraklarının tamamını kendi ilinde hazır edebilen nadir illerden biri matbaamız sayesinde Çorum olmuştu.." demiştir.

ÇORUM'UN İLK GAZETESİ "ÇORUM"

Çorum Gazetesi 3 Mayıs 1921 tarihinde yayın hayatına başlamış 1 Ocak 1964 tarihinde 3000'inci sayı ile yayınına son verilmiştir. Yayında 43 yıl kalmıştır. Bu 43 yıl boyunca gazetenin tek sahibi Çorum İl Özel idaresi olmuştur.

Gazetenin ilk 5 sayısı " Müstakil Çorum" başlığı ile çıkarılmış, 6'ncı sayıdan itibaren "müstakil" kelimesi kaldırılmış ve "Çorum" başlığı ile yayına devam etmiştir.

Çorum başlığının altında tesis tarihi 337 (1921) sağ ve sol köşelerde ise şu

yazılar görülmektedir.

Sağ köşe:

Abone şeraiti: Senelik 250- Altı aylık 150 kuruş

Abone bedelleri her mahalde İdare-i Hususiye veznesine teslim edilir.

Haftası geçen nüshalar beş kuruştur.

İlânatın her satırından beş kuruş alınır.

Sol köşe:

İdarehanesi: Çorum'da Matbaa-i Liva

Halkın faidesine ait her türlü yazılar memnuniyetle kabul olunur.

Derc edilmeyen yazılar geri verilmez.

Başlık altındaki kuşağın iki tarafında "nüshası 5 kuruştur" yazılıdır. Bunların arasında kuşak halinde " Halkın iyiliğine hadim pazartesi günleri çıkar, resmi Çorum gazetesi" yazısı bulunmaktadır.

Gazete 32X45 boyutunda basılmıştır.

Gazetenin ilk sayısında " Maksudımız dileğimiz" başlıklı makalede;

" Haftalardan beri pek samimi bir sabırsızlıkla intişarı beklenen gazete ve matbaamız bugünden itibaren omuzlarında yüksek ve ağır vazifesini sevine sevine, mühim bir dikkat, azim ve imanla ifaya başlamıştır. Tevfik Hüda'dan..."

Makalenin bu ilk cümlesinde gazete ve matbaanın öneminin bilincinde bulunulduğu dikkat çekicidir.

İkinci paragrafta " Sevgili memleketimizin tarih-i tesisinden bugüne kadar ufuklarında ilk defa (havadis, Çorum gazetesi, Çorum...) sesi ancak aksediyor ki, bugün Çorum için cidden bir hatıra ve terakkinin doğuşu günüdür."

Makalenin devamında milletlerin yükselmesinde maarifin ehemmiyeti ve bu bağlamda gazetenin önemi, vazifesi, gazete çıkan memleketlerle, gazete okuyamayanların kıyaslamaları yapılmakta ve Çorumluların gazeteye ilgi göstermelerine dikkat çekilmektedir.

Tarafından bu gazetenin ilk 200 sayısı yeni Türk yazısına çevrilmiştir. Halen yayında olan Çorum Hakimiyet Gazetesi de haftada bir gün tam sayfa içerisinde Çorum Gazetesinin bir nüshasını günümüz okuyucularına aktarmaktadır. (Halen bu çeviriler ve aktarım sürmektedir)

Çorum Gazetesini ilk sayısından başlayan ve 9 Eylül 1922'de ulaşılan nihai zafere kadar geçen savaş günlerinde çıkan 75 sayısında yayınlanan

makalelerin baş konusu savaşla ilgili olup milli ruh ve heyecanın yüksek tutulması, milli birlik ve beraberliğin sürdürülmesi, çekilen yokluk ve acılara tahammülün mutlak surette bir gün gelip son bulacağı ve nihai zafer gününün yaşanacağına olan inanç ve kararlılık olmuştur.

Şu makale başlıkları bu konuyu daha iyi vurgulamaya örnek olur kanısındayım.

“Ne Haldeyiz”

“Kurtuluş Yolunda”

“Hep Beraber”

“Bayram”

“Türkçemiz”

“Selahattin Eyyubi ve Mustafa Kemal-Bir Mukayese-i Tarihiye”

“Son vaziyet”

“Yürekler Acısı”

“Hak ve Zafer Bizimdir”

“Tekalif-i Milliye Emirleri Can-baş Üstüne”

“Mübarek Ordumuza”

“Hele Çok Şükür”

“Zafer Bizimdir”

“Türk”

Bu başlıkların zafer sonrası nüshalarda; eğitim, sağlık, ekonomi, üretim, kooperatifleşme, saniyeleşme, kalkınma çabaları ve yoksulluktan kurtuluş gibi arayışları dile getiren makale başlıklarına dönüştüğünü görüyoruz.

Çorum gazetesi hiçbir zaman tek yönlü kalmamış hem günlük olayların haberciliği hem de memlekette fikrî, ahlakî yükselişin önünü açacak fikir yazılarına sayfalarında yer vermiştir.

Ne yazık ki matbaa ve gazetenin Çorum'a gelişi çok geç kalmıştır. Şöyle ki matbaanın Batı'da icadından 471 yıl, İstanbul'da Türkler tarafından kullanılışından 194 yıl, komşu il Samsun'da Türklerin matbaacılığa başlayışından da 34 yıl sonra Çorum'da matbaa kurulmuş ve gazete çıkarılmıştır.

Gazetenin yazar ve haber kaynakları:

Yerel gazetelerin yazarları her zaman her yerde yakın çevrenin eli kalem tutan okur-yazar aydın kimlikli kişileri olagelmektedir.

Çorum Gazetesinin başlangıcında bir sermuharrir (başyazar) görevliye sahip olması önemli bir husustur.

Görevlendirilen bu başyazar bir devlet memuru olan "Ayetullah bey" bugünkü söyleyişle İl yazı İşleri müdürüdür. Çorum'da iki yıl görev yaptıktan sonra Alucra Kaymakamlığına atanmıştır. Böyle eli kalem tutan aydın ve liyakat sahibi bir kimsenin gazetenin ilk yıllarında görevlendirilmesi de takdire şayandır.

Gazetede yer alan yazıların pek çoğunun altında yazar adının baş harfleri bulunuyor. Gazete koleksiyonu iyi incelendiğinde bu sembol harflerin kimlere ait olduğu tespiti mümkün olmakla beraber hepsini tamam olarak ortaya çıkarmakta olanaksız.

Pek çok yazının yazarının adı sembol olarak dahi bulunmamaktadır. Açık imzası olan yazar isimleri de az da olsa görülmektedir.

Sermuharrir Ayetullah bazen açık imza "Ayetullah" bazen sadece yazısı altında bir (elif) A harfi ile, M. K. sembollü imzanın sahibi İl Genel meclis üyesi Mahmut Kâmil, M.S. imzasının Dava vekili Mehmet Sıtkı bey, B.L imzasının öğretmen Behram Lütfi, M.T imzasının Mehmet Tevfik efendi olduğunu çıkarmak mümkün olmuştur.

Haber Kaynakları:

Çorum matbaası telsiz ile gelen ajans haberlerini, özellikle (AA) Anadolu Ajansını, dışarıdan gelen gazeteleri, Çorum dışına çıkan hükümet görevlilerini, matbaa görevlilerini, il daimi encümeni ve meclisi umumi üyelerini, öğretmenleri, sağlıkçıları haber kaynakları ve haber toplayıcıları olarak değerlendirmiştir.

Yurtiçi haberlerde Anadolu Ajansı baş haber kaynağı olmuştur. Yurt dışı haberleri de Anadolu Ajansı kanalıyla haberin asıl çıkış yerini belirterek vermiştir.

Çorum Gazetesi başka illerde çıkan pek çok gazete, dergi idarelerine gazete göndererek karşı taraftan da pek çok yayının gazete idaresine ulaşmasını başarmıştır.

İlk üç yıllık gazete sayfalarında aşağıdaki gazete ve dergilerin Çorum'a ulaştığını ve yeni çıkanları Çorum gazetesinin tebrik yazılarıyla okuyuculara duyurduğunu, faydalı gördüklerinden alıntılar yaparak öğrencilere ve ana babalara abone olmaları yolunda tavsiyelerde bulunduğunu gazetenin sayfaları arasında görebilmek mümkündür. İşte bunlardan bir kaçının ismi.

Kalem, Yavrukurt, Anadolu Duygusu, Mektepli, Yeni Hayat (Ankara),

Hayat Adana, Piyasa Samsun, Köy Hocası Ankara, Yeni Gün İstanbul, Emel Amasya, Varlık Ankara, Ahalı Samsun, Teceddüt Adana, Güzel Trabzon, Doğru Öz Mersin, Açık Söz Kastamonu, Akşam Ankara, Vakıf İstanbul, Hakimiyeti Milliye, Türk Yurdu ve Toprak Ankara.

Çorum Gazetesi ilk 35 sayısını iki sayfa olarak yayınlamış 36'ıncı sayıdan itibaren sayfa sayısını sürekli dört sayfa (zaman zaman 6 sayfa) olarak sürdürmüştür.

İlk sayfada bir makale bulunmasına özen gösterilmiştir. 1922 sonlarına kadar Tebliğ- resmiler, Ankara'dan B.M. Meclisi toplantıları, bakanlıklarla ilgili haberler ilk sayfadan verilmiş devamları ikinci üçüncü sayfalara alınmıştır.

İkinci sayfada yurtiçi haberler ve dünya haberleri, üçüncü sayfada sürekli yazıların tefrikaları, vukuat-ı zabıta haberleri, il içi haberler. Dördüncü sayfa çoğunlukla reklam ilan yazıları ve resmi duyurulara, mahkeme kararları ve icra ilanlarına ayrılmıştır.

İlan ve reklam yazıları çok çeşitlilik göstermektedir. İhaleler, müzayede, münakasa (eksiltme) ev, dükkan, bağ, tarla satışı ilanları yanında yeni açılan terzi, fotoğrafçı, aşçı dükkanlarının ticarete sanata başladıklarına dair ilanlardan, taze balık yağı, iftarlık zeytin, ramazanlık halis zeytin yağı, lastik ayakkabı, seyyar gözlükçü, her türlü makine tamiratını yapabilen makinist, şirketleşmeler, şoförlük okulu, münhal memuriyetler için imtihanlar ve nefaset rakı fabrikasının imalatının 6 sayı boyunca verdiği ilana varıncaya kadar daha pek çok konuda ilan ve reklamlarla karşılaşılıyor.

Bu ilanların kent ekonomi ve üretimi konularında geçmişini değerlendirirken bugün birer belge ve bilgi kaynağı olmaları araştırmacılar için ayrıca önem taşımaktadır.

Himaye-i etfal'e, Hilal-ahmer'e, askeri hastanede tedavide olan gazilere, düşmandan kurtarılan bölgeler halkına, deprem zedelerine yardım çağrıları ve bunlara yardımda bulunanların uzun listeleri gazetede yayınlanmıştır. Ayrıca Türk Ocağı'nda yapılan konferansların hem duyuruları hem de konferans metinleri gazeteye haber ve konulu yazılar olarak zenginlik kazandırmıştır.

İlk yıllarda çok az olan spor haberleri, Çorum'a gelenler ve taşraya gidenler üçüncü sayfadan verilmiştir.

Edebi yazılar, yabancı dillerden çeviriler, manzumeler, birkaç hafta süren hikaye tefrikaları, bağcılık, hayvancılık ve diğer tarım konuları, özellikle hastalıklardan korunma ve o yılların en korkunç hastalığı olan frengi ile mücadele başta olmak üzere, tifo, kolera, verem, sıtma gibi hastalıklardan korunma ve tedavileri konuları sıklıkla işlenmiştir.

Bunlardan başka ilk yılların gazetelerinde Çorum'da ahilik geleneği, izcilik tarihi ve Türklerde spor –izcilik eğitimi gibi araştırmaya yönelik kıymetli bilgiler içeren uzun yazılarla her yıl bütün teferruatıyla gazeteye aktarılan il genel meclisi tutanakları günümüze ulaşmış yerel tarihimiz için çok önemli bilgiler içermektedir.

Gazetenin fiyatı başlangıçta 5 kuruş sonra üç kuruş, iki buçuk kuruş, tekrar beş kuruş olmuş ve en son gazete fiyatı 10 kuruşta kalmıştır.

Gazetenin her bir sayısının okuyucunun eline temiz bir baskı ve estetik bir görünüm içinde çıkmasına dikkat gösterilmiştir. İncelenen koleksiyonlarda mürekkep dağınıklığı, çarpık veya bozuk baskılı sayfalara ve imla hatalı yazılara tesadüf edilmemiştir.

İlk beş sayı içinde baskı ve sayfa düzeni konusunda dahi iyiye doğru bir arayış içinde çalışıldığı açıkça görülmektedir.

Arap alfabesinden yeni Türk harflerinin kullanımına geçişte gazetenin başlığı olan “ Çorum” yazısı birkaç defa değiştirilerek uygun bir başlık kaligrafisi aranmıştır.

Çorum gazetesi resmi bir gazete olarak çıkmasına rağmen ortaya konan yayında resmiyetin baskı ve ağırlığı yok denecek durumdadır.

Gazete yayın hayatının ilk üç yılı içinde bir tek tekzip almıştır. O da gazetenin sahibi sayılacak bir kişi olan mutasarrıf beyin gazeteyi bir haberindeki isim yanlışlığından dolayı tekzip yazısıyla uyarısıdır. Bu tekzip yazısında haberin doğruluğunun teyidi konusuna dikkat edilmesi özellikle tavsiye edilmiştir.

Çorum gazetesinin tam olmayan bir koleksiyonu Çorum Hasan Paşa Kütüphanesinde ve yine tam olmayan bir koleksiyonu da İskilip Halk Kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu iki kütüphanemizdeki eksik koleksiyonlar bir ölçüde biri diğerinin eksikliğini tamamlasa da 3000 sayı çıkmış bu gazetenin muhtelif yıllara ait 500 kadar nüshası eksik kalmaktadır.

Çorum basını üzerine Selim Gürsel “ Çorum 1996” adlı eserinde geniş bir bölüm olarak ve Çorumlu 2000 adlı dergi yayını içerisinde çeşitli araştırma yazılarıyla, Münevver Koygun Çorum Haber gazetesinde 88 sayı süren “ Çorum Basın Tarihi” yazılarıyla, Abdulkadir Ozulu Çorum Haber gazetesinde “ Çorum'un Matbaacı Amcaları” röportaj yazıları ve Çorum Hakimiyet Gazetesinde “84 yıl Önce Çorum” başlığı ile Çorum gazetesinden alıntılar yayınlamışlardır. Çorum basın tarihi üzerine yayınlanmış bir kitap mevcut değildir.

Çorum Halkevi yayın organı olan Çorumlu dergisinin önemli bir kaynak

eser olduğunu tekrarlarlarken bu eserin geniş bir özetini emekli öğretmen Muzaffer Gündoğar hazırlamış ve Çorum Haber gazetesinde tefrika etmiştir.

Abdulkadir Ozulu tarafından hazırlanan "Milli Mücadele Yıllarında Çorum Gazetesinde Yayınlanan Makaleler ve Şiirler" adında bir kitap Çorum Hakimiyet gazetesini tarafından bastırılıp okuyucularına armağan olarak dağıtılmıştır.

Sonuç olarak Çorum'a çok geç gelmiş olan matbaa ve bu matbaanın meyvesi olan Çorum Gazetesi sayesinde düne ait bilgilere ulaşmak mümkün olmaktadır.

Matbaanın ilk çalışanları Çorum'da matbaa işçiliği ve ustalığının öncüleri olmuşlar ve bu konudaki birikimlerini gençlere öğretmişlerdir. Çorum Gazetesinin halkımıza yerel tek haber kaynağı olarak hizmeti azımsanmayacak bir ölçüdedir.

Milli mücadele yıllarında Çorum Gazetesi yaptığı olumlu ve bilinçli yayınlarla cephe gerisinde basına düşen görevi tam manasıyla yerine getirmiştir.

Bugün Çorum'da altı günlük gazete ve sayısı ona varan aylık dergi yayınlanıyorsa bunda geçmişin matbaacılarının ve gazete çalışanlarının meslek aşklarının emek ve etkilerinin olduğunu söylemek gerekir.

Çorum'da matbaacılık ve gazetecilik düzeyinin Anadolu'nun pek çok kentinden daha iyi ve daha ileri düzeyde olduğu bu işin uzmanları tarafından çok yerde söylenmektedir.

İlk matbaacılarımızı ve ilk gazetemize emeği geçenleri saygı ve hürmetle anıyorum.

Dip not ve kaynaklar:

- 1- Ozulu Abdulkadir. *Çorum'da matbaacı Amcalar*. *Çorum Haber Gazetesi* 17 Şubat 1996.
- 2- Meclisi Umumi-i Liva Tutanakları. *Çorum Gazetesi* 16 Ocak 338 (1922). Sayı. 38
- 3- *Çorum Gazetesi* 16 Ocak 338 (1922) Sayı 38.
- 4- *Çorum Gazetesi* 16 Ocak 338 (1922) Sayı 38.
- 5- *Çorum Gazetesi* 29 Ocak 339 (1923) Sayı 92.
- 6- *Çorum Gazetesi* 27 Şubat 340 (1924) Sayı 148.
- 7- *Çorum Tarihi*. Çorum Hitit Festival Komitesi Yayınları. 1986. Ankara.
- 8- *Çorum Gazetesi* 3 Ocak 341 (1925) Sayı 192.
- 9- *Çorum Gazetesi* 26 Mart 339 (1923) Sayı 100.
- 10- *Çorum Gazetesi* 11 Temmuz 339 (1923) Sayı 115.
- 11- *Çorum Gazetesi* 7 Ekim 339 (1923) Sayı 127
- 12- *Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi Fikret Gazetesi Koleksiyonu*.
- 13- Çorum Hakimiyet Gazetesi kültür- sanat-edebiyat eki "Hale " Kasım 2006. Sayı 23, 26, 27.
- 14- Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi " Çorum konulu yayınlar dolabı"
- 15- Abdulkadir Ozulu özel kitaplığı.

HALKEVLERİ VE ÇORUM HALKEVİ DERGİSİ: ÇORUMLU ATATÜRK'ÜN DEVRİM KURUMLARI

Muzaffer GÜNDOĞAR*

Ülkenin kurtarılıp, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin kuruluşundan sonra, "Asıl savaş şimdi başlıyor" diyen Ulu Önder Atatürk, ulusumuzun "Top yekün eğitimi" hedeflemişti.

Başlattığı bir yığın yeniliklerin ve devrimlerin başında dünyada bir ikinci örneği daha olmayan "Harf Devrimi" geliyordu. Yüzyıllardır kullanılan Arap ABC'si bırakılmış, Batı dünyasının kullandığı Latin Abecesi 3 Kasım 1928'te yeni Türk harfleri olarak kabul edilmişti.

Atatürk'ün yaptığı eylem ve düşüncelerin tümü Atatürk Devrimi ya da Türk Devrimi olarak adlandırılır. Bunlar; sosyal, ekonomik, siyasal, kültürel v.b alanları kapsıyordu. Türk Devrimi'nin bir boyutu da kültür devrimi niteliği taşımasıdır.

Özellikle birbirini izleyen devrimlerin dördü, birbirini bütünleyen Atatürk'ün eğitim ve kültür kurumlarıydı. Bunlar; 21 Nisan 1931'de açılan "Türk Tarih Kurumu", 19 Şubat 1932'de açılan "Halkevleri", 12 Temmuz 1932'de açılan "Türk Dil Kurumu" ile, plan ve projesi Atatürk döneminde hazırlanan ancak ölümünden kısa bir süre sonra yaşama geçirilen, Hasan-Ali YÜCEL-İsmail Hakkı TONGUÇ ikilisinin gerçekleştirdiği ve 17 Nisan 1940'ta açılan "Köy Enstitüleri"ydi.

Batı Dünyasının geçirdiği Rönesans, Reform, Hümanizm, Aydınlanma, Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali gibi evreler 500 yıllık bir zaman dilimini kapsamıştır. Oysa ki Atatürk Türk Devrimini, 1923'le 1938 arasındaki 15 yıllık süreçte gerçekleştirmiştir. Bunun Dünya tarihinde bir eşi ya da benzeri yoktur.

Bu kurumlar ülkemizi aydınlığa çıkartacak; uygarlığa, çağdaşlığa, varsıllığa ulaştıracaktı.

Biz burada bu kurumlardan birinden, kısacası Halkevleri'nden söz edeceğiz. Ardından Çorum Halkevi'ne gelecek; asıl konumuz olan Çorum Halkevi yayın organı Çorumlu Dergisi üzerinde duracak, onu tanıtmaya çalışacağız.

* Araştırmacı, yazar

HALKEVLERİ'NİN KURULUŞ AMACI

Halkevleri bilindiği gibi, bundan tam 75 yıl önce 19 Şubat 1932'de Atatürk'ün hedeflediği ilkeler doğrultusunda CHP'si tarafından kurulur. Merkezi Ankara'da olmak üzere, ülkenin tüm il ve ilçelerini kapsayacak biçimde örgütlenir.

Halkevlerinin başlıca amaçları; Türk milletini yeni ülküler etrafında toplamak, halk arasında kültür ve düşünce birliğini sağlamak, Atatürk devrimlerinin benimsenmesini gerçekleştirmek, Cumhuriyetin kültür atılımını yapmak, kır-kent ve köylü-aydın ikiliğini ortadan kaldırmak olarak özetlenebilir.

Atatürk, Halkevlerinin açılış amacını şöyle açıklıyordu:

"...Gençlik geleceğin ışığıdır. Gençlik, gelişen ve yetişen bir çalışma içinde yaşatılmalıdır. Ulus; bilinçli, birbirini anlayan, birbirini seven, ülkeye bağlı halk kitlesi halinde örgütlendirilmelidir. En güçlü ders araçlarına ve yetişkin öğretmen ordularına sahip olmak yeterli değildir. Halkı yetiştirmek, halkı bir kitle durumuna getirmek için ayrıca bir ulusal çabanın düzenlenmesini ihmal etmemeliyiz..."

Halkevlerinin giderleri genel bütçeden, özel idarelerden, belediye ve köy bütçelerinden ve kamu tüzel kuruluşlarından karşılanıyordu.

Başlangıçta 14 ilde kurulan Halkevlerinin yurt genelindeki sayısı 1939'da 373, kapatıldığı yıl olan 1950'de ise 478'di. Halkodalarının sayısıysa 4332'ye ulaşmıştı

HALKEVLERİ'NİN ÇALIŞMA ALANLARI

Halkevlerinin çalışma alanları; "Dil-edebiyat-tarih, güzel sanatlar alanında etkinlikler oluşturmak, halk dershaneleri, kurslar, kütüphaneler, müzeler açmak; folklor araştırmaları yapmak; gösteri ve temsiller düzenlemek; spor, sosyal yardım yoluyla köylüyle kentliyi kaynaştırmak gibi alanları kapsıyordu.

HALKEVLERİ'NİN KAPATILMASI

Çok partili döneme geçildiğinde, Halkevleri ve Halkodalarının CHP yönetiminin yan örgütü olması ve CHP ilkelerine yatkın gençler yetiştirmeyi amaçlaması, eleştirilere neden olmaya başlamıştı. CHP, 1950'de seçimleri yitirip muhalefete düşünce, yeni siyasal iktidar Demokrat Parti, 1951'de Halkevlerini 5830 sayılı yasa ile kapattı. Halkevlerinin taşınmaz mallarını da hazineye aktardı.

ÇORUM HALKEVİ'NİN KURULUŞU

Çorum Halkevi de belirlenen amaçlar doğrultusunda 24 Şubat 1933 yılında bugünkü Belediye binasında açılmıştır.

İlk açıldığı dönemde Halkevi'nin 5 kolu vardı. Bunlar: "Köycülük, Dil-Tarih-Edebiyat, Sosyal Yardım, Spor ve Güzel Sanatlar" koludur.

Dönemin Çorum Valisi Arif Hikmet Bey'in önderliğinde kurulan Halkevi'nin ilk yönetim kurulu şunlardan oluşur:

Başkan; CHP Yönetim Kurulu üyelerinden Ölçekoğlu Hasan Bey,

Birinci üye; Köycülük kolu temsilcisi Velipaşaoğlu Şevket Bey,

İkinci üye; Dil-Tarih-Edebiyat kolu temsilcisi (Maarif) Milli Eğitim Müdürü Mahmut Bey,

Üçüncü üye; Sosyal Yardım Kolu temsilcisi Müftü Mehmet Tevfik Bey,

Dördüncü üye; Güzel Sanatlar Kolu temsilcisi Ortaokul Müzik Öğretmeni Osman Bey,

Beşinci üye; Spor Kolu temsilcisi Ziraat Bankası Muhasebe Memurlarından Fazlı Bey.

ÇORUM HALKEVİ'NİN ÇALIŞMA KOLLARI

Çorum Halkevi, Genel Merkez tarafından belirtilen hedeflere ulaşmak için 24 Şubat 1933'te 5 şubesiyle birlikte çalışmalarına başlamıştır.

Bu kollar şöyle oluşmuştur.

1-Köycülük Kolu:

Bu kolun görevi, köylüyle kentliyi kaynaştırmak için geziler ve piknikler düzenlemektir.

2-Dil Tarih-Edebiyat Kolu:

Bu kol da Çorum Tarihi üzerine araştırmalarla Çorum'a özgü öztürkçe sözlüklerin derlemelerini yapacaktı.

3-İçtimai (Sosyal) Yardım Kolu:

Bu kol, yardıma muhtaç, kimsesiz, yoksul kadın ve çocuklara, malüllere ve yaşlılara yardım etmeyi amaçlıyordu.

4-Spor Kolu:

Sağlıklı bir toplum oluşturmak için gençleri spora yönlendirmek halkı da buna katmaktı görevi.

5-Güzel Sanatlar Kolu:

Bu kolun amacı da resim, müzik dallarında çeşitli çalışmalar yapmak, bu

etkinliklere halkı da katmaktı.

Çorum Halkevi'nin çalışma kollarında 1938 yılı itibariyle 921 erkek, 47 kadın olmak üzere toplam 968 üyesi bulunuyordu.

ÇORUM HALKEVİ YAYIN ORGANI ÇORUMLU DERGİSİ

1932'de kurulan Halkevlerinin temel amaçları arasında yöresel bir dergi çıkarmak da vardı. Bu temel ilkeler doğrultusunda Çorum Halkevi de bir aylık yayın organı çıkartmaya başlamıştır. Bu Çorumlu Dergisi'dir.

İlk sayısı 15 Nisan 1938'de yayımlanan Çorumlu Dergisi, Ağustos 1946 tarihinde çıkan 61. sayısı ile yayım yaşamına son verir.

Çorumlu'nun sorumlu müdürlüğünü 1-16 sayılarında Eczacı Bedri Bilginer, 17-33 sayılarında Pertev Kalelioğlu, 34-61 sayılarında ise emekli öğretmen Nuri Uğur yükümlenmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nın en bunalımlı yıllarında, sıcak savaşın sınırlarımıza değin dayandığı bir dönemde yayımını sürdüren Çorumlu, başta kâğıt sıkıntısı olmak üzere türlü nedenlerle yayımını kesintiye uğramıştır. Ama yine de kaldığı yerden yayımını sürdürmüştür.

16. sayıdan sonra dört ay, 37. sayıdan sonra 12 ay, 51. sayıdan sonra altı ay, 55. sayıdan sonra da dokuz ay ara verdikten sonra yayımlanabilmiştir. Derginin (9/10), (34/35), (36/37) ve (49/50) sayıları da çift sayı olarak yayımlanmıştır.

Genelde 32 sayfa olarak yayımlanan derginin 7. sayısı 48 sayfa, 4 ve 34/35. sayıları 40 sayfa, 13. sayısı 28 sayfa, 16.52.53.55.57 ve 58 sayıları da 24 sayfa olarak yayımlanmıştır. 61 sayılı Çorumlu'nun sayfa toplamı 1804'tür. Çorumlu Dergisi'nin 36/37, 46 ve 47. sayıları dışında kalan tüm sayılarında, Çorum ve çevresine ilişkin yayımlanan arşiv belgelerinin toplamı da 506 sayfadır. Bununla birlikte Çorumlu'nun sayfa toplamı 2410'a ulaşmaktadır.

Çorumlu'nun 7. sayısı dışında tüm sayıları Çorum Vilayet Matbaasında (Çorum İl Basımevi), 7. Sayısı ise İstanbul Resimli Ay Matbaası'nda basılmıştır.

Derginin ederi 38. sayıya değin 12,5 kuruş, yıllık 120 kuruş; sonraki sayılarda ise aylık 20, yıllık 250 kuruş olarak belirlenmiştir.

YAZARLARI

Çorumlu Dergisinin yazı kadrosu genellikle Çorumlu aydınlardan oluşmuştur. Bunlar arasında özellikle halkbilimi dalında Hafız-ı Kütüp olarak olarak nitelenen Eşref Ertekin'in adı öne çıkmaktadır. Çorumlu Dergisinin

geneli incelendiğinde görülüyor ki, Çorumlu'nun büyük bir bölümü Eşref Ertekin tarafından hazırlanmıştır.

Çorumla ilgili tarihsel konularda Çorum Milli Eğitim Müdürü Neşet Köseoğlu ile Nazmi Tombuş'un, halk müziği alanında Sadi Leblebici'nin, Halk sağlığı konusunda Dr.Tevfik Berkol'un, Sanat Edebiyat dalında Bahri Miyak'ın; Eğitim, halkevi, Çorumlu ünlüleri konusunda İhsan Sabuncuoğlu'nun, Başyazı ve makalelerde Ziya Büyükataman ve Macide Büyükataman'ın adı geçmektedir. Ayrıca İstanbul'dan, Başbakanlık Arşiv Dairesi'ndeki Osmanlı belgelerinden derlediği Çorum Tarihi ile ilgili yazılarıyla, Hikmet Turhan Dağlıoğlu Çorumlu'ya önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Çorumlu'da yazan aydınların bazıları Osmanlı Kültürüyle yetişmiş kişiler oldukları için, kullandıkları yazı dili de bugüne göre oldukça eskimiş ağıdalı bir Osmanlıcadır. Bunun yanında oldukça arı duru ve temiz bir Türkçeyle yazılmış olanlar da var. Bunlara örnek olarak Bahri Miyak, İsmail Ceyhan ve Cevdet Yakup adlarını gösterebiliriz. Çorumlu'da toplam olarak 92 yazarın imzasını görmekteyiz.

Çorumlu, ilk sayıda belirttiğimiz ilkeler doğrultusunda yayın yaşamını büyük bir özveriyle sürdürmüştür. Son sayılara doğru dergideki yazıların tavsadığı, tüm yükün Eşref Ertekin'in üzerine kaldığı görülmektedir. Ağustos 1946'da çıkan 61. sayısı ile birdenbire, habersizce yayımına son vermiştir. Bazı yazıların süreği gelecek sayıya kaydığı halde bu yazılar yarım kalmıştır.

KONU BAŞLIKLARI

61 sayılık Çorumlu dergileri içinde yer alan konuları da abecesel olarak şöyle aktarabilirim.

Adetler, Ağıtlar, Ahilik, Atasözleri, Atatürk, Aşiretler, Bedri Rahmi Eyüboğlu, Bektaşilik, Bektaşi Şiiri ve Nefesleri, Beslenme, Bilmeceler, Cami, Medrese, Çeşme ve Türbeler, Cönklerden Derlemeler, Çığsaklar, Çocuk Oyunları, Çorum Halkevi, Çorumlu Tarihi Kişiler, Çorum Köyleri, Çorum Tarihi, Destanlar, Devrimler, Dil, Doğal Afetler, Ebussuud Efendi, Eğitim, Etnoğrafik Araştırma Bulguları, Evliya Çelebi, Gelenek ve Görenekler, Halkevleri, Halk Oyunları, Halk Türküleri, Halk Ozanları, Halk Şiiri, Halk Sağlığı, İsmet İnönü, Kadın Giysileri, Kitabeler, Köylerden İzlenimler, Maniler, Mektuplar, Mimar Sinan, Müzeler, Nişan- Düğün, Odalar, Öyküler, Piyes, Söyleşiler. Şeyh Muhittin Yavsi, Şiirler, Tarihsel Belgeler, Tarihsel Olaylar, Ulusal Bayramlar, Üretim Tarım -Ticaret, Yer Adları, Yerel Sanatlar, Yerli Yemekler...

ÇORUMLU DERGİSİNİN İÇİNDEKİLER

Bu tanıtımdan sonra sizlere, Çorumlu dergisi içinde yayımlanan yazılardan kendimce önemli bulduklarımın kısa alıntılar vermek isterim.

BAŞYAZILAR

Çorum Halkevi Dil-Tarih ve Edebiyat kolunca çıkarılan Çorumlu'nun ilk sayısı 15 Nisan 1938'de çıkar. Bu ilk sayıda Halkevi Başkanı Eczacı Bedri Bilginer yapılacak çalışmaları şöyle anlatır:

"Son zamanlarda esaslı teşkilata dayanarak hızlanan ve ilerleyen Dil, Tarih ve Edebiyat şubelerinin

değerli mensupları düzenli çalışmalarıyla kayda değer başarılar göstermişlerdir. Çorum ve çevresinde bir çok derlemeler yapmışlar, Çorum ve belki de bütün Türkiye için pek çok değerli belgeler elde etmişlerdir. Kayda geçmemiş vakfiyeler, sicil kayıtları, cönkler, menakıp kitapları, cami, medrese kitabeleri bunlar arasında sayılabilir.

Çorum'umuz bundan başka Boğazköy, Alacahöyük gibi Anadolu'nun en zengin, Eti (Hitit) eserlerini kucaklamış bir sahaya sahiptir. İşte bu konular çerçevesinde toplanan belgelerin fotoğraflarıyla birlikte, büyüklerimizin ve ilim adamlarımızın yardımına güvenerek yayın ve saptanmasına çalışacağız..."

Abidin Varan'sa "Halkevleri'nin Kuruluşundaki Maksat ve Gaye " başlıklı yazısında özetle şöyle der bu ilk sayıda.

"(...)

Halkevleri vatandaşların bin bir derdine deva olacak, bin bir hastalığını iyileştirecektir. Hükümetin elinin ulaşamadığı dertlere, yaralara el koyacak, onları tedavi edecek; o yaraların, o dertlerin bir daha meydana gelmemesi için önlemler alacaktır..."

Çorumlu'nun 15 Kasım 1938 tarihli 8. sayısı, Türk Ulusu olarak en büyük kaybımızın (ATATÜRK'ÜN ölümü nedeniyle; acısının salt yüreklere değil, duygu ve düşünceler yoluyla sayfalara da sindiği bir sayıdır. Yazılan şiirlerde gerçekçi bir biçimde Atatürk'ü anlamanın, O'nu anlatmanın ötesinde, abartılı duygulara yer verilmiştir.

Abidin Varan'un yazısı "Kaybın Akisleredir. Şöyle der yazısının bir yerinde:

"Ebedi istirahatgâhında, bu fani hayata göz yumduktan sonra da müsterih olabilirsin. Çünkü, arkanda bıraktığın 18 milyon çocuğun senin eserini, senin rejimini, senin Cumhuriyetini yaşatacak ve yükseltecektir..."

Çorumlu'nun 29 Ekim 1938 tarihli 7. sayısındaki "Dil Bayramı" yazısı Hikmet Turhan Dağlıoğlu'nun. Yazı şöyle başlar:

"26 Eylül, Türk dilinin istiklâle kavuştuğu gündür. 1932 yılında Dolmabahçe Sarayında ilk Türk kurultayının toplandığı zamandan bugüne kadar tam altı yıl geçmiş bulunuyor. Dilimizin bu kısa zaman içindeki gelişmesi ve güzelleşmesi karşısında duyduğumuz sevinç ve heyecan büyüktür.

(...)

Dünya dillerine analık etmiş bir dilin büyük varlığını ancak ATATÜRK'ÜN dehası ortaya koydu, bu dilin yollarını aydınlattı. Türk dilinin tarihi hakları artık yabancı dillerin boyunduruğundan ebediyen kurtulmuştur. Türkçe'nin Arapça, Farsça gibi iki yabancı dilin yardımlarıyla konuşulabileceğini sananlar bu yeni ve büyük hakikat önünde derin ve tarihi yanlışa düşmüş olduklarını anlamışlardır..."

Çorumlu'nun 1 Eylül 1940 tarihli 26. sayının ilk yazısı Nazmi Tombuş'un:

"30 Ağustos"

Bu yazısında 30 Ağustos' a nasıl geldiğimizi anlattıktan sonra şöyle sonlar yazısını Nazmi Tombuş.

T-)

İşte 1922 senesi Ağustos'unun 30. gününü şerefleştiren bu mukaddes ve muhteşem zafer, tarihin akışına yeni bir yön verip, şerefli bir dönem açmış, bu günkü şanlı Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin sarsılmaz ve sağlam temellerini kurmuş bulunuyordu..."

HABERLERE ÖRNEK

Çorum'la ilgili haberlerde; üç yeni ilkokulun Sungurlu, Mecitözü ve İskilip'te yapımına başlandığını; bunu için 80.000 TL. harcanacağı bildirilir.

Fakir çocuklardan 94'üne öğle yemeği, 296 çocuğa da elbise, ayakkabı, çamaşır yardımı yapıldığı ve bu tür yardımların süreceği duyurulur. Buna benzer haberler her sayıda duyurulur.

"Yatı Okulları" üzerine olan haberse şöyledir:

"Çorum ilinde işlemekte olan üç yatılı okuluna ilaveten Mecitözü kazasının Çıkrık köyünde 23 köyün ortasında bir yatı okulu açılmıştır. Bu okula daha ilk hamlede 75 çocuk yatılı olarak kaydedilmiştir. Okulun açılması ve erzaklarının tedariki işlerinde çok yakından ilgilenen Sayın İlbaşımız (Vali) Süreyya Yurdakul'a ve Mecitözü Kaymakamı Bay Kazım'a teşekkür eder ve çocukların erzakını seve seve veren 23 köydeki yurt ortaklarımızı da

kutlarız*..."

OYUNLAR VE TÜRKÜLER

Çorum'un türkülerini ve oyun havalarını derleyip notalayan müzik öğretmeni Sadi Leblebicioğlu, bu ilk sayıya "Çorum'un Halay Oyunu ve Arzi Türküsü"nü almış. Bundan sonraki bazı sayılarda da bu derlemelerini sürdürür.

Çorum Halayı türküsünden bir bölüm verelim.

"Name yazdım sokuya Gelen giden okuya Kızlar şaraba düşmüş Gelinler ırakıya..."

Karşıda Kürt evleri Yayılır develeri Oturmuş inek sağar Terliyor memeleri..."

Hey nazından nazından Sürmesi gitmez gözünden Yaylada Türkmen kızından dönüver meydan senindir..."

Nazmi Tombuş da, tarihsel inceleme konuları dışında değişik türdeki yazılarıyla da hemen hemen her sayıda yer alır. Bu sayıda olduğu gibi bundan sonraki sayılarda da onun derleyip yazdığı "Çorum'un Eğlence ve Çocuk Oyunları"na rastlarız, yazdığı Bu tür oyunlar artık köylerde bile yaşamıyor. Ancak, orta yaşı geçmişlerin anılarında ve Çorumlu'nun sararmış sayfaları arasında yaşamını sürdürmektedir.

Nazmi Tombuş, Çorumlu'nun 15 Mayıs 1938 tarihli 2. sayısında yazdığı Çiğdem eğlencesinde; çocukların kış sonrası, kırlardan topladıkları baharın mustucusu sarı çiğdemlerle, bir karaçalıyı çiğdemleyip, hep bir ağızdan Çiğdem Türküsü söyleyerek ev ev dolaşmalarını; topladıkları yağ, bulgur ve kıymadan oluşan malzemeyle, pişirttikleri yemeği hep birlikte neşe içinde yemelerini anlatır. Çiğdem türküsü şöyle:

Çiğdem çiğdem çiçeği Alaca bulaca saçağı Dedem Allah köçeği

Dam üstünde boyunduruk Dura dura yorulduk Verenin fındık daşaklı oğlu olsun Vermeyenin kara kedisi Kıymadan, yağdan, bulgurdan..."

MANİLER

Maniler; dedelerimizin, ninelerimizin yeniyetmelik dönemlerinden günümüze tatlı, coşkulu, güzelliklerle dolu, sevdâ yüklü esintiler getirir. Onların yeniyetmelik sevdalarının, o yürek titreten heyecanlarını, coşkularını duyumsarız bu manilerde. Aynı zamanda bu manilerde; geçmişin dar görüşlü, hoşgörüsüz, yasakçı düşüncelerine karşı sevdalılının, yüreklerinin tüm gücü

ve sıcaklığıyla kafa tutmaları da görülür. Aradan bunca yıl geçmesine karşın bugün de, gelecekte de yeniyetme yürekleri sevdanın doruklarında gezdirmeyi sürdürecektir bu maniler.

Çorumlu dergisinde manilerdedimi öncelikle Eşref Ertekin adı akla gelir. Uzun yıllar Çorum Halk Kütüphanesi'nde çalışmış olan dil ve folklor araştırmacısı "Hafız-ı Kütüp" Eşref Ertekin, Çorum manileri, atasözleri ve cönkler'den derlediği destanlar, türküler ve deyişleriyle hemen hemen her sayıda yer alır. Onun derlemelerinden öncelikle birkaç mani aktaralım.

Entarisi aklı yar Sırrı bende saklı yar And iç inandır beni Benden başka yok mu yar

Entarisin düreyim Aç koynunu gireyim

Uyu uyan sar beni Yar olduğun bileyim

Ay doğsun düzde dursun kırmalar yüzde dursun canım karar almıyor Yar gelsin bizde dursun.

Şen olsun Çorum düzü Helak eyledi bizi El ermez gözüm görmez Gönül arzular sizi

Eller fincana kurban Kollar mercana kurban Şu Çorum'un içinde Ben de bir cana kurban"

CÖNKLERDEN DERLEMELER

1 Ağustos 1941 tarihli 8. sayıya Eşref Ertekin yazarı belli olmayan bir destan alır. Bu, "Esnaf Güzelleri" destanıdır, iki dördlüğünü alıyoruz.

"(...) .

Saraç dilberinin incedir işi Kavaf dilberinin karadır kaşı Kuyumcu dilberi İşler gümüşü Daim emek çeker ince sırmaya

(...)

Kasap dilberleri biler bıçağı kebabçı dilberinin yanar ocağı bakkal dilberleri çok yer dayağı Paçacı dilberleri düşmüş paçaya..."

"Cönklerden Derlemeler" bölümüne destan ve türkülere örnek olarak Mühlüz Destanı'ndan da iki dördlük almakla yetiniyoruz. "(...)

Borçlular birikip geldi kapıya Sen, ben diye hep düştüler çabaya sarıldılar sırtımdaki abaya örtünecek çul ve çuval kalmadı

Başımızda kaldı eski bir sarık Ayağımızda kaldı sıımlı çarık bağları da sattık hep karık karık. Ilıca, Ayarık, Mürsel kalmadı..."*

ÇORUMLU'NUN ERLİĞİ

Çorumlu'nun, 15 Mayıs 1938 tarihli 2. sayısında, Neşet Köseoğlu'nun "Kul Mustafa ve Çorum Erliği" araştırma yazısı var. Yazı şöyle başlar:

"(...)

Çorum bölgesi Yazıcıoğlu'nun, Ceritoğlu'nun, Abazalar'ın ve birçok kapısızların azgınlıklarına sahne olmuştur..."

Bu belgelerden biri de (Çorum'un erliğini ve kahramanlığını) gösteren "Kul Mustafa"nın kasidesidir.

(...)

Çorum'u yağmalamak isteyen Kapusuz askerlerinden bir eşkıya topluluğuyla, Çorumluların yaptığı cenge Kul Mustafa da katılır." Kaside-i Kapusuz" adlı destanıyla bu cengi dile getirir.

Genç Osman adlı bir şaki, 1700 adamıyla birlikte Erzurum'dan yola çıkarak, önlerine gelen Sivas, Amasya, Merzifon gibi kentleri ve kasabaları yağmalayıp soyarak Çorum'a kadar gelirler. 1730'lu yıllardır. Osmanlı yönetiminin o dönemdeki güçsüzlüğünü, Çorumluların müsellimleri (kaymakam) Kurtoğlu Süleyman Ağa önderliğinde Çorumluların, eşkıyayı nasıl durdurduklarını, onları Şimdiki Pırbaba Çamlık Parkı'nın olduğu yerde

18 gün süren bir cenkten sonra nasıl dağıttıklarını anlatır destanında. 27 dörtlükten oluşan ve belge niteliği kazanmış bu destandan üç dörtlük aktaralım.

"(...)

Genç Osman idi mel'unlar başı Meydanda kaldı ol itin leşi Herkes öğrendi gördü döğüşü Otuz kırk kadarı kırıldı gitti,

Çorum'da on sekiz gün cenge durdular Başlarına gelmedik günü gördüler Kendilerde bildi ne vebal yediler Başları sernügün oldu da gitti,

Kul Mustafam eder koptu tarraka Adular askeri karıştı hake Ünü erdi Horasan'a Irak'a Çorum'un erliği söyledi gitti..."

İkinci "Kaside-i Kapusuz" destanı da Âşık Feyzulah'ın. O da Çorumludur, o da aynı savaşa katılmıştır. 7 beşlikten oluşan Kaside-i Kapusuz'dan da bir bölüm verelim:

"(...)

Kimler gördü böyle cengi urumda

Beylik arslan gibi durur yerinde

Koç yiğitler yetişmiştir Çorum'da

Şeddi İskender oldu Kurdoğlu
 Gün bugünkü gün der Süleyman ağa ..."
 (...)
 Çorum'u almak kastına dövuştü
 Yeniçerin görüp tedbirin şaştı
 İbdida cenginde Genç Osman düştü
 Allah sana fırsat verdi Kurtoğlu
 Gün bugündür der Süleyman Ağa"
 (...)

ÇORUM'DA EŞKIYALIK OLAYLARI

Çorumlu'nun, 15 Mart 1939 tarihli 12. sayısından Neşet Köseoğlu'nun, "Çorum Sancak Beyi Karayazıcı" yazısını özet olarak veriyoruz:

"17. Yüzyıl başlarında Çorum'da eşkiyalık hareketleri bütün hızıyla sürmektedir. Devlet yönetimi Anadolu'daki Celali İsyanları'yla başa çıkamayınca onlara sancakbeyliği gibi yönetim görevi de verir. Yine de önü alınmaz eşkiyalık hareketlerinin.

Bölük yazıcısı olan Karayazıcı, Türk olmayan paşaların hareketleri yüzünden devlete isyan eder. Amasya çevresinde 70.000 askeri vardır. Ortaköy'ü de saltanat merkezi yapar. Amasya Müsellimi Zülfikar da 5000 piyade, 3000 süvariyle kendisine katılır.

(...)

Devlet, kendisiyle başa çıkamadığından Karayazıcı'ya Amasya Sancakbeyliğini verir. Ardından da Sivas Sancakbeyi, Mehmet Paşa'nın önermesi ve Şeyhülislama 30 bin altın rüşvet verilmesi karşılığında 1601 yılında Çorum Sancakbeyi olur. Kısa sürede verdiği rüşvetin birkaç katını Çorumlu'dan çıkarır. Eşkiyalık olayları yakma, yıkma, yağmalama biçiminde sürer. Halk canından bezer. 1604'de Tavi Halil yönetimindeki Celali sekbanları çevre sancaklarla birlikte Çorum'u da yakıp yıkarlar. Halk korkusundan dağlara sığınır..."

OSMANLI BELGELERİNDE ÇORUM

Çorumlu'nun 15 Haziran 1938 tarihli 3. sayısında ve sonraki sayılarda, tarihsel bağlamdaki inceleme yazılarıyla yer alan Hikmet Turhan Dağlıoğlu, Hicri Onuncu ve Onbirinci yüzyıldaki Çorum'u inceler. Dört beş yüz yıl öncesinin Çorum'una bir pencere açar. İstanbul'daki Başbakanlık Devlet

Arşivinden Çorum'a yönelik araştırıp inceleyerek çıkardığı Çorum'la ilgili tarihsel belgeleri Çorum'a, Çorumlu dergisine gönderir

15 Ağustos 1938 tarihli Çorumlu'nun 5. sayısında yayımlanan H. Turhan Dağhoğlu'nun

Yukarıda sözü edilen yazı dizisinden bir bölüm alıyoruz.

"Mecitözü Kadısına H. 981 tarihinde gönderilen bir hükümdür. Mecitözü o zamanlar Amasya Sancağı'na bağlıdır. (...) O zamanın harp gemileri olan kadirgalara kürekçi bulmak için (...) bazı katil, hırsız ve memlekette asayiş ve toplumsal düzeni bozan adamlardan yararlanıldığını anlamaktayız..." der.

7. sayıya aldığı bir belge de şöyledir:

"1578 tarihli bu belgede, Çorum'da büyük bir zelzele olduğunu, şehirde bir çok bina arasında, Çorum'da Sancak Beyliği yapmış olan meşhur, Gülabi Bey'in* inşa ettirdiği cami ile minaresinin harap olduğunu ve bunun tamiri için 7500 akça sarfı lazım geldiğini bildirmektedir..."

11. sayıdan da 1584 tarihli üç belge aktaralım.

Belgelerden biri; Çorum Beyi Behram Bey'e yazılan bir hükümdür ki Vezir Osman Paşa'ya para hazırlanmasına dairdir.

İkinci belge; ordu ile gelen kırk katar deveye arpa ve saman tedarikine dairdir.

Üçüncü belge ise; Veziri azamla gelecek askerin et ihtiyacı için Çorumlu'nun koyun hazırlanmasına dairdir ve bu belge 1585 tarihlidir.

H. Turhan Dağhoğlu 15 Mart 1939 tarihli Çorumlu'nun 12. sayısında "10. Yüzyılda Çorum"

başlığı altında beş belge daha yayımlar. Biz sadece 1579 tarihli belgeyi alıyoruz:

"(...)

Osmanlık'ta olan bir yangında Mehmet Paşa evkafından büyük hanla, 30 dükkan yanmıştır.

(...)

Bu hanın yeniden inşasının 12,000 akçaya, dükkanlardan her birinin yapılmasının da altışar yüz akçaya çıkacağı hesaplanmıştır. Bunların yapılması hükümet merkezinden rica olunur. Fakat öncelikle vakıf mütevellisinin hesabının kontrol edilmesi ve ondan sonra inşaata başlanması emredilmektedir.

15 Haziran 1939 tarihli 15. sayı, Güzide Dağhoğlu'nun "Çorum Tarihine Ait Vesikalar" başlıklı yazısıyla başlar. Bu yazıya konu yaptığı dört belgeyle

Çorum'un geçmişine ışık tutmaya çalışır.

Yayınladığı belgelerden birisini örnek olarak sunuyoruz.

Hicri 1121 tarihli belge, Osmancık Kadısı Ahmet Efendi'ye ait bir dilekçedir. Ahmet Efendi bu dilekçede, Çorum mütesellimi Ali'den şikayet etmekte ve bu yolla eşkiya tarafından soyulduğunu da eklemektedir..."

Dilekçenin üzerinde devrin sadrazamının Sivas Valisi'ne suçluların yakalanması için yazmış olduğu bir not vardır. 'Karaveran' köyünde soyulan Osmancık Kadısı'na eşkiyanın pek fena davranmış oldukları dilekçede okunmaktadır.

Çorumlu'nun 1 Şubat 1940 tarihli 19. sayısında ise, "Çorum'da Aşiret Meseleleri ve Bunların Mali Vaziyetleri" tarihi belgelerle açıklanır.

Yazıdan bir bölüm aktarıyoruz:

"(...)

18. yüzyılda uzun süren savaşlardan sonra Döşlü ve Salmanoğlu Aşiretleri arasında eşkiyalığa başlamış oldukları anlaşıldığından, bunların esas iskan yeri olan Kırşehir ve Çukurova tarafına uzaklaştırılmaları hakkında, Çorum Sancağı Mutasarrıfı Elhac İbrahim Paşa'ya İstanbul'dan emir gönderilmiştir. Bundan başka Mecitözü kazasında oturan ve eşkiyalıkla etrafı rahatsız eden 'Kavli Aşireti'nden bazı zorbaların, mesela Karabıyıklı Eyüp, kardeşi Hüseyin, Kuyumcuoğlu Kör Hasan, Deli Mehmet ve Ayvadlık gibi adamların Çar sancağa gönderilmeleri hakkında ayrıca kayıtlara rastlanmaktadır.

(...)

Osmanlı İmparatorluğu'nun aşiretleri iskân konusundaki gayretlerinin asla iyi bir netice vermediği ve daima bir yerden diğer bir yere göç eden bu aşiretlerin, ilk fırsatta kendi halinde olan köy halklarına tecavüz ettiklerini bu belgeler bize ispat etmektedirler..."

EVLIYA ÇELEBİ

15 Şubat 1939 tarihli 11. sayıda "Evliye Çelebiye Göre Çorum Havalisi" yazısı Neşet Köseoğlu'nun.

Yazısının giriş bölümünde şöyle der Köseoğlu: "(...)

Evliya Çelebi büyük seyahatine (gezisine) H, 1050 yılında Bursa'dan başlamıştır.

Evliya Çelebi Defterdar Zade Mehmet Paşa ile H.1050 yılı Recebinde Erzurum gezisine çıktı. Bu seyahat esnasında Sapanca, Bolu, Tosya yolu ile Çorum'un Osmancık ve Hacıhamza kasabalarından geçmiştir.

(...)

1057 yılı Zilkadesinin 18. günü Evliya Çelebi Erzurum'dan İstanbul'a dönerken Çorum'a uğramıştır. Direklibel'den Osmancık yolu ile gitmek istemişlerse de, fazla miktarda (bir gecede beş karış) kar yağdığından geçemeyerek Gümüş'e gelmişler ve burada üç gün kaldıktan sonra Dankaza yolu ile Kırkdilim'e, büyük müşküllerle Kırkdilim yolu ile de Çorum'a gelmişlerdir..."

DESTANLAR ve AĞITLAR

Yine Çorumlu'nun 15 Haziran 1939 tarihli 15. sayısında çocuğu olmayan bir bayan ağzından söylenmiş "Anonim Bir Ağıt," almış. Bir beşliği şöyle:

"(...)

Küçücük kazanda yemek pişiyor Oynayan çocuklara gönlüm düşüyor
Doğurmasam kocam beni boşuyor

N'olur Mevlam n'olur ihsanın yok mu El kadar et versen o bana çok mu ?..."

15 Eylül 1938 tarihli 6. sayıda Neşet Köseoğlu, "Folklor Derlemeleri" bölümünde destanlara yer vermiş. Aldığı bir destan, iki ağıttır.

Âşık Mazhar'dan aldığı, "Kurtuluş Savaşı ve İnkılâp Destanı" 19 dörtlükten oluşan uzun bir destandır. İki dörtlülüğü şöyle:

Türklerin ihyası Hazreti Gazi Kurtardı vatanı düşmanımızdan Sinesin bu
yolda eyledi feda Biz dahi geçelim az canımızdan Arslan gibi Türkiye'min
insanı Çalışmakla kazanmıştır vatanı Aç kurt gibi parçaladı düşmanı Şecaat
görmüşüz başkanımızdan...

Diğer destanlar, toplumsal acıları geçmişten günümüze, yüreklerimize taşırlar. İki yaşında öldürülen bir çocuk için Alacalı Âşık Haydar'ın yazdığı ağıttan bir bölüm veriyoruz: "(...)

Yavru ateşinden nasıl durayım Atatürk'e telefonlar vurayım Müjdesine beş
yüz altın vereyim Yitirdim yavruyu ben bulamadım..."

(...)

Askere gitmedi mektup yazayım Ölmedi ki mezarını kazayım Şu dağları
koyuk koyuk arayım Yitirdim yavruyu ben bulamadım..."

İkinci ağıt da, Çorum'un Kargın köyünde öldürülen gelin 'Nönü' için yakılmıştır, yazanı belli değildir, iki dörtlük de ondan aktaralım. "(...)

Çorum'un üstünde bir bölük duman Atlara taktılar bir torba saman İncitme
Nönü'yü yarası yaman Eyvah güzel gelin ömrüne yazık.

Güzel gelin bebeğini beliyor Kanlı düşman kamasını biliyor Anam bacım

koyun gibi meliyor Eyvah güzel gelin ömrüne yazık..."

Çorumlu'nun, 5 Haziran 1939 tarihli 15. sayısında Âşık Haydar, Çorum Belediyesi çavuşlarından Necip'in bir kamyon kazasına kurban gitmesi üzerine bir destan yazar. Bundan 67 yıl öncesinde (1939) bir kişinin trafik kazasında ölmesi çok az rastlanan bir olaydır. O nedenle yankısı büyük olur.

Bir dörtlük alıyoruz:

Dönüyor dilleri ezilmiş başı Ağittan figandan inleşir çarşı Çok hizmeti vardır Çorum'a karşı Kanlı kamyon nasıl kıydın Necip'e..."

RÖPORTAJLAR VE SÖYLEŞİ YAZILARI CEVDET YAKUP

Çorumlu'nun 8. sayısında, Çorum'a ait notlar bölümünde, Cevdet Yakup'tan edebi bir röportaj serisi olarak nitelenen "Çalkara Köyünde Soku Başı" yazısı yer alır.

Gazeteci-yazar olan Cevdet Yakup, 1910 Çorum Mecitözü doğumludur. Bu yazı yayımlandığında 28 yaşındadır. Ama bu kadar genç bir yaşta onun, Milliyet, Son Posta, İkdam, İnkılâp, Samsun, Kurun, Tan, Cumhuriyet, Yeni Asır ve Ulus gazetelerinde yazıları çıkar. Yurt Mektupları, kent ve köyden röportajlar yayınlar bu gazetelerde. Oldukça arı duru, işlek güzel bir dili vardır.

"Çalkara Köyünde Soku Başı" yazısı şöyle başlar:

"Kızılırmak'ı arkada bırakalı çok oldu. Kelkit'in yakınlarından geçiyoruz. Önümüzde yeşile çalan bir ova ve başımızda mor kanatlı Herek dağları.

Doruklarda, tutuşmuş bir gönül gibi yana yana yalazlanan çamlar. Gün vura vura yanmış yüzlerin, Doksan Üç Cengi'nden almış ihtiyaçların ve yüzlerinde göz izi olan tazelerin büyümesine tutuluyorum.

(...)

Buğdayı kaynatıyorlar. Güneşte kurutup, içi oyuk taşın ortasına dolduruyorlar, halka halka, halkalanıyorlar. Sonra dibeklere vura vura eziyorlar. Bu oyuk taş 'soku' diyorlar..."

Manzara harikulade güzeldi.

Yerimde duramadım. Yavaş yavaş aralarına karıştım. Gözleri ateş böcekleri gibi ıslıl ıslıl, ürkek ve titrek. Belli ki o şarkın, o eşleri kalmamış yosmalarından. Saf, temiz memleket kızları. Sakarya'da, Dumlupınar'da gülle taşıyıp can verenlerin soyundan.

Dibeklerin biri kalkıp, biri iniyor. Neşeli kahkahalar uzaklarda akisleşiyor ve maniler başlıyor..." "Bahçe pezik değil mi? Yürek ezik değil mi ? Ben sevdim eller aldı, Bana yazık değil mi ?..."

Ve Çalkara dağlarından, Çalkara kızlarına ses veren, dalga dalga, yanık yanık türküler, maniler... Duyulmuş da hissedilmemiş sevdaların gönülde düğümünü kalmış tatlı saraları..."

BAHRİ MİYAK-BEDRİ RAHİMİ EYÜBOĞLU

1 Temmuz 1943 tarihli 38. sayıda yayımlanan, Bahri Miyak'ın, "Bedri Rahmi Eyüboğlu" ile yaptığı 'Bir Sanat Konuşması' ilginç bir yazıdır.

Bedri Rahmi Eyüboğlu, Halk Partisi'nin açtığı resim yarışmasına eser hazırlamak için 1942 yılında bir süre Çorum'da çalışmıştır. Türkçe öğretmeni Bahri Miyak, Bedri Rahmi Eyüboğlu'yla Çorum'un Ilıca bağlarında güzel bir gün geçirirler. Söyleşileri sanat, resim ve şiir üzerinedir. B. R. Eyüboğlu'nun "Yaradana Mektuplar"ı yeni yayımlanmıştır ve gündemdedir.

Bahri Miyak, Bedri Rahmi Eyüboğlu'yla ilgili ilk izlenimlerini şöyle anlatır:

"Kavak ağaçlarının havuz başına serdiği serin gölge ehlamında bütün samimiyetiyle konuştu. Gerçekten onda, başındaki sanat hummasının tamamen aksine, ılık bir samimiyet ve mahviyet havası vardı. Dostluğunda oğlumuz Mehmed'in sayfiyetini buldum.

Neler söyledi? Bunlar bir mecmua sayfalarına geçmeyecek kadar kırık dökük şeyler: Kırık dökük. Elmas kırıntıları gibi. Onları kendime saklıyorum..."

Bahri Miyak; Resim, şiir konusundaki düşüncelerini de aktarır Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun. İlginç, ilginç olduğu kadar da belge niteliğinde bir yazı.

MAZLUM KENAN KÖSTEKÇİ

Bahri Miyak, Çorumlu'nun 1 Ağustos 1943 tarihli 39. sayısında Mazlum Kenan Köstekçi'nin tek şiir kitabı "Zakkum Çiçekleri"ni tanıtır. Kitap ölümünden altı yıl sonra basılmıştır.

Mazlum Kenan Köstekçi 1910 yılında Çorum'da doğar. Mıntika Ziraat Ameliyat Mektebini bitirir. Öğretmen olmak için Ankara Köy Öğretmenliği Kursu'ndan ehliyetname alır. Bir süre öğretmenlik yapar. 1930 yılında Sivas'de akciğer tüberkülozuna yakalandığı için orada okuyamaz. Ankara Gazi Öğretmen Okulu'na geçip orayı bitirir. İstanbul'da görev yaparken yeniden hastalanır. Burgaz, Heğbeliada sanatoryumlarında; Haydarpaşa, Cerrahpaşa hastanelerinin verem servislerinde tedavi görür. Akciğer ameliyatı geçirip Çorum'a gelir. Hastalığı yeniden nükseder. 13 Haziran 1936'da henüz 26 yaşındayken ölür.

Mazlum Kenan Köstekçi şiir yazmaya, hastalandığı yıllarda başlar. Yaşamının dört beş yılına sığdırdığı şiirlerinin hemen tümünü, tedavi amacıyla yattığı sanatoryum ve hastanelerin koğuşlarında yazar. Zaman zaman yaşamının güzelliğine umutla, dört elle sarılır. Zaman zamanda umutsuzluğunun koyu karanlığında, ölümün ürpertici soğukluğunu duyumsar yüreğinde. Yaşamla ölüm arasındaki o kıldan köprünün üzerindedir. İşte o kahredici bekleyişi, bekleyişin acılarını; zaman zaman umudu, en çok da umutsuzluğu şiirleştirir. Ona "Zakkum Çiçekleri" adını verir.

Bahri MİYAK. Kitabın adıyla ilgili şöyle der.

"Kitabın adı bize sunulan iksirin lezzeti hakkında apaçık bir fikir veriyor: Zakkum Çiçekleri. Hele kapağın üstündeki iki mısra, onları ilham eden ruh sızılarını adalı sancılar kadar hissedilir, adeta elde tutulur hale koyuyor:

"İstiraptan doğdular, şiirlerim acıdır, Mısralarımda elem ilhamın kırbacıdır..."

Okuyucu ruhunun pencereleri, İbrahim Alaattin Gövsa'nın bir başlangıcı ile zakkum tarhlarının hüznünlü güzelliğine açılıyor..."

Şiirlerinden de alıntı yapar Bahri Miyak. Genç şairin muhayyilesi de hisleri kadar zengin ve engindir.

"Tatlı tatlı sallanan dalgalar bir beşiktir, İçinde uyumakta ayın baygın ışığı."

"Şamdan"... Bu şiirden aldığım hazzı okuyucularıma da tattırmaktan kendimi alamayacağım.

"Bileklerimden sarkan sapsarı ellerimi, Gördükçe gözlerime inanmaz oluyorum, Bu hasta yatağında yıkık emellerimi, Hüzünle düşündükçe boşalıp duruyorum,

Bu on sarı parmağı son gününe saklayıp, Camlaşan gözlerimle onlara bakacağım. Son bir hızla ruhumu tepemde yakalayıp, On kollu şamdan gibi başımda yakacağım..."

Son satırlarında da şöyle der Bahri Miyak:

"Çorum'un velüt bağrından kopan Mazlum Kenan Köstekçi, his dünyasında, ölümün nefesiyle söndürülmüş muhteşem bir şamdandır..."

TOPLUMSAL FELAKETLER ve ACILAR RECEPRAHİMİ TANKAYA

Eğitimci-yazar Recep Rahmi Tankaya, Çorumlu'nun 1 Şubat 1940 tarihli 20. sayısında "En Büyük Acı" şiirini yayımlar. 1939 Erzincan Depremi'nin acısını destanlaştırıp ulaştırır o günlerden bu günlere. 54 dizeden oluşan şiiri şöyle başlar:

"Gece sabaha karşı sarsıldı Anadolu Bir kudurmuş zelzele kapladı sağı solu
Yıktı bir an içinde köy şehir ve kasaba Ölüler yaralılar gelmez oldu hesaba
Nerde kaldı Erzincan nerede kaldı Tercan Kaldı mı Erzincan'da sağlam
kurtulan bir can...

"En büyük Acı" destanı şu teselli edici dizelerle sonlanır. Ey kahraman
milletim sen ki hakka taparsın Sarsılmaz imanıyla çok Erzincan yaparsın."

Yerli haberlerde ise; 26 Aralık 1939 Salı gecesi Çorum'da yaşanan deprem
felaketinde, zarar görenlere yapılan yardımların dökümü verilir. Yardım
komitelerine 18.437 lira 40 kuruş nakit, 68.106 kilo erzak, 7231 parça giyecek
eşya teslim edilmiştir.

Nuri Uğur, 1 Nisan 1940 tarihli 21. sayıda "Zelzele" başlıklı yazısıyla
geçmişten o güne, yani Erzincan depremine kadar olan süreçte, Çorum'da olan
deprem felaketlerini konu eder yazısına. Özetleyerek alıyoruz.

"Çorum'da 1692, 1729, 1733, 1734 ve 1758 yıllarında önemli depremlerin
olduğu; özellikle 1758 depreminin yanı sıra ortaya çıkan kıtlığın, insanların ve
hayvanların ölmesine yol açtığı, Yusuf Bin Abdullatif'in el yazması
notlarından aktarılmıştır.

Kentte 1786 yılında da bir deprem olmuş, bu depremle Ulu Cami harap
olmuştur. Depremler, 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyılın çeyreğinde de sürmüştür.
1793'teki büyük depremle evler yıkılmış, insanlar ve hayvanlar ölmüş, 800'den
fazla bir nüfus başka yerlere göç etmiştir. 1800 ve 1824 depremleri de, kente çok
hasar vermiş, halk yaşamlarını çadırlarda sürdürmüştür...

"1 Eylül 1941 tarihli 29. sayıda Rifat Arıncı'da "Arzda ve Yurdumuzda
Zelzele Bölgesi" yazısını yazar.

Ülkemizde salt Erzincan'da, 1047'den 1939 yılına değin 19 deprem
olduğunu saptar Rifat Arına. Depremleri de şu başlıklar altında verir.

"1- Orta Anadolu'da belli başlı zelzeleler.

2-1050 Amasya zelzelesi.

3-1075 Danişmentliler zelzelesi. (Çorum'da)

4- Amasya zelzelesi. (1415)

5- Türkiye Büyük zelzelesi. (1509)

6- Çorum zelzelesi. (1514)

7- Amasya zelzelesi. (1585)

8- Amasya zelzelesi. (1668)"

Buraya Doğal felaketlere örnek olarak sadece Çorum yağmurunu alıyoruz.

"1619 ilkbaharında Çorum ve çevresine şiddetli bir yağmur yağar. Köylerde oldukça büyük hasara yol açar. Abdalata Tekkesi'nin kapısının üst eşiğine kadar çıkan sel suları, üç ev dışında tüm evleri oturulamayacak duruma getirir. Halkın sefaleti ve feryadı ayyuka çıkar. Devletçe önlem alındığına dair hiçbir belgenin ele geçmediği belirtilir.

ÇORUM'UN EĞİTİM SORUNU ve LİSE İSTEĞİ

Çorumlu'nun 1 Ağustos 1940 tarihli 25. sayısının ağırlıklı konuları Çoruma Lise isteğidir.

1940 Yılında Çorum'da henüz lise yoktur. Çorumlu, ortaokuldan sonra öğrenim yaptıracığı çocuklarını lisesi olan başka illere gönderir. Dışarda çocuk okutacak parasal gücü olmayan birçok Çorumlu'nun yetenekli çocukları eğitimden yoksun kalır. Nazmi Tombuş'un yazısının özeti şöyledir.

"İlin 287 bin, merkez kasabanın ise 22 bin nüfusu vardır. Çorum ve İskilip orta mekteplerinin 700'ü aşkın öğrenci mevcudu olup, öteki (büyük illerin) liselerinde 250 den fazla Çorumlu öğrenci bulunmasına rağmen, ilimizin henüz bir liseye kavuşmaması, halkımızı büyük bir üzüntü içinde bırakmaktadır..." diyerek, dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan-Ali Yücel'den Çorum'a bir lise isterler.

1 Ekim 1941 tarihli 30. sayıda; İhsan Sabuncuoğlu ve arkadaşlarının (Ömer Çapa, Hamdi Bayrak, Hayriye Kuloğlu) Çorumlu adına dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye yazdıkları lise isteği mektuplarının sureti yayımlanır. 13 Ağustos 1941 tarihli bu mektuba Cumhurbaşkanı İsmet İNÖNÜ'DEN şu yanıt gelir:

"Bay İhsan SABUNCUOĞLU ve Arkadaşlarına

ÇORUM ANKARA: 15/8/1941

Sayın Çorumluların samimi duygularına teşekkür ederim. İmkân husulünde lise hakkındaki arzularının tatminine çalışılacaktır.

Çorum çocuklarına selam ve muhabbet.

İsmet İNÖNÜ"

1 Eylül 1941 tarihli 29. sayı, Cevdet Bezircinin, "Çorum'un Lise ve Sanat Okulu Derdi" yazısıyla başlar.

Henüz lisesi olmayan Çorum'un sanat okulu ve lise isteği gündemdedir. Yazıda, Çorum Ortaokulu öğrenci mevcudunun 500 olduğu, her yıl 80-90 civarında öğrencinin ortaokulu bitirdiği, ancak varlıklı kişilerin çocuklarını uzak, büyük kentlerin liselerinde okuttuğu, diğer çocuklarınsa öğrenimsiz

kaldığı vurgulanmaktadır. Çorum'a açılacak bir liseyi, İskilip, Merzifon ve Amasya ortaokullarının besleyebileceği belirtilir.

Yazının son paragrafını olduğu gibi alıyoruz:

"İş, Kültür çarkının başında bulunan edip, şair ve yüksek bilginlerimizden bulunan Maarif Vekilimiz (Mili Eğitim Bakanı) Sayın Hasan-Ali Yücel'in himmetine kalmaktadır. Çorumlular bu zatın yüksek direktiflerini beklemektedir..."

Çorumlu'nun, 1 Mart 1944 tarihli 46. sayısının ilk yazısı, Ziya Ataman'ın "Lise İstiyoruz" yazısıdır. Yıllardan beri gerçekleşmeyen, ama sürekli gündemde tutulan Çorumlu'nun Lise isteğinin, bu yazısıyla Ziya Ataman da tercümanıdır.

İhsan Sabuncuoğlu'nun, 1 Nisan 1944 tarihli Çorumlu'nun 47. sayısında "Çorum'da Maarif Hayatı" konulu yazısında Lise isteği yine gündemdedir. Çorumlu'nun temsilcileri olayın sıkı takipçisidir. İhsan Sabuncuoğlu'nun, dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'e 25 Eylül 1943 tarihinde gönderdiği Lise isteğiyle ilgili dilekçesinin örneği, 1 Mayıs 1944 tarihli Çorumlu'nun 44. sayısında yayımlanır.

Çorumlu dergisinin kapandığı Ağustos 1946 tarihine kadar, Çorum'un Liseye kavuştuğu muştusunu ne yazık ki alamayız. Ancak gösterilen çabalar semeresini verecek; Çorum, 1946-1947 eğitim öğretim yılında liseye kavuşacak, yılların düşü de böylece gerçekleşecektir.

Çorumlu'nun 1 Eylül 1940 tarihli 26. sayısı, dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün bir fotoğrafıyla başlar. Altındaki yazı aynen şöyledir:

"Yüce Başbuğ Sevgili Cumhuriyet reisimiz İsmet İnönü'nün 13 Ağustos 1940 tarihine müsadif (rastlayan) salı günü, yaz saatiyle 18'de Çorum'a teşriflerini tebci maksadıyla iş bu sayımızı, bu şerefli ve unutulmaz hatıralarına tahsis ve ithaf ederiz..." Çorumlu.

ÇORUM'UNTARİHİ KİŞİLERİ ELVAN ÇELEBİ

Çorumlu'nun Mart, Nisan, Mayıs 1944; 46.47.48. sayılarında "Elvan Çelebi" yazısıyla Neşet Köseoğlu, tarihi Elvançelebi köyünü hem bugünkü, hem de tarihi geçmişiyle anlatır. Cami, türbe, medrese, aşhanesi ve taş kitabelerini inceler. Yer adlarının da bir listesini çıkarır.

Cami ve türbe hakkında bazı malumat' başlığı altında da şöyle der:

"Türbedeki yeşil direği, Aşıkpaşa Kırşehir'de iken oğlunun yaptırdığı türbeye ve camiye konulmak için hediye olarak gönderdiği, halk arasında söylenmektedir. Çorumlu bir şair de buna dair bir şiir söylemiştir. Bazı

parçalarını alıyoruz

"Deve ile bu zat için gelen mermer bu mermerdir Ne esmerdir, ne ahmerdir, velakin rengi ahdardır..."

EBUSSUUD EFENDİ

1 Mart 1940 tarihli 20. sayıda Rifat Arına, (1590-1574) yılları arasında yaşamış, tanınmış bir Türk Şeyhülislamı, tefsir ve hukuk bilgini Ebussuud Efendi'yi tanıtır.

"(...)

Ebussuud Efendi Çorum İskilip doğumludur. Önce müderris olur. 1545'te Şeyhülislamlığa getirilir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında 21 yıl, II. Selim zamanında da 7 yıl bu görevde kalır. Ahlak ve erdemi örnek alınacak kadar kuvvetlidir. Arapça'yı, Farsça'yı çok iyi bilir. Kanuni Sultan Süleyman'ın çok sevdiği bir kişidir. Hatta, Kanuni Zigetvar Seferinde Niş'ten Ebussuud'a sevgi, saygı ve içtenlik dolu bir mektup yazar. Muallim Cevdet Beyin, Suud Yavsi'ye ait 'İnkılâp Müzesi' adlı eserinden alıntılattığı mektup:

"Halde kardeşim, sinde sırdaşım, ahiret karındaşım. Tariki hakda yoldaşım, Molla Ebussuud Efendi Hazretlerine..." diye başlar ve (...) Eddua sümme eddua, bende-i Süleyman bi riya..." diye sonlanır.

Rifat Arına şöyle sürdürür yazısını:

"(...)

İlahi hüviyeti Ebussuud, mimari üslubu Mimar Sinan tarafından meydana getirilen Süleymaniye Camii'nin

Yapılmasına 1550 yılının ilkbaharında başlandı. Beyazıt Tepesi'nde düzeltilen bir alana ayakları zincirli üç bin forsa

getirilmiş, temel çukurlarını kazıyorlardı. Ebussuud mihrap yanındaki temel kısmına ilk taşı koymuştu. Camii'nin

Yapımında mimari dehayı gösteren Sinan'sa, kutsal varlığının maddi ve manevi temellerini atan da

Ebussuud'dur..."

Rifat Arına, "Ebussuud Efendi"yi anlattığı yazısında kaside, beyit, kıta ve gazellerinden de örnekler verir.

"Kanuni Sultan Süleyman Ebussuud'a onun adaleti hakkında fikrini öğrenmek için, 'Fidanlara zarar veren karıncayı öldürmekte günah var mıdır?' diye şöyle manzum bir soru sorar:

'Nihale (fidana) ger (eğer) ziyan etse karınca Günahı var mıdır onu kırınca?'

Ebussuud Efendi, tavsiye etmek istediği adaleti şu vecize ile cevaben ar eder.

'Kıyamette Hûda halkı derince Süleyman'dan alır hakkın karınca.'

YEDİ SEKİZ HASAN PAŞA

Nazmi Tombuş'un Çorumlu dergisinde bir çok yazısı vardır. 1 Şubat 1945 tarihli 52. sayıda "Çorum Büyüklerinden Hacı Hasan Paşa"yı anlatır.

'Beşiktaş Muhafızı Yedi-Sekiz Hasan Paşa Hicri 1247 yılında Çorum'un Gülabibey mahallesinde doğan Hasan Paşa, basit bir jandarma eriyken, II. Abdülhamit'in sadık bir adamı olarak mareşalliğe kadar yükseldi. İmzasını eski Türkçe'yle 7-8 yazıp birleştirerek attığından, halk arasında 'Yedi-Sekiz Hasan Paşa' olarak anılmıştır. Çok iri yapılı güçlü-kuvvetli bir adamdı. Padişah tarafından Beşiktaş Muhafızlığına getirildi. Uzun süre bu görevde kaldı. 20 Mayıs 1878 tarihinde ki Çırağan Vak'asında, çevresine topladığı birkaç yüz kişiyle Çırağan Sarayı'na saldıran, II. Abdülhamit'i tahtan indirip yerine V. Murat'ı çıkarmak isteyen Ali Süavi'yi, başına vurduğu sopayla öldürdü, ayaklanmacıları dağıttı. Böylece Padişah'ın oturduğu Beşiktaş çevresini tam bir güvenlik altına aldı. II. Abdülhamit' in tahtını uzun yıllar sadakatle koruduğu gibi, bu hizmetine karşı kendi konumunu da güçlendirdi. Bir süre sonra da müşirliğe yükseltildi. Bektaşî tarikatına girdi. Özellikle oruç yiyenlere ve sarhoşlara karşı çok sert davranır, onları ünlü sopasıyla döver, sonra salıverirdi. 1905 yılında ölmüştür

ÇORUM'DA SANAT ve EDEBİYAT

Yine aynı sayıda Sabri Dil, "Yeşil Çorum'dan" şiiriyle ilk defa merhaba der Çorumlu'nun sayfalarından.

Şiirden bir dörtlük alıyoruz.

"(...)

Hayalimin baharı Eskiekin bağıdır

Bana şarkı öğreten Kandilkaya dağıdır

Bu gün yine özledim ilkbahar demlerini

Sarı çiğdemlerini beyaz çiğdemlerini..."

Çağın değişimi toplumların sosyo-ekonomik yapısını da değiştirmektedir. Bu nedenle birçok gelenek ve göreneklerimiz de geçmişin, bir daha dönülüp yaşanılması olanaksız yıllarında kalmaktadır. Zaman içinde unutulmaya yüz tutan folklorumuzun bu güzellikleri, yaşlıların anılarında, eğer kaleme

alındıysa kitap ve dergilerin de sayfalarında yaşayacaktır.

Çorumlu'nun, 1 Aralık 1941 tarihli 32. sayısında Çorum'un son senatörü Abdullah Ercan'ın "Halay" adlı bir şiirini var. Çorumlu koçaklara adadığı 24 dizelik şiirinden iki dördlük alıyoruz.

"(...)

Temiz bir su gibi, düzüksün halay, Şöyle bir açılsın büzüksün halay. Gönülden gönüle süzüksün halay Her kime hey, herkes sevdiğine hey!..." (...)

Oynak olsun sazın telleri gibi, Hafif olsun seher yelleri gibi Kıvrak olsun yosma belleri gibi Hey kime hey, herkes sevdiğine hey!..."

Sıtkı Aktan; Çorumlu'nun Ocak, Şubat, Mart 1941 tarihli 33.34.35. sayılarında "Osmancıklı Âşık Kadir Uslu"yu anlatır. Âşık Kadiri'nin, Âşık İz'ani ve Âşık Ceyhuni ile karşılaşmalarını ve onların atışmasından örnekler vererek aktarır. Bir bölüm alıyoruz:

"İz'ani:

-Erzurum'dan beri çok âşık gördüm Pamuktan, kazıldan çok çorap ördüm Mısır tarlasında iz etmiş gördüm Ayının kulağı Âşık Kadriya. Kadriya:

-Tekellüm bahçesi dikendir diken Ayağına batar sakın girersen Kalbur elek sele sepet örerken Kırarsın kasnağı Âşık İz'ani..." (...)

Ceyhuni:

-Ayıklar içinde sen de er isen Çiçekler içinde nilüfer isen Senin için hazırladım yer isen Laklaki helvası Âşık Kadriya

Kadriya:

Fikirden yaptırdım sana bir çörek Kuruntudan pilav yanında keşkek Yalandan yağ ile asılsız börek Hayal pastırması Âşık Ceyhuni..."

KADIN GİYSİLERİ

Çorumlu'nun, 1 Mayıs 1944 tarihli 48. sayısında Eşref Ertekin, "Çorum Tarihinde Kadın Elbiseleri" üzerine yazar. Önce kumaşları tanıtır.

1- Atlas, 2- Canfes, 3- Üsküfe, 4- Sevai, 5- Çitari, 6- Meydani, 7- Kutnu, 8- Hurşadiye, 9- Bindallı, 10-Sobalı, 11- Kadife, 12-Yanardöner, 13- Hoplim, 14- Mantin, 15- Gürso, 16- Hare, 17- Yün Basma, 8- İbrahimiye, 9- Kenefi, 20- Mavibez ve bunların çeşitleri..."

Eski gelin giyimlerini, biçim ve modalarını da şu başlıklar altında verir.

"(...) 1- Üçetek Entari, 2- Bağlama Şalvar, 3- Paça, 4- Delme, 5- Ceket, 6- Salta, 7- İçlik, 8- Sıktırma, 9- Gömlek, 10- Fistan. 11-Mes, 12- Pabuç, 13- Fes, 14- Püskül, 15- Peştemal, 16- Peçe, 17-Peçe Bağlı, 18- Çeki, 19-Kıvrak, 20- Çenber 21-

Hamam Bohçası, 22- Hamam Takımı, 23- Tülbent, 24- Çar, 25- Katır, 26- Çizme, 27-Çorap, 28- Çarşaf 29-Hamam Kesesi 30-Kıskı, 31 Elekçek, 32-Keçik, 33- ipek Harç..."

DÜĞÜNLER

1 Ağustos 1941 tarihli 28. sayıda Ferit Dedebaş'ın yazdığı, "Çorum'da Köy Düğünü" de birçok özelliklerini ve güzelliklerini yitirmiş geleneklerimizden... "Köy Düğünü"nü Ferit Dedebaş şu başlıklar altında incelemiştir:

"(...)

1- Düğüne Başlangıç, 2- Odun Kesme, 3- Buğday Öğütme, 4- Çuval Ağzı Açma ve Hamur Yoğurma, 5-Ekmek Yapma, 6- Diğer Köylerin Daveti, Şeker Gönderme, 7- Keşkek ve Pilav Pişirme, 8- Gelin Hamamı, 9- Civar Köylerin Gelmesi, 10- Yemek Yeme, 11- Hediyelerin Toplanması, 12- Gece Meydan Âlemi, 13- Kına Gecesi 14-Perşembe sabahı kahvaltı, 15- Güvey ve sağdıca İlişkin tören,16- Gelinin hazırlanması, 17- Gelinin baba evinden ayrılması 18 Gelinin koca evine varması..."

ÇORUM'DA ODALAR

Çorumlu dergisinin, 1 Temmuz 1943 tarihli 38. sayısında İsmail Ceyhan, "Odalar" başlığı altında Çorum'da "Tekkeli Hoca Oğlu'nun Odası'nı anlatır. Oda sözü Çorum'da selamlık yerine kullanılırdı. Bu odalar çoktan tarihe karıştı artık. Yazı bizi 60-65 yıl öncesinin odalarında, o odaların gizlemleri dünyasında gezdirir bizleri.

Yazıdan kısa bir alıntı yapıyoruz.

Yerden bir karış kadar yükseklikte asırlık sedire oturduk. Sedir yastıklarının oda ile yaşıt olduğunu öğrendim. Zaman ne boyalarını soldurabilmiş, ne dokusunu eskitebilmiş. 120 yıl önce (1822) yastık yüzlerinin ipliğini becerikli elleriyle eğiren ve kumaşlarını zevkin bütün inceliklerini gözden kaçırmadan dokuyan Topal Emine Hoca'yı o an tezgâhının başında görür gibi oldum.

"(...)

Karşı duvarın sağ köşesinde, ocak yanında rafın altında asılmış iki asa duruyor. Bunlardan birisi, Bay Eşref Ertekin'in dedesinin babasının şeyhi olan Kerem Issiya aitmiş. Asanın üstü burma burma. Bu asanın, uzak diyarlarda yetişen burmalı bir ağacın dallarından yapıldığı söyleniyormuş. İkinci asa, Bay Eşref Ertekin'in dedesinin annesinin babası, şair ve âlim Yusuf Bahri' ye aitmiş, Üst ucunda siyah bir topuz, alt ucunda sivri bir demir var..."

EKONOMİ'YE BİR ÖRNEK: CEHRİ TİCARETİ

Çorum'da bir zamanlar Cehri toplayarak bol para kazanmanın, kaygısız ve gamsız bir kış geçirmenin öyküsünü, "Cehri Yarenliği"ni Çorumlu'nun 1 Şubat 1944 tarihli 45. sayısında Fahrettin Unsal anlatır.

Çorum kentinin kuzeyinden geçen, Çomar Deresi'nin yatağı boyunca uzanan ve Sıklık Boğazı'nın kuzeyi'nde bulunan tepeler, 19.yüzyılda 'Cehri' adı verilen bir ağaççıklarla ile kaplıydı. Bunun özümü andıran meyvelerinden bir tür boya elde edilirdi.

Sentetik boyalar çıkmadan önce Türk Cehri'si adı altında Avrupa pazarlarında çok aranan bir boya türü idi. (7 kilo 698 gram) cehri 1 altın lira ederdi. Cehri'nin meyveleri yaz sonunda, yeşil sarı ya da sarı renkte toplanıyordu. Çorumlu mülk sahipleri cehri toplama mevsiminde, aileleriyle birlikte cehri'nin yetiştirdiği tepelerdeki kulübelerine taşınırlardı. Günlerini cehri toplamakla, geceleri ise kulübelerinin önünde kuzu kızartarak ve oyunlar oynayarak geçirirlerdi. Bu kulübelerde aylarca kalınır, o yılın ürünü çuvalanıp kente dönülürdü. En küçük mülk sahibinin bu yolla yıllık kazancı 30-40 altını bulurdu. O dönemlerde pazar fiyatına göre 4-5 altın lira ile yıllık ev harcamalarının karşılandığı düşünülürse, cehri ticaretinin Çorum ekonomisine ne denli katkı sağladığı daha iyi anlaşılır.

Yazısını özetlediğimiz Fahrettin Unsal, şöyle sonlandırır satırlarını:

Fen, madeni boyayı bulup, çıkardığı toprağın çukuruna 'Cehri' denilen nebatı gömdü. Ne yazık ki bunun yanında bir de 'neşe âlemi' gömüldü. Medeniyet bu âleme gülmedi. Bu âlem medeniyete kurban oldu..."

ÇORUMLUYA DIŞARDAN BAKIŞ

Çorumlu'nun, 24 Şubat 1944 tarihli 56. sayısında "Halkevleri Çalışmalarına Toplu Bir Bakış"ta Ankara Halkevi yayın organı "Ülkü"nün "Çorumlu" dergisi hakkındaki yazısından alıntılar verilir.

1942 yılı, İkinci Kanun (Ülkü'nün 7. Sayısından),

"Ankara Halkevi sahnelerinde Çorumluların oyunlarının ve türkülerinin çok beğenildiği..." yazılır.

Ülkü'nün, Mayıs 1942 tarihli 12. sayısında Behçet Kemal Çağlar, 'Halay' şiiriyle seslenir:

"(■)

Sağda: Şark, imbiğinden dökülen meyle sızar: Solda: kolunu çarka kaptırmış Avrupa var Gel çek beni elimden, sağım, solum uçurum Ruhumu badireden kurtar artık ey Çorum..."

BİR SİYASET ADAMIMIZ DURSUN (YALVAÇ) BEY

Okt. Hatice YILDIRIM*

İstanbul'un işgali ile Milli Mücadele yeni bir evreye girmiştir. Mustafa Kemal Paşa, seçimlerin yenilenmesi ve Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin toplanmasına dair 19 Mart 1919 tarihinde önemli bir genelge yayınlamıştır.¹ Seçimin ardından, 23 Nisan 1920'de, yeni seçilen ve İstanbul Mebusan Meclisi'nden gelen mebusların katılımıyla Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclis'i toplanmıştır.² Milli Mücadeleyi başarıya ulaştıran I. TBMM'de görev yapan Çorum milletvekilleri İsmet (Eker) Bey, Dursun (Yalvaç) Bey, Fuat (Tek) Bey, Ferit (Törümküney) Bey ve Sıddık (Mumcu) Bey'dir. Dursun Bey Çorum doğumlu değildir; ancak, Çorum halkının sorunları ile yakından ilgilenmiştir. Bunun yanı sıra Dursun Bey, Çorum milletvekilleri içerisinde II. grupta yer alan tek kişidir. Bu özelliklerinden dolayı kendisini çalışmayı uygun bulduk.

1. Hayatı

1873 (H.1289) yılında Tokat'ın Zile ilçesinde doğan Dursun Bey, Müderris Sofuoğlu Hüseyin Efendi ile Ayşe Dudu hanımın oğullarıdır.³ İlköğrenimini Zile'de yaptıktan sonra 1888'de Tokat Medresesi'nde Müftü Osman Efendi'den ders ve icazetname almıştır. İstanbul Erkek Öğretmen Okulunun orta kısmından 1901, Yüksek kısmından 1903'te mezun olmuştur.

1903'te Çorum idadisi tarih-coğrafya öğretmenliğine atanmıştır. 1904'te Tarım ve Fransızca öğretmenliği ertesi yıl Erzurum İdadisi Türkçe Kitabet ve tarih öğretmenliğine nakledilmiştir. 1909 Eylül'ünde Erzurum Öğretmen Okulu Müdürü olarak görevlendirilen Dursun Bey, iki yıl sonrada Amasya idadisi Müdürlüğü'ne atanmıştır. 1913-1916 yılları arasında Kastamonu

* Konya Selçuk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü.

1 Semih Yalçın, *Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, (Kolektif Eser), Siyasal Kitabevi, Ankara 2004, s.181.

2 Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.83.

3 Emekli Sandığı Genel Müdürlüğü Arşivi, Tasnif No: VH.000.679.

Sultanisi Müdür Başyardımcılığı; Malatya, Bolu idadileri, Edirne ve Erzurum Sultanileri Müdürlüklerinde bulunmuştur. 1916 Şubat'ında atandığı Ankara Sultanisi'nde Edebiyat ve Felsefe öğretmenliği yapmıştır.⁴

Dursun Bey, 4 Eylül 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında toplanan Sivas Kongresi'ne Çorum Delegatesi olarak katılmıştır.⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin I. döneminde istifa eden Dr. Atıf Bey'in yerine Çorum'dan Milletvekili seçilmiş, 23 Nisan 1920'de meclisin açılışında hazır bulunmuştur. Milletvekilliği I. dönemde sona erince, isteği üzerine Sivas Kız Öğretmen Okulu Psikoloji ve Öğretim Usulü Öğretmenliğine atanmıştır. Daha sonra 8 Mart 1931'de Tokat Orta Okulu Tarih-Coğrafya Öğretmeni olan Dursun Bey,⁶ 5yirmi beş seneden fazla hizmette bulunduktan sonra kendi isteğiyle 1 Nisan 1933'te emekliye ayrılmıştır.⁷ Aslen Zileli olan Dursun Bey'in, milletvekilliği sona erdikten sonra Çorum'a hiç uğramadığı anlaşılmaktadır. Emekli yaşamını Bursa'da öğretmenlik yapan oğlunun yanında geçirmiş,⁸ 9 Eylül 1948 tarihinde hayatını kaybetmiştir. Fransızca, Arapça ve Farsça bilen Dursun Bey, üç erkek ve iki kız çocuğuna sahip idi.⁹

2. Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki Faaliyetleri

Büyük Millet Meclisi için Çorum'da yapılan seçimlerde Dursun Bey 11 oy almıştır.¹⁰ Mecliste Milli Eğitim, İrşad, Sağlık komisyonlarında çalışmış, II. toplantı yılında Bayındırlık Komisyonu Kâtipliği, III. toplantı yılında da İrşad Komisyonun Sözcülüğünü yapmıştır.¹¹ Dursun Bey, mecliste muhalefetteki ikinci grup üyeleri arasında yer almaktadır.¹²

"Birinci Dönem T.B.M.M. Milletvekillerinin Gelecekte Beklentileri Anketi"ne katılan Dursun Bey, "Eski ve şimdiki yönetimimizde gelecek için hayırlı bir umut göremiyorum." demektedir. Eğitim, ekonomi ve askerlik

4 Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, C.III, TBMM Yayınları, Ankara 1995, s.261

5 Hikmet Denizli, *Sivas Kongresi Delegeleri ve Heyet-i Temsiliye Üyeleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s.104.

6 Çoker, a.g.e., s.261-262.

7 *Maarif Vekâleti Dairesi Evrakı*, Umumi No:21/Husus No:385, Ankara 9.3.1933.

8 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, No: 490.01/517.2076.6.

9 Çoker, a.g.e., s.262.

10 TBMM Arşivi, Sicil Dosyası, No:99.

11 Çoker, a.g.e., s.262.

12 Demirel, a.g.e., s.126.

konularında o günkü anlayışların memleketin gelişme yeteneğini, Türklerin doğuştan yeteneğini yıktığı eleştirisinde bulunmaktadır. Panturanizm ve Panislamizm gibi, maddi ve manevi güçlerimizi tutkular uğruna boşuna harcaya gelmekte olan anlayışlardan, dış siyasetimizin uzak tutulması gerektiğine inanmaktadır. Dursun Bey'e göre düşünülmesi gereken en acil çarelerden biri de göçmenlik kapılarını kapamak, yerli halkın sağlık haklarını koruyarak nüfusu çoğaltma çarelerine bakmak ve asıl nüfusumuzu yok yere harcamamaktır.¹³

2.1 Dâhiliye

Pontus meselesinin gizli celsede müzakereleri esnasında Dursun Bey, bu meselenin son aylarda had safhaya ulaştığını; Çorum, kısmen Amasya, Tokat ve Samsun illerinin ateşler içinde yandığını dile getirmektedir. Dursun Bey, bu meselenin halledilememesinin sebebinin jandarmaya maaş verilmemesi olduğu görüşüne katılmamaktadır. Maaş verilmemesinin beş altı aylık bir mesele olduğuna, iki sene evvel gayet dolgun maaşlar ve her türlü ödeneğin verildiğine fakat yinede Pontus meselesinin halledilemediğine dikkat çekmiştir. Hükümetin bu mesele ile yeterince alakadar olmadığını ve İçişleri Bakanlığı'nun iki seneden beri memleketin asayişine kayıtsız kaldığını iddia etmektedir. O, bunun ne asker ne de kuvvet meselesi değil, idare ve zihniyet meselesi olduğunu düşünmektedir. Dağlarda gezen eşkıyanın köylünün elinden silahları alındıktan sonra köylere saldırmaya başladığını, zaten köylerde herkesin askere alınması sonucunda köyleri savunacak bir kuvvet kalmamış olmasını eleştirmektedir. Asayiş meselesinin cephe meselesi olduğunu, cephede daima gözü arkada kalan askerlerden bir şey beklenemeyeceğini savunmaktadır. Esaslı, halka dayanan ve halka şefkat elini uzatan bir hükümet vücuda getirilirse bu meselenin hallolacağı inancındadır.¹⁴ Memleketin genel sorununun çözülmesi için ortaya konan uygulamanın yerel meseleler yaratmasına dikkat çeken Dursun Bey, insan ve malzeme kaynaklarının Milli Mücadelemize yönlendirilmesinin bazı bölgelerde oluşturduğu asayiş sorunlarına karşı hükümetin yeterli önlemler almasını eleştirmekte ve onu şefkatsizlikle itham etmektedir.

13 İlk Meclis Birinci Dönem TBMM Milletvekillerinin Gelecekte Beklentileri Anketi, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, Ankara 2004, s.109.

14 Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, (TBMMGCZ), C.3, Devre 1, İçtima Senesi III, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1985, s.663,664-665.

Yine ülkedeki asayiş konusunda Dursun Bey, Düzce ve Yozgat isyanlarının kaynağını ve sebeplerini incelemek üzere mahallerine birer heyet gönderilmesine dair önerge vermiştir. Meclisten seçilecek beşer kişiden oluşan birer heyetin mezkûr mahallere acil olarak gönderilmesini teklif etmektedir. Önergenin, yürütme kurulunun huzurunda müzakere edilmesi, ondan sonra karara bağlanması mecliste oylanarak kabul edilmiştir.¹⁵

Dursun Bey Samsun'da idare-i örfiye ilanına dair tezkereye karşı çıkıp, memleketin 10-15 seneden beri usul ve kanunlara uymayarak sırf askeri mahkemelerle idare olunduğunu iddia etmektedir. Asayişsizliğin önüne geçmek için ise jandarma ve takip müfrezelerinin iyi teşkil edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Ona göre Samsun'da idare-i örfiyeyi gerektirecek bir durum olmadığı gibi, memleketin her yerinde bir takım bahanelerle idare-i örfiye ilan ederek ahalinin başına musallat olmak da doğru değildir. Hükümetin memleketi yalnız düşmana karşı müdafaa etmesi gerektiği inancındadır.¹⁶ Ülkede asayiş ve güven ortamı sağlanması hususunda hükümete sert eleştiriler yönelten Dursun Bey, asayiş sağlamak bahanesiyle halk üzerinde baskı yaratacak uygulamalardan da kaçınılması gerektiğini vurgulamaktadır.

Görevlere atamalar ve terfiler konusunda Dursun Bey, Yozgat Milletvekili Bahri Bey ile birlikte Dahiliye Bakanlığına bir soru önergesi vermişlerdir. Bu soru önergesinde; Bünyan Kaymakamı'nın gereksiz yere değiştirildiğinden bahisle, yerine atanan Memduh Efendi'nin hakkı olmadığı halde terfi ettirilmesinin sebeplerinin açıklanmasını istemektedir. Dursun ve Bahri Bey'in bu önergeleri mecliste oylanarak ancak kabul edilmeyecektir.¹⁷

Dursun Bey, Köyhocası ve Sabilürreşat mecmualarının ücretsiz olarak köylere kadar gönderilmesine dair kanun teklifine taraftar değildir. Onun bu kanun teklifinin hangi maksatla hazırlandığını ve meclisin böyle bir kanun yapması kadar mantıksız bir şey olmayacağını söylemesi üzerine Kırşehir Mebusu Müfit Efendi; Dursun Bey'in bir İslami gazeteyi köylere göndermemek için bunları söylediğini iddia etmiştir. Dursun Bey bu sözler üzerine; bir gazeteye para kazandırmak için hazinenin zarara uğratılamayacağını, zaten milletin hazinesinin mahvolduğunu mümkün olduğu kadar hazinenin zararının azaltılmaya çalışılması gerekirken tam aksine hareket edildiğini belirtmiştir. Milletin tek kuruşunu bilerek boşa

15 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)*, C.2, Devre I, İçtima Senesi I, TBMM Yayınları, Ankara 1981, s.197.

16 *TBMMZC*, C.20, Devre I, İçtima Senesi III, s.246,247.

17 *TBMMZC*, C.27, Devre I, İçtima Senesi III, s.163.

harcamaya kimsenin hakkı olmadığını savunmaktadır.¹⁸ Bu durum Dursun Bey'in Milli Mücadelenin ağır şartları içerisinde, memleketin zaten az olan kaynaklarının esas amaç uğruna sarf edilmesi hususundaki hassasiyetini ortaya koymaktadır. Bu yüzden Dursun Bey, kaynakların daha düzenli bir şekilde ve öncelikli yerlere yönlendirilmesi konusuna dikkat çekmektedir.

Dursun Bey mecliste temsilcisi bulunduğu Çorum'un haklarını savunmaktan geri durmamıştır. İane toplamak yasak olduğu halde Çorum havalisinden iane alınmasının sebebi hakkında Dâhiliye Vekâletine soru önergesi vermiştir.¹⁹

Dursun Bey ve arkadaşları bir an evvel bir idare merci teşkiline dair önerge vermişlerdir. Önergede, İstanbul'un İngilizler tarafından işgalinden itibaren memurların bazılarının işlerin görülmesinde hükümette gösterdikleri şekli tereddüt Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine karşı muhalif geçinen bazı kişilerin cesaretlerini artırdığına işaret edilmiştir. Bu durumda Millet Meclisi ve Heyet-i Temsiliye aleyhinde propaganda zemini hazırladığı belirtilmiştir. Livalarda mutasarrıf ve kazalarda kaymakamların olmadığını, vekâletle idare edildiğini vekillerin nüfuzunun ise ahali arasında ki ihtilafı gidermeye kâfi gelmediğini bunun için zaman kaybetmeyerek bir merci teşkil edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.²⁰

Dursun Bey sansür uygulanması hakkında da bir takrir vermiştir. İşleri olanlar tarafından resmi makamlara takdim edilecek zarfa konmuş maruzatın sansür edilmemesi gerektiğini savunmaktadır. Bu uygulamanın kaldırılmasının, birçok gerçekleri ve haklı şikâyetleri ortaya çıkaracağını düşünmektedir. Bu nedenle de bu hususun dikkate alınmasını teklif etmektedir. Dursun Bey'in önergesine cevaben Dâhiliye Bakanı, milletvekillerine gelen mektuplar vesairenin hiçbir zaman sansüre tabi olmadığını şayet yapan mevkiler varsa da yapanları arayacağını ve cezalandıracağını belirtir.²¹ Dursun Bey bu yaklaşımıyla, halkın şikâyetlerini engelleyecek nitelikteki sansür uygulamalarının, bazen yanlışlıkları ve haksız uygulamaların devamına yol açabilecek bir olumsuzluk yarattığı iddiasındadır.

18 TBMMZC, C.10, Devre I, İctima Senesi II, s.262,263,264.

19 TBMMZC, C.16, Devre I, İctima Senesi II, s.133.

20 TBMMZC, C.1, Devre I, İctima Senesi I, s.78.

21 TBMMZC, C.10, Devre I, İctima Senesi II, s.131, 134.

2.2 Maliye

Muvazene Maliye Encümeninin, sekiz milyon liralık İkinci Avans kanunu teklifine Dursun Bey taraftar değildir. Teklifte, iki aylık bir bütçe için on milyon **lira istendiğini**, oysa vergi ile mükellef olan vilayetler göz önüne getirilecek olursa, bunların bir kısmının istila ve göçler dolayısıyla yardıma muhtaç durumda olduklarını izah etmektedir. Bu durumdaki vilayetlere Konya, Ankara ve Sivas'ı örnek göstererek; bu şehirlerin bir kısmının tahrip olduğunu, bunlardan vergi alınamayacağını ifade etmektedir. Geriye kalan üç dört vilayetinde nüfusunun çoğunluğunun silâh altında bulunduğunu, bunların ailelerinin de bütçeye yük olduğunu belirtmektedir. Ayrıca kanun teklifinin üçüncü maddesine de atıfta bulunan Dursun Bey, milletin genel bütçesi malum iken kadrolar genişletilerek ve yeniletilerek birçok memuriyet teşkilatı meydana getirilmesini eleştirmektedir.²²

Avans Kanunu'nun birinci maddesinin²³ müzakeresi esnasında söz alan Dursun Bey, İstanbul ile ilgili düşüncelerini açıkça ortaya koyarak "İstanbul artık bizim için merkezi hükümet olamaz. Anadolu'nun şehirlerinden birisini uygun bularak ve ona göre idaremizi tesis ediniz, yoksa bu gürültüler beyhudedir. Dağıtalım gidelim." demiştir.²⁴ Dursun Bey'in bu ifadeleri, Amasya Mülakatından sonra ortaya konan "Anadolu artık İstanbul'a tabi değil, hâkim durumdadır" şeklindeki bir görüşün yansıması olarak görülebilir.

Dursun Bey, 9 Aralık 1922 tarihli Avans Kanunu'nun birinci maddesinde yer alan "İstanbul Vilayetiyle vekâletlere bağlı müesseseler ve kıtaatta bilfiil hizmette olan memurin, emekli, azledilmiş ve dul ve yetimlerin maaşlarının tam olarak verilmesi" hususuna karşı çıkmaktadır. Ona göre bu madde meselesi değil kadro meselesidir. Aylardan beri kadro tespit edilmeyerek belirsiz vaziyetler içerisinde avanslar verilmesini doğru bulmamaktadır. Belki de lüzumsuz sarfiyata meydan verilmiş olunacağına dikkat çekmektedir. Eğer şefkat hissiyle, merhametle hareket edilecek olunursa; üç seneden beri varını yoğunu, bütün mevcudiyetini feda eden, kanı pahasına Anadolu'yu geri alan

22 TBMMZC, C.9, Devre I, İçtima Senesi II, s.191,196.

23 Bu maddede, İstanbul vilayetiyle müesseseler ve diğer dairelerin TBMM idaresine geçtikten sonra tahakkuk eden maaş ve masrafı karşılığı olarak üç milyon liranın avans olarak verilmesi teklif edilmektedir.

24 TBMMZC, C.25, Devre I, İçtima Senesi III, s.227,230.

ahaliye merhamet edilmesi gerektiği inancındadır.²⁵

Yine aynı Avans Kanunu'na ilave kanun teklifinin ikinci maddesinde yer alan; "İstanbul'da açıkta kalan erkân, ümera ve zabitan ile memurin ve askeriye mensuplarından emekliye sevk edilemeyen ve Müdafaa-i Milliye Vekâleti'nce hizmete alınması uygun olduğuna karar verilenlere üçte bir maaş ve üçte bir ödenek verilmesi" hususuna Dursun Bey sıcak bakmamaktadır. İstanbul dışında işgal altında bulunan diğer bölgelerde kalmış olan zabitan da olduğuna, onların vaziyetinin ne olacağına dair maddede açık bir ibare yer almadığına dikkat çekmektedir. Ayrıca İstanbul'da bulunanların özellikle küçük rütbeli zabitan olmadığını, halk hükümeti teşkil edildiğini ilan ettiğimiz bu noktada, amirallere, yüksek rütbeli paşalara ihtiyaç olmadığını belirtmektedir. Ona göre bir devlet dâhili ve harici harbe karşı bir seferberlik ilan ederse, kendi idaresi dâhilinde bulunan zabitan, durum gereği olarak davete uymaya mecburdur. Buna uymayanların Hiyanet-i Vataniye Kanunu gereğince suçlu olduklarını düşünmektedir. Vaktiyle savaş esnasında jandarmalara maaş veremezken, şimdi sayıları da oldukça fazla olan bu kişilere maaş verilmesini uygun bulmamaktadır. Çünkü ona göre asker harp içindir. Bunların kadro dâhiline alınmasının üç senelik mücadelenin heder olmasına sebep olacağı inancındadır.²⁶

Dursun Bey, İstanbul'un maaş ve masrafları için dört buçuk milyon liralık avans verilmesine dair kanun teklifine sıcak bakmamaktadır. İstanbul için verilecek dört küsur milyon liralık bütçenin orada lüzumsuz yerlere sarf edilebileceğini İstanbul'un öteden beri gereksiz harcamaların merkezi olduğunu belirtmektedir. Ona göre bütün vekâletler kendilerine ne kadar avans lazım ise ayrı ayrı istemeli, gerekçesini beyan etmeli ve gerekçesi görüldükten sonra bu avansı meclis vermelidir.²⁷

1923 senesi bütçenin tasdikine kadar üç ay için otuz küsur milyon liralık avans verilmesine dair kanun layihasına Dursun Bey karşı çıkmaktadır. Ona göre otuz milyonluk bütçeyi düşünmeksizin tasdik ederlerse, 1923 yılı bütçesi uzun süre hazırlanmayacaktır. Avans Kanununun içinde bulunan bir iki kat vergiyi toptan reddetmek suretiyle hükümeti avans istememeye ve bütçeyi zamanın da getirmeye mecbur edeceklerini düşünmektedir. Üstelik bu paranın 1922 senesi borçlarına mı verileceğinin, yoksa 1923 senesinde mi sarf

25 TBMMZC, C.26, Devre I, İçtima Senesi III, s.251,269,270.

26 TBMMZC, C.26, Devre I, İçtima Senesi III, s.251,278,279.

27 TBMMZC, C.27, Devre I, İçtima Senesi III, s.283,291-292.

birkaç noktaya temas ederek devam etmiştir. Bedeli nakdi alınması konusunda ısrar ettiklerini ancak sonuç alamadıklarını, bunun da birçok suiistimallerin önünü açtığını savunmaktadır. Bedeli nakdi vereceklerin paralarını verdiklerini ve bu paraların gayri meşru yerlere gittiğini iddia etmektedir. Ayrıca askerlik konusunda aşırı israfta bulunulduğunu, bu masrafın azaltılması için sırf cepheye kuvvet verilmesini ve cephenin arkasını hafifletilmesini önermektedir. Ona göre gelir meselesi asayiş meselesidir. Dursun Bey milletin kendilerinden saadet ve emniyet beklediğini ancak seçim bölgesinde gezerken ne yazık ki milletin günden güne itimadını kaybetmeye başladığı izlenimini edindiğini anlatmaktadır. Müspet bir şekilde açık bir programla yürünmesi gerektiğini yine karanlık yollardan yürünecek olunursa kısa bir süre sonra tekrar aynı noktaya gelineceğini inancındadır.³⁶

Müdafaa-i Milliye bütçesinin gizli celsede görüşülmesi esnasında Dursun Bey, 1922 senesi Müdafaa-i Milliye bütçesi için hükümetin 102 milyon lira isterken, Tetkik Heyetinin bunu 65 milyon liraya ve Muvazene-i Maliye Encümeninin ise 55 milyon liraya indirdiğine, aralarında önemli farkların olduğuna dikkat çekmektedir. Bu farklardan Müdafaa-i Milliye'nin masrafının ve ne kadar paraya ihtiyacı olduğunun tam olarak bilinmediği neticesini çıkarmaktadır. Müdafaa-i Milliye bütçesinde birçok israfın olduğunu, bütçe müfredatı üzerinde derinlemesine incelemeler yapılmasını ve israf kaynaklarının kurutulmasını önermektedir. Cephe gerisine sarf edilen paradan ve erzaktan dolayı orduya mühim miktarda yardım yapılmamasını eleştirmektedir. Ordunun nakliyatının da bir usule bağlanmadığını ve cepheye gönderilen erzakın tamamının israf edildiğini, bunların bazılarının cepheye dahi ulaşmadığını belirtmektedir. Bununda nakliyatta birçok usulsüzlük ve suiistimal olduğunu gösterdiğini ifade etmektedir. Dursun Bey, nakliyatla ilgili eleştirilerine seçim bölgesinden verdiği bir örnek ile devam etmiştir. Sakarya savaşı sırasında köylerden milletin elinden nakil vasıtalarının zorla alındığını, Çorum'dan binlerce araba çoluk çocuk ellerinde getirilenlerin o ateş ve güneş içerisinde alanda bekletildiklerini bunları toplayanların belli olmadığı gibi ne götüreceklerinin de bilinmediğini dile getirmiştir.³⁷

2.3 Askerlik

Dursun Bey, koca ve oğul veya biraderlerinin askerlikten firarından dolayı

36 TBMMGCZ, C.3, Devre I, İçtima Senesi III, s.250-251.

37 TBMMGCZ, C.3, Devre I, İçtima Senesi III, s.528,529,531,533.

uzaklaştırılan ailelerin affına dair kanun layihasına olumlu bakmaktadır. Dursun Bey'e göre sürülenleri yalnız affetmek ve tehcir edilmiş olan kadın ve çocukların yerlerine gönderilmeleri bu durumu telafi etmeyecektir. Bunun için her yerde bir komisyon kurulmasını ve bu komisyonun kendi memleketlerinde bu gibi aileler varsa tahkik ederek fezlekesini yapması gerektiğini söyleyerek bu gibi gayri kanuni harekâtı yapanlar kimlerse haklarında takibat-ı adliye de bulunulması gerektiği düşüncesindedir. Ahz-ı Asker Kanunu ıslah edilmedikçe de bu gibi durumların yaşanacağını iddia etmektedir. Askerlik yükünün tamamının fakir köylülerin üzerine yüklendiğini bu meseleyi dikkate alarak ıslah çarelerine bakılmasını Meclisten istemiştir.³⁸ Dursun Bey'in, asker firarlarından ötürü ailelerin cezalandırılmaması konusundaki bu görüşleri, onun suçun ve cezanın ferdi olması gerekliliği hususundaki bakış açısını göstermektedir. Ayrıca, Ahz-ı Asker Kanunu'nun uygulanma biçimindeki adaletsizliklere de dikkat çekerek, bu konuda daha adil bir düzenlemeye gidilmesini istediği görülmektedir.

Dursun Bey, seferberlik müddetince sınırlı olmak üzere hidematı fiiliye, ihtiyatiye ve müstahfıza efradından bedeli nakdi alınmasına dair kanun layihasına olumlu bakmaktadır. Ona göre hükümet bu kanun teklifiyle askere olduğu kadar paraya da ihtiyacı bulunduğunu bildirmektedir. Askere alınacakların sefaletinin ve sefalet dolayısıyla vefatların önüne geçilmeye çalışılmasının gerektiği görüşündedir. Özellikle o günkü muharebelerin ve askerliğin sarfiyat ve para meselesi olduğunu ifade etmektedir. Kendisinin de istisnasız herkesin askere alınmasını arzu ettiğini fakat ne yazık ki mebusların müstesna olduğunu, müstesna memuriyetlerin olduğunu bunu kabul ettikten sonra bedeli nakdiyi kabul etmemek için bir sebep bulunmadığını belirtmektedir. Çiftçi nasıl bir memleketin müdafaasına tarlasını sürerek yardım ediyorsa cephede düşmana silah atan askerin de aynı derecede vatani vazifesini yaptığını bu nedenle de istisnasız bedeli nakdinin kabul edilmesi taraftarıdır. Ayrıca Hristiyan dan alındığı gibi İslam dan da alınması gerektiğini yirminci asır medeniyetinde bir devletin tebaasının bir kısmına başka diğer bir kısmına başka davranmasını eleştirmektedir.³⁹ Dursun Bey'in bu görüşleri; onun toplumu katmanlara ayıran seçkin bir tarzda değil, eşitlik esasına dayalı bir vatandaşlık çerçevesinde değerlendirdiğini göstermektedir. Bu yüzden seçilmiş ile seçen arasında yahut da Hristiyanla Müslüman

38 TBMMZC, C.25, Devre I, İçtima Senesi III, s. 435, 439-440.

39 TBMMZC, C.5, Devre I, İçtima Senesi I, s. 148, 155, 156.

2.5 Maarif

Dursun Bey, Maarif hakkında verdiği bir soru önergesinde; Çorum İdadi Müdüriyetine Mecitözü Kaymakamlığı'ndan azledilmiş Hasan Bey'in tayin edildiğini, böylelikle muallimlerin haklarının ihlal edildiği gibi, Maarif Müsteşarlığı'na da zabıtlıktan emekli Kazım Nami adında bir kişinin getirildiğini, bu kişilerden daha ehliyetli ve maarife mensup kimselerin neden tayin edilmediğini sormuştur. Maarif Vekili Dr. Rıza Nur Bey bu soru önergesine cevabında; bu kişilerin muallimlik yapmış olduklarından bahisle, muallimlik kadrolarının boş ve ehil olmayan pek çok kişi bu görevi yaparken, mekteb-i ali mezunu kişilerin alınmaması için bir sebep olmadığını belirtmiştir. Dr. Rıza Nur Bey, konuşmasına devam ederek bu kez Dursun Bey'in üzerine gitmiş, kendisinin maiyetindeki bir memur tarafından sorgulanmayı kabul etmeyeceğini söylemiştir. Dursun Bey bu sözler üzerine maarif mesleğinin eskiden beri diğer mesleklerde ne kadar ilerleyememiş, çıkarılmış ve emekliye ayrılmış kimseler varsa onlara açık tutulduğunu bu mesleğe düzgün bir hal verilmezse eğitim ve öğretimde kesinlikle ilerleme beklenilmemesini vurgulamıştır. Ona göre terfi hakkı Darülmuaallim-i Aliye'den yetişmiş sekiz on seneden beri sekiz yüz kuruş maaşla muallimlik edenlerin olmalıdır.⁴⁵

Dursun Bey'in daha sonra verdiği Maarif Vekili Dr. Rıza Nur hakkındaki şikâyeti içeren önerge olayın bu tartışmalarla kalmadığını göstermektedir. Maarif Vekili Dr. Rıza Nur, Dursun Bey'i muallimlik görevinden almıştır. Dursun Bey'in vermiş olduğu önergede, görevden alınmasına sebep olarak kendisinin güya yabancı dil bilmediğinin, talebenin kendisinden yeterince yararlanamadığının gösterildiğini; oysaki Arap ve Fars lisanlarına tam olarak vakıf olduğunu, Fransızca lisanına da ilim ve sanat tercüme edecek kadar yatkın olduğunu belirterek, görevinden haksız yere alındığını izah etmeye çalışmıştır. Dursun Bey, hissiyatına yenilerek bu şekilde hareket eden Maarif Vekili'nin, millet hesabına ve siyasetimize daha büyük zararlar verebileceği görüşündedir. Maarif Vekaleti ve Dr. Rıza Nur Bey'in şahsiyle yaşanan bu olumsuzluklara rağmen Dursun Bey daha sonra önergesini geri almaya karar vererek; kendisine ait olanı terk ettiğini ancak resmi muamelelerde hissi bir surette menfaat üzerine hareket edildiğinin dikkate alınmasını istemiştir.⁴⁶

45 TBMMZC, C.3, Devre I, İçtima Senesi I, s.12,13,14.

46 TBMMZC, C.4, Devre I, İçtima Senesi I, s.80,81.

Maarif Vekaleti'nin ortaya koyduğu uygulamalara yönelik Dursun Bey'in bir diğer tavrı da, Ankara Sultanisi muallimlerinden istifa edenler hakkında verdiği gensoru önergesidir. Gensoru önergesinde, Ankara Sultanisi muallimlerinden beş-on zatın ne yazık ki istifaya mecbur kaldıklarını, bu suretle memleketin irfanına hizmet eden bu gibi kişilerin çekilmesi ile meydana gelen boşluğun doldurulamayacağını dile getirmiştir. Bu durumun halkın düşüncesi üzerinde de kötü etki yapacağından, vekâlet tarafından konunun açıklanmasını istemiştir. Ancak önerge oylanarak reddedilmiştir.⁴⁷

Tedrisat-ı İbtidaiye vergi kanunu hakkında söz alan Dursun Bey memleketin pek çok yerinde mektep bulunmadığını bu seneler içerisinde açmanın da imkan dahilinde olmadığını belirtmiştir. Dursun Bey terbiye-i ibtidaiye meselesinin esastan programla halledilmesi gerektiğini böyle basit ve sade kanunlarla vergi meselesini halletmekle maarif ve tedrisat meselesinin halledilmiş olunmayacağı eleştirisinde bulundu. Tedrisat-ı İbtidaiye meselesini daha genel düşünmek ve tatbik olunabilecek özel bir şekil vermek gerektiğini düşünmektedir. Maarif Vekâleti'nin, Anadolu'nun 3-4 yerinde iyi eğitim verebilecek Darülmualimin açmak suretiyle, buralarda yetiştireceği imam ve muallimleri atayarak bu sorunu çözebileceğini savunmuştur.⁴⁸ Dursun Bey bu görüşleriyle, eğitim sisteminin vergi yoluyla değil, kalite artırımı yoluyla daha verimli bir hale getirilebileceğini ortaya koymaktadır.

2.6 Dış Politika

Dursun Bey'in hilafet yanlısı olduğu tahmin edilmektedir. Lozan Sulh Konferansına gönderilecek olan mebuslardan seçilmiş kişiler ile ilgili İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti tezkeresi hakkında yaptığı konuşmaya bakıldığında, bu durum açık bir şekilde kendini göstermektedir. Dursun Bey, gönderilecek Heyeti Murahhasa'nın Türkiye Hükûmeti'nin hukukuyla birlikte hilafetin hukukunu da konferansta müdafaa edeceğini belirterek, hilafete karşı olanların Heyeti Murahhasa da aza olarak konferansa katılmalarının doğru olmayacağını dile getirmiştir.⁴⁹

Lozan Konferansındaki sulh teklifi üzerine müzakereler esnasında Dursun Bey bir soru önergesi vermiştir. Önergede, İstanbul Hristiyanlarının

⁴⁷ TBMMZC, C.3, Devre I, İçtima Senesi I, s.469.

⁴⁸ TBMMZC, C.28, Devre I, İçtima Senesi IV, s.393,410-411.

⁴⁹ TBMMZC, C.24, Devre I, İçtima Senesi III, s.334,335.

mübadele kapsamı dışında tutulmalarının nedeni ile İstanbul'un mübadele edilerek Anadolu Hristiyanlarının yerlerinde bırakılması hususunun münakaşa edilip edilmediği sorulmaktadır. İsmet Paşa İstanbul Hristiyanlarının mübadele edilmemesinin sebebinin bütün müttefiklerin ısrar etmelerinden kaynaklandığını diğer meselenin ise münakaşa edilmediğini izah eder.⁵⁰

SONUÇ

Sivas Kongresi'ne Çorum'u temsilen katılmış olan Dursun Bey, Dr. Atıf Bey'in istifasıyla boşalan Çorum milletvekilliği görevine getirilerek I. dönem meclis faaliyetlerine iştirak etmiştir. Mecliste Milli Eğitim, İrşad, Sağlık komisyonlarında çalışmış, Bayındırlık Komisyonu Kâtipliği ve İrşad Komisyonu Sözcülüğü yapmıştır.

I. dönem sonrasında milletvekilliği sona eren Dursun Bey'in konuşmalarına genel olarak bakıldığında muhalif bir tavır sergilediği açıkça görülmektedir. Dikkati çeken bir diğer husus ise konuşmaları esnasında konu ile ilgili seçim bölgesi olan Çorum'dan örnekler vermesidir. Konuşmalarından birinde Çorum'daki köylerin durumlarını anlatarak, Ziraat Nezareti kurulmadan önce ziraatın bundan daha iyi olduğu görüşünü savunmuştur. Diğer konuşmalarında ise cepheden kaçmış olan askerler İstiklal Mahkemelerine verilirken Çorum bölgesinde de faaliyette bulunan Katil İlyas gibi haydutların affedilmesini eleştirmiş, Osmanlık Ahzı Asker Şubesindeki rüşvet meselesinden ötürü müebbet ceza verilemeyeceğini belirtmiştir. Seçim bölgesinin sorunları ile yakından ilgilenen Dursun Bey, Çorum'dan iane toplanması ile ilgili Dahiliye Vekâleti'ne sual önergesi vermiştir.

Birçok konuda eleştirel bir üslup takınan Dursun Bey, hükümetin yanlış uygulamaları sonucunda ülkede asayişsizliğin baş gösterdiğini ve mali alanda yapılan savurganlıklar neticesinde hazinenin iflas ettiği iddialarını sıklıkla dile getirmiştir. Dursun Bey ayrıca bir eğitimcidir ve gerek mecliste bulunduğu süre içerisinde kısa bir dönem, gerekse meclis hayatından sonra öğretmenlik görevini sürdürmüştür. Eğitimle ilgili sorunları ve çözüm önerilerini meclis gündemine getirdiği görülmektedir. Bu alanda da Çorum'un haklarını savunan Dursun Bey, Çorum'a muallimlikle alakası olmayan kişilerin atanmasını eleştirmiş, bu konuda bir sual önergesi vermiştir.

50 TBMMGCZC, C.4, Devre I, İçtima Senesi III, s.80.

Bu önergenin ardından Dursun Bey'in, Maarif Vekili Rıza Nur Bey ile keskin bir fikir ayrılığına düştüğü ve bu yüzden sorunlar yaşadığı görülmektedir.

Sonuç olarak Milli Mücadeleyi başarıya ulaştıran ilk mecliste Çorum milletvekili olarak yer alan Dursun Bey, kendi görüşleri çerçevesinde meclisin yürüttüğü faaliyetlere katkıda bulunduğu ve seçim bölgesini iyi bir şekilde temsil ettiği söylenilebilir.

OSMANLI DÖNEMİ ÇORUM'DA AİLENİN DEMOGRAFİK YAPISI

Ömer Demirel¹

Tarihi Demografi çalışmaları Osmanlı Tarihi'nin vazgeçilemeyen alanlarından belki de ilkidir. Ö.L.Barkan, F.Brodel, S.Faroqhi, M.A.Cook, K.Karpat ve R.C.Jennings gibi çok sayıda araştırmacı bu konuda metodik veya pratiğe yönelik araştırmalar yapmışlar.² Bilhassa klasik Osmanlı dönemine ait tahrir defterleri başta olmak üzere muhtelif kaynaklara dayanarak Osmanlı nüfusuna dair önemli çalışmalar yayınlamışlardır. Çorum'a dair konuyla ilgili ilk akla gelen araştırmacı ise şüphesiz S. Faroqhi'nin çalışmasıdır.³

Ancak tüm bu çalışmalar Osmanlı Ailesinin demografik yapısını yeterince tanımlayabilecek nitelikte değildir. Yine Osmanlı Ailesini konu edinen çalışmalar da, konuyu demografik açıdan ele almaktan ziyade, evlenme, nikâh, boşanma gibi konulara öncelikle yer vermişlerdir. Bu sebeple başta Osmanlı ailesini meydana getiren fertlerin sayısı hakkında, bilhassa eş ve evlat

1 Prof. Dr. Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü-SİVAS demirel@cumhuriyet.edu.tr

2 Ö.L.Barkan, "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri(1545-1659)" I, *Belgeler*, III(1966), Ankara 1968; F.Brodel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, I-II, Çev. M.A.Kılıçbay, İstanbul 1989-90; M.A.Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1620*, London 1972; R.C.Jennings, "Urban Population in Anatolia in The Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya Trabzon and Erzurum" *International Journal of Middle East Studies*, VII(1976); Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristic*, Madison 1985; Alan Düben-Cem Behar, *İstanbul Households, Marriage, Family, and Fertility 1880-1940*, Cambridge 1991; Bilhassa son dönemlerde nüfus defterleri, nüfus jurnalleri, esas defterleri, vukûat defterleri, temettuat defterleri ve salnameler de nüfus hakkında teferruatlı bilgi vermektedir.

3 Suraiya Faroqhi, "Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatine Kadar Çorum", *Çorum Tarihi 100. Yıl Kutlama, 5.Hitit Festival Komitesi*, s.81-115; Şerif KORKMAZ, *Çorum'un İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Tanzimat-II. Meşrutiyet)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2003; İlhan Şahin, "Çorum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, VIII, İstanbul 1993, s. 376; Mehmet Esat Sarıcioğlu, XIX.Yüzyıl Sonunda Kırşehir ve Çorum'da Ailenin Sosyo-Ekonomik Durumu, [www.os ar.com/modules.php?name=Encyclopedia&op=content&tid=501956-85k](http://www.osar.com/modules.php?name=Encyclopedia&op=content&tid=501956-85k)

Esnafı'ndan İbrahim bin Ahmet gelmektedir.⁸ Aynı tereke gurubu içerisinde 1115 kuruş ile en düşük mal varlığının sahibi Süleyman b. Abdullah'tır.⁹ Mal varlıklarının dağılımlarına belirlenen kategorilere göre bakıldığında, gayr-ı müslimlerin 5.000-10.000 kuruş, Müslimlerin ise 0-5000 ile 10.000-50.000 kuruş arasında yoğunlaştığı görülüyor.¹⁰

TABLO 2

AİLELERİN ZENGİNLİK DURUMU (Kuruş)				
	Adet	%	Müslim	G.Müslim
0-5000	17	30.3	16	1
5001-10000	18	32.1	15	3
10001-50000	16	28.5	16	-
50000'den fazla	5	8.9	5	-
TOPLAM	56		52	4

Meslekler arasında ise, Bezzaz, Tüccar ve Debbağ esnafı zenginlik açısından birbirini takip etmektedir. Denilebilir ki, Çorum halkı içerisinde en zengin olan gurup Bezzaz esnafıdır. Bunun en önemli sebebi şehirdeki evlerde çok sayıda dokuma tezgâhının bulunması ve bu alanda ticaretin yoğunlaşmış olduğudur. Burada asıl cevaplanması gereken soru, mal varlıklarının veya zenginliğin demografik yapıyla bir ilişkinin olup olmadığıdır? Bir başka açıdan eş ve evlad sayılarıyla fakirlik veya zenginlik ilişkisinin varsa ortaya çıkarılmasıdır.

EŞ SAYILARI

Evlilik bütün toplumlarda görülen çok eski bir olgudur. Bazı toplumlarda tek eşle evlilik görülürken, bazılarında ise birden fazla eşle evlilikler söz

8 Bkz. Milli Kütüphane Eski Yazmalar Bölümü, Çorum Şer'îye Sicili, 6., s.45-47; ÇŞS, 3, s.113-114.

9 Bkz. TabloII; ÇŞS. 6, s.78.

10 Bkz. Tablo II.

konusudur. İslam dini, bu hususta bir sınırlama getirmek suretiyle şartlı olarak, ancak aynı anda dört kadınla(eşle) evliliğe müsaade etmiştir.¹¹ Böylece tarihten günümüze çeşitli Müslüman toplumlarda dört kadınla aynı anda evlilik yapıla gelmiştir. Osmanlı tarihi boyunca da toplum içinde bu durum geçerliliğini sürdürmüştür. Ancak bu hususun gerek Osmanlı toplumunda ve gerekse Çorum şehrinde ne oranda gerçekleştiği veya ne oranda yaygın olduğu sorusunun öncelikle cevap bulması gerekmektedir.

Mevcut kanaatin aksine, Osmanlı geneliyle ilgili daha önce yapılan araştırmalar birden fazla evliliğin pek de yaygın olmadığını arşiv belgelerine dayanarak göstermiş, seyahatname türü kaynaklar da bunu doğrulamıştır.¹² Yaptığımız bu araştırmada da, Çorum'a ait tahliline çalıştığımız 56 tereke kaydı içerisinde 55 evli ve 1'i ise bekârdır. Buradaki evli, dul ve bekâr ayırımında, öncelikle zevcesi ve zevci olan evli, çocuğu olan dul, çocuk, zevce veya zevci olmayanı ise bekâr olarak kabul ettik.¹³ Terekelerdeki 52 müslümandan 4'ü iki evli(%7,6), 48'i ise bir eşle(%92,3) evlidir.¹⁴ Çorum için tespit edilen % 7,6'lık oran, Osmanlı geneliyle ilgili çalışmalarda % 10'luk orana göre düşük bir sonuçtur.¹⁵

11 Kur'an, Nisa Suresi, IV/3; Ayrıca bkz. Said Öztürk, " Osmanlı Toplumunda Çok Eşliliğin Yeri", *Osmanlı* C.5, Ankara 1999, s.407-411; Abdurrahman Kurt, " Osmanlı'da Poligami", *Osmanlı* C.5, Ankara 1999, s.397-406; A.Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi(1839-1876)*, Bursa 1998; Hayri Erten, *Konya Şer'iye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı(XVIII.Y.Y.İlk Yarısı)*, Ankara 2001.

12 Ö.Demirel, "Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı"; İlber Ortaylı " Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları* I,(1980),s.33-40; Ömer Demirel vd. , " Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı"; Ö.L.Barkan, "Askeri Kassam",s.14; Klaus Liebe Harkort, *Butrage Zur Sozialen und Wirtschaftlichen Lage Bursa sam Anfangdes 16. Jahrhunderts*, Hamburg 1970, s.303.

13 Tereke kayıtları ölüm anındaki ailenin fotoğrafını çekmektedir. Bkz. Tablo III; Aynı usul için bkz. Ö.L.Barkan "Askeri Kassam Defteri"

14 Çorumla ilgili Şerif Korkmaz şehir merkezi için % 9,4 olarak tespit etmiştir. Bu çalışmada tereke sayısının fazla kullanılmış olması güvenilirliğini artırmaktadır. Bkz. Şerif Korkmaz, *Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 210; Ayrıca Mehmet Esat Sarıcioğlu'nun çalışmasında da % 94'ü tek eşle evli olduğu tespiti yapılmıştır. çalışmaların birbirine bu derece yakın olması tesadüfi olmaması gerekir. Zira her üç çalışmanın da kaynağı tereke kayıtlarıdır.Bkz. Mehmet Esat Sarıcioğlu, XIX.Yüzyıl Sonunda Kırşehir ve Çorum'da Ailenin Sosyo-Ekonomik Durumu, www.os-ar.com/modules.php?name=Encyclopedia&op=content&tid=501956-85k

15 Ömer Demirel vd., " Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı"; Osmanlı şehirleriyle ilgili ayrı ayrı yapılan çalışmalarda %5 ile %12 arasında değişen sonuçlar tespit edilmiştir.

TABLO 3

EŞ SAYILARI VE VARİSLER		
		Müslim
		Gayrı Müslim
Çocuklar		218
Eş	1	48
Sayısı	2	4
	3	-
	4	-
Anne		4
Baba		1
Bekar		-
Diğerleri		16
Toplam		295
		Genel Toplam: 319

Osmanlı geneli için birden fazla kadınla evliliğin görünürdeki en önemli sebebi, çocuk sahibi olma isteği ile erkek çocuk sahibi olma arzusudur. Çorumla ilgili belgelerde ise böylesi bir sebebin bulunmadığı, aksine iki kadınla evli olanların erkek ve kız çocuklarının sayı itibarıyla fazla ve genellikle de yaş itibarıyla büyük(kebir) oldukları görülüyor. Çorum'da aile başına düşen çocuk sayısının oldukça yüksek olması, muhtemelen birden fazla eşle evlenme ihtiyacını büyük oranda ortadan kaldırmış olmalıdır. Dolayısıyla Çorum'daki birden fazla eşle evliliğin sebeplerini, Osmanlı geneliyle ilgili belirtilen sık rastlanan sebeplerin dışında daha çok şahsi tercihlerde aramak daha doğru olabilir.¹⁶

Birden fazla kadınla evli olanların zenginlik durumları da biri hariç(Küçük Ebu Bekir'in 78.806 Kuruş) 5 bin-10 bin kuruş kategorisinde yani normalin altındadır. Sadece Küçük Ebu Bekir üst dilimde yani 50 binin üzerinde bir zenginliğe sahiptir. Mesleki özelliklerine bakıldığında ise, sadece birinin askeri yani berat sahibi diğerlerinin ise belirleyici bir vasfı yoktur. Osmanlı toplumunun bütün kesimlerinde birden fazla eşle evlenme hadisesi Çorum halkı içerisinde de farklı oranlarda da olsa gerçekleşmiştir. Zenginlik veya

¹⁶ Birden fazla kadınla evliliğin çok farklı sebepleriyle ilgili bkz. Abdurrahman Kurt, "Osmanlı'da Poligami".

mesleki özelliklerin bu hususta etkili olduğunu söylemek oldukça zor görünüyor.¹⁷

ÇOCUK SAYISI VE AİLE NÜFUSU

Aileyi meydana getiren unsurlardan bir diğeri de çocuklardır. Çocuk edinme arzusu neslin devamını sağlamasının yanı sıra, ailenin huzur ve mutluluğunu sağlayan önemli bir parçasını da oluşturur. Ayrıca çocuk sayısı aileyi, kabileyi ve o toplumu ilgilendiren önemli konulardan birisidir. Zira henüz üretimin basit el aletleri ile sabana dayandığı, askeri gücün de öncelikle insan unsurunu esas aldığı bir dönem olduğu da gözden kaçırılmamalıdır.

Osmanlı aile nüfusu ve çocuk sayısı hakkında kaynaklar tam olarak problemleri çözecek zenginlik ve netlikte değildir. Ancak bu konuda belki de en yeterli bilgi kaynağı durumunda olan belgeler, yine bu çalışmanın ana kaynağını teşkil eden tereke kayıtlarıdır. Araştırmamıza temel olan sicil kayıtlarındaki 56 tereke sahibinden üçü çocuksuz olmak üzere(birisi bekâr) toplam 233 çocuk belirlenmiştir.¹⁸ Bu rakama hamile kadınların doğacak çocukları dahi erkek çocuk olabilmeye ihtimalleri de düşünülerek kaydedilmişlerdir.

Buna göre 1 çocuklu üç aile, 2 çocuklu sekiz aile, 3 çocuklu dokuz aile, 4 çocuklu yedi aile, 5 çocuklu sekiz aile, 6 çocuklu sekiz aile, 7 çocuklu beş, 8 çocuklu iki ve 9 çocuklu bir ve nihayet en fazla çocuk sahibi olan 1 ailenin 11 çocuğu bulunmaktadır.¹⁹ Toplam 233 çocuktan 218'i Müslim ve 15'i g.müslim ailelerindir. İki, üç, beş ve altı çocuklu aile sayıları en yüksek olanlardır.

Aile başına düşen çocuk sayısı 4'2 dir. Şerif Korkmaz'ın çalışmasında da 3,3 ortalaması söz konusudur.²⁰ Osmanlı geneliyle ilgili yapılan çalışmalarda ortalamanın(2.33) oldukça üzerinde görünmektedir. Yine Ankara için yapılan bir çalışmada, Müslim aileler için 2.4 ve g.müslim aileler için 2.7 çocuk

17 Rakamlarla bu husus çok net belirlenebildiği gibi arşiv belgelerindeki örneklerde de çarpıcı bir şekilde görülebilmektedir. Ankara Şer'iye sicillerinde tespit ettiğimiz dörder kadınla evli iki farklı örnekte; Ayaşlı Elhac Halil ve Elhac Enes'in mal varlıkları biri oldukça düşük, diğeri ise oldukça vasat bir durumdadır.(131 kuruş ile 1279 kuruş).Bkz. Ömer Demirel-Adnan Gürbüz vd "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı".

18 Bkz. Tablo IV.

19 Bkz. Tablo IV.

20 Şerif Korkmaz, *Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s.212.

ortalaması tespit edilmiştir.²¹ Aile başına en yüksek çocuk sayısı Ankara ve Çorum için de 11(7'si kız 4'ü erkek) olarak belirlenmiştir. Yine Edirne şehrinde kaynaklara geçen en yüksek rakam 12 olarak tespit edilmiştir.²²

Çocukları cinsiyet itibariyle ayrıma tabi tuttuğumuzda 114'ü erkek, 119'u ise kız çocuğudur. Oran itibariyle de %49'u erkek, %51'kızdır. Osmanlı geneli için yapılan araştırmada da, %49(erkek), % 51(kız) lik oran aynen korunmaktadır.²³ İlginç bir netice de Ankara için yapılan çalışmada da aynı oranların tespit edilmiş olmasıdır.²⁴ Çocuklarla ilgili kaynaklarda yer alan bir başka vasıf kebir ve sagîr olmalarıdır. Büyük bir ihtimalle, buluşa ermiş olanlar reşit yani büyük kabul edilmiş ve kebir olarak tanımlanmıştır. Yine belgelerde buluşa ermemiş olanlar ise küçük yani sagîr olarak kaydedilmişlerdir. Buna göre toplam 233(Biri henüz doğmamış) çocuğun 127 kebir ve 105 sagîr, oran itibariyle %54,7'si büyük, % 45,2 si ise küçük çocuklardan oluşmuştur. Bilhassa miras taksimi sırasında küçük çocuklar için vasi tayini söz konusu olmakta ve yakınlarından biri mahkeme tarafından mirastan isabet eden malının korunması için vasi olarak tayin edilmektedir.²⁵

Mirasa konu olması sebebiyle terekelerde eş ve evlat haricinde yer alan varisler de yine aile nüfusu içerisinde sayılmaktadır. Bilhassa ebeveynler ilk sırada yer alır. Büyük baba veya büyükanne gibi mirasa konu olan ebeveynlerini(le aynı çatı altında oturup oturmadıkları kesin olarak tespit edilmesi zor görünmesine rağmen,) gerek dini bir vecibe gerekse köklü

21 Ömer Demirel, "Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı"; Konya'da 2,8 ortalama için bkz. Hayri Erten, Konya'da Aile.

22 Ö.L Barkan, "Edirne Askeri Kassam Defteri "; Ömer Demirel vd., "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı"; Ayrıca Konya'da da 12 çocuklu ailelere rastlanılmıştır. Bkz. Hayri Erten, Konya'da Aile, s.94.

23 Ömer Demirel vd. "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı"

24 Ömer Demirel, "Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı".

25 Ömer Demirel, "Tereke Defterlerine Göre Kayseri Tüccar ve Esnafı'nın Borç Alacak İlişkileri", *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirisi*, Kayseri 2003, s.139-150; Jennings R. Jennings, "Loans and Credit 17th Century Otoman Judicial Records", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 16(1973), s.168-216; Bkz. Kenan İnan, " Trabzon Şer'îye Sicillerine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Borç-Alacak İlişkileri", *İslâmiyât*, C.2, S.4, Ekim-Aralık 1999, s.91-109; Ömer Demirel, "Trabzon Tüccar ve Esnafının Mal Varlıkları ile Borç-Alacak İlişkileri(1800-1840)", *Karadeniz Tarih Sempozyumu*, 25-26 Mayıs 2005, C.I,(Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları), Trabzon 2007

geleneklerin sonucunda yanlarında bulunduran aileler de kaynaklarda yer almaktadır. Ancak hemen her tereke sahibinin bir ev maliki olması sanki ayrı evlerde yaşadıkları izlenimini de vermektedir.²⁶

TABLO 4

ÇOCUK SAYILARI				
AİLE SAYISI		ÇOCUKLARIN TOPLAMI		
Çocuk	Müslim	G.Müslim	Müslim	G.Müslim
1	3		3	
2	8		16	
3	8	1	24	3
4	7		28	
5	8		40	
6	6	2	36	12
7	5		35	
8	2		16	
9	1		9	
10	-		-	
11	1		11	
			218	15
	3 Çocuksuz	1 Bekar		
Toplam	52	4	Genel Toplam:233	

İncelenen belgeler sonucunda 56 tereke sahibinden 5'nin annesi(validesi), 1'nin babası ve kız, er-karındaşı ifadesiyle 20 kardeş ve yeğenin mirasa konu olduğu belirlenmiştir.²⁷ Hayatta olan annelerin babalara göre sayılarının fazla olması Osmanlı genelindeki sonuçlarla uygunluk göstermektedir.²⁸ Toplam olarak anne, baba, çocuklar, ebeveyn ve miras hakkından yararlanan akrabalar da dâhil olmak üzere aile başına düşen nüfus sayısı ise, ortalama 6,5 olarak hesaplanmıştır.²⁹ Bu dönemde Çorum şehir nüfusunun 8-10 bin olduğu

26 Ayrıca bkz. Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Toplumunda Aile", T.C.Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, *Sosyo-Ekonomik Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara 1992, C.I,s. 92-96. Avarız hanesi tespitine esas olan ailenin karı-koca ve çocuklardan oluşan çekirdek aile olduğunu biliyoruz. Tereke defterlerinden de miras bırakan kişinin bir eve sahip olduğunu, dolayısıyla fiilen var olan karı-koca ve çocuklardan(bazen anne-baba ilavesiyle) oluşan çekirdek aile olduğunu göstermektedir.

27 Bkz. Tablo III.

28 Ömer Demirel vd., "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı

29 Bkz. Tablo III; Ayrıca 19. Asrın sonlarıyla ilgili Çorum için benzer bir sonuç 6,97 tespit edilmiştir. Bkz Mehmet Esat Sarıcıoğlu, XIX.Yüzyıl Sonunda Kırşehir ve Çorum'da Ailenin Sosyo-Ekonomik Durumu, www.os-ar.com/modules.php?name=Encyclopedia&op=content&tid=501956-85k-

düşünüldüğünde, tahliline çalıştığımız toplam 374 kişiden oluşan bir nüfus kitlesinin oldukça yeterli bir denek gurubu olduğu söylenebilir.³⁰

Netice itibariyle, Çorum'da ailenin demografik yapısıyla ilgili tahliline çalıştığımız tereke kayıtlarından, öncelikle ailenin anne-baba ve çocuklardan meydana gelen çekirdek aile görünümünde olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Çorum'da birden fazla eşle evliliğin fazla revaçta olmadığı da yine tespit edilmiştir. Aile başına düşen çocuk sayısının ise, diğer çalışmalara göre oldukça yüksek çıkmış olması dikkat çekicidir. Ayrıca en fazla 11 çocuklu bir ailenin kaynaklara yansımış olması, Osmanlı geneliyle benzerlik içerisinde olduğunu gösterir. Aile başına ortalama düşen çocuk sayısının yüksek oranda olması, birden fazla eşle evlenme ihtiyacını muhtemelen engellemiştir. Çocukların cinsiyet dağılımında, kızların birazcık fazla olması da bu konuda yapılan diğer araştırma sonuçlarıyla şaşırtıcı bir benzerlik göstermektedir. Çocuk sayılarındaki fazlalığın, çok eşle evlilik oranını düşürdüğü tahmin edilmekle birlikte, zenginlik veya mesleki özelliğin benzer bir şekilde etkisinin olmadığı söylenebilir.

30 Bkz. Sevgi Aktüre, "19. Yüzyılda ve 20. Yüzyıl Başında Çorum", *Çorum Tarihi 100. Yıl Kutlama*, 5.Hitit Festival Komitesi, s.123-160. Çorum kenti 19.yy ortalarına kadar 8-10 bin nüfuslu bir merkezdir. Ayrıca aynı makale içinde bkz. Tablo 4.s.135.

ÇORUM İL NÜFUSUNUN SOSYO-EKONOMİK YAPISI, DEMOGRAFİK NİTELİKLERİ VE COĞRAFİ DAĞILIŞ ÖZELLİKLERİ

Cevdet YILMAZ*

Giriş

Günümüz dünyasının üzerinde çok durulan konularından birisi de nüfustur. Çünkü nüfus, bir yandan en önemli beşerî kaynak, diğer yandan ise bütün problemlerin baş sorumlusudur. Genel olarak ifade edildiğinde nüfus; belirli bir zamanda, belirli bir alanda yaşayan insan sayısı olarak tanımlanabilir. Aşağıda Çorum örneğinde ele alınacağı gibi, bir ülke, bölge ya da il düzeyinde nüfus miktarı ve onun çeşitli özelliklerinin bilinmesi bugünü anlamak ve gelecekle ilgili plânlar yapabilmek açısından son derece gereklidir. Çünkü ülke ya da bölgelerin gelişmişlik ya da geri kalmışlıkları sahip oldukları nüfusun nitelikleri ile ilgilidir. Nüfusun gelişim süreci, kırsal ve kentsel dağılışı özellikleri, eğitim ve istihdam şartları gibi hususların bilinmesi bu açıdan çok önemlidir (YILMAZ 2007).

Bu çalışmada Çorum il nüfusunun Cumhuriyet Dönemi içinde sayım yılları itibarıyla gelişim seyri, Türkiye toplam nüfusu içindeki yeri, kırsal ve kentsel dağılışı, nüfusun eğitim, sağlık, istihdam, yaş, cinsiyet, doğurganlık gibi demografik özellikleri ile sosyo-ekonomik nitelikleri ve başlıca nüfus hareketleri üzerinde durulmuştur.

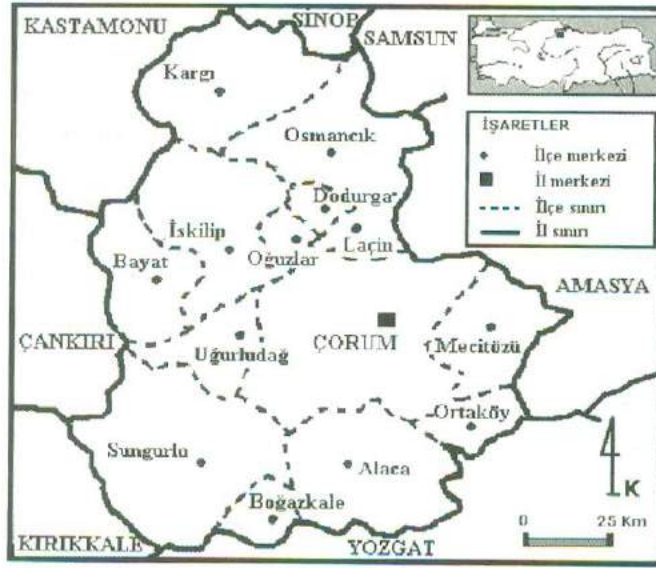
Araştırmada esas olarak T.C.Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü¹ (DİE 2002) ve Çorum Valiliği İl Sağlık Müdürlüğü² verilerinden (ETF 2007) yararlanılmıştır. 2007 yılında yapılmakta olan ve adrese dayalı nüfus tespiti olarak adlandırılan son nüfus sayımı henüz kesinlik kazanmadığı ve neticeleri resmi olarak yayınlanmadığı için, bu son sayıma ait rakamlar için basına yansıyan özet bilgilerden yararlanılmıştır.

* Doç. Dr. 19 Mayıs Üniv., Fen Ed. Fak., Coğrafya Bölümü, cyilmaz@omu.edu.tr).

- 1 Devlet İstatistik Enstitüsü'nün adı (kısaca DİE) yapılan son yasal düzenleme ile Türkiye İstatistik Kurumu (kısaca TÜİK) olarak değiştirilmiştir. Türkiye'de ilk modern sayımın yapıldığı 1927'den 2000 yılına kadar olan (2000 dâhil) sayımlar DİE tarafından yapıldığı ve yayınlandığı için kaynaklarda bu tarihlere ait veriler için DİE, sonraki tarihlerde yapılan araştırmalar için ise TÜİK adı kullanılmıştır.
- 2 Türkiye'de en son genel sayım (de facto; kişiler nerede bulunuyorsa orada yazılma şeklinde) 2000 yılında yapılmış ve elde edilen bilgiler 2000 yılı değerleri olarak DİE tarafından 2002'de yayınlanmıştır. 2007 yılı itibarıyla, bu çalışmanın yapıldığı

1. Genel özellikler ve toplam nüfus miktarı

Çorum ili Türkiye'nin kuzeyinde Orta Karadeniz Bölümü'nün iç kesiminde yer alır (Şekil 1). Ana hatları ile kuzeybatıda Kastamonu, kuzeyde Sinop, kuzeydoğuda Samsun, doğuda Amasya ve Tokat, batıda Çankırı, güneybatıda Kırıkkale ve güneyde Yozgat illeri ile komşu olan ilin toplam yüzölçümü 12.792 km² olup,³ Türkiye yüzölçümünün % 1,66'sını kaplamaktadır (DİE 2002:25).

Şekil 1. Çorum ili ve ilçeleri lokasyon haritası.

tarihlerde, adrese dayalı son nüfus sayımı resmi olarak bitirilip sonuçları henüz açıklanmamıştı. Bu nedenle araştırmamızda bunların kesin sonuçlarından değil, kabaca basına yansıyan ve resmî olmayan bilgilerden faydalanılmıştır. Fakat ülkemizde bu tür sayımın bir benzeri il sağlık müdürlükleri tarafından sağlık ocakları vasıtası ile Ev Halkı Hane Tespit Fişleri doldurularak geçmişten beri yapılmaktadır. Her yıl güncellenen bu bilgilerin doğruluk payı gerçeğe en yakın değerleri içermekte ve başka bir alternatifi de bulunmamaktadır. Bu yüzden bu araştırmada da 2000 yılı sonrası Samsun iline ait en son nüfus bilgileri için Samsun İl Sağlık Müdürlüğü Ev Halkı Hane Tespit Fişleri (kısaca ETF) verilerinden yararlanma yoluna gidilmiştir. Bu vesile ile Çorum iline ait ETF verilerinin temininde gösterdikleri kolaylıktan ötürü İl Sağlık Müdürlüğü çalışanlarına ve ilgili daire başkanı Sn. Murat Değirmenci'ye teşekkür ederim.

3 Göl alanları ile birlikte bu rakam 12.820 km²'dir.

İl topraklarının % 40'ı dağlık ve platoluk, % 45'i hafif ve orta derecede eğimli, % 15'i de düz alanlardan oluşmaktadır. Deniz seviyesine göre ildeki en yüksek yer Kargı ilçesi Kös Dağı üzerinde bulunan Erenler Tepesi (2.097 m), en alçak yeri ise Kızılırmak vadisinde 350 m'dir. Arazi batıda Kızılırmak, doğuda ise Yeşilirmak ve bunların kolları tarafından yer yer parçalanmış durumdadır. En büyük düzlüğü üzerinde il merkezinin de yer aldığı Çorum Ovası'dır. Genel olarak Karadeniz ikliminin tesirinde olan araştırma sahasında güneye inildikçe İç Anadolu'nun karasal iklim özelliklerini de bünyesinde barındırır. Yazlar sıcak, kışlar soğuk, yağışlar az olup daha çok ilkbahar ve sonbaharda düşer. Ormanlık alanlarda daha çok meşe türleri hâkimdir. Çok az yerde iğne yapraklılar ve karışık ormanlara rastlanır. Platoluk sahalarda ve güneye inildikçe step (bozkır) başlıca doğal bitki örtüsünü oluşturur

Toprakların % 49'u tarım arazisi, % 29'u orman ve çalılık, % 11'i çayır ve mera, % 11'i de geri kalan arazilerden oluşmaktadır. İldeki başlıca iktisadi faaliyet tarım ve hayvancılıktır. Tarımsal üretimin çoğunluğunu buğday, arpa, çeltik, mercimek, nohut, şeker pancarı ve kuru soğan oluşturur.

İlin idarî merkezini oluşturan Çorum şehrinin denizden ortalama yüksekliği 801 m'dir. Şehir Ankara'ya 244, İstanbul'a 608, Amasya'ya 92, Samsun'a 172 km uzaklıktadır. İlçe merkezlerinin Çorum il merkezine uzaklıkları ise; Alaca 50, Bayat 83, Boğazkale 84, Dodurga 45, İskilip 55, Kargı 116, Laçın 30, Mecitözü 37, Oğuzlar 84, Ortaköy 56, Osmancık 61, Sungurlu 70 ve Uğurludağ 66 km'dir.

İskilip, Osmancık, Kargı, Dodurga, Laçın, Mecitözü, ve Oğuzlar ilçeleri ana hatları ile 1.derece, Çorum il merkezi ile Bayat ve Ortaköy ilçeleri ise 2.derece deprem bölgesi içinde yer almaktadır.

Araştırma sahası olarak seçilen Çorum'da DİE verilerine göre 2000 yılı itibarıyla toplam nüfus miktarı 597.065'dir. TÜİK tarafından yapılan adrese dayalı son nüfus tespiti sonuçları henüz kesin olarak yayınlanmamakla birlikte 2007 yılı itibarıyla basın yoluyla açıklanan rakam 503.251'dir.⁴ Çorum İl Sağlık Müdürlüğü ETF kayıtlarına göre ise 2007 yılı itibarıyla Çorum ilinin toplam nüfus miktarı 535.954'tür (Tablo 1).

Tablo 1. DİE 2000, ETF 2007 ve TÜİK 2007 yılı verilerine göre
Çorum'da ilçelerin nüfus miktarları.

	İlçe toplam (kır ve şehir) nüfusları				İlçe merkezi nüfusları	
	1990 DİE	2000 DİE	2007 ETF	2007 TÜİK	2000 DİE	2007 TÜİK
Merkez İlçe	189.748	221.699	240.153	221.931	161.321	182.243
Alaca	53.403	53.193	40.818	35.322	24.983	18.531
Bayat	36.294	30.574	27.816	25.263	7.381	8.531
Boğazkale	9.973	8.190	5.470	5.326	1.970	1.448
Dodurga	13.550	10.439	7.889	7.808	3.431	3.105
İskilip	52.569	45.327	41.311	40.615	19.648	20.257
Kargı	26.762	20.388	16.008	16.047	5.728	5.268
Laçın	11.960	9.425	6.239	6.911	2.153	1.225
Mecitözü	31.246	26.064	20.079	19.354	5.787	5.207
Oğuzlar	11.154	9.083	7.228	7.565	4.678	3.947
Ortaköy	13.073	11.820	9.639	9.234	3.349	2.603
Osmancık	52.490	53.758	42.461	42.670	28.423	23.527
Sungurlu	88.327	80.840	62.631	56.419	35.397	28.809
Uğurludağ	18.111	16.265	8.212	8.786	7.648	3.638
İl Toplamı	608.660	597.065	535.954	503.251	-	-

İl genelinde Merkez dâhil 14 ilçe, 4 bucak, 24 belde vardır (Tablo 2). İldeki toplam köy (muhtarlık) sayısı ise 755'tir. Önemli bir kısmının nüfusu az olmakla birlikte, bu köylerin büyük çoğunluğu toplu köy özelliğine sahiptir.

Tablo 2. Çorum ilinde köy, bucak ve beldelerin ilçelere göre dağılımı.

İlçe	Köy sayısı	Bucak sayısı	Belde sayısı
Merkez	199	2	3
Alaca	97		3
Bayat	38		2
Boğazkale	14		2
Dodurga	10		1
İskilip	65		
Kargı	58	1	1
Laçın	13		2
Mecitözü	55		1
Oğuzlar	8		
Ortaköy	15		1
Osmancık	54	1	2
Sungurlu	109		6
Uğurludağ	20		
İl Toplamı	755	4	24

Kaynak: DİE 2002

2. Sayım yıllarına göre nüfusun gelişim seyri

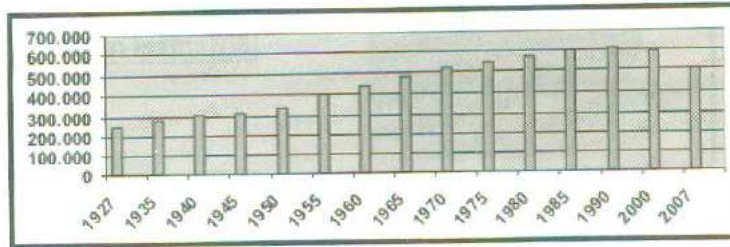
Ülkemizde ilk modern sayımın yapıldığı 1927 yılında Çorum ilinin nüfusu 247.602 olarak tespit edilmiştir. Bu tarihten itibaren il nüfusu bazen hızlı bazen yavaş bir artışla, fakat sürekli büyüyerek 1990 yılında maksimum seviyesi olan 609.863'e ulaşmış, bu tarihten itibaren azalmaya başlamıştır. 2000 sayımında 597.065'e gerileyen nüfus, henüz kesin olmamakla birlikte 2007 yılı itibarıyla 503.251'e düşmüştür (Tablo 3, Şekil 2).

Tablo 3. Çorum il nüfusunun yıllara göre gelişimi ve nüfus artış hızları.

Sayım dönemi	Nüfus miktarı	Nüfus artış Hızı (%)
1927	247.602	-
1935	284.773	17,48
1940	302.745	12,24
1945	312.723	6,49
1950	341.353	17,52
1955	401.547	32,48
1960	446.389	21,17
1965	485.567	16,83
1970	518.366	13,07
1975	547.580	10,97
1980	571.831	8,67
1985	599.204	9,35
1990	609.863	3,53
2000	597.065	-2,12
2007 (ETF)	535.954	?
2007 (TÜİK)	503.251	?

Kaynak: DİE 2002

Şekil 2. Çorum il nüfusunun sayım yıllarına göre gelişimi.

İl nüfusunun 1927'den 2000'e tarihî gelişim süreci incelendiğinde;

- Türkiye nüfusu 5 kat artarken Çorum il nüfusu 2,4 kat artmıştır.

-1990 yılına kadar artış eğiliminde olan nüfus bu tarihten itibaren azalmaya başlamıştır.

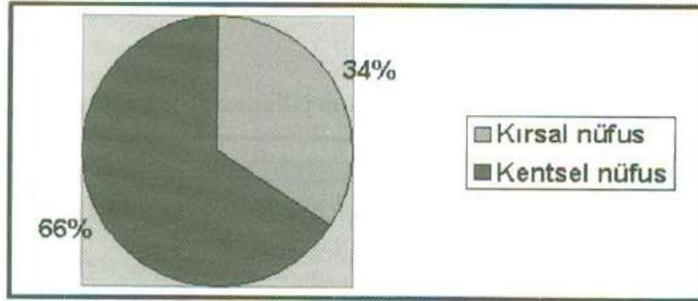
-Çorum ili en yüksek nüfus artış hızına ‰ 32,5 ile 1950-1955 yılları arasında ulaşmış, en büyük gerileme de diyebileceğimiz en düşük nüfus artış hızını ise 2000 sonrasında yaşamaktadır.

-1927 yılında Çorum il nüfusu ülke nüfusu içinde ‰ 1,8'lik bir paya sahipken, 2000 yılında bu oran ‰ 1'in altına düşmüştür. Halbuki 1990-2000 arası dönemde Türkiye nüfus artış hızı ‰0 18,3 olarak gerçekleşmiştir. Çorum Türkiye ortalamasının oldukça altına inmiştir.

-Özellikle 2007 yılına ait TÜİK ve ETF rakamları dikkate alındığında nüfustaki gerileme çok daha vahimdir. Bu durum her ne kadar 2000 yılına ait sayım sonuçlarında şüphe uyandırır da, aradaki bu büyük nüfus farkı büyük ölçüde Çorum'dan dışarıya göçlerle ilgilidir.

3. Kırsal ve kentsel nüfus

1927'de Çorum il nüfusunun ‰ 17,7'si kentlerde, ‰ 82,3'ü ise kırlarda yaşıyordu. 2000 yılında kentsel nüfus oranı ‰ 52,2'ye çıkmış, kırsal nüfus oranı da ‰ 47,8'e gerilemiştir (DİE 2002). 2000 yılı itibarıyla Çorum'un kentsel nüfus oranı Türkiye ortalamasının (kent ‰ 58, kır ‰ 42) altında kalmıştır. 2007 yılı ETF verileri dikkate aldığımızda ise kentleşme oranının ‰ 66'yı bulduğu, böylece Türkiye ortalamasına yaklaştığı görülmektedir (Şekil 3).

Şekil 3. ETF 2007 verilerine göre Çorum ilinde nüfusun kentsel ve kırsal dağılışı oranları.

3.1. Kırsal ve kentsel nüfusun (ilçelere göre) artış özellikleri

1927'den 1990 yılına kadar artış eğiliminde olan Çorum il nüfusu 1990-2000 yılları arasında ilk defa azalmaya başlamış, 1990'da 608.660'den, 2000'de 597.065'e gerilemiştir. Böylece il genelinde 1990-2000 arası yıllık nüfus artış hızı toplamda %0 -1,9 olarak gerçekleşmiştir. Bu gerileme kır ile kent arasında farklı olmuş; kırsal nüfus %0 -21,7 oranında gerilerken, kentsel nüfus %0 20,4 olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıllar arasında Türkiye nüfusu toplamda %0 18, kentsel nüfusta %0 27, kırsal nüfus olarak da %0 4 artmıştır (Tablo 4).

Tablo 4. 1990–2000 yılları arasında Çorum'da ilçelerin kentsel ve kırsal nüfus miktarlarındaki değişim ve nüfus artış oranları.

	1990			2000			Yıllık nüfus artış hızı (%)		
	Toplam	Şehir	Köy	Toplam	Şehir	Köy	Toplam	Şehir	Köy
Merkez İlçe	189.748	116.810	72.938	221.699	161.321	60.378	15,36	32,28	-18,89
Alaca	53.403	20.646	32.757	53.193	24.983	28.210	-0,39	19,06	-14,94
Bayat	36.294	8.090	28.204	30.574	7.381	23.193	-17,13	-9,17	-19,36
Boğazkale	9.973	2.306	7.667	8.190	1.970	6.220	-19,69	-15,74	-20,91
Dodurga	13.550	3.974	9.576	10.439	3.431	7.008	-26,08	-14,69	-31,21
İskilip	52.569	19.624	32.945	45.327	19.648	25.679	-14,82	0,12	-24,94
Orta	26.762	5.858	20.904	20.388	5.728	14.660	-24,20	-2,24	-35,47
Çağın	11.960	1.570	10.390	9.425	2.153	7.272	-21,81	31,57	-35,67
Mecitözü	31.246	6.287	24.959	26.064	5.787	20.277	-18,13	-8,28	-20,77
Uğurlar	11.154	5.867	5.287	9.083	4.678	4.405	-20,33	-22,64	-18,25
Ortaköy	13.073	3.353	9.720	11.820	3.349	8.471	-10,07	-0,12	-13,75
Osmancık	52.490	21.347	31.143	53.758	28.423	25.335	2,39	28,62	-20,63
Sungurlu	88.327	30.521	57.806	80.840	33.397	47.443	-8,85	14,82	-24,06
Uğurludağ	18.111	8.019	10.092	16.265	7.848	8.417	-10,75	-4,74	-15,80
Toplam	608.660	254.272	354.388	597.065	311.897	285.168	-1,92	20,42	-21,73

Kaynak: DİE 2002

3.2. Kırsal ve kentsel nüfusun ilçelere göre dağılışı özellikleri

Çorum ili, Merkez ilçe hariç 13 ilçe, 4 bucak, 24 belde, 755 köy sahiptir. 2007 yılı itibarıyla en fazla nüfus Merkez ilçede, en az nüfus ise Boğazkale ilçesindedir. 40.000'in üzerindeki nüfusları ile Sungurlu, Osmancık ve İskilip Çorum ilinin önde gelen ilçeleridir. Ortaköy, Uğurludağ, Dodurga, Uğurlar ve Lâçin'in nüfusları ise 10.000'in altındadır. Bu ilçelerin merkezleri de 5000 civarı ve altında kalan nüfusları ile küçük birer kasaba yerleşmesidirler.

Çorum'da kırsal nüfus oranının en yüksek olduğu ilçe Mecitözü (% 69,7), en düşük olduğu ilçe ise Merkez ilçedir (% 15,3). Buna karşılık kentsel nüfusun en fazla olduğu ilçe Merkez ilçe (% 84,6), en düşük olduğu ilçe de Uğurludağ'dır (% 31) (Tablo 5). Çorum (203.328), Sungurlu (40.621), Alaca

Genel olarak göçe katılan öncü nüfus aktif ve kendine güvenen kişilerden meydana geldiği için, bu tür insanların kaybeden kırsal yerleşmeler beşeri sermayelerini ve toplum önderlerini de kaybetmiş olmaktadır. Bu durumda köyler daha da içine kapanık hale gelerek her şeylerini devletten bekleyen, girişimci ve katılımcı ruh taşımayan bir kırsal yapının ortaya çıkmasına zemin hazırlamakta, yine bu durum sonucunda da geri kalmışlığı arttıran ve tekrar göçü besleyen ikinci bir sarmal yapı ortaya çıkmaktadır (YILMAZ 2007).

4. Nüfus yoğunluğu

DİE (2000) verilerine göre Toplam 12.792 km² alan kaplayan Çorum ilinde km² ye düşen kişi sayısı 1927 yılında 22 kişi iken, 2000 yılında 47 kişi olmuştur. Türkiye yüzölçümünün % 1,66'sını oluşturan ilde Türkiye nüfusunun % 1'inden az kişi yaşamaktadır.

Nüfus yoğunluğunun ilçelere göre dağılışına bakıldığında 97 kişi ile Merkez ilçe başta gelirken, bunu takip eden 5 ilçe sırasıyla Ortaköy (54), Osmancık ve Dodurga (48), İskilip (42) ve Sungurlu'dur (41). En düşük nüfus yoğunluğuna sahip ilçe ise km²'ye 15 kişi ile Kargı'dır (Tablo 7).

Tablo 6. DİE 2000 ve TÜİK 2007 (resmî olmayan) verilerine göre Çorum ilinde kırsal yerleşmelerin sayım yılları itibarıyla nüfus gruplarına göre dağılışı.

İlçe	Toplam nüfus	Yüzölçümü (km ²)	Nüfus yoğunluğu
Merkez İlçe	221.699	2.275	97
Alaca	53.193	1.360	39
Bayat	30.574	815	38
Boğazkale	8.190	310	26
Dodurga	10.439	218	48
İskilip	45.327	1.067	42
Kargı	20.388	1.394	15
Lâçin	9.425	262	36
Mecitözü	26.064	951	27
Oğuzlar	9.083	302	30
Ortaköy	11.820	217	54
Osmancık	53.758	1.116	48
Sungurlu	80.840	1.956	41
Uğurludağ	16.265	549	30
İl Toplamı	597.065	12.792	47

Kaynak: DİE 2002

Çorum İl Sağlık Md. verilerine göre ise 2007 yılı itibarıyla Çorum ili toplam nüfusu 535.954 olup, nüfus yoğunluğu ise km²'ye 41,89 kişidir.

5. Nüfus değişiminde rol oynayan unsurlar

5.1. Doğumlar (doğurganlık)

Doğurganlık 15-49 yaş arası her 1000 kadına düşen 0-4 yaş arası çocuk sayısı olarak tanımlanır. Çorum ilinde doğurganlık oranları 1955 yılına kadar sürekli artış gösterirken bu tarihten itibaren azalmaya başlamıştır. 1955 yılında 1000 kadına 708 çocuk düşerken bu rakam 2000'de yarı yarıya (% 48) azalarak %0 370 seviyesine gerilemiştir (DİE 2002).

Doğurganlıkta kullanılan bir başka kriter de kadınlarda doğurganlık yaşının sonu olan 45-49 yaş grubuna gelen ve bunu geçen kadınlar içinde her 1000 kadının o yaşa kadar sahip olduğu çocuk sayısıdır. Bu açıdan bakıldığında da doğurganlığın Çorum'da yine büyük bir hızla düşmüş olduğu görülmektedir. 45-49 yaş grubu kadınların sahip oldukları ortalama çocuk sayısı 1980'de 6,3 iken, bu rakam 1990'da 5,5; 2000'de ise 4,3'e gerilemiştir (DİE 2002).

2000 yılı verilerine göre Çorum ilinde çocuk sahibi olmada ortalama yaş 26,7 (1980'de 28,1), toplam doğurganlık hızı da 2,6'dır (1980'de 4,0). Toplam doğurganlık hızı kır ile kent arasında farklılık göstermektedir. Örneğin il merkezinde 2,11 iken, ilçe merkezlerinde 2,53 ve köylerde de 3,12'dir.

Tablo 8. 2007 yılı ETF verilerine göre Çorum ilinde doğurganlık.

	Canlı Doğum Sayısı	15-49 Yaş Kadın Sayısı	Yıl Ortası Nüfus	Kaba Doğum Hızı (%)	Genel Doğurganlık Hızı (%)
Merkez İlçe	1.855	67.477	240.153	7,72	27,49
Alaca	376	10.085	40.818	9,21	37,28
Bayat	298	6.676	27.816	10,71	44,64
Boğazkale	61	1.164	5.470	11,15	52,41
Dodurga	68	1.806	7.889	8,62	37,65
İskilip	303	10.079	41.311	7,33	30,06
Kargı	93	3.304	16.008	5,81	28,15
Laçın	39	1.412	6.239	6,25	27,62
Mecitözü	139	4.702	20.079	6,92	29,56
Oğuzlar	61	1.681	7.228	8,44	36,29
Ortaköy	82	2.142	9.639	8,51	38,28
Osmancık	381	9.925	42.461	8,97	38,39
Sungurlu	540	15.336	62.631	8,62	35,21
Uğurludağ	73	1.824	8.212	8,89	40,02
İl Toplamı	4.369	137.613	535.954	8,15	31,75

Kaynak: Çorum İl Sağlık Md. 2007 yılı ETF verileri

İl Sağlık Md. verilerine göre 2007 yılında 15-49 yaş arası kadın sayısı 137.613; doğum sayısı ise 4.369 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 8). Çorum ilinin 2007 yılına ait genel doğurganlık hızı da ortalama ‰ 31,7 olmuştur. Bu oran merkez ilçede ‰ 27,4 iken, kırsal kesimde daha yüksek olup, örneğin Boğazkale ilçesinde ‰ 52,41'e çıkmaktadır.

5.2. Ölümler

Bir ülke ya da bölgenin geri kalmışlık ya da gelişmişliğini ortaya koyan en önemli göstergelerden biri bebek ölüm oranlarıdır. DİE (2002) verilerine göre Çorum ilinde 1970'de 1000 canlı doğumda 208 bebek ölürken, 2000'de bu sayı 51'e düşmüştür. Yine aynı dönemde çocuk ölüm hızı da ‰ 96'dan ‰ 10'a gerilemiştir.

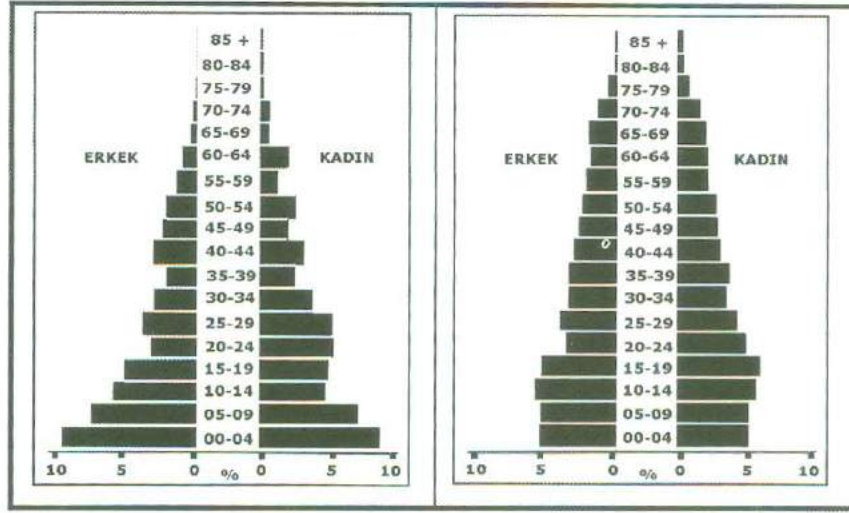
Bebek ve çocuk ölümlerindeki bu düşüş çok önemlidir. Çünkü bebek ölümlerinde Türkiye ortalaması ‰ 35 civarında olup, gelişmiş ülkelerde bu oran ‰ 10'un altındadır. Çorum bu rakamlarla gelişmiş ülke ortalamalarını yaklaştırmıştır. Bebek ölümlerindeki düşüşün bir diğer önemi de, bebek ölümleri ile doğurganlık arasındaki ilişkidir. Bebek ölümlerinin fazla olduğu ülke ve bölgelerde (çocukların yaşama garantisinin olmayışı, ailelerin nesillerini devam ettirme içgüdüleri gibi etkenlerle) doğurganlık da fazladır. Bebek ölümleri düştüğünde (bu doğacak her bebeğin hayatta kalma umudinin artması demektir) doğurganlık da düşmektedir. Günümüz dünyasında gelişmiş ülkelerde bebek ölüm oranları düşük, buna bağlı olarak doğurganlık da düşüktür. Geri kalmış ülkelerde de bunun tersi görülür. İşte Çorum'da da bebek ölüm oranlarının bu kadar düşmesi, doğurganlık oranlarının daha da düşeceğinin bir göstergesidir (YILMAZ 2007).

6. Nüfusun yaş ve cinsiyet yapısı

6.1. Nüfusun yaş yapısı

Nüfusun yaş ve cinsiyet yapısındaki değişimi daha net görebilmek için nüfus piramitlerinden yararlanılır. Şekil 4'de Çorum il nüfusunun 1955 ve 2000 yıllarına ait piramitleri görülmektedir.

DİE (2002) verilerine göre il nüfusunun yaş yapısında son 50 yılda görülen değişim açıkça bu piramitlerde izlenmektedir. 1955'de doğurganlığın fazla olmasına bağlı olarak 0-9 yaş çocuk nüfusunun çokluğu dikkat çekerken, o tarihlerdeki ölüm oranlarının yüksekliğine bağlı olarak yaşlı nüfusun azlığı dikkat çekmektedir.

Şekil 4. Çorum ilinin 1955 (solda) ve 2000 (sağda) yıllarına ait Nüfus piramitleri.

2000 yılı piramidi ise 1955 den çok farklıdır. Bu piramidin en önemli özelliklerinden biri 15 yaşın altındaki nüfusun toplam nüfus içindeki oranının giderek azaldığı dikkati çekmektedir. Bu durum bize aradan geçen zaman içinde, doğurganlık hızının gerilediğini/azaldığını göstermektedir. Yine bu piramitte ölüm oranlarının da azalması ile yaşlı nüfus kuşağında gözle görülür bir artış dikkati çekmektedir. Çorum ilinin 2000 yılı nüfus piramidi (ileri yaşlardaki yaşlı nüfus miktarı hariç) esas olarak gelişmiş ülkelerin nüfus piramidine benzemeye başlamıştır.

2007 yılına ait dar aralıklı nüfus gruplarına ait veriler ise Tablo 9'da gösterilmiştir. Şayet bu veriler bir nüfus piramidi şeklinde gösterilmiş olsaydı, 2000 yılına ait nüfus piramidinin tabanında görülen daralmanın daha belirgin olarak bu piramitte de yer aldığı de gözlenecekti.

Tablo 9. 2007 yılı ETF verilerine göre Çorum ilinde nüfusun dar aralıklı yaş gruplarına göre dağılımı.

<i>Yaş Grubu</i>	<i>Toplam</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>
85 +	1.928	773	1.155
80-84	4.866	2.127	2.739
75-79	12.309	5.852	6.457
70-74	16.319	8.011	8.308
65-69	20.285	9.540	10.745
60-64	21.712	10.473	11.239
55-59	25.706	12.248	13.458
50-54	29.067	14.363	14.704
45-49	30.486	14.935	15.551
40-44	35.174	17.625	17.549
35-39	35.222	17.838	17.384
30-34	38.119	18.693	19.426
25-29	42.730	21.177	21.553
20-24	45.576	23.147	22.429
15-19	47.604	23.883	23.721
10-14	48.032	24.403	23.629
05-09	44.089	22.612	21.477
00-04	36.730	15.671	18.059
<i>Toplam</i>	535.954	266.371	269.583

Kaynak: Çorum İl Sağlık Md 2007 yılı ETF verileri

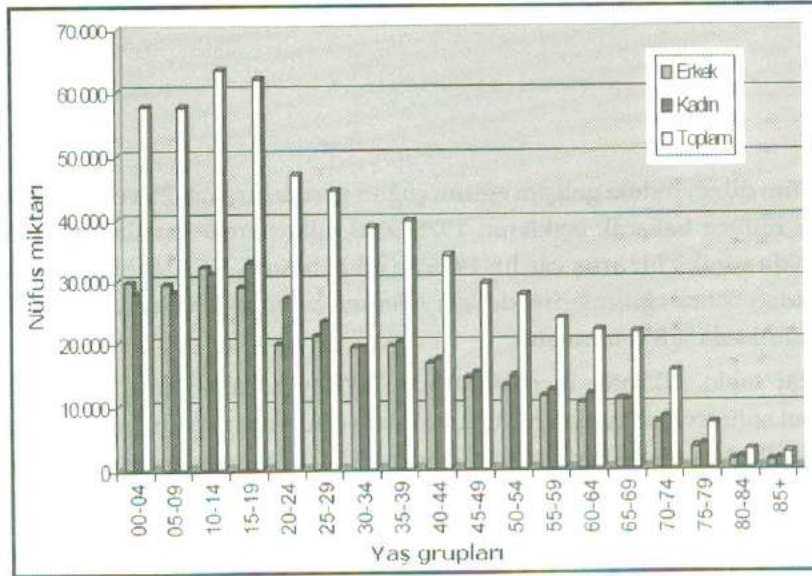
6.2. Ortalama (medyan) yaş

Medyan yaş, nüfusun yaş yapısının yorumlanmasında kullanılan bir ölçüttür. Çorum ilinde 1935 yılında erkeklerin yarısı 16,7 yaş altındayken kadınların da yarısı 23,5 yaşından daha küçüktü. 1935-1970 yılları arasında uzun süre değişmeden kalan ve ortalama 19 olan medyan yaş, 1970'den sonra yükselmeye başlamış ve 2000 yılında hem erkeklerde hem de kadınlarda 26'ya çıkmıştır. Başka bir ifade ile bu tarihte hem erkeklerin hem de kadınların yarısı 26 yaşından daha küçüktü.

6.3. Nüfusun cinsiyet yapısı

Nüfusun cinsiyet özelliklerinin bilinmesi insanların evlilik, doğum, göç ve iş hayatına katılma oranlarının belirlenmesi bakımından önemlidir. Örneğin göçe katılan nüfus öncelikle erkek olduğu için, Türkiye'de göç veren illerde kadın nüfus fazlası, göç alan yerlerde erkek nüfus fazlası dikkati çeker (YILMAZ 2007).

DİE (2002) verilerine göre Çorum'da ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılında 100 kadına 88,4 erkek düşerken, 1960 ve 1975 yıllarında nüfus dengelenmiş, bu son tarihten itibaren tekrar kadın nüfus fazlası ortaya çıkmış ve bu oran 2000 yılında 100 kadına 94,2 erkek olarak gerçekleşmiştir (Şekil 5). 2007 yılı ETF verilerine göre ise Çorum toplam il nüfusunun (535.954) % 49,7'si erkek (266.371), % 50,3'ü kadın (269.583) olup, nüfusun cinsiyet yapısında tekrar bir denge olduğu görülmektedir.

Şekil 5. DİE 2000 verilerine göre Çorum ilinde nüfusun yaş grupları ve cinsiyete göre dağılımı.

7. Nüfusun eğitim durumu

1935 yılı ile karşılaştırıldığında Çorum'da okuryazar ve eğitilmiş nüfus oranı giderek artan bir eğilime sahip olmuştur. 2000 yılı itibarıyla okuma yazma çağındaki toplam nüfus 527.861 kişi olup, bunun % 83,1'i (438.683 kişi) okuryazar, geri kalan % 16,9'u ise (89.118 kişi) okuma yazma bilmeyenlerden oluşmaktadır. Okuryazarlık oranı erkeklerde % 90,3'e ulaşırken, kadınlarda % 76 civarındadır (Tablo 10).

Tablo 10. DİE (2002) verilerine göre Çorum ilinde nüfusun eğitim durumu.

<i>Eğitim durumu</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>	<i>Toplam</i>
<i>Okuma yazma bilmeyen</i>	24.555	64.563	89.118
<i>Okuma yazma bilen</i>	229.513	209.170	438.683
<i>Bir okul bitirmeyen</i>	61.143	60.166	121.309
<i>İlkokul</i>	101.792	117.001	218.793
<i>İlköğretim</i>	8.977	5.701	14.678
<i>Ortaokul ve dengi okul</i>	19.239	7.185	26.424
<i>Lise ve dengi meslek okulu</i>	26.692	14.203	40.895
<i>Yüksek öğretim</i>	11.630	4.708	16.338
<i>Bilinmeyen</i>	59	247	306

Eğitim düzeyindeki gelişim eğitim çağını geride bırakan 25 ve daha yukarı yaştaki nüfusa bakarak açıklanır. 1975-2000 yılları arası karşılaştırıldığında Çorum'da sürekli bir artış vardır. 1975'de erkeklerin % 5'i, kadınların da % 1'i ilkokuldan sonra eğitimlerine devam ederken bu oran 2000'de erkeklerde % 25'i, kadınlarda % 8'i bulmuştur.

Fakat tablo dikkatle incelendiğinde, 2000 yılı itibarıyla Çorum ilinde ortaokul sonrası eğitim alan nüfusun toplam okuryazar nüfusa göre oranının yine de oldukça düşük olduğu görülmektedir. Lise mezunlarının oranı bile % 10'ların altındadır (erkeklerde % 9,6 bayanlarda ise % 6,4). Yüksekokul mezunu nüfus ise ortalama % 5'ler seviyesindedir.

8. Bağımlı nüfus

Nüfusun önemli özelliklerinden biri de bağımlılık oranıdır. Çalışan kişilerin bakmakla yükümlü olduğu (çalışmayan) kişi sayısını ifade etmede kullanılır. İstihdam şartlarına bağlı olarak gelişmiş ülkelerde bağımlı nüfus oranı düşük, geri kalmış ülkelerde ise yüksektir. Bağımlı nüfus oranı 15-64 yaş grubundaki çalışma çağındaki (çalışabilir) her 100 kişiye düşen 0-14 yaş ile 65 yaş üstü nüfus miktarıdır.

2000'de genel bağımlılık oranı % 61,8, yaşlı bağımlılık oranı (65+ yaş) % 13,4; genç bağımlılık oranı da (0-14 yaş) % 48,4 idi Bu yıla ait Türkiye ortalaması ise sırasıyla 55, 9 ve 46'dır. Çorum'da genel bağımlı nüfus oranı Türkiye ortalamasının yaklaşık 6 puan üzerindedir (Tablo 11).

Tablo 11. 2000 yılı verilerine göre Çorum ilinde bağımlı nüfus oranları

	Çorum (%)	Türkiye (%)
Genç bağımlılık oranı (0 – 14 yaş arası)	48,43	46,3
Yaşlı bağımlılık oranı (65 yaş üstü)	13,40	8,8
Toplam bağımlılık oranı	61,83	55,1

Kaynak. DİE 2002

9. Özürlü nüfus

DİE (2002) verilerine göre Çorum ilinde özürlü nüfus miktarı 14.893 kişidir. Bunun 8.751'i erkek, 6.142'si kadındır. Özürlü nüfusun % 59'unu erkekler oluşturmaktadır. Özürlü nüfusun % 42'si fiziksel özürlü (5.994), % 16'sı görme özürlü (2.265), % 13'ü de zihinsel özürlüdür (1.895). Bunları sırasıyla işitme (1.116) ve konuşma özürlüleri (608) takip etmektedir.

10. Hanehalkı büyüklüğü

2000 yılı verilerine göre Çorum ilinde toplam nüfus 597.065, bu nüfusun yer aldığı hane halkı sayısı ise 135.438 idi. Ortalama hanehalkı büyüklüğü 1955'de 5,9 kişi iken, 1990'da 5,1; 2000'de ise 4,67 kişi olmuştur. Bu oran Uğurludağ ilçe merkezinde 6,65'e çıkarken Kargı ilçe merkezinde 3,5'a kadar düşmektedir.

11. İşgücü ve istihdam özellikleri

2000 yılı verilerine göre Çorum ilinde toplam nüfus 597.065, bunların içinde çalışabilir çağıdaki (12 yaş üstü) nüfus 457.323 (% 76,6), ve yine bu nüfus içindeki toplam işgücü sayısı ise 261.457 kişidir. Bu nüfus içinde de 247.176'sı

Tablo 12. Çorum ilinde istihdamın (çalışanların) sektörel dağılımı.

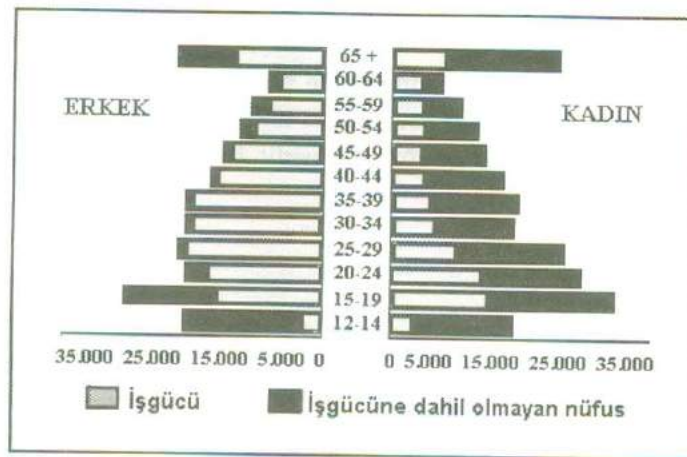
	Tarım	%	Sanayi	%	İnşaat	%	Hizmetler	%
Erkek	71.106	49,9	16.102	11,3	10.787	7,6	44.422	31,1
Kadın	96.008	91,8	2.058	2,0	39	0,0	6.441	6,2
Toplam	167.114	67,6	18.160	7,3	10.826	4,4	50.863	20,6

Kaynak: DİE 2002

istihdam edilen nüfus, 14.204'ü ise işsiz nüfustur (Tablo 12, Şekil 6). Buna göre Çorum ilinde 2000 yılında işgücüne katılma oranı % 57,2 (Türkiye ortalaması 55), işsizlik oranı ise % 5,4'tür. 195.866 kişi ise işgücüne dâhil değildir. Bu nüfusun büyük kısmını kadınlar oluşturmaktadır. Erkeklerin işgücüne katılma oranı kadınlardan daha yüksektir. 2000 yılında erkeklerin % 70,3'ü işgücüne katılırken aynı tarihte kadınlar arasında bu oran % 45,2 olarak gerçekleşmiştir (DİE 2002).

Çalışan 247.176 kişinin 64.930'u (%26,3) ücretli, maaşlı veya yevmiyeli olarak, 3.389'u (%1,4) işveren olarak, 62.126'sı (%25,1) kendi hesabına ve 116.711'i de (%47,2) ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır (DİE 2002). Ücretsiz aile işçisi statüsünde olanlar arasında kadınlar açık farkla önde gitmektedir. Kadın çalışanların % 85,7'si ücretsiz aile işçisi iken, bu rakam erkekler arasında % 19 civarındadır.

1980-2000 yılları arasındaki 20 yıllık dönem içinde istihdam edilenlerin yaptıkları iş incelendiğinde tarım sektöründe çalışanların oranında gerek kadın gerekse erkek her iki cinsiyette de bir azalma görülürken hizmet sektöründe ilmi ve teknik eleman ile idari personel olarak çalışanların oranında bir artış meydana gelmiştir. 1980'de tarımsal iş yapanların oranı % 79,7 iken, 2000 yılında bu oran % 67,6'ya düşmüştür. Buna karşılık tarım dışı sektörlerde istihdam edilenlerin oranı ise söz konusu 20 yıl içinde % 11,1'den % 15,2'ye yükselmiştir (DİE 2002:39).

Şekil 6. DİE 2000 yılı verilerine göre Çorum ilinde toplam çalışabilir Nüfus içinde işgücüne katılım.

12. İşsizlik

İşsiz nüfus, Nüfus Sayımı'ndan önceki 1 hafta içinde çalışmayan ve bir işle de bağlantısı olmayanlar, iş arayanlar ve son 3 ayda iş bulmak için bir girişimde bulunanların toplam işgücü nüfusu içindeki oranıdır.

2000 yılı verilerine göre Çorum ilinde 12 yaş üstü çalışabilir nüfus 457.323 kişi, bu nüfus içinde işgücü sayısı ise 261.457 kişidir. 2000 yılında bu rakamın % 94,5 i (247.176'sı) istihdam halinde iken, yaklaşık % 5,4'ü (14.281) işsizdi. Aynı yıl Türkiye işsizlik ortalamasının % 10 civarında olduğu göz önüne alınırsa Çorum'da işsizlik oranının düşük olduğu söylenebilir. Fakat bu durum yanıltıcıdır. Çünkü işsiz nüfus Çorum'da kalmamakta, göçe katıldığı için işsizlik oranı il genelinde düşük görünmektedir.

Bir de işgücüne dâhil olmayan nüfus vardır. 2000 yılı itibarıyla Çorum ilinde işgücüne dâhil olmayan nüfusun % 67'sini kadınlar oluşturuyordu. İşgücüne dâhil olamayan kadın nüfusun % 78,5'ini ev hanımları oluşturmaktadır. İşgücüne dâhil olmayan diğer nüfus kitlesi ise emeklilerdir. Çorum ilinde emeklilerin sayısı da sürekli artış eğilimindedir.

13. Sosyal güvenlik

Çorum iline ait sosyal güvenlik rakamlarına ulaşamamıştır. DPT (2003) rakamlarına göre nüfusun % 32'si yeşil kartlıdır. Bu rakam Türkiye ortalaması olan % 15'in iki katından fazladır. Nitekim DPT'nin (2003) yaptığı bir araştırmaya göre Türkiye'deki 81 il içinde Çorum gelişmişlik seviyesi bakımından 46. sıradadır. Bu durum ilin kalkınma ve refah düzeyi hakkında bize önemli bir ipucu vermektedir.

14. Nüfus hareketleri

Çorum tarihin ilk çağlarından beri iskân edilmiş bir bölge olması nedeniyle çok çeşitli kavimlere ev sahipliği yapmış, bugünkü il toprakları sayısız göç ve akımlara sahne olmuştur. İl topraklarının Türk hâkimiyetine girmesinden sonra da bu nüfus hareketleri durmamış, özellikle Osmanlı'nın son dönemlerinde başta Kafkasya olmak üzere birçok yerden göç almıştır.

Cumhuriyet dönemi içinde ise Türkiye'nin diğer illeri gibi, Çorum il de bir süre kapalı ekonomik sitem içinde kalmış, daha sonra 1950'li yıllardan itibaren yoğun şekilde il dışına göç vermeye başlamıştır. 1960-1980 arası yıllarda Çorum Batı Avrupa ülkelerine de bir miktar işgücü göçü vermiştir. İl genelinde kırdan kente ve gerek kırdan gerekse ilçe merkezlerinden büyük kentlere doğru göçler devam etmektedir.

İl topraklarının yaklaşık yarısı tarımsal faaliyetlere imkân tanımakla birlikte sulama yetersizliği, iklimin olumsuz etkisi, erozyon ve tarımsal girdi fiyatlarındaki artış gibi faktörler çiftçiyi topraktan koparmakta, kent merkezlerine doğru göçe teşvik etmektedir. Bunun sonucu olarak il genelinde **kentleşme oranı** hızla artmakta, kırsal nüfus ise **gerilemektedir**. Toplam istihdam içinde tarımda çalışanların oranının hala yüksek olması çiftçinin topraktan memnun olmasından değil, il genelinde sanayi ve hizmet sektöründeki geri kalmışlık nedeniyledir.

Doğum yerine göre nüfus göçlerin yorumlanmasında kullanılan göstergelerden biridir. Göç alan illerde doğduğu ilde yaşayanların oranı azalırken, göç almayan illerde ise doğduğu ilde yaşayanların payı zaman içinde önemli bir değişim göstermemektedir. 1935 yılı sayımında Çorum ili nüfusunun % 96,7'si Çorum doğumlu iken bu rakam 1945 yılından 1980 yılına kadar % 97'ler seviyesini muhafaza etmiş, 2000 yılında ise % 92'ye gerilemiştir. Aradaki % 8'lik fark hiç şüphesiz Türkiye genelinde olduğu gibi Çorum'da da öğrenci, asker ve memur hareketliliği ile yakından ilgilidir. Çorum esas olarak göç veren bir ildir ve en fazla göçü de Ankara'ya vermektedir.

Başka ilde doğan ve halen Çorum'da yaşayan nüfusa bakıldığında birinci sırada 6.091 kişi ile Ankara gelmektedir. Bu ili sırasıyla 5.821 kişi ile Amasya, 3.448 kişi ile Yozgat, 3.294 kişi ile Samsun, 2.091 kişi ile İstanbul, 1.587 kişi ile Tokat ve 1.446 kişi ile Kırıkkale izlemektedir.

Sonuç ve öneriler

1990 yılına kadar artış eğiliminde olan Çorum il nüfusu bu tarihten itibaren azalmaya başlamış, önce 2000 yılında 597.065'e gerilemiş, 2007 yılı tespitlerine göre de 503.251'e düşmüştür. İl genelinde görülen geri kalmışlık beraberinde geçim sıkıntısını ve ek gelir ihtiyacını doğurmakta, bu durum ise göçlere sebep olarak toplamda il nüfusunun azalmasına neden olmaktadır. Nitekim 2000 yılı verilerine göre nüfusun % 32'sinin yeşil kartlı olması halkın durumunu göstermesi açısından önemli bir ipucudur.

İl genelinde kırsal nüfus kentlere kaymakta, kentsel nüfus oranı hızla artmaktadır. Köy sayısının fazla, bunların yarısının da 250 nüfusun altında olması köye getirilen hizmetlerin atıl kalmasına neden olmaktadır. Geçim sıkıntısı arttıkça köyde nüfus azalmakta, bu durum okul ve sağlık ocaklarının da kapanmasına neden olarak ayrıca göçü teşvik etmektedir. Köy okullarının kapanması ve taşınalı sistem tüm Türkiye'de olduğu gibi Çorum'da da kırdan kente göçü teşvik eder hale gelmiştir. Bu ve benzeri sebeplerle köyleri terk eden nüfus yüzünden kırsal kesim aktif nüfusunu da kaybetmekte, bu durum

kırların daha da geri kalmasına neden olarak göçleri ayrıca tetiklemektedir.

Kırdaki bu olumsuz yapıya ilave olarak, Çorum sanayi ve hizmet sektörü açısından da henüz kendi kendine yeterli bir il değildir. Sanayi faaliyetleri dengesiz dağılmış, bu faaliyetler % 90'lara varan oranlarda Çorum il merkezinde toplanmış görünmektedir. Böylece Çorum yeterince gelişmiş bir kent olmamakla birlikte, kırdan kente veya doğrudan büyük şehirlere doğru olan göçlerin bir kısmını kendine çekebilmektedir.

İl genelinde doğumlarda bir azalma başlamış, nüfus artış hızı yavaşlamıştır. Bu olumlu bir gelişme olmasına rağmen mevcut nüfusun eğitim düzeyinin düşük olması ve yeterli istihdam şartlarına sahip olmaması bir problem olarak çözülmeyi bekleyen önemli sorunlardır. Bağımlı nüfus oranı Türkiye ortalamasının üzerinde, işsizlik oranı ise altındadır. İl genelinde işsizlik oranının Türkiye ortalamasından da düşük olması istihdam imkânlarının bolluğundan değil, işsiz kalanların il içinde umutsuzca beklemek yerine başta Ankara olmak üzere il dışına göç etmelerinden kaynaklanmaktadır.

Bütün bu sorunların çözümü için öncelik göçün esas kaynağı olan kırsal kesime verilmelidir. Kırsal kesimde doğal ve kültürel varlıklar korunarak yerel potansiyel ve kaynaklar değerlendirilmeli, katma değeri yüksek yeni ekonomik faaliyetler geliştirilmeli ve böylece kırsal alanda yaşayan toplumun iş ve yaşam koşulları kentsel alanlarla benzer hale getirilmelidir. Bu yolla işsizlik ve göç gibi sosyo-ekonomik olumsuzluklar azaltılmalı köylünün gelir kaynakları çeşitlendirilmelidir. Bu bağlamda üreticiler örgütlendirilmeli, toprak ve su kaynaklarının etkin ve verimli kullanımı sağlanmalı, rekabet edebilir hale getirilmelidir.

Unutulmamalıdır ki, her bir coğrafi ünite gibi Çorum ilinin de kendine has bir potansiyeli vardır ve değerlendirilmeyi beklemektedir. Örneğin; meyve, sebze, şeker pancarı, hububat gibi tarım ürünlerinin çeşitliliği ve hayvancılık imkânları; kuru, sulı ve sulanabilir geniş tarım alanlarının varlığı; bölge ihtiyacını karşılayacak yeterlikte küçük sanayi siteleri ve organize sanayi bölgeleri mevcudiyeti; doğal gaz enerji hattı üzerinde olması; ticareti kolaylaştırıcı ve sanayicileri cezbedici özellikteki ulaşım altyapısı ve coğrafi konumu; tarihi eserler ile donatılmış zengin kültürel ve doğal mirası; bol miktarda nitelikli ve ucuz işgücünün mevcudiyeti; gıda, tavukçuluk ve toprak sanayindeki uzmanlığı vb. gibi bir kısmı Çorum İl Strateji Raporlarında ayrıntılı olarak belirtilen bu potansiyel harekete geçirildiğinde, Çorum da kendi kendine yeterli hale gelecek, ülkemizin müreffeh illerinden biri olacaktır.

KAYNAKLAR

DİE 1927-2000 arası nüfus sayım sonuçlarına ait istatistikî veriler.

DİE (2002) 2000 Genel Nüfus Sayımı; 19 - Çorum, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara.

DPT (2003) İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2003), DPT Yay. No: 2671, Ankara.

ÇORUM VALİLİĞİ (2007) 2007 Yılı ETF Verileri, İl Sağlık Md., Çorum.

YILMAZ, C. (2007) "Samsun İl Nüfusunun Sosyo Ekonomik Yapısı, Demografik Nitelikleri ve Coğrafi Dağılışı Özellikleri" Geçmişten Geleceğe Samsun (İkinci Kitap), Samsun Büyükşehir Belediyesi Yay., Samsun, (263-287).

www.tuik.gov.tr (son erişim 28.09.2007)

www.corum.gov.tr (son erişim 28.09.2007)

www.corum.saglik.gov.tr (son erişim 28.09.2007)

<http://www.yesilirmak.org.tr> (son erişim 10.10.2007)

DAİMİ İKAMETGAHA GÖRE TÜRKİYE İÇ GÖÇLERİNDE ÇORUM İLİNİN YERİ (1980-2000)

Osman GÜMÜŞÇÜ

Abdullah UĞUR

Tülay AYGÖREN¹

Giriş

Bu çalışma, daha önce tarafımızdan aynı metot çerçevesinde başka bir il için yapılan araştırmamızın² devamı niteliğinde olup, uzun vadedeki hedefimiz bütün illerdeki göçlerin, aynı metotla ayrıntılı bir şekilde ele alınarak sonuçta Türkiye tamamındaki içgöçler konusunu bir kitapta toplamaktır. Dolayısıyla aynı amaç ve metotla yapılan bu çalışmanın da giriş kısmı daha önceki çalışma ile hemen hemen aynı bilgileri içermektedir.

Genel anlamıyla göç, insanların yaşadıkları yeri terk edip kısa süreli veya devamlı olarak yaşamak amacıyla başka bir yere gitmeleridir. Bu haliyle göç tanımı içerisinde; hareket, mekan, mesafe, zaman ve kalıcılık boyutu gibi unsurlar bulunmaktadır. Göçler sadece insanların bir yerden başka bir yere hareket etmesi değil, aynı zamanda sosyal, hukuki ve ekonomik bir süreç ve hatta kültürel bir aktivitedir. Bu kadar çok boyutlu olmasına rağmen, doğum, ölüm ve göçlerden meydana gelen nüfus hareketleri arasında veri bulmanın zor olması nedeniyle araştırılması en zor konulardan biridir göçler. Toplum hayatını birçok açıdan etkileyen göçler; öncelikle gönüllü, zorunlu ve ilkel kabilelerin bilinçsiz göçler şeklinde üç gruba; gönüllü göçler ise, iç-dış göç ve kalıcı-geçici göçler olmak üzere iki gruba ayrılabilir. Ayrıca göçler, nüfusun hareket yönüne göre de, kırdan şehire, kırdan kıra, şehirden kıra ve şehirden şehire olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır. Dolayısıyla az çok birbirine benzetmekle beraber, farklı disiplinlerdeki araştırmacılar tarafından çok çeşitli göç tasnifleri yapılmış olduğu görülebilir.³

1 Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi, 20020, İncilipınar/Denizli.

2 Tarafımızdan daha önce aynı metot çerçevesinde yapılan bir araştırma için bkz: O. Gümüşçü-T. Aygören-A. Uğur. 2006. "Daimi İkametgaha Göre Türkiye İçgöçlerinde Denizli İlinin Yeri (1980-2000)", s. 326-341.

3 Bu konularda fazla bilgi için bkz: E. Tümtürkin. 1968. *Türkiye'de İç Göçler*, s. 35 vd., C. Whyntne-Hammond. 1987. *Elements of Human Geography*, s. 57-62; İ. Tekeli. 1998.

Göçler, hem nitelikleri açısından hem de göçe katılan nüfusun miktarı bakımından ekonomik ve toplumsal yapıyı çok yönlü ve derinden etkileyen önemli bir olgudur. Bu yüzden eskiden beri birçok bilim dalı göçlerle ilgilenmiş, konu birçok açıdan araştırılmıştır. Göçler ve hareketlilik hakkında, yakın dönemlerde yapılan araştırmalar, daha çok göçlerin yaşandığı sahalara ve göç yolları/rotaları üzerinde yoğunlaşırken;⁴ son yıllarda işin tarihsel boyutuna giren araştırmalar da eklenmiş ve yerli- yabancı birçok bilim adamı Osmanlı topraklarında yaşanan göçleri araştırma konusu olarak seçmiştir.⁵ Osmanlı arşivlerinden faydalanan bilim adamları özellikle XVIII. yüzyıl ve sonrasını ele alırken daha önceki döneme ait göçler biraz ihmal edilmiş görünmektedir.⁶

* * *

Özellikle 1980'lerden sonra hızla sanayileşen, Türk kamuoyunda 'Anadolu Kaplanı'⁷ olarak bilinen ve ilgili araştırmalarda çeşitli yönleriyle vurgulanan⁸

"Türkiye'de İçgöç Sorunsalı Yeniden Tanımlanma Aşamasına Geldi", s. 7-21; B. Akşit. 1998. "İçgöçlerin Nesnel ve Öznel Toplumsal Tarihi Üzerine Gözlemler: Köy Tarafından Bir Bakış", s. 22-37; A. İçduygu-T. Ünal. 1998. "Türkiye'de İçgöç: Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri", s. 38-55; O. Gümüşçü. 2004. "Internal migrations in sixteenth century Anatolia", *Journal of Historical Geography*, 30/2, s. 231-248.

4 D. Postles. 2000. "Migration and Mobility in a less Mature Economy: English Internal Migration ca 1200-1350", s. 285.

5 Bu konudaki çalışmaların çoğunluğu cumhuriyet dönemi göçlerine aittir. Osmanlı dönemini ele alan göç çalışmalarında ise genellikle XVIII. yüzyıl sonrası göçleri ile Anadolu dışından Anadolu'ya olan göçlerle ilgilidir. Konuyla ilgili kaynakça için bkz: J. Mc Carty. 1979. Age, Family, and Migration in Nineteenth Century Black Sea Provinces of the Ottoman Empire, *International Journal of Middle East Studies* 10, s. 309-323, D. Panzac. 1981. *La population de l'Empire Ottoman et de ses marges du XVe au XIXe siècle: bibliographie (1941-80) et bilan provisoire*, *Revue de l'accident musulmane et de la Méditerranée*, 31, s. 119-137, G. Eren (Eds) *Osmanlı, C. IV* (Ankara 1999) s. 605-702, and İ. Güler. 2000. XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Hareketleri Olarak İç Göçler, *İ.Ü. Edb. Fak. Dergisi* 36, s. 155-212.

6 XVI. yüzyıl göçlerini konu alan bir çalışma için bkz: O. Gümüşçü. 2004. "Internal migrations in sixteenth century Anatolia", *Journal of Historical Geography*, 30/1, s. 231-248.

7 Anadolu Kaplanları (Yeni Sanayi Odakları) ile ilgili fazla bilgi için bkz. Z. Dinler. 2001. *Bölgesel İktisat*. Ekin Kitabevi, s. 447-478. Bursa.

8 Mesela bkz: M. Mutluer. 2003. 'Türkiye'de Yeni Gelişen Sanayi Odakları: Çorum-Gaziantep-Çorum', *Ege Coğ. Derg.* 12/1, s. 13-28.

şehirlerden biri olan Çorum, bu gelişmelere bağlı olarak nüfus açısından son yıllarda çok daha hızlı bir şekilde büyümeye başlamıştır. Bu noktadan hareketle elinizdeki çalışmada, hızlı sanayileşmesi ile dikkati çeken Çorum ilindeki göçler ele alınmış ve hem sanayileşmenin hızlı olduğu hem de göç verisinin bulunduğu 1980 yılından 2000 yılına kadar olan dönem incelenmiştir. Sadece Çorum ilindeki göçleri araştırmayı hedefleyen bu araştırmada, elbette diğer iller ve 1980 öncesi döneme dair ayrıntılı veriler bulunmamaktadır. Ama, yine de konuya giriş olması bakımından, ülkemizdeki göçlerin başlangıcından 1980 yılına kadar olan dönem kısaca özetlenecektir.

Bu çalışmada kullanılan veriler, BDİE/TÜİK tarafından yayımlanan 'Daimi İkametgaha Göre İçgöçler' 1980, 1985, 1990 ve 2000 istatistiklerinden derlenmiştir. 1990 ve 2000 istatistikleri ayrıntılı olduğundan, göç eden nüfusun bazı sosyo-ekonomik özellikleri tespit edilebilirken, ne yazık ki önceki istatistikler sadece göçün miktarı ve yönünü tespiti elverişlidir. Bu çalışmada, eşgüdümü sağlamak ve gelişimi görmek amacıyla, sadece son iki yıl için verilen sosyo-ekonomik özelliklere değinilmemiştir. Göç miktarı ile ilgili veriler değerlendirilir ve haritalanırken; Çorum iline göç eden toplam nüfus esas alınarak diğer illerden gelenlerin bu toplam içindeki binde oranı hesaplanmış ve Çorum iline gelen göçlerin oranları bulunmuştur. Aynı şekilde Çorum ilinden diğer illere göç eden toplam nüfus esas alınmış ve bu toplam içinde diğer illere gidenlerin binde oranları hesaplanarak bulunan değerler haritalanmıştır.

Yine, konuya giriş olması bakımından, 1980 yılı öncesi göçlere de değinilecek, ama 1980 sonrasına göre oldukça kısa ve öz bir şekilde işlenecektir. 1950 öncesi nüfus sayımlarında göçe ilişkin veri adına çok fazla bir bilginin olmaması ve yine bu dönemde yaşanan göçlerin nispeten azlığı nedeniyle, 1923-1950 dönemi üzerinde durulmayacaktır. Türkiye'de, özellikle kırdan kente göçlerin yoğun bir şekilde başladığı 1950'den itibaren 1980'e kadar olan dönem de büyük oranda S. Cerit tarafından yapılan bir çalışmadan⁹ ve diğerlerinden alınan bilgilerle kısaca özetlenecektir.

* * *

Türkiye'de 1950'li yıllarla birlikte hızlanan köyden kente göçün, bu yıllarda ülkenin kentsel ve kırsal alanlarındaki ekonomik ve toplumsal değişme ile

9 S. Cerit. 1986. "Türkiye'de İller Arası Göçler (1950-1980)", *Nüfusbilim Dergisi*, S. 8, s. 81-103.

başladığı ve hızlandığı ilgili araştırmalarda yoğun olarak ele alınmıştır. Bu dönemde Türkiye'deki toplumsal oluşum içinde kırsal kesimde tarımın makineleşmesi ve modernleşmesi, geleneksel toprak sahipliği rejiminin değişmesi, topraksızlaşma ya da toprakların belirli ellerde toplanması, ulaşım koşullarındaki gelişmeler gibi etkenlerle kırsal alanlarda yaşayan nüfus, işgücü ihtiyacının duyulduğu kentsel alanlara doğru hızla hareketlenmiştir.¹⁰

1950'li yıllarda başlayan ve hızlanan iç göç, daha çok ülkede kırsal alanlardaki dönüşümün ivme kazanması, bir anlamda 'iticiliği' ile açıklanabilirken, daha sonra 60'lı yılların sonları, 70'li yıllar ve 80'lerin başına kadar daha çok kentsel alanlardaki dönüşümün belirleyiciliği, bir anlamda 'çekiciliği' ile anlatılabilir. 1980'li ve 90'lı yıllar içinde ise, iç göç olgusu ve süreçleri modernleşme temelindeki toplumsal dönüşümün yeni iletişim teknolojileri ile daha da yoğunlaşması sonucu ve toplumsal hareketliliğin her anlamda 'iletici' etkenlerin daha da artması ile yeni bir döneme girmiştir.¹¹

Şüphesiz ki, ekonomik yapıda tarımsal sektörden sanayi ve hizmet sektörlerine geçiş iç göçün de doğrudan ilişkili olduğu bir dönüşümdür. Bu dönüşüm içinde toplumsal ve kültürel olarak da köylülükten kentliliğe geçiş yaşanmaktadır. Gündelik yaşamda yiyecekten giyeceğe, eğlenceden dinsel etkinliklere kadar her şey yoğun bir dönüşüme uğramaktadır. Aile yapısı ve ilişkileri değişirken, birey ve toplum, devlet ve vatandaş arasındaki ilişki de farklılaşmaktadır.¹²

Yaşanan bu göçler sonucunda, bir yerdeki nüfusun aktif kesimi gitmekte, daha az girişimci, daha az dinamik kesimi kalmaktadır. Bu da net göç veren yörelerin gelişme hızlarını düşürmektedir. Gelişme hızı düştükçe göç artmakta ve geri kalmışlık fasit dairesi işlemeye başlamaktadır. Kişinin yer değiştirmesinin sadece bir üretim faktörü olarak değil aynı zamanda da bir tüketici olduğu göz önüne alınırsa, göç veren yörelerin 'pazar' olarak görece avantajlarını kaybetmekte oldukları bunun da gelişmeyi bir başka yoldan etkilediği ortaya çıkar.¹³

10 A. İçduygu-T. Ünal. 1998. "Türkiye'de İçgöç: Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri", s. 43; R. Keleş. 2004. *Kentleşme Politikası*, s. 66-69

11 R. Keleş. 2004. *Kentleşme Politikası*, s. 66-74; A. İçduygu-T. Ünal. 1998. "Türkiye'de İçgöç: Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri", s. 43;

12 A. İçduygu-T. Ünal. 1998. "Türkiye'de İçgöç: Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri", s. 41-42.

13 İ. Tekeli. 1998. "Türkiye'de İçgöç Sorunsalı Yeniden Tanımlanma Aşamasına Geldi", s. 16.

Türkiye'de, cumhuriyetin ilanından günümüze kadar, bazen yavaşlayarak da olsa sürekli bir göçün yaşandığı kabul edilen bir gerçektir. Kesintisiz bir şekilde yaşanan bu göçlerin hızı, miktarı, şekli ve niteliği açısından bakıldığında bazı dönüm noktaları belirlemek olasıdır. Başka bir ifade ile, çeşitli kriterleri dikkate alarak ülkemiz göçlerini belirli dönemlerde incelemek mümkün gözükmemektedir. Bu konuda bazı farklı fikirler olmakla beraber, 1950 yılına kadar olan göçler birinci dönem; 1950 ile 1980 arası göçler ikinci dönem ve 1980 yılından günümüze kadar olan göçler de üçüncü dönem olmak üzere üç kategoride ele alınabilir.¹⁴

1923 yılından 1950 yılına kadar Türkiye'de doğmuş nüfusun % 8.39'u doğdukları ilden çıkıp başka bir ile yerleşmişken, bütün illere az veya çok miktarda yansımış bir halde bu oran 1955'de % 11.00'e, 1965'de % 13.20'ye, 1975'de % 16.72'ye ve 1980'de % 19.20'ye kadar yükselmiştir.¹⁵ Görüldüğü gibi Türkiye'de göçler (doğduğu ilden dışarı gidenler) 1950'ye kadar % 10'un altında kalarak oldukça düşük bir seviyede seyretmesine rağmen, 1950'den sonra hızlı ve kararlı bir şekilde artarak 30 yıl içerisinde iki katına çıkmıştır. Başka bir ifade ile, 1950 yılından önce her on kişiden kabaca biri farklı bir ile gitmişken, 1980'lerde bu oran her on kişiden iki kişiye yükselmiştir. Bu hesaba, çeşitli nedenlerle bize kaynak teşkil eden nüfus sayımlarında görülemeyen göç eden nüfus da ilave edildiğinde, göçlerin bu rakamlardan daha yüksek bir seviyede gerçekleştiği rahatlıkla söylenebilir.

Diğer veriler elimizde olmadığından, doğdukları ilden başka illere göç eden nüfusa (göç veren illere) bakıldığında; Türkiye'de 1950-1965 döneminde en fazla göç, Rize, Trabzon, Gümüşhane, Kastamonu, Çankırı, Sivas, Bilecik başta olmak üzere, Erzincan, Tunceli, Malatya, Kırşehir, Balıkesir, Edirne, Kırklareli ve Tekirdağ illerinde yaşanmıştır. Başka bir ifade ile biri Karadeniz bölgesi, diğeri Trakya olmak üzere başlıca iki önemli göç veren bölge vardır. Oysa ki, 1965-1980 döneminde durumun hemen değiştiği görülebilir. Bu dönemde, Tunceli, Urfa, Kars, Çankırı, Sivas, Erzincan, Gümüşhane, Sinop başta olmak üzere, Zonguldak-İçel illeri arasında çekilecek bir hattın batısındaki illerin göç verme oranı önceki döneme göre dikkati çekecek derecede azalmışken, bu hattın doğusundaki illerin verdiği göçlerin

14 B. Akşit tarafından yapılan bir araştırmada; Türkiye'deki kırsal dönüşüm ve göç ilişkisi dikkate alındığında, ülkemizdeki göçler küçük bir farkla şöyle bir dönemlendirmede incelenmiştir: 1950 öncesi; 1950-1985 ve 1985'den günümüze kadar olan dönem. Fazla bilgi için bkz: B. Akşit. 1998. "İçgöçlerin Nesnel ve Öznel Toplumsal Tarihi Üzerine Gözlemler: Köy Tarafından Bir Bakış", s. 23.

15 S. Cerit. 1986. "Türkiye'de İller Arası Göçler (1950-1980)", s. 84.

yaygınlaşarak arttığı hemen fark edilmektedir. Göç veren illerin mukabilinde, göç alan illere bakıldığında; 1950 yılında en fazla göçü İstanbul, Ankara, İzmir, Muş gibi iller alırken; 1965 yılında İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük illere Kocaeli, Sakarya, Kırklareli, Eskişehir, Adana gibi sanayileşmeye başlayan diğer iller katılmıştır. 1980 yılındaki manzaranın önceki yılı daha da kuvvetlendirecek bir şekle dönüştüğü gözlenebilir. Bu yılda göç alan iller Zonguldak-Gaziantep hattının batısında olmak kaydıyla; bir önceki dönem illerine; Bursa, Tekirdağ, İçel, Manisa, Aydın, Zonguldak, Hatay katılırken, hattın doğusunda sadece Erzincan ili göç almıştır.¹⁶

* * *

Türkiye'deki genel manzarayı takiben, özelde Çorum ilinin durumuna bakılırsa; Çorum'dan diğer illere göç eden nüfusun oranı 1950'de %6.03 iken beşer yıllık aralarda bu rakam 1955'de 10.36, 1960'da 9.40, 1965'de 12.48, 1970'de 16.44, 1975'de 21.16 ve 1980 yılında da 23.86 olarak gerçekleşmiştir. Başka bir ifade ile 1950'den itibaren Çorum ilinden diğer illere olan göçler sürekli hızlanarak devam etmiş; en yüksek seviyeye %23.86 ile 1980 yılında ulaşılmıştır. Çorum, bu dönemde sürekli göç veren bir il pozisyonunda olmasına rağmen, az da olsa diğer illerden gelenlerin olduğu da bir gerçektir. 1950 yılında Çorum'a gelenlerin oranı %1.83 iken 1965 yılında bu oran 2.33'e ve 1980 yılında da 2.97'ye kadar yükselmiştir. Yani Çorum ili, sürekli ve büyük miktarlarda göç verirken, yavaş da olsa göç alan bir il olma yolunda emin adımlarla yürümüştür.¹⁷ Bu değerleri birlikte ele alıp 'net göç' itibariyle duruma bakılırsa; Çorum ili 1950 yılında % 4.2 oranında göç verirken bu oran, 1965 yılında %10.15 ve 1980 yılında % 20.89 olarak gerçekleşmiştir. Başka bir ifade ile Çorum, 1980'e doğru hızı sürekli artan, yani sürekli göç veren bir il pozisyonundadır.

* * *

Cumhuriyet döneminin ilk nüfus sayımı 1927'den 1990 yılına kadar olan dönemde, Türkiye nüfusu gibi -idari bölünüşteki değişiklikler dikkate alınmamak kaydıyla- Çorum ili nüfusunun da sürekli arttığı, ama son sayım 2000 yılında azaldığı ilgili istatistiklerde görülebilir. Elbette, bu artışın bir kısmını göç yoluyla diğer illerden gelenlerin oluşturduğu bilinmekle beraber, Türkiye'de, uzun süreli, ayrıntılı ve muntazam doğum ve ölüm istatistikleri tutulmadığından, göçle gelenlerin artışıdaki net paylarını bulmak çok kolay değildir. Böyle bir veri eksikliğine rağmen, 1980 nüfus sayımından itibaren

16 S. Cerit. 1986. "Türkiye'de İller Arası Göçler (1950-1980)", s. 84-96.

17 S. Cerit. 1986. "Türkiye'de İller Arası Göçler (1950-1980)", s. 86-91.

daimi ikametgaha göre göçlerin istatistiklerde verilmesi, önceki yıllara göre daha ayrıntılı göç araştırmalarının yapılabilmesine izin vermiştir.

Yukarıda da belirtildiği üzere Çorum ili bir taraftan göç alırken diğer taraftan da göç veren bir il konumunda olup, aşağıdaki tablo bu durumu kesin bir şekilde doğrulamaktadır (Tablo: 1). Çorum ilinin 1975-1980 yılları arasında aldığı göç miktarı 15.381 ve verdiği göç miktarı da 39.694'dür. Bilindiği üzere, bir idari ünitenin/yerleşim yerinin aldığı göçle verdiği göç arasındaki farka net göç denir. Bahsedilen yerin aldığı göç, verdiğiğinden fazla ise net göç pozitif, aldığı göç verdiğiğinden az ise net göç negatiftir.¹⁸ Bu bağlamda, 1975-80 döneminde Çorum ilinin aldığı göç verdiğiğinden daha az olduğu için net göç negatiftir. Buna göre Çorum ilinde net göç miktarı 23.753 kişi ve net göç oranı da ‰ -46.3'dür. Şu halde, yukarıda belirtilen değerlerde görüldüğü gibi, Çorum ilinde daha önceki yıllarda başlayan göç verme sürecinin bu dönemde de artarak devam ettiği görülmektedir.

Göçler açısından Çorum ili -ve hatta Türkiye geneli- için gerçek bir dönüm noktası olan 1980 değerlerine bakıldığında, 1980 yılından itibaren Çorum ilinde yaşanan göçün yönü ve miktarının değişmeye başladığı, göç olayının derinleşerek kuvvetlendiği hemen görülebilir. Değerlerden anlaşıldığı üzere, Çorum ilinin 1980-1985 yılları arasında, aldığı göç miktarı biraz artarken verdiği göç miktarında -sadece bu döneme ait olmak üzere- bir azalma kaydedilmiştir. İstisnai bir durum olan bu azalma, Temmuz 1980'de Çorum şehrinde meydana gelen olaylar¹⁹ ve ardından 12 Eylül 1980 ihtilalinin olumsuz etkilerinin devam etmesi ile ilgili görünmektedir. Mesela, sadece Çorum olaylarını müteakiben yaklaşık 600 aile başka yerlere göç etmek zorunda kalmıştır. Sonraki dönemde Çorum ilinin verdiği göçler tekrar yükselmiş ve hatta en yüksek net göç hızı bu dönemde yaşanmıştır. 1985-1990 döneminde ilin aldığı göç miktarı 25.299, verdiği göç miktarı 59.201 ve net göç hızı da ‰ -58.5'dir. Sayımın yapıldığı son döneme gelindiğinde ise, göçlerin artarak devam etmesi nedeniyle olacak, cumhuriyet tarihinde ilk defa ilin toplam nüfusunda azalma kaydedilmiştir. Başka bir ifade ile, ilk defa ilin nüfus miktarı mutlak rakamlar açısından bir önceki sayımın gerisine düşmüştür. Bu dönemde ilin aldığı göç miktarı 1980 yılı öncesinde de var olan artma eğilimine uygun olarak 26.869 iken, yine aynı şekilde verdiği göç miktarı da artarak 60.092 olarak gerçekleşmiştir. Yani, net göç hızı önceki döneme benzer bir değerle ‰ -58.4 olarak kaydedilmiştir.

18 M. Mutluer. 2003. *Uluslar Arası Göçler ve Türkiye*, Çantay Kitabevi, s. 11.

19 Çorum olayları hakkında mesela bkz:

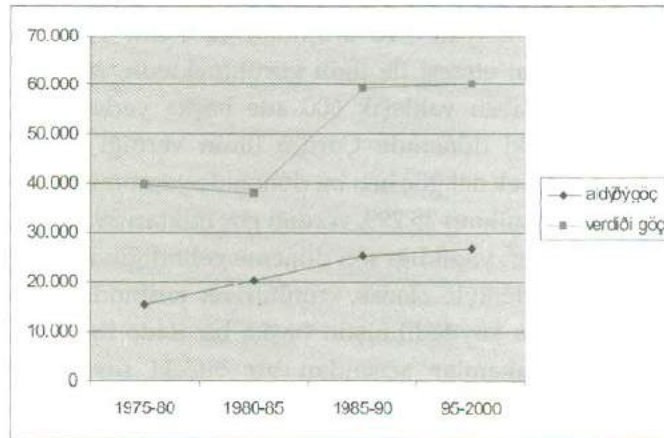
[Http://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87orum_Olaylar%C4%B1](http://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87orum_Olaylar%C4%B1) (3 Kasım 2007).

Tablo 1: Çorum ilinde 1975-2000 yılları arasında yaşanan göç miktarı ve oranları.

Çorum	Daimi ikametgâh nüfusu	Aldığı göç miktarı	Göç oranı/hızı (binde)	Verdiği göç miktarı	Verdiği göç oranı (binde)	Net göç	Net göç oranı/hızı (binde)
1975-80	571.831	15.381	30,53	39.694	74,42	-23.753	-46,3
1980-85	599.204	20.272	37,89	37.974	68,74	-17.712	-32,6
1985-90	609.863	25.299	44,95	59.201	99,21	-33.897	-58,5
95-2000	597.065	26.869	49,28	60.092	103,2	-33.022	-58,4

Kaynak: TÜİK

Türkiye bütününde 1995-2000 döneminde illerin net göçleri (aldığı göç-verdiği göç) dikkate alındığında, 23 ilin göç nedeniyle nüfusunun arttığı, 58 ilin ise nüfusunun azaldığı görülmektedir. İstatistiklere göre Çorum ili bu dönemde, nüfusu azalan iller arasında olup, net göç hızına göre Türkiye'de 70. sırada yer almaktadır. Nüfusu artan iller içinde ise, sanılanın aksine ilk üç sırada büyük şehirlerin bulunduğu iller değil, Tekirdağ (% 96.8), Muğla (% 70.2) ve Antalya (% 64.3) illeri bulunmaktadır.²⁰

Grafik 1: Çorum ilinin 1975-2000 yılları arasında aldığı ve verdiği göçler.

Kaynak: TÜİK.

20 TÜİK: Genel Nüfus Sayımları 2000 Göç İstatistikleri, s. 28.

ÇORUM İLİNİN GÖÇ ALDIĞI İLLER

Çorum ili diğer pek çok il gibi bir taraftan göç alırken diğer taraftan da göç vermektedir. Zaten teorik olarak bir yerin/ilin hiç göç vermemesi ya da almaması mümkün değildir, alıyorsa da veriyorsa da mutlaka karşılığı da vardır. Çünkü, oldukça hareketli bir unsur olan nüfus, çok çeşitli nedenlere bağlı olarak yer değiştirebilmekte ve E. G. Ravenstein'in da belirttiği²¹ gibi her göç dalgası zayıf da olsa karşı bir göç dalgası meydana getirmektedir.

1980 yılı nüfus sayımı yani, 1975-80 dönemindeki daimi ikametgaha göre Çorum iline en çok göç veren iller sırasıyla şöyledir: Ankara (5145), İstanbul (1740), Amasya (793), Yozgat (576), İzmir (546), Samsun, Tokat, Kastamonu. Harita 1'den de anlaşıldığı gibi Çorum iline en çok göç veren iller Çorum iline komşu ve yakın iller olup, İstanbul ve İzmir gibi iki büyük şehrin bulunduğu iller istisna oluşturmaktadır. Tablo 2'de bu illerin 1975-1980 yılları arasında Çorum iline gelen toplam göç içindeki payları da gösterilmiştir. Buna göre oranlar; ‰ 334,5, 113,1, 51,6, 37,4, 35,5 şeklinde sıralanmaktadır. Bu dönemde Çorum iline yakın ve komşu illerden başka, Türkiye'nin en fazla nüfuslu illeri olan İstanbul, İzmir, Bursa ile çeşitli bölgelerden çok sayıda göçmen gelmiştir. Bu tarihte Çorum ilinin toplam nüfusu 571.831 ve diğer illerden Çorum iline gelen nüfus da 15.381 kişi olduğuna göre nüfusun % 2,68'i göç yoluyla Çorum iline gelip yerleşmiş demektir.

Tablo 2: 1980-2000 yılları arasında Çorum ilinin göç aldığı iller.

1980			1985			1990			2000		
İLLER	toplam	‰	İLLER	toplam	‰	İLLER	toplam	‰	İLLER	toplam	‰
Ankara	5145	334,5	Ankara	5897	290,9	Ankara	6604	261,0	Ankara	6008	223,6
İstanbul	1740	113,1	İstanbul	1931	95,3	İstanbul	2539	100,4	İstanbul	3224	120,0
Amasya	793	51,6	Amasya	1084	53,5	Amasya	1205	47,6	Amasya	1298	48,3
Yozgat	576	37,4	İzmir	761	37,5	Samsun	1016	40,2	Samsun	1159	43,1
İzmir	546	35,5	Samsun	633	31,2	İzmir	870	34,4	İzmir	903	33,6
Samsun	467	30,4	Yozgat	528	26,0	Yozgat	749	29,6	Yozgat	882	32,8
Tokat	241	15,7	Bursa	412	20,3	Konya	526	20,8	Kırıkkale	555	20,7
Kastamonu	235	15,3	Konya	390	19,2	Kırıkkale	487	19,2	Tokat	501	18,6
Adana	226	14,7	Zonguldak	334	16,5	Bursa	462	18,3	Antalya	494	18,4
Çankırı	219	14,2	Tokat	306	15,1	Zonguldak	450	17,8	Konya	432	16,1
Bursa	206	13,4	Kastamonu	301	14,8	Kastamonu	439	17,4	Sakarya	409	15,2
Erzurum	188	12,2	Bolu	300	14,8	Tokat	392	15,5	Bursa	396	14,7
Kars	175	11,4	Çankırı	265	13,1	Aydın	361	14,3	Adana	390	14,5
Bolu	174	11,3	Erzurum	259	12,8	Bolu	341	13,5	Ordu	347	12,9
Sivas	173	11,2	Adana	248	12,2	Balıkesir	319	12,6	Erzurum	330	12,3
Konya	165	10,7	Sinop	245	12,1	Trabzon	315	12,5	Kayseri	328	12,2
Sinop	162	10,5	Kayseri	232	11,4	Kayseri	306	12,1	Sivas	326	12,1
Kayseri	128	8,3	Kars	230	11,3	Sinop	303	12,0	Kastamonu	316	11,8
Gümüşhane	127	8,3	Sivas	220	10,9	Çankırı	301	11,9	Şanlı Urfa	314	11,7
Balıkesir	125	8,1	Trabzon	206	10,2	Ordu	285	11,3	Sinop	312	11,6

Kaynak: TÜİK.

1980-1985 yılları arası için harita 2 incelendiğinde Çorum iline göç veren iller sıralamasında ilk başta yine Ankara, İstanbul, Amasya illerinin geldiği görülmektedir. Bu illerin Çorum'a göç eden toplam nüfus içerisindeki payları ise (Tablo: 2); ‰ 290.0, 95.3 ve 53.5'dir. Bahsedilen dönemde Çorum ilinin toplam nüfusu 599.204 kişi ve göç ile gelen nüfus da 20.272 kişi olduğuna göre, il nüfusunun ‰ 3,38 diğer illerden göç yoluyla gelmiş demektir.

Harita 3'te gösterilen 1985-1990 döneminde, Çorum iline göç veren iller sıralaması aynı yerlerini korumuştur. Bu dönemde Ankara, İstanbul ve Amasya'yı takiben, Samsun, İzmir, Yozgat ve Konya gibi iller gelmektedir. Bahsedilen dönemde Çorum ili toplam nüfusu 609.863 kişi ve diğer illerden göç eden nüfus miktarı da 25.299 kişi olduğuna göre, göçmenlerin ilin toplam nüfusu içindeki payı ‰ 4.14'e yükselmiştir.

Son olarak 2000 yılı nüfus sayımına göre; 1995-2000 döneminde, harita 4'te de görüldüğü gibi Çorum ilinin en fazla göç aldığı altı il sıralaması hiç değişmeden kalmıştır. Son sayımda il toplam nüfusunun mutlak azalmayla 597.065'e indiği ve diğer illerden gelen göçmen nüfus miktarının da 26.869 olduğuna bakılırsa, göçmenlerin payının arttığı ve il nüfusunun ‰ 4.50'nin göç yoluyla Çorum nüfusuna katıldığı anlaşılmaktadır.

Özetlemek gerekirse, 1980-2000 yılları arasında Ankara, İstanbul ve Amasya Çorum iline en çok göç veren iller olup, bu süre zarfında sıralama hiç değişmemiştir. Buradan Çorum ilinin en çok Orta Anadolu Bölgesi'nden, özellikle de iki komşu il Ankara ve Amasya ile ülkemizin en büyük illerinden yüksek oranlarda göç aldığı sonucu çıkmaktadır. Çorum ilinin özellikle taş-toprağa dayalı sanayinde yakaladığı başarı, ekonomik alandaki gelişmeler, yeterli istihdam imkanlarının bulunması gibi nedenler, ilin özellikle 1980 sonrasında belirginleşen ve sürekli büyüyen miktarlarda göç almasına neden olmuştur. Başka illerden gelerek buraya yerleşenlerin oranlarına bakılırsa; ilk dönemde ‰ 2.68 olan oran son dönemde ‰ 4.50'ye çıkarak Çorum ili nüfusu içindeki göçmenlerin oranının sürekli arttığı görülmektedir.

21 Ravenstein göç yasaları hakkında bkz: E. G. Ravenstein. 1885. "The Laws of Migration", *Journal of the Statistical Society*, 48, s. 167-227 ; E. G. Ravenstein. 1889. "The Laws of Migration", *Journal of the Statistical Society*, 52, s. 214-305 ve R. H. Stoddard - B. W. Blouet - D. J. Wishart. 1986. *Human Geography*, s. 73-76.

Tablo 3: Çorum ili toplam nüfusu içinde gelen-giden göçmenlerin payı.

Çorum/Yıl	Toplam nüfus	Gelen göçmen nüfus	Payı %	Giden göçmen nüfus	Payı %
1980	571.831	15.381	2,68	39.694	6,94
1985	599.204	20.272	3,38	37.974	6,33
1990	609.863	25.299	4,14	59.201	9,70
2000	597.065	26.869	4,50	60.092	10,06

Bu dönem içerisinde meydana gelen ve payını bilmediğimiz doğum oranları bir yana, Çorum ilinden diğer illere göçlerin olmasına karşılık, toplam nüfus içerisindeki göçmenlerin payının her dönemde biraz daha artması, Çorum ilinin verdiği göçe karşılık daha düşük seviyelerde de olsa göçmen kabul ettiği anlamına gelmektedir. Çorum ilinin aldığı göç miktarının 1980'den itibaren sürekli artışının en önemli sebeplerini kısaca ele almak gerekirse şunların söylenmesi olasıdır.²² Bu dönemde başta Çorum şehri olmak üzere, ildeki istihdam imkanlarının, özellikle de sanayi tesislerinin hem sayı hem de çalışan işçi sayısı bakımından sürekli olarak büyümesi en önemli sebebi meydana getirmektedir. Gerçekten de Çorum ilinde, sanayi tesislerinin de içinde bulunduğu kuruluş/iş yerleri sayısının yıllara göre gelişimine bakılırsa (Tablo: 4), söylenenler daha iyi anlaşılacaktır. Çorum ilinde 1927 yılında 1.182 iş yeri bulunurken, uzun bir aradan sonra 1980 yılında kuruluş sayısı 6.880'e, 1992 yılında 8.772'ye ve 2002 yılında da yaklaşık olarak iki kat daha artarak 15.772'ye ulaşmıştır.²³ Bu kuruluşlarda istihdam edilen kişilerin en azından belirli bir kısmının dışarıdan gelen göçmenlerin içinden seçileceğini tahmin etmek hiç de zor değildir.

Tablo 4: Çorum ilinde işyeri/kuruluş sayılarının yıllara göre gelişimi.

Yıl	1927	1980	1992	2002
İşyeri/kuruluş sayısı	1.182	6.880	8.772	15.772
Çalışan sayısı	5.308	4.768	19.176	39.924

Kaynak: TÜİK.

22 Z. Dinler. 2001. *Bölgesel İktisat*. Ekin Kitabevi, s. 461-462. Bursa.

23 DİE. 1969. 1927 *Sanayi Sayımı*. Yayın No: 584. Ankara. DİE. 1980. 1980 Genel Sanayi ve İş Yerleri Sayımı. 19-Çorum Ankara. TÜİK. *Genel Sanayi ve İş yerleri Sayımı*. 2002. s. 50.

Kuruluş sayılarından, bu tesislerde istihdam edilen kişi sayılarına geçilirse konu kısaca şöyle özetlenebilir: Türkiye'de 1927 yılında ilk defa yapılan sanayi sayımına göre Çorum ilinde işletme sayısı 1.182 ve sanayi sektöründe istihdam edilen iş gücü toplamı 5.308 kişidir. Sanayi sektöründe çalışan sayısının 1927'den 1964 yılına kadar olan süreçte azaldığı görülmektedir. Bu, iki sanayi sayımında esas alınan kriterlerin farklılığı yanında, bu dönemde halkın daha çok tarım sektörüyle uğraştığını ve henüz sanayileşmenin hızlanmadığını da göstermektedir. Sanayi sektöründeki istihdamın gelişme göstermesi özellikle 1973 yılından sonra uygulanan devlet politikasıyla ilgilidir. Bunun sonucunda Çorum'da çok sayıda sanayi tesisi açılmaya başlamıştır. 1980 yılında Çorum ilinde sanayi sektöründe çalışanların sayısı 4.768 kişi, 1992 yılında 19.176 kişi ve en son 2002 yılında ise 39.924 kişidir.²⁴ Bu rakamlar bize, Çorum ilinde yıllar itibariyle sanayi faaliyetlerinin artarak devam ettiğini ve çok sayıda kişiye iş imkanı sağlandığını göstermektedir. Ayrıca 1980-1997 yılları arasındaki dönemde Çorum ilinin Türkiye imalat sanayi içerisindeki payının 1980 yılında 0.64 iken 1997 yılında 0.85'e yükselerek az da olsa artarak büyüdüğü görülmektedir. Yine Çorum ilinin Türkiye istihdamı içerisindeki payına bakılacak olursa; 1980 yılında %0.13 istihdam payına sahipken 1997 yılında bu oran yaklaşık dört kat artarak %0.46'ya yükseldiği görülebilir. Çorum ilinin sanayi artış hızı ise 1988 yılında %93,2 iken 1995 yılında hızla artarak en yüksek seviyesine %106'ya ulaşmıştır. 1997 yılında ise belirgin bir gerileme görülmektedir (%78,9). Çorum ilinin ayrıca bölge içerisindeki durumuna bakıldığında; 1964 yılında bölge sanayinde adı geçmeyen Çorum'un, 1989 yılında Karadeniz Bölgesinde sanayi kuruluşları payı açısından ilk sıraya yerleştiği hemen dikkati çekmektedir. Sonuç olarak bu durum ise, Çorum'un yeni bir sanayi odağı olarak ortaya çıktığını göstermektedir.²⁵

Buraya kadar verilenler birkaç cümleyle özetlenirse; Çorum ili özellikle, 1973 yılından sonra sanayileşmeye başlayan Çorum şehrinin varlığı ile, hem sanayi hem de hizmet sektöründeki istihdam imkanlarının artışına bağlı olarak -Çorum ilinden daha fazla göçmen gitmesine karşılık- zayıf da olsa göçmenler için cazibe merkezi haline gelmiştir. İş yerlerinin ve sanayi tesislerinin daha çok il merkezinde toplanması, Çorum ilinin diğer iller yanında kendi ilçelerinden de göç almasına neden olmuştur.

24 TÜİK. *Genel Sanayi ve İş yerleri Sayımı*. 2002. s. 50.

25 M. Mutluer. 2003. "Türkiye'de Gelişen Sanayi Odakları: Denizli-Gaziantep-Çorum" *Ege Coğrafya Dergisi*. Cilt 12. Sayı 1. s. 13-27.

ÇORUM İLİNİN GÖÇ VERDİĞİ İLLER

Yukarıda da belirtildiği üzere Çorum ili, hem göç alan hem göç veren bir il durumunda olup, Çorum ilinin verdiği göçler için kısaca şunlar söylenebilir: Çorum'un en çok göç verdiği iller içerisinde (1980 yılı verilerine göre yapılan harita 5 incelendiğinde); ilk sıralarda Ankara (19451), İstanbul (5860), İzmir (1929), Amasya (1303), Manisa (794), Bursa, Kastamonu, Samsun, Kocaeli ve Yozgat illerinin bulunduğu görülmektedir. 1980 yılında Çorum ilinin göç verdiği toplam nüfus 39.694 kişi ve yine bu dönemde Çorum ilinin aldığı göç 15.381 kişi olduğuna göre, ildeki net göç miktarı -23.753 olup net göç negatiftir (%o -46.3).

Tablo 6: 1980-2000 Yılları arasında Çorum ilinin göç verdiği iller.

1980			1985			1990			2000		
İLLER	toplam	%	İLLER	toplam	%	İLLER	toplam	%	İLLER	toplam	%
Ankara	19451	490,02	Ankara	15005	395,14	Ankara	23551	397,81	Ankara	21806	362,88
İstanbul	5860	147,63	İstanbul	5943	156,50	İstanbul	12054	203,61	İstanbul	10306	171,50
İzmir	1929	48,60	İzmir	1864	49,09	İzmir	3338	56,38	İzmir	2674	44,50
Amasya	1303	32,83	Çankırı	1455	38,32	Antalya	1650	27,87	Bursa	1740	28,96
Manisa	794	20,00	Amasya	1117	29,41	Bursa	1343	22,69	Antalya	1534	25,53
Bursa	779	19,63	Bursa	948	24,96	Amasya	1136	19,19	Amasya	1319	21,95
Kastamonu	676	17,03	Samsun	822	21,65	Samsun	1021	17,25	Samsun	1182	19,67
Samsun	604	15,22	Kastamonu	689	18,14	Kırıkkale	830	14,02	Kırıkkale	854	14,21
Kocaeli	488	12,29	Nevşehir	423	11,14	Kastamonu	817	13,80	Çankırı	832	13,85
Yozgat	432	10,88	Antalya	415	10,93	Kocaeli	703	11,87	Yozgat	800	13,31
Nevşehir	390	9,83	Kocaeli	403	10,61	Bolu	634	10,71	Kastamonu	796	13,25
Bolu	385	9,70	Bolu	402	10,59	İçel	572	9,66	Bolu	780	12,98
Zonguldak	335	8,44	Yozgat	398	10,48	Yozgat	569	9,61	Kocaeli	776	12,91
Antalya	326	8,21	Konya	372	9,80	Muğla	511	8,63	Konya	714	11,88
Konya	265	6,68	Tokat	366	9,64	Manisa	505	8,53	Muğla	636	10,58
Balıkesir	260	6,55	Balıkesir	340	8,95	Konya	482	7,80	Tokat	574	9,55
Çankırı	254	6,40	Zonguldak	338	8,90	Çankırı	437	7,38	Tekirdağ	501	8,34
Sakarya	249	6,27	Kayseri	284	7,48	Aydın	403	6,81	Erzurum	434	7,22
Tokat	248	6,25	İçel	280	7,37	Tekirdağ	387	6,54	Trabzon	431	7,17
Aydın	235	5,92	Sakarya	279	7,35	Eskişehir	386	6,52	Eskişehir	424	7,06

Kaynak: TÜİK

1985 yılında Çorum ili en fazla göçü (Harita 6); Ankara (15005), İstanbul (5943), İzmir (1864), Çankırı (1455), Amasya (1117), Bursa, Samsun illerine vermiştir. 1990 verilerinin gösterildiği harita 7'de görüldüğü gibi bu sıralama çok az değişerek; Ankara (23551), İstanbul (12054), İzmir (3338), Antalya (1650), Bursa (1343), Amasya, Samsun şeklinde gerçekleşmiştir. 2000 yılı nüfus verilerine göre ise, Çorum ilinin en çok göç verdiği ilk üç il yine değişmeden kalırken sonrakilerde yine az bir değişme ile sıralama şu şekildedir: Ankara

(21806), İstanbul (10306), İzmir (2674), Bursa (1740), Antalya (1534), Amasya (1319), Samsun, Kırıkkale ve Çankırı (Harita 8). Yukarıda da belirtildiği gibi, Çorum ili net göçleri her dönemde negatif yönde olup, sadece 1980 yılından sonra görülen küçük bir düşüş dışında sürekli bir artış eğilimi yaşanmıştır. Ama, son sayım dönemindeki (2000 yılında) oranın, bir önceki dönem ile aynı seviyede olmasına bakılırsa, bu tarihten sonra göç hızı kararlı bir seyir gösterecek, belki de düşme yaşanacak gibidir.

1980-1985-1990 ve 2000 yılı nüfus verilerini gösteren tablo 6'ya göre; Çorum ilinin en çok göç verdiği iller pek değişmemiş, Çorum tüm bu dönemler içerisinde her zaman ve daima en fazla Ankara iline göç vermiştir. Hatta Ankara'nın Çorum göçlerini almadaki yeri o kadar kuvvetlidir ki, Çorum ilinden göç eden nüfusun yarısından fazlası hep Ankara'ya gitmiştir.²⁶ Tablolar incelenirse, 1980 yılında Çorum ilinden ayrılan toplam 39.694 nüfusun 19451'i Ankara'ya gitmiştir. Başka bir ifade ile Çorum ilinden yola çıkan göçmenlerin % 49.0'ı sadece Ankara ilini tercih etmiştir. Sonraki dönemlerde bu oran sırasıyla; 39.5, 39.7, 36.2 olarak gerçekleşmiştir. Bu da bize, Çorum ili göçmenlerinin 1950 yılından beri öncelikle Ankara'yı tercih ettiğini, ama 1980 sonrası süreçte başka cazibe merkezlerinin de ortaya çıkmasıyla başka illerin de tercih edildiğini göstermektedir.

Tablo 6'dan ve hazırlanan haritalardan da anlaşıldığı gibi Çorum ilinin en çok göç verdiği iller, tıpkı aldığı göçler gibi yine yakın ve komşu illerdir. Türkiye'nin her yerinden her dönem göç alan Ankara, İstanbul ve İzmir'e Çorum ilinden de göçlerin olacağını tahmin etmek kolaydır. Bu iller dışında Çorum'un göç verdiği iller yakın ve komşu iller olup, özellikle Amasya, Yozgat, Samsun ve son dönemde de Kırıkkale ile Çankırı ilk sıralarda yer almaktadır. Bu tabloda dikkati çeken diğer bir husus, Çorum ilinin en çok göç verdiği illerin, aynı zamanda Çorum iline en çok göç veren iller arasında olduğunu görmektir.

Kısaca özetlemek gerekirse; Çorum ili eskiden beri göç veren illerden biri durumundadır. Yukarıda bahsedilen sebeplerin de etkisiyle 1980 yılında göç rakamlarında biraz azalma olsa da, sonraki dönemde artarak devam etmiştir. Çorum ilinin göç vermesi, aslında Türkiye'nin diğer göç veren illerinden farklı sebeplerden değildir. Özellikle 1950'den itibaren tarımda makineleşme ve

26 Ankara iline göç veren iller ve Çorum ilinin durumu hakkında ayrıca bkz: E. M. Özgür. 1995. "Türkiye'deki İçgöçlerde Ankara İlinin Yeri", *AÜ. Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı. 4, s. 69-75.

tarım dışında yeni istihdam imkanlarının yeterince hızlı artırılamaması, özellikle çok geniş bir alanda yürütülen kıraç tarım şartlarının yetersizliği vb. sebepler, Çorum'da yaşayanların diğer illere giderek daha iyi bir yaşam kalitesi aramasına yol açmıştır. Bu arada, 1963 yılından sonra Avrupa'ya çok sayıda işçimizin gitmesi de Çorum göçlerinde belirtilmelidir. Çünkü, çok fazla olmasa da Avrupa'ya işçinin gittiği illerden birisi de Çorum'dur. Ayrıca, ülkemiz içinde yaşanan göçlerin genellikle kademeli göçler şeklinde cereyan etmesi, sadece Çorum doğumlu kişilerin değil, Çorum'a diğer illerden gelip de bir süre sonra bulduğu şartlarla yetinmeyenlerin de buradan göç etmesine yol açmıştır.

* * *

Sonuç olarak; Türkiye'nin genel karakterine uygun olarak Çorum ilinden diğer illere göçler özellikle 1950'li yıllarda başlamıştır. Bu dönemde başlayan göçler, başta üç büyük şehri bulunduran ve sanayi tesislerinin nispeten Çorum'dan çok olduğu illere doğru yaşanmıştır. Bu arada, Ravenstein'in mesafe konusunda söylediklerini haklı çıkarırcasına Çorum'dan komşu ve yakın illere doğru, özellikle de Ankara'ya olan göçler de çok önemli oranlara ulaşmıştır. 1950'li yıllardan 2000 yılına kadar Çorum ilinden giden göçmenler gelenlerden fazla olduğundan net göç sürekli negatif yöndedir. Özellikle 1980'lerden sonraki dönemde, sanayi alanında gösterdiği başarıdan dolayı Çorum'un Anadolu kaplanlarından biri olması bile bu gerçeği değiştirememiştir.

Türkiye bütününde 1975-1980 döneminde göç eden nüfusun, daimi ikametgah nüfusuna oranı % 9.34'dür. Çorum ilinde aynı dönemde göç eden nüfusun daimi ikametgah nüfusuna oranı % 9,63 olup; göçe katılan nüfusun payı Türkiye bütününden yüksek olsa da, bu haliyle Türkiye içerisindeki payı % 1,53'dür. Bu rakamlar; 1980-1985 döneminde Türkiye'de % 8.67, Çorum ilinde % 9,72 olup; Türkiye içerisindeki payı ise % 1,52'dir. 1985-1990 döneminde Türkiye'de göç eden nüfusun, daimi ikametgah nüfusuna göre oranı % 10.81, Çorum ilinde göç eden nüfusun daimi ikametgah nüfusuna oranı %13.85 ve Türkiye içerisindeki payı %1.56'dır. Son sayımda yani 1995-2000 döneminde Türkiye'de göç eden nüfusun, daimi ikametgah nüfusuna göre oranı % 11.02, Çorum ilinde göç eden nüfusun daimi ikametgah nüfusuna oranı % 14.56 ve Türkiye içerisindeki payı ise % 1.29'dur. Başka bir ifade ile Çorum ilindeki daimi ikametgaha göre göç eden nüfusun payı, her zaman Türkiye genelinden yüksek olarak gerçekleşmiş olmasına rağmen, Çorum'un Türkiye'de toplam göç eden nüfus içindeki payının son dönemde azalması, bu ilde göçlerin eski kuvvetini kaybetmeye başladığının habercisi gibidir. Daha

önce ifade edilen, 1990 ve 2000 yıllarında Çorum ilinden göç edenlerin miktar ve oran itibarıyla çok yakın olması da ilden göç eden kişi sayısının eski hızını kaybettiğini göstermektedir.

Son yapılan 2000 sayımından sonra, henüz yayımlanmayan ama, bu sempozyuma bir bildiriyle katılan C. Yılmaz²⁷ tarafından ilgili kurumdan sağlanarak kullanılan verilere göre bu zamana kadar olan gelişim aynı şekilde devam etmektedir. C. Yılmaz'ın çalışmasında belirttiği rakamlara göre Çorum il nüfusu 520.000'nin altına düşmüş, diğer şehirlerde de artışlar yaşanırken en fazla artış nüfusu 180.000'i geçen Çorum şehrinde tespit edilmiştir. Şu durumda bu rakamlar bize, Çorum ili kırsal kesiminde uzun süredir yaşanan göçlerin azalmadan devam ettiğini kanıtlarken, bu sahalardan ayrılan nüfusun en azından bir kısmının Çorum şehri ile Sungurlu, Osmancık gibi ildeki diğer şehirlere göç etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, en kısa sürede ve etkili bir şekilde kırsal nüfusu yerinde tutmaya yönelik çalışmalar yapılmazsa, Çorum ilindeki göçlerin daha uzun bir süre daha devam edeceği kesin gözükmektedir.

27 C. Yılmaz. 2007. "Çorum İli Nüfusunun Sosyo-Ekonomik Yapısı, Demografik Nitelikleri ve Coğrafi Dağılım Özellikleri".

ÇORUM'UN 1672 YILI OLAĞANÜSTÜ VERGİLERİNİN KISA BİR DEĞERLENDİRMESİ

Mustafa Nuri Turkmen¹

Devlet, teşkilatı ve maliye sisteminin özelliğinden, vergi toplamak hak ve yetkisini dirlik, malikâne ve vakıf şeklinde, muhtelif hizmet ve vazife sahiplerine havale etmekle birlikte, yine devlet örfe dayanarak, zaruret halinde-savaş, yangın, deprem-bütün tebaasından her türlü hizmet veya yardımı isteme salahiyetini muhafaza etmiştir. Bu suretle, her türlü dirlik tahsisâtı şeklinde kendi nam ve hesaplarına tahsili, vazife veya hizmet sahiplerine terkedilmiş bulunan vergilerin dışında, olağanüstü durumlarda özellikle devletin elinde kalan bir salahiyet olduğu için, ancak divânın teklifi ve padişahın emri ile toplana bilen vergilere genel deyişiyle “avâriz-ı divâniye” ve “tekâlif-i örfiyye” denilirdi.² Avâriz-ı divâniye ve tekâlif-i örfiyeden avâriz, nüzül, sürsât gibi vergiler anlaşılmıyordu.³

Belgelerde avâriz-ı divâniye ve tekâlif-i örfiye denen vergiler çok yönlü ve çeşitliydi. Devletin ihtiyaç duyduğu her türlü mal ve hizmeti içine alacak şekilde esneklik gösteriyordu. Avâriz vergisinin daha ilk zamanlardan itibaren Osmanlı Devletinde mevcut bulunduğu, bu devre ait temliknamelerde ve vakfiyelerde mülk ve vakıf sahiplerine bahşedilen muafiyetler arasında sayılmış olmasıyla sabittir. Anadolu Beyliklerinde ve İlhanlılarda da bu vergilerin bulunması eskiliğini ispat eder.⁴

1- Avâriz-ı divâniye

Bu vergilerin tahsilinde, avâriz hanesi denilen birlikler göz önünde bulundurulurdu. Bu hane gerçek bir hane olmayıp itibari bir vergi hanesidir. Vergi alınacak ünitenin sosyo-ekonomik durumuna göre belirlenen bir

¹ Yrd. Doç. Dr.

² Ömer Lütfi Barkan, “Avarız Maddesi”, *İA*, II, s.14.

³ Caroline Finkel, *The Administration of Warfare; the ottoman Military Campaigns in Hungray, 1593-1606*. Viyana 1988, s.130; Mc. Gowan ise Avâriz-ı divâniyeden avâriz, tekâlif-i örfiyeden ise nüzül ve sürsâtın anlaşıldığını söylemektedir.; Bruce MC Gowan, “Osmanlı Avâriz-Nüzül Teşekkülü”, VII. *Türk Tarih 4Kongresi*, II, Ankara 1981, s.1327.

⁴ Barkan, a.g.m. S.14.

rakamdır. Vergi verebilecek durumda olan hanelere avâriz hanesi denir. Sayımlarda, çalışan veya kazanan, vergi vermeye gücü yeten kimseler avâriz hanesine dahil edilmişlerdir. Her kazada muafların (imam, müezzin, kadı, seyyid, sipahi ve sipahioğulları vb.) sayıları da kaydedilir ve bunlara “hane-i ğayr-ı avâriz” denirdi.⁵ Avâriz haneler içinde 5, 10, 15 evli kimse bulunabilirdi. Defterlerde her mahalle veya köyün nüfusu kaydedildikten sonra, özel kıstaslara göre bu nüfusun kaç avâriz hanesi olduğu tespit edilip, mevkûfât defterlerine kaydettirilirdi. Merkezde devletin ihtiyaçları memleketteki avâriz hanelerine bölünür ve elde edilen rakam her bölgenin kadısına hükümler gönderilerek, belirlenen miktar avâriz-ı divâniye toplamak emredilirdi. Bu vergi toplama işi için salmak veya salgun deyimi kullanılırdı. Halk gücü nisbetinde âlâ, evsât ve ednâ olarak salguna iştirâk ederdi.⁶ Önceleri olağanüstü durumlarda, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, savaşların sık ve uzun sürmesi, iç karışıklıklar gibi durumlardan dolayı giderek daha sık toplanır hale gelmiştir. Tımar sisteminin çözülüşü ve tımar gelirlerinin yavaş yavaş iltizama verilmesine paralel olarak avâriz grubu vergiler, yıllık toplanan düzenli vergilere dönüştürülmüştür.⁷

Avâriz, merkezî hükümetin mal ve hizmet taleplerinden doğup daha sonra para şekline çevrilerek eskiden alınan mal ve hizmetin bedeli haline gelmiştir. Fakat yine savaş zamanı mal ve hizmete ihtiyaç vardır. Bundan dolayı nüzül vergisi devreye girmiştir. Nüzülde avârizın yolunu takip ederek nakde dönüşünce, bu defa belirlenen miktar malı, belirlenen menzile getirip satmak mükellefiyeti olan sürsât devreye girmiştir. 17. yüzyıldaki avâriz ve nüzül, 16. yüzyıldakinin iki katına yakındır. Bunlardan nüzül, avârizdan daha ağır olup, yaklaşık avârizın iki katıdır.⁸

İster avâriz, ister nüzül ve sürsât olarak tahsil edilen zahireyi depolamak üzere taşımak, hem çok külfetli hem de telafat, yağma ve küflenmeye marûz kalıyordu. Bundan dolayı seferin olacağı güzergahta, miri zahire fiyatı tespit edilip uzak yerlerden bedeli tahsil ediliyordu.⁹ Verginin bu şekilde nakde çevrilmesi vesikalarda “mezîd-i inâyetim zuhûra getürüb”, “mezîd-i merhametimden” cümleleriyle ifade edilerek halka kolaylık gösterildiği ifade

5 Mustafa Öztürk, “1616 Tarihli Halep Avâriz-hane defteri”, *OTAM*, s.8, Ankara 1997, s.253.

6 Barkan, a.g.m, s.15.

7 Oktay Özel, “Avâriz ve Cizye Defterleri”, *Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Bülteni*, Ankara 2000, s.37.

8 Mc. Govan, a.g.m, s.1327.

edilmektedir.¹⁰ Bu şekilde Rumeli tarafına sefer açılacağı zaman, Rumeli de güzergaha yakın yerlerden aynî ve satın alma şeklinde zahire toplıyor, uzak yerlerden ve Anadolu'da bedeli tahsil ediliyordu. Sefer Anadolu'ya ise bu defa durum tersine dönüyordu.

Vergilerin aynî olarak tahsilindeki güçlük, nakliyesi esnasındaki kayıplar zahire yerine bedel gerektiriyorsa da, devleti bedel tahsiline zorlayan esas sebep seyyâliyetir. Bu şekilde devlet paranın serbest dolaşımını ve parayı kullanmadaki hareket serbestliğini elde etmiş oluyordu. Devlet bedel şeklinde tahsil ettiği paraları istediği ve ihtiyaç duyduğu her şey için sarf etme serbestisini elde etmiş oluyordu.¹¹

Avâriz vergisi, diğer olağanüstü vergiler olan nüzûl ve sürsata göre ülkenin sosyo-ekonomik durumunu anlamamıza yardım edecek veriler içermektedir. Avârizın tarh edildiği bir itibarî avâriz hanesinin ödemesi gereken para miktarı; o bölgenin zenginlik, fakirlik ve sükûnet durumunu göz önüne sermektedir. 1082 senesi avâriz defterine¹² baktığımızda şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır; avâriz oranlarında en yüksek bölge Batı Anadolu olarak görünmektedir. Bu bölge hem ürün çeşitliliği ve verimli topraklara sahip olmanın yanında, sefer güzergâhında olmadığından dolayı en yüksek vergi oranı olan 500 akçe ödemektedir. Bu söylediklerimize istisna kaydını, Ankara için koymamız lazımdır. Burası sefer yolu üzerindedir, fakat Haymana ve Polatlı gibi hububat ambarı iki bölgeye sahip ve makbul bir ihraç ürünü olan sof üretiminin merkezi ve bundan kaynaklanan canlı bir ticarete sahip olmasından dolayı yüksek bir meblağ olan 500 akçe ödemektedir.

Belki Batı Anadolu kadar ve hatta ondan da verimli olan Rumeli bölgesi ise ağırlıklı olarak 325 akçe gibi en düşük oranı ödemektedir. 325 akçe ödeyen bölgelerin dışında kalan diğer yerler 400 akçe vermektedirler.. Bunun sebebi bu bölgelerin sık sık sefer güzergahı ve Osmanlı ordusu için lazım olan malzemelere ocaklık olmalarından ve seferler yüzünden çeşitli yükümlülükler yüklenmelerinden ileri gelmektedir. Rumeli halkının, özellikle sefer yolu üzerinde olan bölgelerin nakit ödemek gibi bir tercihleri olmadığından, bilakis tüm vergileri zahire karşılığı ödemek zorunda olmaları

9 Halil Sahillioğlu, "17. Yüzyılın Sonunda Bolu Livası Sürsat Bedeli", *ÇELE*, s.XI, Bolu 1964, s.15.

10 Ömer İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İlaşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri* (Basılmamış doktora tezi), İstanbul 1996, s.20.

11 Sahillioğlu a.g.m. s.15.

12 BOA, MAD, no: 2790.

ve diğer yükümlülüklerden dolayı devlet, avâriz oranını 325 akçe gibi düşük bir oranda tutmuştur.¹³

Güney ve Doğu Anadolu bölgesi de genelde 400 akçe gibi düşük sayılabilecek bir avâriz oranına sahiptir. Bunun sebebi bu bölgelerin İran savaşları dolayısıyla yüklendikleri ağır yükümlülüklerdir. Ayrıca toprak verimliliği ve mevsim şartlarının bunda etkili olduğunu söyleyebiliriz. Doğu Anadolu'da Erzurum çok tipik bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. En düşük 300 en yüksek ise 542 akçe ile iki orana sahiptir. Bunun sebebi tarım bölgelerinin verimsiz ve mevsimin tarıma elverişli olmamasından, taşrası ülkenin en düşük oranı 300 akçeyi vermekte, şehir ise İpek Yolu üzerinde olmasının verdiği avantajla, canlı bir ticarete sahip olmasından, 542 akçe ile o dönemde ülkenin en yüksek avâriz oranına sahiptir.¹⁴

Nüzül

Lügat karşılığı inme, konma manalarını ifade eden nüzül kelimesi, askerî ve malî ıstılah olarak, cins ve miktarı önceden tayin edilmiş zahirenin ordunun geçeceği menzillere götürülerek hazırlanması, indirilmesi manasını taşımaktadır.¹⁵ Başlangıçta aynî ve bedeni olarak alınan avâriz vergisinin zamanla nakdî vergiye dönüşmesi ile un ve arpadan aynî olarak toplanan nüzül vergisi ortaya çıkmıştır. Bu vergi sefere yakın olan yerlerden aynî, uzak olan bölgelerde ise nakil güçlüğü dolayısıyla nakdî olarak toplanıyordu.

Nüzül, avârizden daha ağır bir vergi olup avârizdaki muafiyetler bunun için geçerli değildir. Yalnız bu verginin de tarihinde avâriz haneleri baz alınmaktadır. Nüzül ülkenin tamamında 600 akçe olarak toplanmakta, avârizi ortalama 400 akçe kabul edersek %50 daha ağır bir vergi olduğunu söyleyebiliriz. Muafiyetleri olan bölgelerde bile tamamen ortadan kalkmamakta 300 akçe, 100 akçe gibi meblağlara dönüşmektedir. Fakat bunlar çok yaygın ve geniş bölgeler olmayıp belirli bölgelerdir. 1082 senesi nüzül defterine bakıldığında bunların çok küçük bir oranda olduğu, ülke genelinde ise 600 akçe nüzül ödendiği görülmektedir.¹⁶

¹³ BOA, MAD, no: 2790.

¹⁴ BOA, MAD, no: 2790.

¹⁵ İşbilir, a.g.t, s.15.

¹⁶ BOA, KK, no. 2657.

Sürsat

Sürsat yürüyüş halinde bulunan orduların yol boyunca iâşesini sağlamak üzere halktan alınan aynî mükellefiyetin adıdır. Kelime manası olarak, belli miktardaki erzakın, belirlenen bir yere sürülmesi, nakledilmesi, birliklere satılması işlemi ifade eder.¹⁷ Sürsat mükellefiyetinde avâız ve nüzülün muafiyetleri geçerli değildir. Ancak belgelerinde açıkça sürsatdan muaf olduklarının ifade edilmesi gerekiyordu.¹⁸

Sürsat aslında vergi olmayıp, yükümlülüktür. Aynî yükümlülük halka ağır geldiğinden zamanla bedele dönüşerek vergi haline gelmiştir. 1672 Kamanîçe Seferi'nde sefer yoluna yakın olan yada ulaşım olarak yakın olan yerler sürsatı aynî, uzak olan bölgeler ise nakdi ödemektedir.¹⁹ Halk aynî yükümlülüğü yerine getirmektense bedel ödemeyi tercih etmekte, bu tercih devletin de işine gelmektedir. Böylece seyyaliyet kazanan vergi bedellerini, havale yoluyla ihtiyaç duyduğu ve istediği her şeye harcaya bilmektedir.

Sürsat, avâız ve nüzüle göre daha düşük bir vergidir. Yalnız sürsatta avâız ve nüzülün muafiyetleri yoktur. Avâız hanesi birimi baz alınmasına rağmen ne oranda nakde dönüştüğü elimizdeki verilerin yetersizliğinden bilinemediğinden ne şekilde tarh edildiğini bilemiyoruz. Osmanlı genelinden bazı şehirleri ve ödedikleri olağanüstü vergileri yan yana getirdiğimizde şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır.

Şehir	Vergi	Hanebaşı vergi	Meblağ
Ankara	Avâız Nüzül Sürsat	500 600 -	846300 akçe 906750 518430
Üsküp	Avâız Nüzül Sürsat	325 600 aynî	1279037 2421300 -
Aydın	Avâız Nüzül Sürsat	500 600 -	3558656 4071600 1564500
Antep	Avâız Nüzül Sürsat	400 600 -	205326 301950 208100

17 Lütü Güçer, XVI.,XVII. Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububatdan Alınan Vergiler, İst.1964. s.93.

18 Sahillioğlu, a. g. m, s.15.

19 BOA, MAD, no: 3451;4423;7516.

Bu anlatılanların ışığında acaba Çorum Sancağı'nın kaç avâız hanesi vardır ve kaç gerçek haneden bir avâız hanesi oluşmuştur. Avâız hanesi başına düşen para ne kadardır, kazalar arasında ne gibi farklar vardır ve bu bilgiler Osmanlı geneli içinde neyi ifade etmektedir gibi soruların cevaplarını bulmak bu bildirinin özünü oluşturacaktır. Burada değerlendirilmesi gereken Nüzül ve Sürsat'ta esneklik olmadığı için Avâız'dır.

Kaza Adı	Avâız Hanesi	Hane değeri	Akçe Değeri
Çorum Merkez	113	400	
İskilip	137	400	
Mihmâdi's-selâm	11,50	400	
Katar	40	400	
Karahisâr-ı Demürlü	11,25	400	
Osmancık	19,50-4,50 =15	400	
Saz	15,50	400	
Safir	8	400	
Tahte't-tarîk	21,50	400	
Toplam	372,75	400	149100

Bu tabloda dikkatimizi çeken ilk husus, 400 akçelik hane değeridir. Bu dönemde Çorum sefer güzergahı üzerinde değildir. Çünkü 1672 tarihli Lehistan Seferi Kuzeydoğu Avrupa istikametine yani Avrupa Sağ Koluna yapılmaktadır. Doğuya doğru yapılan seferlerde de sefer güzergahında kalmamaktadır. Ayrıca devletin talep ettiği stratejik mallardan da her hangi bir avâız ocaklığına da sahip değildir. Bu sebeplerden 400 akçelik bir avâız hanesi değeri ekonomik açıdan tüm Osmanlı ülkesi genelinde orta bir değeri ifade etmektedir.

İskilip kaza olmasına rağmen merkez kaza Çorum'dan daha fazla avâız hanesine sahiptir. Bu durum ilk bakışta İskilip'in Çorum merkez kazasından daha çok nüfusa sahip olduğu intibasını vermektedir. Fakat Çorum, sancak merkezi ve merkez kaza olduğundan dolayı, bu bize avâızdan muaf olan gayr-ı ez avâızların çokluğunu göstermektedir. Bilindiği gibi Osmanlı idarî ve malî yapısında devlet görevlileri, seyyid, din görevlileri, sipahi ve sipahi oğulları, devlet adına çeşitli angaryaları yürütenler avâızdan muaf olurlardı. Çorum da merkez kaza olması dolayısıyla bunların çok olması gayet normaldir ve muafiyetleri dolayısıyla da avâız hanesi hesabında görünmemişlerdir.

Osmancık dikkatimizi çeken bir başka kazadır. Bu kazanın avâriz kaydında “Osmancık-ı gayr-ı ez menzilciyân ve suylucuyân” , yani menzilciler ve suylucular dışındakiler denilmektedir. Osmancık'ın normalde 19,50 avâriz hanesi bulunmaktadır. Bunun 4,5 hanesi menzilci ve suylucu olduğu için düşülmüş ve Osmancık'ın 15 avâriz hanesi kalmıştır. Tabii ki burada Osmancık ulak yani posta menziline, menzil hizmetini yapan görevlilerin olduğunu ve ayrıca suylculuk yaptıklarından dolayı bazı kimselerin avârizdan muaf olduklarını anlarız.

Acaba 1672 senesinde Çorum'un olağanüstü vergi yükü ne kadar diye sordüğümüzda şöyle bir tablo ile karşılaşırız.

Vergi Cinsi	Avâriz Hanesi	Hane değeri	Akçe değeri
Avâriz	372,75 + 4,5	400	150900 ¹
Nüzül	377,25	600	223650 ²
Sürsat	377,25	?	201280 ³
Toplam			575830

Akçe toplamı olan 575830 akçeyi, avâriz hanesi toplamı olan 377,25'e böldüğümüzde karşımıza 1526 küsur rakamı çıkmaktadır. Bu bize bir avâriz hanesi başına düşen akçeyi göstermektedir. Eğer kaç gerçek haneden bir avâriz hanesi oluşturulduğunu bilmiş olsak, bir gerçek hane üzerindeki vergi yükünü tespit etmiş oluruz.

Ayrıca, eğer kaç gerçek haneden bir avâriz hanesi oluşturulduğunu ve ne kadar kişinin muaf olduğunu bilmiş olsak, buradan hareketle Çorum'un o dönemdeki nüfus sayısına ulaşmamız mümkündür.

Sonuç olarak, avâriz-ı divâniye” ve “tekâlif-i örfiyye denilen olağanüstü vergilerin 1672 senesi Çorum bilgilerinden hareketle Çorum'un ekonomik yapısını ve kazalarındaki bazı özelliklere dikkat çekmeye çalıştık. Elimizdeki verilerin yetersizliğinden dolayı da nüfus tahmini yapamadık ancak nüfus tahmini için nasıl bir yol izlenmesi gerektiğini ortaya koymaya çalıştık.

20 BOA, MAD, no:2790.

21 BOA, MAD, no:3451.

22 BOA, KK, no:2657.

KAYNAKÇA**Arşiv Kaynakları**

BOA, MAD, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi) no: 2790, 3451, 4423, 7516.

BOA, KK, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamık Kepeci Tasnifi) no: 2657.

Araştırma Eserler

Barkan, Ömer Lütfi, "Avâız Maddesi", *İA*, II.

Finkel, Caroline, *The Administration of Warfare; the ottoman Military Campaigns in Hungray, 1593-1606*. Viyana 1988.

Gowan, Bruce MC, "Osmanlı Avâız-Nüzül Teşekkülü", *VII. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara 1981.

Güçer, Lütfi, XVI.,XVII. Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububatdan Alınan Vergiler, İstanbul 1964.

İşbilir, Ömer, XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri (*Basilmamış doktora tezi*), İstanbul 1996.

Özel, Oktay, "Avâız ve Cizye Defterleri", *Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Bülteni*, Ankara 2000.

Öztürk, Mustafa, "1616 Tarihli Halep Avâız-hane Defteri", *OTAM*, S.8, Ankara 1997.

Sahillioğlu, Halil, "17. Yüzyılın Sonunda Bolu Livası Sürsat Bedeli", *ÇELE*, S.XI, Bolu 1964.

NOGAYLAR'IN ÇORUM'DA İSKAN EDİLMESİ

Erdal TAŞBAŞ*

Nogaylar

Moğolca'da "köpek" anlamına gelen Nogay kelimesinin bir Türk boyunun adıyla ne zaman tarih sahnesine çıktığı konusunda çeşitli görüşler vardır. Bunlardan en yaygını da Altınordu emirlerinden Nogay'ın isminden geldiğidir. 15. yüzyıl başlarında Mangıt yurdunda ortaya çıkan Nogayların isminin Emir Nogay'dan geldiği konusu, tartışılan bir mesele olarak hâlâ aydınlığa kavuşturulamamıştır.¹ Bugün tarih camiasında, Nogay topluluğunun ismini Emir Nogay'dan aldığı yönündeki kanaat, en yaygın olanıdır.

Nogay kavminin adı, Cengiz Han'ın torunu Nogay'dan gelmektedir. Altınordu Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulan Nogay, yanlış bir ifadeyle, Tatarlar için de kullanıla gelmiştir.² Cengiz Han'ın oğullarından Cuci Han'ın torunu olan Nogay Bey, Berke Han zamanında Altınordu hizmetine girmişti. Güçlü ve etkili bir bey olan Nogay, yeteneklerinden dolayı en zor işlerle görevlendirilirdi. Don'dan Tuna'ya kadar uzanan topraklar Nogay Bey'in elindeydi ve Altınordu hanları adına bu topraklarda hüküm sürmekteydi.³

Altınordu Devleti'nin zayıflamasıyla Nogay kabileleri kendilerini idare etmekte sorunlar yaşamaktaydı. Ural Irmağı'nın yakınlarına yerleşmiş olan Nogay Boyu 1551 yılında 300.000 atlıya sahip ordusuyla oldukça güçlü bir duruma gelmişti. Nogaylar burada Ruslarla yaptığı alış-verişlerle oldukça zenginleşmişlerdi. Öyle ki, yılda yaklaşık 50.000 at satıyorlardı. Ancak Ruslarla yapılan bu ticari faaliyetler onları büyük ölçüde Ruslara bağlı kılmaktaydı.⁴

* Arş. Gör. Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

1 Ufuk Tavkul, "Kafkasya ve Çevresinde Türk Toplulukları", *Genel Türk Tarihi*, c. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 497-498

2 Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri", *Genel Türk Tarihi*, c. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 386

3 Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, Çev. İlyas Kamalov, Kaknüs Yay., İstanbul 2003, s. 47

4 Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, 1. Basım, Kabalcı Yay., İstanbul 2007, s. 345

Altınordu Devleti'nin 1502'de yıkılmasından sonra ortaya çıkan Nogay Hanlığı'nın, asıl unsurunu Kıpçaklara ait bir Türk boyu teşkil ederken, Türkleşmiş Moğollardan olan Mangıtlar Kabilesi de Nogaylar arasındaki en önemli topluluklardandır. Bölgede Rus hakimiyetinin başlamasıyla Nogaylar, 16. yüzyılın ortalarında Büyük ve Küçük Orda Nogayları olarak ayrılmışlardır. Büyük Orda Nogayları Rus hakimiyetini benimsemişken, Küçük Orda Nogayları 18. yüzyıldaki Rus baskılarına kadar Emba Gölü civarında yaşamlarını sürdürmüşlerdir.⁵

Bugün Hazar Gölü ve Karadeniz arasındaki bölgede yaşayanlar ile Kuban ve Terek bozkırlarında göçebe hayat süren kavimler, büyük bir olasılıkla Nogay Bey'in birlikleri içinde yer alan Nogaylar'ın torunlarıdır.⁶

Nogay Göçlerinin Nedenleri

Göç kısaca, insan topluluklarının bulundukları mekândan başka bir coğrafi mekâna yaptıkları yolculuğun adıdır. Kavramın "göç" olarak tanınması için bu yolculuk sonunda varılan yere yerleşmek zorunludur. Yapılan bu göçler kalıcı olabileceği gibi geçici de olabilmektedir.

Tarih boyunca yapılan tüm göçlerin çeşitli nedenleri vardır. Karpat bu nedenleri şu şekilde sıralamıştır: yapılan göçlerin nedenlerinden birincisi ekonomik nedenlerdir. Bunu, din ve milliyet ayrımları, siyasi nedenler ile sosyo-kültürel nedenler takip etmektedir.⁷ Bunlardan siyasi nedenlere dayalı olarak meydana gelen göçler, milliyetçilik fikirleri ve ulus-devlet anlayışının ortaya çıktığı dönemlere tekabül etmektedir. Bu bakımdan Nogay göçlerinin yaşandığı dönemin koşulları dikkate alındığında, bu göçlerin daha çok siyasi nedenli olduğu görülmektedir. Ancak Nogay göçlerini yalnız siyasi nedenlere bağlamak yetersiz bir açıklama olacaktır. Nogay göçlerinin özellikle Osmanlı topraklarına yapılmış olması, söz konusu nedenlerin yanı sıra, dini-kültürel nedenlere de dayandığını göstermektedir. Osmanlı topraklarına yapılan göçlerin sebepleri olan ekonomik baskılar ve asimile etme faaliyetleri büyük göçlere yol açsa da, ani göçleri tetikleyen başka bir sebep daha vardır; katliamlar ve sürgün.

⁵ Oğuz Mete Öztürk, *Geçmişten Günümüze Türk Devletleri*, 1. Baskı, Nokta Kitap Yay., İstanbul 2007, s. 227

⁶ Fahreddin, *a.g.e.*, s. 50

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2003, s. 6-7

Yapılan göçlerin etkilerine bakıldığında bu konu, hem göç eden topluluk açısından hem de göçülen coğrafyadaki yerleşik toplumlar açısından ele alınabilir. Göç eden toplumların ayrıldığı yerden tamamen koptuklarını, bütün geçmişleri ve birikimlerinin orada kaldığını bilmeleri onlarda, toplumsal deprem denilecek duygusal yaralar açmaktadır. Bu da beraberinde yeni yurtlarına alışma ve yerli halkla ilişkileri konusunda çeşitli sıkıntılar yaşamalarına neden olmaktadır.⁸ Bunun yanı sıra kültürel farklılıkları olan iki toplumun bir araya gelmesi de işin başka bir boyutudur. Birlikte yaşanan zaman içinde kültürel değişmelerin yada benzeşmelerin yaşanması kaçınılmaz olmaktadır.

Kafkasya ve Kırım'dan Osmanlı topraklarına yapılan göçlerde "itici etkenler" denilen göçe teşvik edici ve zorlayıcı faaliyetler, "çekici etkenlerden" daha etkilidir. Bu durumda göç hareketinde, göçmenler ve göçmenleri gönderen devlet arasındaki ilişki temel etkindir. Öyleyse, Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin hareketinde Rusya'nın etkisi hadisenin temel sebebinin oluşturmaktadır.⁹

Osmanlı Devleti'nin, kuzeyinde giderek güçlenen komşusu Rusya, doğu ve güney yönlerinde genişleme siyaseti gütmektedir. İdil-Ural Bölgesi ve Batı Sibirya'yı ele geçiren Rusya, Kırım'ı da alarak 18. yüzyılın son çeyreğinde Karadeniz'e iyice sokulmuştu. Türklerin yaşadığı bölgeleri ele geçiren Rusya'nın, buralarda yaşayan yerli halkı ekonomik zorluklara sokan faaliyetlere girişmesi ve asimilasyona dönük politikaları, Türkleri Müslüman ülkelere göç etmeye zorlamıştır.

Ruslar, Kafkasya'da ele geçirdiği bölgelerde yaşayan ahalinin önemli bir kısmını iç bölgelere nakletmekteydi. Rusların, ele geçirdiği bölgedeki insanları sürdüğü yerler daha önceden sömürgeleştirdiği alanlar oluyordu. Bu, Rusların politikalarında önemli bir adımı teşkil ediyordu. Çünkü Ruslar, boşalttığı yerlere Rus köylülerini getirip yerleştirerek, bölgedeki Rus nüfusun çoğunluk olmasına çalışmaktaydı. Ruslar bu politikaları çerçevesinde Kuban

8 "Bu konuda iskan yapılan her bölgede olduğu gibi Çorum'da da sorunlar ortaya çıkmaktaydı. Çorum'da Bektaş oğlu Hasan ile Pederek oğlu Hasan isimli şahıslar, sahip oldukları araziye Kafkasya muhacirlerinin iskan edilmesinden şikâyetçi olmuşlar ve muhacirlerinin iskan edildiği arazilerinden çıkarılmalarını talep etmişlerdir. Onların şikâyetleri ve iddiaları yerel makamlarca incelenmiş ve tutanakları tutularak gerekenin yapılması için merkeze iletilmiştir." BOA, DH.MKT, 1690/80

9 Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1878)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1997, s. 63

ve Terek'in kuzeyini ele geçirip, diğer kabilelerle birleşmesini engellemek istediği binlerce Nogay ailesini Volga'nın ötesine göç etmek zorunda bırakmıştır.¹⁰

1783'de Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesiyle Osmanlı topraklarına kuzeyden ve Kafkaslardan yapılmaya başlanan göçleri, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda Rusya ile yaptığı savaşlarda aldığı yenilgiler giderek artan bir şekilde tetiklemiştir. 1806-1812, 1828-1829 ve özellikle 1853-1856 savaşları sonucunda Osmanlı topraklarına göçler olmuştur. Yaşadıkları bölgede Osmanlı hakimiyetinin devam etmesi yada yeniden kurulması, özgür yaşamaları anlamına geldiği için, Türk toplulukları yapılan savaşlarda Osmanlı Devleti'ni veya müttefiklerini desteklemişlerdir. Uğranılan yenilgiler, yaşadıkları bölgede Türk egemenliğine son verdiğinde de Türkler, göç etme yolu seçmişlerdir.

Kırım Savaşı sonrası Kafkaslarda tamamen serbest olan Rusya, buralardaki halklara karşı uzun yıllar sürecek saldırılara başlamıştır. Az bir kuvvetle Şeyh Şamil'in direnişinden başka bir engelle karşılaşmayan Rusya, 1859'da Şeyh'in teslim olmasıyla saldırılarını daha da artırmıştır. Bir süre daha devam eden çeşitli küçük direnişler 1864 yılında sona ermiştir. Bundan sonra Rumeli ve Anadolu'ya yapılan büyük kitlesel göçler başlamıştır.¹¹ Şeyh Şamil'in teslim olduğu sene 16.000 Nogay Türk'ü Kafkasya'dan Kırım'a gelerek buradan Osmanlı topraklarına geçmek istemişler fakat hava koşullarının olumsuzluğu nedeniyle bir süre o bölgede kalmışlardır.¹²

93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonunda Rusların kendi topraklarında yaşayan Türklere karşı baskıları daha da artmıştır. Savaş sonunda yapılan 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos ve sonrasında imzalanan 13 Temmuz 1878'deki Berlin anlaşmaları ile Kafkaslar Rusya'nın eline geçmişti.

Ayastefanos Anlaşması'nın 21. maddesinde Rusya'nın ele geçirdiği topraklarda yaşayan halkın geleceği konusu ele alınmıştı. Bu maddeye göre isteyenler mülklerini satıp başka bölgelere gidebileceklerdi. Bunun için onlara tanınan süre üç yıldır. Bu süre içinde mülklerini satıp yaşadığı yurdu terk etmeyenler Rus hakimiyetinde kalmayı kabul etmiş sayılacaktı. Berlin Anlaşması'nda da bu durum teyit edilmiş, Kafkasya'nın durumu hakkında

¹⁰ Saydam, a.g.e., s. 72

¹¹ Nesrin Güllüdağ, "Nogay Türkleri", *Türkler*, c. XX, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 559

¹² Saydam, a.g.e., s. 85

önemli değişiklikler getirmemişti.¹³ Bu maddeye bakıldığında; Rusya'nın, kendi hakimiyetindeki alanlarda yaşayan ve Rus olmayan unsurların istenmediğini ve onların ülke dışına çıkarılmasına yönelik bir politika güttüğünü göstermektedir. Bu madde, anlaşmanın hemen sonrasında uygulamaya konulacak baskı ve asimilasyon faaliyetlerinin habercisiydi. Anlaşmayla Rusya, bir taraftan politikaları için uygun zemini yaratırken, diğer taraftan da halklara göç etmeleri için kapı açarak, onları diplomatik bir üslupla göç etmeye zorlamıştır. İşte bu gelişmelerden sonra Kafkaslardan Anadolu ve Rumeli'ye büyük göç dalgaları başlamıştır.

Nogay Göçleri

Rusya'nın yayılma politikaları ve baskıları ile bağlantılı olarak Osmanlı Devleti topraklarına yapılan göçler üç ana döneme ayrılmaktadır. Birinci dönem; 1774-1853 yıllarını kapsarken, ikinci dönemi Kırım Savaşı sonrasında Rus yönetiminden kaçanların yaptığı göçler oluşturmaktadır. Üçüncü dönem ise 93 Harbi sonunda yapılan göçlerdir.¹⁴

1782 yılında Kuban çevresinde yaşayan ve Rus ordularının katliamına uğrayan Nogaylar, Ferah Ali Paşa'ya sığınarak Osmanlı topraklarına yerleşmek istediklerini bildirmişlerdir. Nogaylar'ın Ruslar ve Çerkezler ile ilişkilerinin kötü olması nedeniyle onları bu ikisinin arasına yerleştirmenin Osmanlı çıkarları açısından uygun olacağını düşünen Ali Paşa, Nogayların isteklerini olumlu karşılamıştır. Yerleştikleri bölgede ziraat ile uğraşmaları ve Ruslar ile Çerkezlere saldırmamaları şartıyla bölgeye 40.000 kadar Nogay yerleştirilmiştir.¹⁵

Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya'nın iyice belirginleşen ayrımcı resmi tutumu, diğer milletler arasında Ruslaştırma politikası ve yurtlarından edilmeleri konusunda endişeler doğurmuştu. Bu endişelerle hareket eden ve sayıları 100.000'i aşan Tatarlar ve Nogaylar, 1860 yılında ağır vergiler ve pasaport bedeli ödemeyi göze alarak Osmanlı topraklarına göç etmiştir.¹⁶

19. yüzyılda Kafkasya'dan Osmanlı Devleti topraklarına yapılan göçler, Osmanlı ve Rusya tarihi açısından önem taşımaktadır. Ancak konunun en çarpıcı boyutu, göç eden topluluklar açısından arz ettiği önemdir. Osmanlı

14 Mehmet Alpagu, *Nogaylar*, 1. Basım, Değişim Yay., İstanbul 2007, s. 132

15 Tavkul, t.s. 499.

16 Karpat, a.g.e., s. 108

topraklarına Kafkasya'dan büyük kitleler halinde yapılan göçler 1858 yılında başlamıştır. 1858-1859 yıllarında Osmanlı topraklarına yapılan göçlerin büyük çoğunluğunu, Kuban boylarında yaşayan Çerkes ve Nogaylar ile Dağıstan'dan gelenler oluşturmuştur.

Kırım Savaşı yıllarında başlayan Kafkas göçleri, 1859 yılında büyük bir ivme kazanmıştır. 1858 yılının Aralık ayında İstanbul'a 1060 Çerkez ve Nogay göçmeni gelmişken, sonraki aylarda yapılan göçlerde büyük artışlar olmuştur. Öyle ki, Mart 1860'da İstanbul'da bulunan Çerkez ve Nogay muhacirlerinin sayısı 14.000'i bulmuştur.¹⁷

Nogay muhacirlerinin kış aylarında sefalet içinde göçe kalkışmaları ve Karadeniz'de fırtına nedeniyle çoğunun hayatını kaybetmesine rağmen bu yolculuğu göze alması Osmanlı Devleti'ni harekete geçirmiştir. Rusya ile iletişime geçen Osmanlı Devleti, havaların ısına kara göçmenlerin bekletilmeleri ve kabilelerin vekillerinin gönderilerek iskan edileceği yerleri görüp onaylamaları gibi tedbirleri uygulamak istediğini iletmış, ancak bunlar uygulamaya geçirilememiştir.¹⁸

Bu zorluklara rağmen Kafkasya'dan Anadolu'ya göç eden Nogaylar'a 1859-1861 yılları arasında Stavropol'dan gelen muhacirler de eklendiğinde sayılarının 70 bine ulaştığı bilinmektedir. Kimi kaynaklarda ise bu sayı iki katından fazla gösterilmektedir. Söz konusu muhacir sayısı 160.000 olarak verilmektedir.¹⁹

1863-1864 kışından itibaren Osmanlı topraklarına yapılan göçler bir çığ gibi büyümüştür. Başlangıçta Rusların 40-50.000 civarında olacağını söylediği göçmen sayısı 1864 yılının bahar ayında 400.000'e ulaşmıştı. Çünkü Rusya, Kafkas kavimlerini imha etmek istercesine Karadeniz kıyılarına doğru sürmüş ve onları kötü hava şartları ve perişanlığa terk etmiştir.²⁰

Rus katliamları karşısında Kırım Hanlığı'na sığınan Nogayların, Han'ın onları yerleştirdiği Özi ve Aksu arasındaki coğrafyayı terk ederek 1788'de Kuban Irmağı havzasına yerleşmesiyle başlayan ve 18. yüzyıl boyunca süren bu göç ve dağılma, 19. yüzyılda da sürmüştür. Kırım Savaşı'ndan sonra birçok Nogay, Osmanlı topraklarına göç etmiş ve Osmanlı Devleti tarafından iskana

¹⁷ Saydam, *a.g.e.*, s. 87

¹⁸ Saydam, *a.g.e.*, s. 87

¹⁹ Alpargu, *a.g.e.*, s. 137

²⁰ Saydam, *a.g.e.*, s. 88

tabii tutulmuşlardır.²¹

18. yüzyılın son çeyreğinde Kafkasya, Kırım ve Balkanlar'dan Anadolu'ya yapılmaya başlanan göçler 1912'ye kadar sürmüştür. 1788-1792 Osmanlı, Rusya-Avusturya Savaşı süresince Kırım'dan Osmanlı Devleti topraklarına yoğun bir göç olmuştur. 1780 yılından yüzyılın sonuna kadar Kafkasya, Kırım, Kazan ve Özi bölgelerinden Anadolu'ya gelen göçmen sayısı 300.000 ila 500.000 arasındadır. 19. yüzyılda da devam eden göçlerin Kırım Savaşı'ndan 1864 yılına kadar olan döneminde, bölgeden Anadolu'ya 600.000 göçmen gelmiştir.²² Ancak, 1878 sonrası Kırım, Kuzey Doğu Anadolu ve Kafkaslardan yapılan göçlerin kendine has özellikleri vardır. Bu göçler kitlesel boyutlardan uzak, daha çok önceki göçlerin devamı niteliğini taşıyan göçlerdir. Göçler yılda yada birkaç yılda meydana gelmeyip süreklilik arz etmektedir. Göç edenler bazen birkaç kişiden oluştuğu gibi binlerce kişiden de oluşabilmekteydi.²³

Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına göç edenlerin kimliklerinin tespit edilmesi oldukça sıkıntılı bir konudur. 1856 sonrasında göç eden Nogaylar, Çerkezlerle birlikte hareket etmiş ve gelenler, belgelere Çerkez-Nogay gurubu olarak yansımıştır. Bazı Nogay guruplarının göçlerinin hızlı gelişmesi nedeniyle kayıtlarının tutulmasında sıkıntıların ortaya çıkması, belgelerden göçenlerin nüfusunun tespitini zorlaştırmaktadır.²⁴

Topraklarına Yapılan Göçlere Osmanlı'nın Bakışı

Rakibi olan büyük devletlerin aksine Osmanlı Devleti, kendi topraklarındaki yabancı unsurları asimile etme veya sürme gibi bir zihniyete dönük faaliyete hiçbir zaman girmemiştir. İspanya'dan sürülen Yahudilere kucak açılması ve 1848 İhtilallerinden sonra Osmanlı'ya sığınan Macar mültecilerini koruması, devletlerin uluslararası insani politikalarına örnek teşkil edecek boyuttadır. Bu yaklaşımlar nedeniyle Osmanlı ülkesi, dini ve milliyeti ne olursa olsun, mazlumların iltica yurdu olmuştur. Böyle bir devletin, Rus baskısıyla yurtlarından olan Türk soydaşlarına kucak açması ve onlara gerekli bütün yardımı yapmak için seferber olması elbette beklenen ve bilinen bir şeydir.

21 Güllüdağ, a.g.m., s. 558

22 Hasan Yüksel, "Kafkas Göçmen Vakıfları", OTAM, S. 5, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara 1994, s. 475

23 Erkan, a.g.e., s. 55

24 Alpargu, a.g.e., s. 134

Anadolu'ya Kafkaslardan yapılan göçler Osmanlı Devleti tarafından da desteklenmiştir. Yol açacağı sıkıntılara rağmen, topraklarına yapılan göçlere devletin olumlu bakmasının çeşitli nedenleri vardır. Osmanlı Devleti'nin bu tutumu, bir taraftan Rus baskısı altındaki ezilen halklara karşı duyduğu insani düşüncelerle ilgiliyken, diğer yandan kendi ihtiyaçlarıyla ilgiliydi. Nedeni ise, Kırım Savaşı sonrasında Osmanlı'da ortaya çıkan, ekonomik kalkınma için gerekli insan gücü eksikliği idi.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan nüfus kıtlığı sorunu, toprakların işlenmesi konusundaki sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Diğer taraftan gerek yurt dışından gerekse büyük şehirlerden gelen gıda talepleri de karşılanamıyordu. Nüfus azlığı nedeniyle 19. yüzyıl Osmanlı politikası, nüfusun hem savunma açısından hem de ekonomik faaliyetler bakımından önem arzettiği yönünde gelişmek durumunda kalmıştı. Böylesi bir döneme denk gelen göçler, devlete getireceği sorumluluk ve yük ile birlikte nüfusa olan ihtiyacı da karşılayacaktı.

Diğer taraftan Osmanlı topraklarına yapılan göçlere yönelik politikanın bir diğer nedeni de muhacirlere sahip çıkmanın halifelik görevlerinden sayılmasıdır. Halife sıfatı taşıyan Osmanlı hükümdarının görevlerinden birisi de, yabacıların işgali sırasında bile kendisine bağlılığını sürdüren tebaasını korumak ve onlara ülkesinin kapılarını açmaktır. Müminlerin muhacirlere karşı ne şekilde davranmaları gerektiği Kur'an'da belirtilmiş ve onlara sahip çıkılması buyrulmuştur.²⁵

Osmanlı İskan Politikası

İskan konusu Osmanlı Devleti'nin tecrübeli olduğu bir alandır. Osmanlı topraklarına dışardan yapılan göçlerden daha önceki yüzyıllarda, konar-göçerleri iskana tabii tutan Osmanlı Devleti, bu konuda kendi iç sosyo-ekonomik dinamiklerine göre hareket etmiştir. Osmanlı, iskana tabii tutulacak kütleleri, terkedilmiş ve harabe yerlere, yeni kurduğu köy ve kasabalara, yaylak ve kışlara iskan etmeye özen göstermiştir.²⁶ Anadolu'ya gelen

25 Ayrıntı için bkz. Kur'an-ı Kerîm, "Mümtehine" Sûresi, 10. âyet

26 İskan ettiği bölgeyi şenlendirme ve ekonomik amaçlar güden Osmanlı Devleti iskan edilen toplulukların, hem kontrol altına alınmış bir tebaa olmasını sağlamakta hem de devlet ekonomisine katkı sağlayıcı tedbirler almaktaydı. Bunun başında arazinin tarıma açılması gelmektedir. Bu konuda daha geniş bilgi için Bkz. Yusuf Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı imparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve A Şiretlerin Yerleştirilmesi, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1997, s. 43-110

göçmenlerin kurmuş oldukları vakıflardan anlaşıldığı kadarıyla, göçmenlerin %95 gibi büyük bir oranı kırsal alanlarda iskana tabi tutulmuştur. Göçmenlerin iskani için köy kurulması yöntemi de uygulanmasına rağmen; iskan için daha ziyade, nüfusu az olan yada metruk köyler tercih ediliyordu. Kırsal alanda, ziraat yapmaları için onlara verilen arazilerin büyük kısmını vakıf arazileri, miri arazi ve köylülerin bağışladığı topraklar oluşturmaktadır.²⁷

Çorum'da iskan edilmesi kararlaştırılan göçmenler merkeze getirildikten sonra devlet eliyle kaza ve köylere sevk edilmiştir. Belli bir program çerçevesinde yapılan bu işlem oldukça hızlı yapılmış ve muhacirlere götürüldükleri yerlerde rahat edeceklerine dair gerekli telkinlerde bulunulmuştur.²⁸

Osmanlı Devleti'nde iskan işleriyle önceleri, merkezin bilgisi dahilinde, yerel yönetimler uğraşmaktaydı. İskan bölgesindeki kadı, göçmenlerin her türlü işleriyle ilgilenmekle yükümlüydü. Kadının sorumluluğunda bu işlerin yapıldığı dönemlerde daha çok, devlet toprakları içinde yapılan sürgünler söz konusuydu. Sürgün yapılacak ve edilecek yerin kadılarına önceden durum bildirilir ve gerekli önlemleri almaları istenirdi. Bu durum 18. yüzyıldan itibaren değişmiş, iskan işleri en üst yerel yöneticinin başkanlığında oluşturulan komisyonlarca yürütülmeye başlanmıştır.²⁹

Kırım Savaşı'ndan sonra gelen muhacirlerin iskan ve işleriyle ilgili işlere bakan en üst makam "Ticaret Nezâreti" idi. 1854 yılında teşkil edilen Şehremaneti de Ticaret Nezâreti'yle birlikte göçmen meselelerinin çözümünde yer almaya başlamıştır. Şehremanetinin bu konudaki görevleri; zorunlu ihtiyaç maddelerini sağlamak, narh koymak ve uygulamak, yollar yapıp onarmak ve temizlik işlerini yapmak gibi görevlerden oluşmaktaydı.³⁰ 19. yüzyıl da giderek artan bir sorun olan göçmen konusu, Şehremini'nin kolayca başa çıkamayacağı bir sorun haline gelmiştir. İşin bu hale gelmesi nedeniyle göçmenlerle ilgili işlemlerin en iyi şekilde yapılabilmesi için 5 Ocak 1860'da "Muhacirin Komisyonu" kurulmuştur. Bu komisyon yakın tarihimizin kurulan ilk göçmen komisyonuydu. 16 yıl boyunca görevini sürdüren komisyon Osmanlı topraklarına gelen milyonlarca göçmeni başarılı

27 Yüksel, a.g.m., s. 480-481

28 BOA, DH.MKT, 1583/35

29 Fikret Babuş, *Osmanlı'dan Günümüze Göç ve İskan*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 61

30 Saydam, a.g.e., s. 102-103

bir şekilde iskan etmiştir.³¹

1876'da Muhacirin Komisyonu'nun faaliyetlerine son verilmiş, fakat göçmenlerin Osmanlı topraklarına yaptığı göçler son bulmamıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra meydana gelen yoğun göçler, göçmenlerin iskanıyla uğraşması gereken bir kurumun eksikliğini hissettirmiştir. Göçmen iskanı işlerinin görülmesi amacıyla 1877'den sonra yeni birçok komisyon oluşturulmuştur.³² Ayrıca 1877'de "Mecrûhîn-i Askerîye İmdâd Cemiyet-i Osmaniyesi" adıyla kurulan Hilal-i Ahmer Cemiyeti de muhacirlerin iskanında önemli hizmetlerde bulunmuştur.

Çorum'da iskan edilen muhacirlerin iskan edilmeleri ve ihtiyaçlarının karşılanması hususunda gerekli önlemleri alan ve sorunlara müdahale eden Ankara Vilayeti Muhacirin Komisyonu idi. Komisyon Çorum'daki iskanlarla ilgili olarak Ankara, Yozgat hatta Sivas gibi merkezlerden muhacirler için gerekli olan ihtiyaç malzemelerini sağlama konusunda bu merkezlerle çok iyi bir uyum içinde çalışmalarını sürdürmüştür.³³

Ülkesine gelen göçmenleri topraklarında iskana tabii tutacak olan Osmanlı Devleti, işleri organize bir şekilde yürütmüştür. Mesela, Adana ve Çorum taraflarına gönderilen muhacirlerin iskanı konusunda yapılacak işlerin sıkı takipçisi olduğu görülmektedir. Muhacirin Komisyonu Reisi Hafız Paşa'ya yazıyla bildirilen bir belgeye göre, Adana ve Çorum taraflarına gönderilmiş olan Nogay muhacirlerinin iskanlarında ne surette gayret gösterildiğine dair Adana Mutasarrıfı ile Çorum Kazası Müdürü'nden gelen tezkereler incelenmiştir. Netice olarak, mutasarrıf ve müdürün gayret ve hizmetleri takdire şayan bulunmuştur.³⁴

Gelen muhacirlerin artmasıyla Osmanlı Devleti'nin iskan işlerinin bir komisyon aracılığıyla yaptığı görülmektedir. Aslan'ın ifade ettiği "planlı iskan" kavramı bu durum için oldukça uygundur. Planlı iskanda, sorunlu olan kütleleri düzenli hareket ettirmek, kimi tehlike ve fesatların, yolsuzlukların, haksızlıkların önüne geçerek, iskan edilenlerin ıslahını sağlamak ana amaçtır. Planlı iskanın bir diğer faydası ise, iskan edilenlerin, devlet denetimli zirai üretimde bulunmaları için gerekli tedbirleri alarak, devlete bu konuda üzerine

31 Erkan, a.g.e., s. 97

32 Bunlar; İane-i Muhacirin Encümeni, Muhacirin İane Komisyonu, Muhacirin Komisyon-ı Alisi, Sermaye-i Şefkat-i Osmaniyye, Muhacirin-i İslamiye Komisyonu,

33 BOA, DH.MKT, 1578/25

34 BOA, A.MKT.NZD, 342/71

düşeni yapma olanağını sağlamasıdır.³⁵

Osmanlı Devleti'ne 1860 yılından önce gelenlere devlet oldukça cömert davranmış ve onlara oldukça yüklü paralar vermiştir. İstanbul'da bulunan 1060 Çerkez ve Nogay göçmenine 60.000 kuruş para verilmiştir.³⁶ Ancak bu durum 1860 sonrası devam etmemiştir. Çünkü hem Osmanlı maliyesi giderek zayıflamış hem de muhacirlerin ardı arkası kesilmemiştir. Diğer bir durum da iskanların şeklindeki dönemden döneme görülen değişikliklerdir. İlk göçmen kabileleri köylerde iskana tabi tutulurken, şehirlere yalnızca ilmiye sınıfına mensup olanlar ve memurlar alınmıştır. Ancak 93 Harbi'nden sonra göçmenlerin büyük şehirlere yığılmasıyla şehirlerin etrafında göçmen mahalleleri oluşturulmuştur.³⁷

Osmanlı topraklarına yerleştirilen göçmenlerden, yerli halktan alınan vergiler alınmamış, askerlikten muaf tutulmuşlardır. Bu durum her dönemde aynı olmamıştır. Kırım Savaşı'ndan sonra gelen göçmenler vergilerden 10 yıl, askerlik yükümlülüğünden de 25 yıl muaf tutulmuşlardır.³⁸

Nogaylar'ın Çorum'da İskanı

Osmanlı Devleti, topraklarına gelen Nogayların ivedi bir şekilde iskan edilmesine özen göstermiştir. Osmanlı'nın bu konudaki hızlı faaliyetlerinin sebebi, gelmiş olanların varlığı ile geleceklerin yığılmasıyla ortaya çıkacak kargaşa ve ciddi rakamlara ulaşan muhacirler arasında salgın hastalıkların ortaya çıkma ihtimalidir. Göçlerin devam etmesi çok daha sayıda muhacirin Osmanlı topraklarına ulaşacağını göstermekteydi. Bu konuda titiz davranan ve gerekli bütün fedakârlıkları yapan Osmanlı Devleti, gelenleri derhal iskan edilecek bölgelere sevk etmiştir.

Muhacirleri sevk eden Osmanlı hükümeti, onların gittikleri yerdeki iskan işlemleriyle de yakından ilgilenmiştir. İskan bölgesindeki devlet görevlilerinden çalışmalarla ilgili bilgiler istemiştir. Çorumda iskan edilen Nogay muhacirlerinin durumlarıyla yakından ilgilenen Osmanlı Devleti, iskan işlemlerinin yürütülmesinden sorumlu görevlileri de denetlemiştir. Devlet, iskanların yapılması konusunda başarılı bulduklarını ödüllendirme

35 Hüseyin Aslan, *16. Yüzyıl Osmanlı toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün*, Kaknüs Yay., İstanbul 2001, s. 266

36 Saydam, *a.g.e.*, s. 162

37 Babuş, *a.g.e.*, s. 47

38 Saydam, *a.g.e.*, s. 167.

yada taktir etme yoluna gitmiştir. Çorum Kaza Müdürü Ömer Sakıb da bunlardan birisidir. Samsun tarafına çıkmış olan Nogay muhacirlerinin hepsinin Çorum Kazası'nda iskan edilmek üzere gönderilmesi, Canık Sancağı mutasarrıfına emredilmişti. Samsun'a gelen ve buradan tamamı Çorum'a gönderilen 500'ü aşkın Nogay göçmeninin iskanı konusunda gösterdiği gayretlerinden dolayı Çorum Kazası Müdürü Ömer Sakıb devlet tarafından ödüllendirilmeye layık görülmüş ve beylerbeyine terfi ettirilmiştir.³⁹

Osmanlı topraklarına yapılan göçlerde önemli bir sevkıyat yeri olan Kırım yoluyla gelecek olan göçmelerin yerleştirilme yerleri belirlenerek, iskan yerlerine yakın limanlara çıkarılmışlardır. Kastamonu, Samsun, Sinop, Trabzon, Çorum ve Sivas'ta iskana tabii tutulacak olan göçmenlerin, Osmanlı topraklarına girişleri buralara yakın yerlerden yapılmaktaydı. Buralara iskan için gelenler Trabzon, Sinop ve Samsun limanlarına getirilmişler, daha içerdeki Çorum gibi illere ulaşmak için de yeni bir yolculuğa, kara yolculuğuna, tabii tutulmuşlardır.⁴⁰

Bu, her ne kadar hazin bir durum olarak algılsa da, hem devlet hem de Türk halkı muhacirlerin sevklerinde yaşanacak problemleri en aza indirmek için elinden geleni yapmıştır. Örneğin; Amasya'dan Turhal, Çorum ve Mecitözü'ne gidecek muhacirlerin araba ücreti için bölge halkı para vermiş ve verdikleri parayı hazineye bağışlamışlardır. Hem muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılayan hem de yaptıkları masrafları devlete bağışlayıp geri istemeyen Türk halkı, devletine de bu konuda yardımcı olmaktaydı. Amasya Sancağı'nın Gelengiray Kazası ahalisi Amasya'dan on iki saat mesafede bulunan Turhal'a gidecek Nogay muhacirlerinin yolu bir vasıtaya binip gitmeleri için 223 arabanın ücreti olan 9366 kuruş para vermiştir. Kaza halkı, buradan Çorum'a gidecek muhacirler için de 201 arabanın ücreti olan 7600 kuruş yardımda bulunmuştur. Yine aynı kimseler Mecitözü Kazası'na geçen muhacirlere de 88 arabanın ücreti olarak 1848 kuruş olmak üzere, toplam 18249 kuruş vermişlerdir. Bu yardımlarının karşılığını devletten istememiş ve hazineye bağışlamışlardır.⁴¹

Nogaylar'ın Osmanlı topraklarında iskan edilmesi sırasında çeşitli sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu sorunlar arasında, Nogaylar'ın yerleştirildikleri yerleri beğenmeyip geri dönmek istemeleri, yada toplu olarak bir yere iskanı

39 BOA, A.MKT.UM, 447/68

40 Erkan, *a.g.e.*, s. 78

41 BOA, A.MKT.UM, 458/44

talep etmeleri gibi sorunlar başta gelir. Sorun teşkil eden ikinci durumun nedeni muhtemelen kabile bağlarının sıkı olmasından kaynaklanmaktadır.

Muhacirlerin iskan edilmesinde ortaya çıkan bu sorun birçok iskan bölgesinde olduğu gibi, Çorum'da da yaşanmıştır. Bozok, Çorum ve Sorgun'a iskan iskan edilmiş olan Nogay muhacirleri uygulamalardan yakınmaktaydılar. Bozok'a yerleştirilen muhacirler yerlerinden memnun değillerdi. Ayrıca, Uzunyayla'da iskan ettirilen Altıkesik Kabilesi'nden ve diğer kabilelerden gelenler, talimat gereğince Çorum ve Sorgun kazalarıyla diğer kazalardaki ahalinin arasına dağınık olarak yerleştirildiklerinden şikayet etmekteydiler. Bu yakınmaları karşısında muhacirlere, padişah tarafından korundukları bildirilerek, hepsinin ilerde birleştirilerek rahatlarının sağlanmasına gayret edilmekte olduğu söylenmişse de muhacirler iskandan memnun olamayarak Uzunyayla tarafına gitmek istemişlerdir. Yerleştirildikleri köylerde ziraatla uğraşmaya heves etmediklerinden dolayı iskanlarından vazgeçilmesine mecbur kalınmış ve bu muhacirlerin Uzunyayla'ya gönderilmeleri kararlaştırılmıştır.⁴²

Yine Çorum'a yerleştirilen Dağıstan muhacirleri hava şartlarına uyum sağlayamadıkları gerekçesiyle, Biga Sancağı'ndaki hemşerilerinin yanına iskan edilmelerini talep etmişlerdir. Bu konuda Muhacirin Komisyonu'nun talebi üzerine isteklerinin yerine getirilmesi için tezkere hazırlanmıştır.⁴³

Nogaylar'ın yerleştirilmesi sırasında ortaya çıkan sorunlar ilgili tedbirler⁴⁴ alma yoluna giden Osmanlı Devleti'nin, bir taraftan da muhacirleri ikna edebilmek için kimi kabile reislerine mecidiye nişanı verdiği ve onları onore edici yöntemlere başvurduğu görülmektedir.⁴⁵

Kırım Savaşı sonrası Kırım'dan gelen ve iskan edilen toplumlar arasındaki toplumsal merdivenin alt basamağında yer alan Nogaylar, liderleri etrafında aşiret şeklinde örgütlenmişlerdi. Kırım kıyı kentlerinde yaşamış toplumlar, göçten sonra aynı coğrafyada yaşadıkları Nogaylar'ı küçük görmeye başlamış ve Nogaylar'ın buna tepkisi sert olmuştur. Osmanlı idaresine baskı yapan Nogaylar, devletin, diğer Kırım göçmenlerinin liderlerine olduğu gibi, kendilerine de madalya ve ücret vermesini istemişlerdir. Öyle ki, bir kısmı bu

42 BOA, A.MKT.UM, 456/38

43 BOA, A.MKT.MHM, 222/84

44 Nogaylar'ın iskanları sırasında ortaya çıkan sorunlar ve bunlara karşılık devlet yönetiminin getirilen çözümler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Alpargu, *a.g.e.*, s. 139-141

45 Alpargu, *a.g.e.*, s. 137

durumu protesto etmek için Rusya'ya geri dönmüştür.⁴⁶

Göçmenleri daha çok kırsal alanlarda iskana tabi tutan Osmanlı Devleti muhacirlere, iskan edildikleri bölgede arazi vererek geçimlerini sağlamaları için ziraate yönelmelerine çalışmıştır. Kısa vadede, biran evvel kendi ihtiyaçlarını karşılamaları, uzun vadede ise Osmanlı ekonomisine katkıda bulunmaları siyaseti nedeniyle, devlet onlara yerine göre belirlenen miktarda tohumluk yardımı da yapmıştır.

Çorum, Sungurlu ve Hüseyinabad Nahiyesi'nde iskan edilmiş olan muhacirlerden 225 hanesi iaşeye muhtaç olduğundan her haneye sekiz kileden 2040 kilo zahire verilmesi kararlaştırılmıştır. Kış şartlarından dolayı meselenin bir an önce halledilmesi için zahire, harman zamanı hükümetten geri alınmak üzere Yozgat mutasarrıflığından istenmiştir. Tahsil edilen zahirenin, hazine tarafından daha sonra ödenmesi için cins ve miktarı ile muhacirlerin ismi kaydedilmiştir.⁴⁷

Göçmenlerin eğitim ihtiyaçlarının karşılanması ve dini görevlerini yerine getirebilmeleri için iskana açılan bölgelere okul ve cami yaptırılmıştır. Çorum Kazası meclis azasından Alaybeyizade Osman Ağa, Tırhan Köyü çiftliğinde bulunan Sazdeğirmeni'ndeki arazisini muhacirlere bağışlamış ve buraya 85 hane iskan edilmiştir. Muhacirlerin ibadet ihtiyaçlarının karşılanması için buraya yapılacak bir caminin masrafı olan 10.700 kuruşu da vermiştir.⁴⁸ Yine Yozgatlı Hacı Mahmud Ağa'nın Çorum Kazası'ndaki muhacir köylerine yapılacak cami masrafları için 33.565 kuruş bağışlamıştır.⁴⁹

Göçmenlere yapılan yardımlarda öncelikli olan ve önemli bir yer tutan yardım da yevmiye ve iâşe yardımıdır. Göçmenlerin sevk edilerek iskan bölgesine yerleşmelerine kadar onlara yevmiye ve tayinat verilmiştir. Devlet yardımları yaparken kimi durumlarda, ilerde tahsil etmek için birbirlerine kefil olmalarını talep etmiştir. "Sivrihisar ve Çorum kazalarında iskan olunan muhacirlere zamanında tahsil olunmak üzere birbirlerine karşılıklı kefil olmaları suretiyle yemeklik ve tohumluk için ileride gelirinden kesilmek suretiyle zahire verilmesi", şeklinde Ankara vilayeti defterdarlığına yazılan yazıda konu oldukça açıktır.⁵⁰

46 Karpat, *a.g.e.*, s. 305

47 BOA, DH.MKT, 1685/42

48 BOA, İ.MVL, 543/24426

49 BOA, İ.MVL, 543/24426

50 BOA, DH.MKT, 2048/102

Osmanlı Devleti muhacirlerin iskanından sonra da iâşe yardımını mümkün olduğunca devam ettirmiştir. Çorum'a bağlı Hüseyinabad Nahiyesi ve Sungurlu'da iskan edilmiş olan muhacirler, fakir durumda olmaları nedeniyle devlete başvurarak, şimdiye kadar gönderilen ve verilmekte olan erzakın gelecek seneye kadar kesilmemesini istemişlerdir. Muhacirlerin bu isteği Osmanlı Devleti tarafından karşılanmıştır.⁵¹

Muhacirlerin iskanı sırasında onların rahat edebilmeleri için hem devlet hem de Türk halkı elinden gelen bütün gayreti göstermiştir. Muhacirler için yapılan masraflar sadece devlet tarafından değil halk tarafından da karşılanmaya çalışılmıştır. İskan bölgelerindeki yerli ahali tarafından göçmenlere, ihtiyaçlarının karşılanması için önemli yardımlar yapıldığı bilinmektedir. Bunun için kampanyalar açılmış, durumu iyi olan hayırseverler hem kendi olanaklarıyla hem de diğer kişilerin yardım yapmalarına öneyak olma yoluyla, muhacirler için önemli yardımlarda bulunmuşlardır. Muhacirler için kullanılmak üzere, gönderildikleri bölgenin halkı tarafından bağışlar toplanmış, beslenme masrafları karşılanmış, fakir durumda olanlara gıda maddesi yardımı yapılmış, hayvan ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmış, ev eşyası, para yardımı, tohumluk verilmesi, yakacak sağlanması, taşıma işleri için araba sağlanması gibi yardımların yanı sıra, ziraat yapabilmeleri için bölgenin ileri gelenleri tarafından araziler bağışlanmıştır. Arazi bağışı yapan kişilerin fedâkarlıkları karşılığında, devlet de onları nişan ve makam vermek gibi yöntemlerle ödüllendirme yoluna gitmiştir.

Yozgatlı Hacı Mahmud Ağa muhacirlere yardımda bulunabilmek için Muhacirin Komisyonu'na yazıyla başvurmuştur. Yazıda özetle, "Çorum Kazası'nda elimde bulunan Karadökö Köyü'nde iskan olunmaları buyrulan muhacirlerin ziraat yapmaları için yurt edindikleri köy arazisindeki topraklardan vermek lazım gelirse köyde muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılayacak yeterli arazi bulunduğundan ve onların rahatları için buna ihtiyaç bulunduğundan mezkur çiftlikte bulunan araziden muhacirlere bağışlamak istiyorum" diyen Hacı Mahmud Ağa'nın Çorum Kazası'nda muhacirlere terk ettiği arazi ve yaptığı yardımlar şu şekildedir; 18900 kuruş tutarında 15.750 kilo buğday bedeli, 50.250 kuruş Çorum ve çevresinde inşa edilen hane bedeli, 91.600 kuruş Çorum Kazası aşârından, 70.000 kuruş Karahisar aşârından ve 33.565 kuruş Çorum'da muhacir köylerine yapılacak cami masrafları için olmak üzere yapılan toplam yardım 434.415 kuruştur.⁵²

51 BOA, DH.MKT, 1685/42

52 BOA, İ.MVL, 543/24426

Hacı Mahmud Ağa'nın kendi çiftliğinde iskan ettiği 11 hane muhacir için yaptıklarına karşılık olarak ona kapıcıbaşılık verilmiştir.⁵³

Çorum Kazası meclis azasından Alaybeyizade Osman Ağa dahi Tırhan Köyü çiftliğindeki bulunan Sazdeğirmeni'ndeki arazisini muhacirlere bağışlamıştır. Buraya 85 hane iskan edilmiş, bu muhacirlerin hanelerinin inşası için arazi taksimi yaptırarak, tarımda kullanmaları için muhacirlere araba vermiştir. İskan edilen muhacirlere ahali tarafından da bir miktar toprak verilerek tarım yapmalarına vesile oldukları için gayretleri taktir edilmiştir.⁵⁴ Osman Ağa muhacirlere yapılan yardımlar konusunda tam bir insanlık örneği sayılabilecek faaliyetlerde bulunmuştur. Muhacirlere arazi tedarikinde önemli gayretler göstermiş, iskan yapılan köydeki caminin yapım masrafları kendi cebinden karşılamış, 140 hane için dağdan kesilen odunların iskan mevkiine getirilmesi için arabalarını vermiş ve 35 gün at üstünden inmeyerek hem çalışmış hem de muhacirler arasında dolaşarak yardımların kontrolünü yapmıştır. Osman Ağa da bu yaptıklarından dolayı kapıcıbaşılık makamına getirilmiştir.⁵⁵

Kendilerine toprak verilen göçmenlerin, Osmanlı topraklarına geldikten bir süre sonra vakıflar kurdukları gözlenmektedir. Göçmen bir toplumun vakıf kuracak kadar varlık elde etmesinde hem teşvik edici devlet politikaları, hem de göçmenlerin ileri gelenlerinin servetleri etkili olmuştur. Çorumda iskan edilen göçmenlerin de burada bir vakıf kurdukları anlaşılmaktadır. Buradaki vakfiyeden anlaşıldığına göre Kafkas göçmenlerinin kurduğu vakıf Çorum'un Alaca İlçesi'ne bağlı, o zamanki adı "Çal" olan, Çalköy'dür.⁵⁶

Sonuç

Rus baskısıyla doğrudan ilişkili olan Nogay göçleri yüzyıldan fazla bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşmiştir. Çeşitli zamanlarda Osmanlı topraklarına yapılan göçler sonucunda Nogaylar yeni yurtlarına kavuşmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin iskan politikalarına bağlı olarak, büyük sıkıntılara maruz kalmayan Nogayların Çorum'da iskanı, hem devletin imkânlarını seferber etmesiyle hem de Türk halkının özverili çabalarıyla

53 BOA, İ.MVL, 543/24426

54 BOA, İ.MVL, 543/24426

55 BOA, İ.MVL, 543/24426

56 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi, tablo ve harita için bkz. Yüksel, a.g.m. s. 485-488

oldukça başarılı olmuştur. Çorum'da iskan edilen Nogaylar, bu bölgede iskan için zorlamayla karşılaşmamışlar, aksine, başka bölgeye gönderilmeleri veya bir arada iskan edilme talepleri olumlu karşılanmıştır.

Çorum civarına gelen Nogaylar, belgelerden anlaşıldığı kadarıyla daha çok Tırhan, Karadökü, Tevke Köyleri, Hüseyinabad Nahiyesi ile Çorum, Sungurlu, Mecitözü, Kazalarında iskan edilmişlerdir. Ancak belgelerden ulaşılabilecek sonuçlar arasında, Çorum'da iskan edilen Nogay muhacirlerinin sayısı konusunda net bir rakam verilmesi neredeyse olanaksızdır. Çünkü belgelerde, daha çok hane sayıları verilmekte veya yer yer Kafkas göçmenleri gibi genel ifadeler kullanılmaktadır. Buralardaki Nogay muhacirlerinin iskanları sırasında yöre halkının, muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılama konusundaki fedakârlığının oldukça önemli miktarlarda ve dikkate değer olduğu görülmektedir.

ÇORUM KAZASINDA MÜSLİM-GAYRİMÜSLİM İLİŞKİLERİ (1839-1874)

Doç. Dr. Ali AÇIKEL¹

Giriş

Müslim-Gayrimüslim ilişkilerinin altyapısı Osmanlı öncesi devirlerde şekillenmiştir. Osmanlı Devleti zamanında ise, bu ilişkiler daha yoğun olarak yaşanmıştır. Osmanlı döneminde Müslim-Gayrimüslim münasebetleri hakkında genel nitelikli önemli çalışmalar kaleme alınmıştır.² Bu konuda bölge esaslı çalışmalar ise henüz istenilen düzeye ulaşamamıştır.³

Bölgesel çalışmaların yetersizliği sebebiyle, birkaç dinî topluluğun yan yana yaşadığı Osmanlı şehirlerinde Müslim-Gayrimüslim birlikteliğinin gerçek durumunun ne olduğu hususu tam olarak bilinmemektedir. Bölgesel farklılıkların bu iki topluluğun (Müslüman Türkler ve Gayrimüslimler) ortak yaşamları üzerinde etkili olup olmadığı sorusu da cevap beklemektedir. Bu eksikliği gidermek için bireysel veya ekip halinde yapılacak çok sayıda bölgesel çalışmaya ihtiyaç bulunmaktadır.

Bölgesel bir çalışma olarak bu bildiride, 1839-1874 yılları arasında Çorum

1 Doç. Dr. Ali AÇIKEL, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü E-mail:

2 Bu konuda kısa bir literatür için bkz., Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teba'anın Yönetimi*, İstanbul 1990; Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989; T. Tankut Soykan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, İstanbul 1999; Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluş Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, Ankara 2001; Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin Hukukî Statüsü", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. II, Ankara 2003, s. 171-187.

3 Bu konuda kısa bir literatür için bkz., Ali Özgökmen, *Konya Şer'iye Sicilleri Işığında Müslim-Gayrimüslim Münasebetleri (1700-1800)*, Doktora Tezi, Konya 1996; Nuri Çevikel, "Kıbrıs Eyaletinde Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Osmanlı*, IV, Ankara 1999, s. 277-2866; Akif Erdoğan, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Kayseri Zimmîleri", *I. Kayseri ve Yöresi Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 1996, s. 71-85; Mustafa Zeki Terzi, "Samsun Şer'iye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılda Osmanlı Toplum Hayatı, Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Osmanlı*, IV, Ankara 1999, s. 298-3003; Kemal Çiçek, "Şer'iyye Sicillerine Göre Trabzon'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998) Bildiriler*, Trabzon 1999, s. 235-243; Ali Açikel, "Rize

kazasında Müslim-Gayrimüslim ilişkilerini ele alacağız. 19. yüzyılda Müslüman Türkler ile Gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı kazada nüfusunun büyük çoğunluğu, Müslüman Türkler'den meydana gelmekteydi. Gayrimüslimler Rum ve Ermeni milletlerine mensup idiler. Kazadaki farklı dinlere mensup bu topluluklar, diğer Osmanlı yerleşim yerlerinde olduğu gibi, hukuk, sosyal ve ekonomik alanlarda ortak ilişkiler geliştirdiler. Özellikle hukuk alanında Müslümanlar mecburi, Gayrimüslimler ise isteğe bağlı olarak şer'î hukuka tabi oldular. Hukukla alakalı meselelerini tek hakimli şer'îye mahkemesine götürerek çözüme ulaştılar. Mahkemeye getirilen bütün davalar, karara bağlanarak mahkeme defterine yani "şer'îye sicili"ne kaydedildi.

Çalışmamızın temel kaynağı, adı geçen döneme ait 1, 2, 3 ve 4 numaralı Çorum Şer'îye Sicilleri'dir (=ÇŞS). Bu sicil defterleri üzerinde yaptığımız taramada konu ile alakalı çok önemli kayıtlar tespit ettik. İncelememizde bu kayıtlar, analitik bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Ayrıca bildirimizde, Çorum kazasının sosyo-ekonomik yapısı ile ilgili modern incelemelere de müracaat edilecektir.

Bildirimizin amacı, Çorum kazasında Müslüman Türkler ile Gayrimüslimlerin geçmişte ne düzeyde yakın sosyo-ekonomik ilişkiler içinde bulunduklarını şer'î mahkeme kayıtları yardımı ile ortaya koymaktır. Çorum kazasındaki durum, Osmanlı Devleti genelindeki Müslim-Gayrimüslim ilişkilerini anlamaya katkı yapacağı muhakkaktır.

Çalışmamızda ilk olarak 19. asırda Çorum kazasının idari yapısı ve nüfus durumu hakkında genel bilgiler vereceğiz. Ardından kazada Müslim-Gayrimüslim münasebetlerini ele alacağız. Müslim-Gayrimüslim ilişkileri ise hukuk, ekonomi ve sosyo-kültürel ilişkiler olmak üzere üç alt başlık altında değerlendirilecektir. Sonuç bölümünde, yaptığımız analizlerden elde

Kazasında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri (1853-1860)", *1. Rize Sempozyumu (16-18 Kasım 2006)*, Rize 2006; Ramazan Günay, "18. yüzyılın İlk Yarısında Mardin'de Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *1. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu*, Mardin 2007; Sonay Kekeçoğlu, *Şer'îye Sicillerine Göre Kayseri'de Gayrimüslimler (1800-1850)*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2007; Hülya Akbulut, *Şer'îye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Gayrimüslimler (1800-1850)*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2007; Serap Bozpolat, *Tanzimat'tan Önce Sivas'ta Gayrimüslimler*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2007.

edeceğimiz neticeler yer alacaktır. Bildirinin en sonunda ise çalışmada yararlandığımız kaynaklar alfabetik olarak listelenecektir.

1. Çorum Kazasının İdari Yapısı ve Nüfus Durumu

a- İdari Yapısı: Çorum ve çevresi 1831'e kadar Sivas eyaletine bağlı bir sancak iken bu tarihten bir süre sonra Ankara sancağına tabi bir kaza oldu. 1836'da eyalet ve sancak merkezlerinde Redif teşkilatının kurulması ile birlikte, Çorum'a tekrar sancak statüsü verilerek Ankara eyaleti müşirliğine bağlandı.⁴ Tanzimat fermanı ile Muhassıllık uygulamasına geçilmesi neticesinde, 1840 Martından itibaren Çorum, yeniden Sivas eyaletine ilhak edilerek bir muhassıl tarafından yönetilmeye başlandı.⁵ 1847-1860 arasındaki süreçte Sivas eyaleti içinde Amasya ile birlikte bir sancak kabul edildi.⁶ 1861 yılında kaza statüsü ile Ankara vilayetinin Bozok sancağına bağlandı.⁷ Vital Cuinet'in 1892 yılına ait tespitlerine göre, Çorum kazası Ankara merkez, Yozgat, Kayseri ve Kırşehir sancaklarından meydana gelen Ankara vilayetinin Yozgat sancağına tabi bulunuyordu. Yozgat sancağı Çorum, Sungurlu, Akdağmadeni ve Boğazlayan kazalarından oluşmaktaydı. Çorum kazası ise bir merkez ile toplam 163 köyden meydana gelmekteydi.⁸

1894 yılında Çorum, Beşiktaş Muhafızı Hasan Paşa'nın çabası ve Ankara Valisi Abidin Paşa'nın yardımlarıyla Ankara vilayetine bağlı bir sancak merkezi oldu. Osmancık, İskilip ve Sungurlu bu yeni sancağın kazaları olarak düzenlendi. 1916'da Mecitözü kazası da Çorum sancağına dahil edildi.⁹ Sancağın bu idari statüsü Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte il olana kadar devam etmiştir.

b- Nüfus Durumu: 1831 yılı nüfus sayımına göre, Çorum sancağı; merkez kazası 10075, İskilip kazası 11450, Osmancık kazası 4349, Hacıhamza kazası

4 İlhan Şahin, "Çorum", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA), 8, İstanbul 1993, s. 376; Şerif Korkmaz, *Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı(Tanzimat-II.Meşrutiyet)*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s. 50.

5 Korkmaz, a.g.tez., 2003, s. 50.

6 Korkmaz, a.g.tez., 2003, s. 51; 1273/1857-58 yılı *Devlet Salnâmesi*, s. 101; 1277/1860 yılı *Devlet Salnâmesi*, s. 144.

7 Korkmaz, a.g.tez., 2003, s. 52; Heyet, "Çorum", *Yurt Ansiklopedisi*, 3, İstanbul 1982, s. 2036.

8 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, Paris 1892, s. 249, 299.

9 Korkmaz, a.g.tez., 2003, s. 54; Heyet, "Çorum", *Yurt Ansiklopedisi*, 3, İstanbul 1982, s. 2036.

659, Saz kazası 661 ve Çorum sancağı dahilindeki Kürt ve Türkmenler 6581 kişi olmak üzere toplam 35775 Müslüman erkek nüfusa sahipti. Bu tarihte sancak merkezi ve kazalarda Gayrimüslim nüfusun varlığı hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Zira 1831 tarihli nüfus sayım defterinde Çorum sancağı kazaları için Gayrimüslimlerle ilgili nüfus rakamı verilmektedir.¹⁰

1882 yılı Ankara vilayet salnamesine göre, Çorum kazasında 288 Kıpti, 80 Ermeni, 4 Rum ve 21521 Müslüman olmak üzere, toplam 21893 nüfus bulunmaktaydı.¹¹ Bu rakamlara baktığımızda, Çorum kazasında Müslim-Gayrimüslim nüfus oranı % 98,30'a % 1,70 olmaktadır. Bu oranın daha sonraki yıllarda Gayrimüslimler aleyhine değiştiği görülmektedir. 1889-90 yılı Ankara vilayet salnamesi, Çorum kazasında 573 Rum ve 45569 Müslüman olmak üzere, toplam 46142 nüfus kaydetmektedir.¹² Bu sayısal verilere göre, kazada Müslim-Gayrimüslim nüfus oranı % 98,75'e % 1,24 nispetindedir.

1893 nüfus sayımına göre, Çorum kazasının nüfus durumu aşağıda Tablo 1'de verilmiştir.¹³ Tablodaki veriler incelendiğinde, Çorum kazasında Müslim-Gayrimüslim oranının % 98,62'ye % 1,38 olduğu görülmektedir.

Tablo 1. 1893 Nüfus Sayımına Göre Çorum Kazasının Nüfusu

Cinsiyet	Müslüman	Rum	Ermeni	Protestan	Toplam
Kadın	23830	45	200	16	24091
Erkek	24551	101	297	17	24966
Toplam	48381	146	497	33	49057

Etnik yapı bakımından Çorum kazasının 1882, 1890 ve 1893 yıllarına ait nüfus rakamları karşılaştırıldığında, demografik yapı hakkında bazı tespitler yapmak mümkün görünmektedir. İlk olarak, 1882-1893 arasındaki 10 yıllık süreçte Çorum kazasının toplam nüfusunun giderek arttığı (21893'den 'ye) gözlenmektedir. Bu durum etnik gruplara ait nüfus rakamlarına da yansımıştır. Örneğin, sürecin başında Ermeni sayısı 80 iken, 1893'te 497'ye yükselmiştir. İkinci olarak, Gayrimüslim nüfus içinde dönem boyunca

10 Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943, s. 155.

11 Heyet, "Çorum", *Yurt Ansiklopedisi*, 3, İstanbul 1982, s. 2036.

12 Heyet, "Çorum", *Yurt Ansiklopedisi*, 3, İstanbul 1982, s. 2036.

13 Heyet, "Çorum", *Yurt Ansiklopedisi*, 3, İstanbul 1982, s. 2037.

Ermeniler'in Rumlar'a göre daha kalabalık oldukları anlaşılmaktadır (1882'de 80 Ermeni 4 Rum; 1893'te 497 Ermeni 146 Rum). Üçüncü olarak, Çorum kazası nüfusu içinde Protestan olarak belirtilenlerin milliyeti hakkında kesin bilgi olmamakla birlikte, bunların muhtemelen Rum ve Ermeniler'den bu mezhebi kabul eden şahıslar olduğu düşünülebilir. Son olarak, yukarıda verilen nüfus bilgilerinden, 19. asrın ikinci yarısında Çorum kazasında nüfusun büyük çoğunluğunun Müslüman Türkler'den oluştuğu ve Gayrimüslimler'in ortalama % 1,5'lik bir orana sahip oldukları görülmektedir. Çorum şer'îye sicil kayıtlarından Gayrimüslim nüfusun bir bölümünün Kayseri ve Yozgat gibi çevre illerden ticaret amacıyla Çorum'a gelip yerleşen Ermeni ve Rum tacirler oldukları anlaşılmaktadır.

2. Çorum Kazasında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri (1839-1874)

Bilindiği üzere, şer'îye sicilleri bir kaza bölgesindeki adli meseleler ile sosyal, ekonomik, askerî ve idarî hususlarla ilgili kayıtları kapsamaktadır. Müslim ve Gayrimüslim toplulukların birlikte yaşadığı kazaların şer'îye sicillerinde, bu iki topluluğun çeşitli alanlardaki ilişkilerini yansıtan kayıtlara da rastlanmaktadır. Çorum kazası sicillerinde de Müslim-Gayrimüslim ilişkilerine dair belgeler bulunmaktadır. Bu hususta 1839-1874 yılları arasındaki Çorum kazası şer'îye sicillerinde toplam 68 adet kayıt tespit edilmiştir.

Bu bildiride tespit ettiğimiz sicil kayıtları ile birlikte karşılaştırma amacıyla incelediğimiz toplam 42 Müslim tereke kaydı çerçevesinde Müslim-Gayrimüslim ilişkilerinin genel durumunu ortaya koymaya çalışacağız. Adı geçen 68 sicil kaydının konu dağılımı aşağıda Tablo 2'de verilmiştir. Bu kayıtların genel dağılımına baktığımızda emlak satışı, borç-alacak meselesi ve tereke kayıtlarının fazlalığı dikkat çekmektedir.

Tablo 2. Müslim-Gayrimüslim İlişkileri İle İlgili Kayıtların Konu Dağılımı

Konu türü	Sayı
Emlak satışı	34
Borç-alacak meselesi	9
Tereke kaydı	8
Binek ve koşum hayvanı gaspı	6
Cizye vergisi	4
Hayvan satışı	1
Cehri satışı	1
Ziynet gaspı	1
Vekalet kaydı	1
İhtida	1
Kilise inşası izin talebi	1
Metruk eşya listesi	1
Toplam	68

Şimdi bu kayıtların içerdiği bilgiler çerçevesinde önce hukuk alanında Müslim-Gayrimüslim ilişkilerini, ardından diğer alanlardaki gelişmeleri ele alacağız.

2.1. Hukuk Alanında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri

İslam hukuku, İslam ülkesi vatandaşı olan Gayrimüslimlere “zimmî” statüsü tanımıştır. Zimmî kelimesi “and, güvenlik, söz verme” anlamlarına gelen “zimmet” sözcüğünden gelmektedir. Hukuk terimi olarak ise İslam egemenliği altına girerek İslam topraklarında sürekli olarak yaşama hakkı elde eden Gayrimüslimler için kullanılmaktadır.¹⁴ Gayrimüslimlerin zimmî statüsünü kazanabilmeleri için İslam devleti ile bir zimmet anlaşması yapmaları gerekir. Zimmet antlaşmasının imzalanması ile Gayrimüslimlere İslam toplumunda yaşama izni verilir, can ve malları İslam devletinin güvencesi altına alınır ve din ve vicdan hürriyetinden yararlanırlar.¹⁵ Bir İslam devleti olan Osmanlı Devleti de tebası olan Gayrimüslimlere “zimmî” statüsü vermiştir.

Osmanlı Devleti'nde zimmîlere şahıs, aile ve miras hukuku alanlarında kendi dinî hukuk kurallarına tabi olma ve yine kendi mahkemelerinde yargılanma hakkı tanınmıştır. Böylece farklı din mensuplarının kendi kanun ve hakimleriyle işleyen cemaat mahkemeleri ortaya çıkmıştır. Diğer yandan Gayrimüslimler, dilerlerse şer'îye mahkemelerine başvurma hakkına da sahiptiler. Şer'îye sicillerindeki dava örneklerden şer'îye mahkemelerinde kendilerine İslam hukuku hükümlerinin uygulandığı görülmektedir.

Çorum kazasında yaşayan Gayrimüslimler, hukukla alakalı meselelerinin bir kısmını kendi cemaat mahkemelerine taşıırken bir bölümünü de şer'îye mahkemesine götürmüşlerdir. Bu durum, elimizde bulunan Çorum şer'îye sicil kayıtlarından açıkça görülmektedir. Şimdi bu kayıtlar çerçevesinde, 1839-1874 yılları arasında Çorum kazasında Müslim-Gayrimüslim hukukî ilişkilerini ele alalım.

a. Miras Hukuku Açısından

Miras hukuku, gerçek kişinin ölümünden sonra bunun mal varlığının

¹⁴ Akyılmaz, a.g.m., s. 171.

¹⁵ M. Akif Aydın, “Osmanlı'da Hukuk”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I, (Edit.: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1994, s. 419-420.

(mamelek veya tereke) hukukî akıbetini düzenler ve mülkiyet hakkının (kişinin ölümünden sonraki dönemde) değişik bir boyutunu ele alır.¹⁶ Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki miras meseleleri, aile hukuklarında olduğu gibi, genel olarak mensup oldukları dinin kurallarına göre cemaatlerinin din adamları tarafından halledilmiştir.¹⁷ Ancak istemeleri durumunda mirasla ilgili konularda da şer'îye mahkemelerine müracaat etmişlerdir.

İncelenen dönemde Çorum kazasında bazı Gayrimüslimler miras hukuku ile alakalı hususlar için şer'îye mahkemesine gitmişlerdir. Bu bakımdan elimizde 8 adet Gayrimüslim tereke kaydı bulunmaktadır.¹⁸ Tereke kaydı, ölen şahsın mirasçılarının talebi ile mahkemece mirasın ayrıntılı olarak dökümü ve mirasçılara taksimini ihtiva etmektedir. Miras kayıtları incelendiğinde, varisler arasında miras taksimnin İslam miras hukukuna (feraiz) göre düzenlendiği görülmektedir. Örneğin, aslen Kayseri'ye tabi Talas köyünden olup ticaret amacıyla Çorum'da gelip Bedros odasında sakin iken ölen Ovannes v. Barsak v. Artin'in mirası validesi Minve b. Mihail ile kardeşleri Karabet, Maryem, Hatun ve Maria'ya intikal etmiştir. 6054 kuruşluk mirastan 154 kuruş cenaze masrafı, 156 kuruş da resmi işlemler için ayrılmış ve geriye kalan 5744 kuruş ise varisler arasında İslam miras hukuku hükümlerine göre taksim edilmiştir. Miras taksiminde annenin hissesi 1/6 olurken erkek kardeş tam hisse, kızların her biri erkek kardeşin yarısı kadar pay alabilmişlerdir.¹⁹

Varis bırakmadan ölen zimmîlerin mirasları beytülmal eminleri tarafından Beytülmal sandıkları için zapt edilmiştir. Bu hususta bir örnek vermek gerekirse, 15 Safer 1286/27 Mayıs 1869 tarihli kayda göre, aslen Kayseri'ye tabi Tolosun köyünden olup ticaret amacıyla Amasya sancağına mülhak

16 Şanal Görgün, *Hukukun Temel Kavramları*, Ankara 1994, s. 69.

14 Bozkurt, *a.g.e.*, s. 15; Ercan, *a.g.e.*, s. 206; Soykan, *a.g.e.*, s. 117.

18 Bu kayıtların referansları için bkz., Şerif Korkmaz, *H. 1255-1264 (M. 1839-1847) Tarihli Çorum Şer'îye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995, s. 188 (B. 95/S. 52), 203 (B. 103/S. 56); Abdullah Gündoğdu, *Çorum'un 2 Numaralı Şer'îye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme* (H. 1268-1280; M. 1852-1863), Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989, s. 330 (B. 250); ÇŞS 3, 4/2; ÇŞS 3, 108/1; ÇŞS 3, 129/1; ÇŞS 4, 238/1; ÇŞS 4, 334/1.

19 ÇŞS 3, 108/1. Diğer Osmanlı şer'î mahkemeleri de Gayrimüslim terekelerini İslam miras hukukuna göre taksim etmiştir. Örneğin Kayseri mahkemesi için bkz., Kekeçoğlu, *a.g.tez.*, s. 97-98.

Merzifon'a giderken yolu üzerinde bulunan Çorum'a bağlı Bozboğa köyü yakınlarında katledilerek ölen Mihail v. Arzuman v. Atam'ın görünürde varisi olmayıp terekisi beytülmale ait olduğundan beytülmal emini Elhac Mehmed Ağa b. İbrahim'in talebiyle hukuk ehli kimseler tarafından miras yazımı yapılmıştır. Daha sonra ölenin toplam 979 kuruşluk mirasından cenaze masrafları ve resmi harçları düşüldükten sonra geriye kalan 821 kuruş beytülmale intikal ettirilmiştir.²⁰

b. Borçlar Hukuku Açısından

Borçlar hukuku, kişiler arasındaki ilişkilerden doğan borç ve alacakları düzenleyen bir medeni hukuk dalıdır.²¹ Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler, kendi aralarında borçlar hukuku açısından tam bir serbestliğe sahiptiler. Ancak Müslümanlarla girdikleri borç ilişkilerinde domuz eti, şarap, Müslüman köle satışı ve benzeri konularda kısıtlamaya tabi idiler. Müslümanlarla bu mallara ilişkin sözleşme yapamazlar ve Müslüman köle satın alamazlardı.²² Bu kısıtlamalar, aynı şekilde, bu devirde Çorum'da mevcut olan Gayrimüslimlerin Müslümanlarla olan borç ve alacak ilişkilerinde de geçerli olmuştur.²³ 1839-1874 yılları arasında borçlar hukuku ile ilgili elimizde 9 adet kayıt bulunmaktadır.²⁴ Bu kayıtlarda Müslim-Gayrimüslim borç-alacak ilişkilerini yansıtan uygulamalar göze çarpmaktadır.

İlk olarak, bazı Gayrimüslimler, Müslüman tanıdıklarından borç para almışlardır. Örneğin, aslen Kayserili olup ticaret amacıyla Çorum'da ikamet ederken vefat eden Kaya isimli zimmînin Curre-i Recep 1257/19 Ağustos 1841 tarihli tereke kaydında, 7 ayrı Müslüman şahsa toplam 1565 kuruş borcu olduğu görülmektedir.²⁵ Yine, 4 Recep 1286/19 Ekim 1869 tarihli bir borç-

²⁰ ÇSS 3, 129/1.

²¹ Görgün, a.g.e., s. 73.

²² Bozkurt, a.g.e., s. 16.

²³ 1850-1900 arasında Çorum'da tüccar ve esnafın mal varlıkları ve borç-alacak ilişkileri hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz., Ömer Demirel, "Çorum Tüccar ve Esnafının Mal Varlıkları ve Borç-Alacak İlişkileri (1850-1900)", Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu (Tebliğler-Müzakereler) 01-03 Ekim 2004, Çorum 2006, s. 92-104.

²⁴ Bu kayıtların referansları için bkz., Gündoğdu, a.g.t., s. 333 (B. 251); ÇSS 3, 106/4; ÇSS 4, 367/1; ÇSS 3, 249/2; ÇSS 3, 202/3; ÇSS 4, 105/1; ÇSS 4, 106/4; ÇSS 4, 127/3; ÇSS 4, 272/1.

²⁵ Korkmaz, a.g.t., 1995, s. 206.

alacak dava kaydına göre, Kayseri kazasının Talas köyünden olup ticaret amacıyla Çorum'da kalan Ermeni Turab oğlu Abraham isimli tacir mahkemede Çorum'un Abdalbudu köyünden Celgir Mustafa oğlu Mustafa zimmetinde toplam 2900 gurus alacak hakkı olduğunu ifade ederek bu parayı talep etmiştir. Davalı bu miktar burcu olduğunu ikrar ve itiraf etmesiyle mahkeme davalı Mustafa'nın bu parayı ödemesine hükmetmiştir.²⁶ 13 Rebiülevvel 1286/23 Haziran 1869 tarihli bir diğer borç-alacak dava kaydına göre ise, aslen Nevşehirli olup ticaret amacıyla Çorum'da sakin Rum asıllı hekim Osib v. Yuvan mahkemede yine aslen Darendeli olup ticaret amacıyla Çorum'da ikamet eden Cerit oğlu Mehmet Ağa b. Hacı Yusuf 'un kardeşi Mustafa Ağa sayrıca illetine müptela olduğu cihetle Mustafa'nın illetine 75 gün süre ile tedavi uyguladığını, ilaç ve vizite ücreti olarak toplam 914 gurus alacak hakkı olduğunu söyleyerek bu parayı Mehmed Ağa'dan talep etmiştir. Davalı cevabında tedaviyi kabul edip ücretin 140 gurus olduğunu iddia etmiştir. Daha sonra Müslümanlar'ın araya girmesiyle aralarında 300 kuruşa sulh akdi yaparak birbirlerini ibra etmişlerdir.²⁷

Ayrıca, şer'i mahkeme borçlu olarak ölen ve mirası borçlarını karşılayamayacak durumda olan Gayrimüslimlerin borçlarının tasfiye işlemleri için vasi tayin etmiştir. Misafir olarak veya ticaret amacıyla gidip kaldığı şehirde ölen Gayrimüslimlerin mirasının muhafazası ve varislerine ulaştırılması işlemlerini yürütmek için de şer'i mahkemece vasi tayini yapılmıştır. Vasiler genel olarak ölenin yakın akrabasından veya Müslümanlar arasından seçilmektedir. Örneğin, Gurre-i Recep 1257/19 Ağustos 1841 tarihli bir tereke kaydında, aslen Kayserili olup ticaret amacıyla Çorum'da ikamet ederken vefat eden Kaya isimli zimmînin borçları mirasından fazla olması sebebiyle Çorum halkından Kürd oğlu Ali Ağa şer'i mahkemece mirasın yazımı ve borçların edası işlemlerini yürütmek üzere vasi tayin edilmiştir.²⁸ 13 Safer 1280/20 Temmuz 1863 tarihli bir diğer miras kaydında ise, aslen Kayserili olup ticaret amacıyla Çorum'da Ulucak-oğlu hanında ikamet ederken vefat eden Nazar v. Arzuman v. Ohan'ın mirası Kayseri'de sakin anası Anışde b. Arzuman ve kız kardeşleri Maryem ve Sofiya, ölen erkek kardeşinin oğlu Ohan'a düştüğünden varisler gelip mirası alıncaya kadar malları hıfza Saralem v. Yasef isimli tacirin şer'i mahkemece vasi tayin edildiği ifade

26 ÇŞS 4, 127/3.

27 ÇŞS 4, 106/4.

28 Korkmaz, *a.g.t.*, 1995, s. 203 (B. 103/S. 56).

edilmektedir.²⁹

c. Ticaret Hukuku Açısından

Ticaret hukuku, ticarî işlerde ve işletmelerde uygulanan kuralları düzenleyen bir özel hukuk dalıdır.³⁰ Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler, kendi aralarında ticaret hukuku açısından tam bir serbestliğe sahiptiler. Bununla birlikte, Müslümanlarla girdikleri ticarî ilişkilerinde domuz eti, şarap, Müslüman köle satışı ve benzeri konularda kısıtlamaya tabi idiler. Bu kısıtlamaların dışındaki mal ve hizmetlerin mübadelesinde ortak hareket edebilirler, bir takım ticarî ortaklıklar kurabilirlerdi.³¹ Esnaf defterlerinden anlaşılacağı üzere, Osmanlılar'da Gayrimüslimlerle Müslümanlar aynı esnaf örgütünde yer alabiliyorlardı. Bu defterlere önce Müslüman, sonra Hristiyan, daha sonra da Yahudi esnaf kaydedilmekteydi.³²

Bu genel kurallar, Çorum'da yaşayan Müslim ve Gayrimüslimlerin ticarî ilişkileri için de geçerli olmuştur. 1839-1874 yılları arasında ticaret hukuku ile ilgili elimizde 36 adet kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtların büyük bir bölümü (toplam 33 kayıt) Müslümanlar ile Gayrimüslimler arasındaki ev, ev arsası, dükkan, bağ ve cehrilik (sarı boya) bahçesi satışı; geriye kalan 2 kayıttan ilki hayvan satışı, diğeri ise cehri maddesi ticareti ile ilgilidir.

Ticaret hukuku ile alakalı kayıtlara yansıyan bazı uygulamalar, Müslim-Gayrimüslim ilişkilerinin iyi yönde olduğunu ortaya koymaktadır. Gayrimenkul ticareti ile ilgili kayıtlardan, çoğunlukla dışardan gelip Çorum'da ikamet eden Gayrimüslimlerin yerli Müslüman halktan gayrimenkul satın aldıkları, az da olsa Gayrimüslimlerin kendi aralarında gayrimenkul alış-verişi yaptıkları görülmektedir. Bu bakımdan elimizde toplam 34 satış kaydı olup bunun 31 tanesi Müslimlerden Gayrimüslimlere gayrimenkul satışı,³³ diğer 1 tanesi Müslimden Gayrimüslime gayrimenkul

²⁹ ÇSS 3, 4/2.

³⁰ Görgün, *a.g.e.*, s. 79.

³¹ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 17-18; Ercan, *a.g.e.*, s. 217-222; Soykan, *a.g.e.*, s. 101-106.

³² Soykan, *a.g.e.*, s. 107.

³³ Bu satış kayıtlarının referansları için bkz., ÇSS 4, 13/1; ÇSS 4, 84/3; ÇSS 4, 100/3; ÇSS 4, 121/2; ÇSS 4, 178/2; ÇSS 4, 13/3; ÇSS 3, 222/2; ÇSS 4, 111/1; ÇSS 4, 143/3; ÇSS 4, 295/1; ÇSS 4, 314/2; ÇSS 4, 316/2; ÇSS 4, 318/2; ÇSS 4, 16/2; ÇSS 4, 259/2; ÇSS 3, 233/5; ÇSS 4, 27/1; ÇSS 4, 42/2; ÇSS 4, 46/2; ÇSS 4, 49/1; ÇSS 4, 46/1; ÇSS 4, 344/2; ÇSS 3, 188/1; ÇSS 3, 212/2; ÇSS 3, 214/3; ÇSS 3, 156/4; ÇSS 3, 191/2; ÇSS 4, 211/4; ÇSS 4, 322/2.

satışı,³⁴ kalan 2 tanesi de Gayrimüslimlerden Gayrimüslime gayrimenkul satışı³⁵ ile ilgilidir. Bu satış kayıtlarının dökümü aşağıda Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Gayrimenkul Satışı ile İlgili Kayıtların Dağılımı (1839-1874)

Gayrimüslimden Müslime		Müslimden Gayrimüslime	
Gayrimenkulün türü	Kayıt sayısı	Gayrimenkulün türü	Kayıt sayısı
Arsa	0	Arsa (vakıf)	2
Bağ	0	Bağ	6
Bahçe (cehrilik)	1	Bahçe (cehrilik)	10
Dükkan	0	Dükkan	10
Ev	0	Ev	3
Toplam	1	Toplam	31

Müslümanlarla Gayrimüslimlerin ticarî ilişkilerine dair kayıtlardan birkaç örnek vermek gerekirse, 17 Cemaziyelahir 1289/22 Ağustos 1872 tarihli bir gayrimenkul satış hüccetinde, Çorum'un Emir Ahmed mahallesinden Babacan oğlu Hüseyin b. İbrahim'in Kayseri kazası Talas köyünden Ermeni asıllı Törükçü oğlu Osib v. Karabet'e 1 kıt'a cehrilik bahçesini 500 kuruşa sattığı ifade edilmektedir.³⁶ 6 Rebiülevvel 1285/27 Haziran 1868 tarihli diğer bir satış hüccetinde, Çorum'un Nuran mahallesinde sakin Çavuş oğlu Hasan Efendi b. Ali'in yine Çorum'da sakin Ermeni asıllı Agob v. İlham'a bir kıt'a bağ ve cehrilik bağ kütükleri ve ağaçlarının mülkiyeti için 250 kuruş ve arzın ferağı için 100 gurus olmak üzere toplam 350 kuruşa sattığı kaydedilmiştir.³⁷ 21 Cemaziyelahir 1288/7 Eylül 1871 tarihli başka bir satış hüccetine göre ise, Çorum'un Pazar mahallesinde sakin Basmacı oğlu Mühtedi Mehmed, Kayseri kazasının Talas köyünden Ermeni Turab oğlu Abraham v. İstefan isimli tacire 4 odalı, ahır ve avlusu bulunan mülk evini 6000 kuruşa satmıştır.³⁸

Bu örnek kayıtlar, açıkça şer'î mahkeme yoluyla Müslümanların Gayrimüslimlere gayrimenkul satışı yaptıklarını ve her iki topluluğun iyi ilişkiler içinde olduklarını ortaya koymaktadır.

34 ÇSS 3, 264/2.

35 ÇSS 3, 220/1; ÇSS 4, 121/3.

36 ÇSS 4, 318/2.

37 ÇSS 4, 13/3.

38 ÇSS 4, 211/4.

D. Eşya Hukuku Açısından

Eşya hukuku, gerçek ve tüzel kişilerin maddi mallar üzerindeki haklarını, yetkilerini ve tasarruflarını ve bu kişilerin malları dolayısıyla diğer kişilerle olan ilişkilerini düzenlemektedir. Maddi mallar üzerindeki en kapsamlı hak, mülkiyet hakkıdır. Mülk sahibi, taşınır (menkul) ve taşınmaz (gayrimenkul) malı üzerinde kanunların koyduğu sınırlar çerçevesinde serbestçe mülkiyet hakkını kullanır.³⁹ Osmanlı Devleti'nde Müslim ve Gayrimüslim halk mirî (devlete ait) arazide sadece tasarruf (kullanım) hakkına sahiptirler. Mülk arazi kapsamı içinde bulunan bağ, bahçe ve arsalarda hem Müslümanlar hem de Gayrimüslimler mülkiyet haklarını kullanmakta idiler.⁴⁰

Çorum kazasında yaşamış olan Gayrimüslimler eşya hukuku ile ilgili meselelerinin bir bölümünü şer'îye mahkemesinde çözdürmüşlerdir. 1839-1874 yılları arasında eşya hukuku açısından Müslim-Gayrimüslim ilişkileri ile ilgili elimizde 7 adet dava kaydı bulunmaktadır.⁴¹ Bu kayıtların ekserisinde her iki toplum kesiminden bazı şahısların özellikle birbirlerinin sahip oldukları mal ve eşyalar üzerindeki mülkiyet haklarına müdahalede bulundukları görülmektedir. Bu hususta birkaç örnek vermek gerekirse, mesela 9 Safer 1286/21 Mayıs 1869 tarihli bir kayda göre, Çorum'un Eziler köyünde sakin Bölükbaşı oğlu Elhac Ebubekir b. Elhac Hasan b. Abdullah, Kayseri kazasının Mecidözü nahiyesine tabi Hacı köyünden Ermeni Feciler oğlu Galos v. Serkiz isimli tacirden daha önce kaybolan atına el koyması sebebiyle davacı olmuştur. Davalı Galos cevabında bu atı bir süre önce bacanağı Ohannes'den 200 gurus bedelle satın aldığını ifade etmiştir. Ancak davacının getirdiği şahitler onun lehine şahadet etmeleriyle hayvanın davalıdan alınıp davacıya verilmesine karar verilmiştir.⁴² 15 Rebiülevvel 1285/6 Temmuz 1868 tarihli diğer bir kayıta, aslen Kayseri kazasının Talas köyünden olup ticaret amacıyla Samsun iskelesinde sakin Ermeni Gabril v. Kirkor v. İstefan bir süre önce adı geçen İskele civarında yayılırken kaybettiği atına el koyması sebebiyle, Çorum mahkemesinde Çorum'un Kiblelü mahallesinden Duhancı Salih oğlu Süleyman Efendi b. El-Hac Mehmed aleyhine dava açtığı ifade edilmektedir.

³⁹ Görgün, *a.g.e.*, s. 71.

⁴⁰ Mirî ve mülk arazi hakkında daha kapsamlı bilgi için bkz., Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, İstanbul 1985, s. 22-28, 45 vd.

⁴¹ Bu kayıtların referansları için bkz., ÇSS 4, 132/4; ÇSS 4, 104/2; ÇSS 4, 18/2; ÇSS 3, 256/3; ÇSS 3, 249/1; ÇSS 4, 112/2; ÇSS 3, 187/2.

⁴² ÇSS 4, 104/2.

Davalı cevabında atı İranlı bir kimseden aldığını söyleyerek iddiayı reddetmesi üzerine, davacının getirdiği 2 Müslüman şahit davacı lehine şahitlik yapmış, mahkeme de atın davalı Süleyman tarafından davacı Gabril'e iadesine karar verilmiştir.⁴³ 17 Rebiülevvel 1286/27 Haziran 1869 tarihli başka bir kayda göre ise, aslen Kayseri kazasının Talas köyünden olup ticaret amacıyla Çorum'da sakin Ermeni Turab oğlu Hoca Abraham v. Turab v. İstefan isimli tacir daha önce kaybettiği 1 baş kara sığır öküzüne Çorum'un Kınık köyünden Seyyid oğlu Ömer b. Seyyid tarafından el konulması üzerine mahkemede dava açmıştır. Davalı Ömer cevabında öküzü bundan 11 ay önce Çorum'a bağlı Hassabüğet köyünden Ahmed b. Abdullah'tan 240 kuruşa satın aldığını söylemiştir. Ancak davacının getirdiği 2 Müslüman şahidin onun lehine şahadet etmesiyle öküzün davacıya teslimine hükmedilmiştir.⁴⁴

Bu dava kayıtlarından, Müslimler ve Gayrimüslimlerin aralarındaki mülkiyet meselesi ile ilgili davalarını daha güvenilir bulmaları sebebiyle şer'îye mahkemesine taşıdıkları anlaşılmaktadır. Mahkeme kararlarına bakıldığında, genellikle Müslüman şahitlerin şahitlikleriyle hem Müslimler hem de Gayrimüslimler gasp edilen mülkiyet haklarını yeniden elde etmişlerdir.

e. Malî Hukuk Açısından

Malî hukuk, kamu hukukunun bir kolu olup kamu hizmetlerinin finansmanı için gerekli kurum ve kuralları düzenler. Kamu gelirlerinin ekserisi vergilerden sağlanmaktadır.⁴⁵ Osmanlı Devleti'nde malî hukuk bakımından zimmîler, İslam hukukunun öngördüğü şekilde muamele edilmişlerdir. Onlardan iki ana vergi (haraç ve cizye) ile birlikte belirli örfî vergiler alınmıştır. Haraç, zimmî toprak sahiplerinin fetihten önceki topraklarından istifade etmeyi sürdürmeleri karşılığında toprak kirası (haraç-ı muvazzafa) olarak para ve ürün (haraç-ı mukaseme) üzerinden aynî olarak alınırdı. Cizye ise askerlik hizmeti karşılığı olarak eli silah tutacak yaştaki erkek zimmîlerden tahsil edilirdi.⁴⁶

43 ÇŞS 4, 18/2.

44 ÇŞS 4, 112/2.

45 Görgün, *a.g.e.*, s. 103.

46 Gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'nde ödedikleri vergiler hakkında kapsamlı fazla bilgi için bkz., Ercan, *a.g.e.*, s. 251-273; Bozkurt, *a.g.e.*, s. 26-29; Soykan, *a.g.e.*, s. 162-176.

Çorum'daki Gayrimüslimler vergi hukuku açısından Osmanlı Devleti genelinde uygulanan kurallara uymakla yükümlü idiler. Bu nedenle zimmîler, vergi hukukuna dair bütün meselelerini şer'îye mahkemesine götürdüler ve devletin vergi kanunlarına göre muamele olundular.⁴⁷ 1839-1874 yılları arasında, vergi hukuku bakımından Gayrimüslimler ilgili elimizde sadece 4 adet kayıt bulunmaktadır.

Bu kayıtlarından ilki Çorum sancağında cizye bakiyesi olan Gayrimüslimlerin isimleri ve vergi miktarlarını gösterir 1256/1840 yılına ait bir listedir.⁴⁸ İkinci kayıt, 1256/1840 yılına ait olup Çorum sancağına bağlı İskilip kazasında ticaret amacıyla ikamet eden Gayrimüslimlerin isimlerini ve cizye vergi miktarlarını sıralamaktadır.⁴⁹ Üçüncü kayıt, 1256/1840 yılında Çorum'da muhtelif hanlarda ticaret amacıyla ikamet eden toplam 51 Gayrimüslimin isimlerini ve cizye vergi miktarlarını listelemektedir.⁵⁰ Liste incelendiğinde, tacir olan bu Gayrimüslimlerin Kayseri, Kastamonu, Sinop, Ankara, Tokat, Merzifon, Yozgat ve Amasya gibi yerlerden geldikleri görülmektedir. Son kayıt ise, Çorum sancağı cizye vergisinin ne şekilde toplanacağına dair Ankara sancağı ve çevresi ferikinin Çorum sancağı kaymakamına gönderdiği 1259/1843 tarihli bir buyuruldudur.⁵¹

Yukarıda verilen bilgilerden cizye mükellefi olan Gayrimüslimlerle Müslüman kamu görevlileri arasında resmî ilişkilerin mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

2.2. Ekonomik Alanda Müslim-Gayrimüslim İlişkileri

Çorum kazasının ekonomik faaliyetleri genel olarak tarım, hayvancılık, ticaret ve endüstridir.⁵² Endüstri alanında, dokumacılık, dericilik, bakırcılık ve

⁴⁷ Bu konuda örnek uygulamalar için bkz., Ali Açık, "Tokat'ta Hukuk Alanında Türk-Ermeni İlişkileri", *Erciyes Üniversitesi Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS -I) Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk-Ermeni İlişkileri Örneği* (20-22 Nisan 2006), Hoşgörü Toplumunda Ermeniler Cilt 1, Kayseri 2007, s. 315-316.

⁴⁸ Korkmaz, a.g.t., 1995, s. 79 (B. 28/S. 15).

⁴⁹ Korkmaz, a.g.t., 1995, s. 80 (B. 29/S. 15).

⁵⁰ Korkmaz, a.g.t., 1995, s. 81 (B. 30/S. 16).

⁵¹ Korkmaz, a.g.t., 1995, s. 81 (B. 164/S. 86).

⁵² Kazanın 19. yüzyıl ekonomik faaliyetleri hakkında kapsamlı bilgiler için bkz., Korkmaz, a.g.tez, 2003, s. 248-330.

demircilik XV. yüzyıldan itibaren varlığı bilinen ve 19. asırda da önemini koruyan faaliyet kolları idi. Dokuma tezgahlarında özellikle çamaşırılık bez, şal kuşak, yünden yapılmış aba, siyah şalvarlık kumaş, kilim ve seccade dokunmaktaydı. Bu ürünler yerel halkın ihtiyaçlarını karşılamamanın yanında çevre şehirlere de sevk edilerek satışa sunuluyordu. Çorum'da dokumacılık sektöründen sonra en gelişmiş sanayi kolu dericilik idi. Bölgede yapılan hayvancılığın da katkılarıyla dericilik ile ilgili birçok meslek erbabı Çorum'da faaliyet göstermekteydi. XX. yüzyılın başında Çorum tabakhanelerinin toplam sayısı 73 idi ve bu tesislerde işlenen deriler civar illere de gönderilmekteydi.⁵³

Bakırcılık ve demirciliğin de Çorum endüstrisinde önemli bir yeri vardı. Çorum esnafı bakır için gerekli ham maddeyi Ergani madeninden temin ediyordu. Ancak 19. yüzyılın sonlarında bu ham maddenin temininde yaşanan sıkıntılar, Çorum'da bakırcılığın yavaş yavaş yok olmasına sebep oldu. Demircilik ise 20. yüzyılın başlarında büyük bir gelişme gösterdi. Muhtemelen demirden mamul tarım aletlerine duyulan ihtiyaç, demirciliğin gelişmesine katkı yapmıştır.⁵⁴

19. yüzyılın ikinci yarısında Müslim ve Gayrimüslimlerin iç içe yaşamış olduğu Çorum kazasının ekonomik faaliyetleri hakkında kazanın şer'îye sicillerinde yer alan tereke kayıtları da önemli bilgiler içermektedir. Gözden geçirdiğimiz tereke kayıtlarına göre, Müslümanların öncelikli olarak tarla ve bahçe tarımı yaptıkları ve daha çok buğday, arpa, burçak gibi ürünler yetiştirdikleri görülmektedir.⁵⁵ Hayvancılık sektöründe ise, büyük baş (inek, öküz, at, merkep, dana, tosun, deve, manda) ve küçük baş (koyun, keçi) hayvanları besledikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca bir kısım tereke kayıtlarında arıcılığa dair bilgiler bulunmaktadır.⁵⁶ Gayrimüslimler şehir ve kasabalarda sakin olmaları sebebiyle sanayi ve ticaretle uğraştıkları anlaşılmaktadır.

Buraya kadar verilen bilgilerden en azından aynı meslekleri icra eden Müslim ve Gayrimüslimler'in ekonomik alanda yakın ilişkiler geliştirdiklerini

⁵³ Şahin, a.g.m., s. 375.

⁵⁴ Şahin, a.g.m., s. 375.

⁵⁵ Örnek olarak şu kayıtlara bakılabilir: ÇSS 3, 107/2; ÇSS 3, 128/1; ÇSS 3, 220/3; ÇSS 3, 226/1; ÇSS 3, 227/2; ÇSS 3, 257/1; ÇSS 3, 257/2; ÇSS 4, 26/2; ÇSS 4, 101/2.

⁵⁶ Örnek olarak şu kayıtlara bakılabilir: ÇSS 3, 107/2; ÇSS 3, 128/1; ÇSS 3, 128/2; ÇSS 3, 128/3; ÇSS 3, 214/1; ÇSS 3, 220/3; ÇSS 3, 226/1; ÇSS 3, 227/3; ÇSS 3, 257/1; ÇSS 3, 257/2; ÇSS 4, 19/1; ÇSS 4, 19/2; ÇSS 4, 26/2; ÇSS 4, 42/1; ÇSS 4, 43/1; ÇSS 4, 46/3; ÇSS 4, 101/2; ÇSS 4, 101/3; ÇSS 4, 239/1.

söyleyebiliriz. Yukarıda hukuk alanında Müslim-Gayrimüslim ilişkilerini ele alırken ifade ettiğimiz üzere, her iki toplumun bireyleri arasında ticaret ve borç-alacak ilişkileri yaşanmıştır. Bu durum ekonomik alanda Müslim-Gayrimüslim münasebetlerinin mevcudiyetinin en açık delilidir.

2.3. Sosyal ve Kültürel Alanda Müslim-Gayrimüslim İlişkileri

Osmanlı döneminde ülke genelinde Müslim ve Gayrimüslimler sosyal ve kültürel alanda da birbirlerinden etkilenmişlerdir. Başka bir ifade ile, bu iki topluluk arasında bir kültür alış veriş meydana gelmiştir. Bu kültür etkileşimi, dil, edebiyat, müzik, gelenek, görenek, giyim, yiyecek ve içecek konularında gerçekleşmiştir.⁵⁷ Çorum kazasında 19. yüzyılda birlikte yaşamış olan bu iki topluluk arasında da bir kültür alış veriş meydana gelmiştir.

Çorum kazasında Müslim ve Gayrimüslim toplumlar arasındaki kültür alış verişinin bütün boyutlarını ortaya koymak ayrı ve özel bir çalışma yapmayı gerektirdiğinden burada sadece şer'îye sicillerindeki bilgiler çerçevesinde bu iki toplumun giyim-kuşam konusundaki benzerliklerine dikkat çekmeye çalışacağız. Genel olarak, bu bölgedeki Müslim ve Gayrimüslimlerin giyim eşyaları büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Çorum şer'îye sicillerinde yer alan tereke kayıtlarından derlediğimiz giysi isimleri⁵⁸ aşağıda Tablo 4'de listelenmiştir.

Tabloda Müslümanlar için 28, Gayrimüslimler için ise 24 ayrı giysi adı yer almaktadır. Ancak tablodaki giysi isimleri Müslim ve Gayrimüslimlerin bütün giyim eşyalarını yansıtmamaktadır. Zira bu isim listesi, 4 adet şer'îye siciline yansıyan tereke kayıtlarından derlenmiştir. Daha gerçekçi giyim eşyası listeleri oluşturmak için en azından yarım asırlık bir periyoda ait tüm tereke kayıtları ile diğer kaynaklardaki bilgilere müracaat edilmesi daha yararlı olacaktır.

Tablo 4'deki giysi isimleri üzerine bir değerlendirme yapmak gerekirse, evvela, Müslümanlara ait giyim eşyası isimlerinin Gayrimüslimlerinkinden daha fazla olduğu görülmektedir. Ancak bu durum Gayrimüslimlerin daha sınırlı türde elbise giydikleri anlamına gelmemektedir. Çünkü Müslüman giysi adları toplam 42 tereke kaydından Gayrimüslim giysi isimleri ise sadece

⁵⁷ Ercan, *a.g.e.*, s. 289-292.

⁵⁸ 19. asırda Çorum'da giyim-kuşam hakkında kapsamlı bilgi için bkz. Korkmaz, *a.g.tez.*, 2003, s. 224-233

8 adet tereke kaydından derlenmiştir. Elimizdeki sicillerde daha fazla Gayrimüslim tereke kaydı olsaydı belki daha fazla türde Gayrimüslim giysi adlarına tesadüf edecektik.

Diğer taraftan, Gayrimüslim giysisi olarak tespit ettiğimiz 24 tür giysiden 18 çeşidinin Müslümanlar tarafından da kullanılmakta olduğu görülmektedir. Bu giysiler şunlardır: Aba, cenber, cenber (Çorumkâri), çorap, dizlik, dülbent, entari, fes, gömlek, işlik, kuşak, Hamakâri kuşak, maşlah, mendil, peştamal, şal, şalvar ve yazma.

Tablo 4. Müslim ve Gayrimüslim Giysileri

Müslüman Giysileri ⁵⁹	Gayrimüslim Giysileri ⁶⁰
Aba	Aba
Aba (Çorumkâri)	-
-	Başlık
Biniş	-
Cenber	Cenber
Cenber (Çorumkâri)	Cenber (Çorumkâri)
Çarşaf	-
-	Çevre
Çorap	Çorap
Çizme	-
Dizlik	Dizlik (bez)
Dülbent	Dülbent
Entari (Kutni)	-
Entari (meydani)	Entari
Entari (hurşudî)	-
Entari (Sivasî)	-
Fes	Fes
Gömlek	Gömlek
İşlik	İşlik (çit)
Kuşak (Acemkâri)	Kuşak
Kuşak (Hamakâri)	Kuşak (Hamakâri)
Kuşak (Sivasî)	Kuşak (Firenk)
Kuşak (Trablus işi)	Kuşak (Kayseri işi)
-	Kürk
Maşlah	Maşlah
Mendil	Mendil
Peştamal (Tokad)	Peştamal
Sarik	-
Şal (Acem işi)	Şal (iki yüzlü)
Şalvar	Şalvar
-	Yağmurluk
Yazma	Yazma

59 Müslüman giysileri için taranan tereke kayıtlarının referansları: ÇŞS 3, 107/2; ÇŞS 3, 109/2; ÇŞS 3, 128/1; ÇŞS 3, 128/2; ÇŞS 3, 128/3; ÇŞS 3, 162/2; ÇŞS 3, 191/1; ÇŞS 3, 213/2;

İkinci olarak, Çorum kazası Müslim ve Gayrimüslimlerinin kullandıkları bez ve kumaşların büyük ölçüde benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Kazanın şer'îye sicillerinde yer alan tereke kayıtlarından derlediğimiz bez ve kumaş isimleri aşağıda Tablo 5'de verilmiştir. Tabloda Müslümanlar için 10,

Tablo 3. Müslim ve Gayrimüslim Bez ve Kumaşları

Müslüman bez ve kumaşları ⁶¹	Gayrimüslim bez ve kumaşları ⁶²
Basma (Halebî)	Basma (Galata)
Basma (Acem)	Basma (Lacivert)
Bez (Amelkan)	Basma (Penbe)
Bez (Arkalık)	Basma (İzmir)
Çuka (Halebî)	Bez (Amelkan)
Dülbend	Bez (Arkalık)
Kadife	Bez (Ayıntab arkılığı)
Mücessem (Kayseri)	Bez (Beyaz)
Kutni	Bez (cehri)
Şali	Bez (Hacıköy)
	Bez (Mavi)
	Çuha (Mavi)
	Çuha (Kurşunî)
	Kadife (Halebî)

ÇŞS 3, 214/1; ÇŞS 3, 220/3; ÇŞS 3, 226/1; ÇŞS 3, 227/3; ÇŞS 3, 257/1; ÇŞS 3, 257/2; ÇŞS 4, 19/1; ÇŞS 4, 19/2; ÇŞS 4, 26/2; ÇŞS 4, 42/1; ÇŞS 4, 43/1; ÇŞS 4, 46/3; ÇŞS 4, 49/2; ÇŞS 4, 101/2; ÇŞS 4, 101/3; ÇŞS 4, 105/3; ÇŞS 4, 107/2; ÇŞS 4, 113/1; ÇŞS 4, 113/2; ÇŞS 4, 120/2; ÇŞS 4, 121/1; ÇŞS 4, 126/1; ÇŞS 4, 127/2; ÇŞS 4, 132/1; ÇŞS 4, 142/1; ÇŞS 4, 142/3; ÇŞS 4, 143/1; ÇŞS 4, 239/1; ÇŞS 4, 139/2; ÇŞS 4, 273/1; ÇŞS 4, 273/2; ÇŞS 4, 316/1; ÇŞS 4, 335/1; ÇŞS 4, 344/1.

60 Gayrimüslim giysileri için taranan tereke kayıtlarının referansları: Korkmaz, *a.g.t.*, 1995, s. 188 (B. 95/S. 52); Korkmaz, *a.g.t.*, 1995, s. 203 (B. 103/S. 56); Korkmaz, *a.g.t.*, 1995, s. 292 (B. 161/S. 84); ÇŞS 3, 4/2; ÇŞS 3, 108/1; ÇŞS 3, 129/1; ÇŞS 4, 238/1; ÇŞS 4, 334/1.

61 Müslüman bez ve kumaşları için taranan tereke kayıtlarının referansları: ÇŞS 3, 107/2; ÇŞS 3, 109/2; ÇŞS 3, 128/1; ÇŞS 3, 128/2; ÇŞS 3, 128/3; ÇŞS 3, 162/2; ÇŞS 3, 191/1; ÇŞS 3, 213/2; ÇŞS 3, 214/1; ÇŞS 3, 220/3; ÇŞS 3, 226/1; ÇŞS 3, 227/3; ÇŞS 3, 257/1; ÇŞS 3, 257/2; ÇŞS 4, 19/1; ÇŞS 4, 19/2; ÇŞS 4, 26/2; ÇŞS 4, 42/1; ÇŞS 4, 43/1; ÇŞS 4, 46/3; ÇŞS 4, 49/2; ÇŞS 4, 101/2; ÇŞS 4, 101/3; ÇŞS 4, 105/3; ÇŞS 4, 107/2; ÇŞS 4, 113/1; ÇŞS 4, 113/2; ÇŞS 4, 120/2; ÇŞS 4, 121/1; ÇŞS 4, 126/1; ÇŞS 4, 127/2; ÇŞS 4, 132/1; ÇŞS 4, 142/1; ÇŞS 4, 142/3; ÇŞS 4, 143/1; ÇŞS 4, 239/1; ÇŞS 4, 139/2; ÇŞS 4, 273/1; ÇŞS 4, 273/2; ÇŞS 4, 316/1; ÇŞS 4, 335/1; ÇŞS 4, 344/1.

62 Gayrimüslim bez ve kumaşları için taranan tereke kayıtlarının referansları: Korkmaz, *a.g.t.*, s. 188 (B. 95/S. 52); Korkmaz, *a.g.t.*, 1995, s. 203 (B. 103/S. 56); Korkmaz, *a.g.t.*, 1995, s. 292 (B. 161/S. 84); ÇŞS 3, 4/2; ÇŞS 3, 108/1; ÇŞS 3, 129/1; ÇŞS 4, 238/1; ÇŞS 4, 334/1.

Gayrimüslimler için ise 16 ayrı bez ve kumaş adı yer almaktadır. Bu verilere göre Gayrimüslimlerin Müslümanlardan çok daha fazla türde bez ve kumaşa sahip oldukları görülmektedir. Bu durum bizi, Gayrimüslimlerin dokuma sektörüne daha fazla ilgi duyduğu kanaatine götürmektedir.

Sonuç

1839-1874 yıllarına ait şer'îye sicilleri kayıtlarına göre, Çorum kazasında Müslim-Gayrimüslim ilişkileri üzerine hazırladığımız bu kısa bildiriden bazı sonuçlar çıkarmak mümkündür. İlk olarak, 19. yüzyılın ikinci yarısında Çorum kazasının % 1,5 civarında bir Gayrimüslim nüfusa sahip olduğu, bunun da bir bölümünün çevre illerden ticaret amacıyla gelip burada ikamet eden Gayrimüslimler'den meydana geldiği anlaşılmaktadır. Diğer Anadolu şehir ve kasabalarındaki Gayrimüslim nüfus nispetleriyle kıyaslandığında (örneğin, 1903'te Sivas'ta Gayrimüslim oranı: %22⁶³) bu oran oldukça düşüktür.

İkinci olarak, hukuk alanındaki ilişkiler bakımından bazı Gayrimüslimlerin miras hukuku ilgili meselelerini şer'î mahkemeye taşıdıkları ve burada çözüm aradıkları görülmektedir. Şer'î mahkemede miras hukuku ile alakalı görülen Gayrimüslim davaları, İslam miras hukukuna (ferai) göre sonuçlandırılmıştır. Ayrıca, mirası borcunu karşılamayan zimmi ölümlerin varisleri şer'î mahkemeye başvurduğunda, yine şer'î hukuka göre hüküm verildiği ve mirasın alacaklılara vasi vasıtasıyla taksim edildiği tespit edilmiştir.

Medeni hukukun diğer bir alt dalı olan borçlar hukuku ile alakalı Gayrimüslim kayıtlarından bazı Gayrimüslimlerin, Müslüman tanıdıklarından borç para aldıklarını öğreniyoruz. Ayrıca, bazı Gayrimüslimler, kendi aralarındaki borç-alacak davaları için de şer'î mahkemeye müracaat etmişlerdir.

Gayrimüslimler, eşya ve ticaret hukuku ile alakalı hususları için de şer'î mahkemeye gitmişlerdir. Bu hukuk dalları ile ilgili kayıtları incelediğimizde, Gayrimüslimlerin şer'î mahkemedeki davalarında Müslümanları vekil tayin ettikleri, yine şer'î mahkeme yoluyla Müslümanlar'dan gayrimenkul satın aldıklarını görülmektedir.

Üçüncü olarak, Çorum kazasında yaşamış olan Müslim ve Gayrimüslimlerin ekonomik alanda yakın ilişkiler geliştirdiklerini tespit

63 Bozpolat, *a.g.t.*, s. 22.

edilmiştir. Kazanın şer'îye sicillerinde yer alan tereke kayıtları ile diğer kaynaklardan gelen bilgilerden, bölgenin Müslim halkının öncelikli olarak tarla ve bahçe tarımı, hayvancılık ve arıcılık gibi iş kollarında, Gayrimüslimler'in ise şehir merkezinde ticaret ve endüstri sektörlerinde faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, her iki toplumun bireyleri arasında ticaret ve borç-alacak ilişkilerinin mevcut olması, Müslim ve Gayrimüslimler arasında yakın ekonomik ilişkilerin varlığına da delil teşkil etmektedir.

Son olarak, 19. asrın ortalarında Çorum kazasında Müslim ve Gayrimüslimlerin sosyal ve kültürel alanda birbirlerinden etkilendikleri görülmektedir. Bu bakımdan, bölgedeki Müslim ve Gayrimüslim giyim eşyalarının büyük ölçüde benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, bu bölgedeki Müslim ve Gayrimüslimlerin kullandıkları bez ve kumaşların hemen hemen aynı olduğu ancak Gayrimüslim bez ve kumaşlarının daha fazla çeşitlilik sergilediği anlaşılmaktadır.

Bütün bu bilgiler, 19. asrın ortalarında Çorum kazasında Müslim ve Gayrimüslimler arasında hukuk, ekonomi, sosyal ve kültürel alanlarda kolektif olarak yaşanan iyi ilişkileri ortaya koymaktadır.

KAYNAKLAR

a-Çorum şer'îye sicil kayıtları

ÇŞS 3, 4/2; ÇŞS 3, 106/4; ÇŞS 3, 107/2; ÇŞS 3, 108/1; ÇŞS 3, 109/2; ÇŞS 3, 128/1; ÇŞS 3, 128/2; ÇŞS 3, 128/3; ÇŞS 3, 129/1; ÇŞS 3, 156/4; ÇŞS 3, 162/2; ÇŞS 3, 163/1; ÇŞS 3, 187/2; ÇŞS 3, 188/1; ÇŞS 3, 191/1; ÇŞS 3, 191/2; ÇŞS 3, 202/3; ÇŞS 3, 212/2; ÇŞS 3, 213/2; ÇŞS 3, 214/1; ÇŞS 3, 214/3; ÇŞS 3, 220/1; ÇŞS 3, 220/3; ÇŞS 3, 222/2; ÇŞS 3, 226/1; ÇŞS 3, 227/1; ÇŞS 3, 227/3; ÇŞS 3, 233/5; ÇŞS 3, 249/1; ÇŞS 3, 249/2; ÇŞS 3, 256/3; ÇŞS 3, 257/1; ÇŞS 3, 257/2; ÇŞS 3, 264/2; ÇŞS 4, 13/1; ÇŞS 4, 13/3; ÇŞS 4, 16/2; ÇŞS 4, 18/2; ÇŞS 4, 19/1; ÇŞS 4, 19/2; ÇŞS 4, 26/2; ÇŞS 4, 27/1; ÇŞS 4, 42/1; ÇŞS 4, 42/2; ÇŞS 4, 43/1; ÇŞS 4, 46/1; ÇŞS 4, 46/3; ÇŞS 4, 46/2; ÇŞS 4, 49/1; ÇŞS 4, 49/2; ÇŞS 4, 84/3; ÇŞS 4, 100/3; ÇŞS 4, 101/2; ÇŞS 4, 101/3; ÇŞS 4, 104/2; ÇŞS 4, 105/1; ÇŞS 4, 105/3; ÇŞS 4, 106/4; ÇŞS 4, 107/2; ÇŞS 4, 111/1; ÇŞS 4, 112/2; ÇŞS 4, 113/1; ÇŞS 4, 113/2; ÇŞS 4, 120/2; ÇŞS 4, 121/1; ÇŞS 4, 121/2; ÇŞS 4, 121/3; ÇŞS 4, 126/1; ÇŞS 4, 127/2; ÇŞS 4, 127/3; ÇŞS 4, 132/1; ÇŞS 4, 132/4; ÇŞS 4, 142/1; ÇŞS 4, 142/3; ÇŞS 4, 143/1; ÇŞS 4, 143/3; ÇŞS 4, 176/1; ÇŞS 4, 178/2; ÇŞS 4, 211/4; ÇŞS 4, 238/1; ÇŞS 4, 239/1; ÇŞS 4, 139/2; ÇŞS 4, 259/2; ÇŞS 4, 272/1; ÇŞS 4, 273/1; ÇŞS 4, 273/2; ÇŞS 4, 295/1; ÇŞS 4, 314/2; ÇŞS 4, 316/1; ÇŞS 4, 316/2; ÇŞS 4, 318/2; ÇŞS 4, 322/2; ÇŞS 4, 334/1; ÇŞS 4, 335/1; ÇŞS 4, 344/1; ÇŞS 4, 344/2; ÇŞS 4, 347-8/2;

ÇSS 4, 367/1; ÇSS 4, 374/1.

b- Salnameler

1273/1857-58 yılı Devlet Salnâmesi.

1277/1860 yılı Devlet Salnâmesi.

C- Araştırma Eserler (Kitap ve Makaleler)

Açıkel, Ali, "Rize Kazasında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri (1853-1860)", *I. Rize Sempozyumu (16-18 Kasım 2006)*, Rize 2006.

Açıkel, Ali, "Tokat'ta Hukuk Alanında Türk-Ermeni İlişkileri", *Erciyes Üniversitesi Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS -I) Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk-Ermeni İlişkileri Örneği (20-22 Nisan 2006)*, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler Cilt 1*, Kayseri 2007, s. 291-322.

Akbulut, Hülya, *Şer'iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Gayrimüslimler (1800-1850)*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2007.

Akyılmaz, Gül, "Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin Hukukî Statüsü", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. II, Ankara 2003, s. 171-187.

Aydın, M. Akif, "Osmanlı'da Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. I, (Edit.: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1994, s. 375-438.

Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989.

Bozpolat, Serap, *Tanzimat'tan Önce Sivas'ta Gayrimüslimler*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2007.

Cin, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, İstanbul 1985.

Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie*, V. I, Paris 1892.

Çevikel, Nuri, "Kıbrıs Eyaletinde Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Osmanlı*, IV, Ankara 1999, s. 277-2866.

Çiçek, Kemal, "Şer'iyye Sicillerine Göre Trabzon'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998) Bildiriler*, Trabzon 1999, s. 235-243.

Demirel, Ömer, "Çorum Tüccar ve Esnafının Mal Varlıkları ve Borç-Alacak İlişkileri (1850-1900)", *Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu (Tebliğler-Müzakereler) 01-03 Ekim 2004*, Çorum 2006, s. 92-104.

Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, Ankara 2001.

fetih hareketinde başarılı olamamıştır.² Bunun üzerine Melik Ahmet Gazi, Sivas'ı Bizanslılardan aldıktan sonra, beraberinde İltekin Gazi ile birlikte, 30.000 kişilik askerî kuvvetle Çorum'a gelmiştir. Kastamonu'dan Çorum'a yardım için gelen Bizans kuvvetleri bozguna uğratıldığı için, Türk kuvvetleri rahatlıkla şehri kuşatma altına almışlardır. Melik Ahmet Gazi elçisi Yahya'yı Nastura'ya şehri teslim etmesi için göndermiştir. Nastura bu teklifi reddetmiştir. Bir haftalık kuşatmadan sonra Nikonya yani Çorum 1075 yılında Türk egemenliğine girmiştir.³ Bu tarihte Selçukluların yönetimine giren Çorum, Beylikler ve Osmanlı Devleti'nin yönetiminde kalmış, Millî Mücadele'de ve Çapanoğlu isyanının bastırılmasında Mustafa Kemal ve arkadaşlarının önderliğindeki "tam bağımsızlık" mücadelesindeki yerini almıştır.

Danişmend Beyi Ahmet Gazi tarafından 1075 yılında Bizanslılardan ele geçirilen Çorum ve çevresine Türkmenler gelmeye başladıklarında, bölgede Hristiyanlaşmış ve Rumca* konuşan insanlarla karşılaşmışlardır. Bu insanların bir kısmı Çorum'u ele geçirmek için yapılan ilk fetih hareketlerinde bölgeyi bırakarak batıya çekildiklerinden, Türkmenlerin şehrin alınışından sonra şehre ve çevresine yerleşmeye başlamasıyla, bölgeden hemen hemen tamamen çekilmişlerdir. Bu nedenle, Türk nüfus artmış, Çorum ve çevresi Anadolu'nun ilk Türkleşen yerlerinden biri olmuştur. Rumca köy, kasaba dağ adları, yerlerini Türkçe adlara bırakmıştır. Bugün Çorum'da rastlanılan Karakeçili, Kayı, Alayuntlu, Karaevli, Hilallı gibi yer adları bu dönemden itibaren kullanılmaya başlamıştır.⁴

Anadolu Selçuklu Devleti zamanında Çorum'un bayındırlaşmasına önem

2 T.C. Çorum Vilâyeti (TCCV), *Cumhuriyetin 50. Yılında Çorum-1973 İl Yıllığı*, Ankara 1973, s.7.

3 Çorum Ticaret ve Sanayi Odası, *Tarihî Ekonomik Sosyal Yönleriyle 100. Yıl'da Çorum*, Ankara 1981, s.10.

* Rumca, Rumların konuştuğu bir dildir. Rum terimi Urum olarak da bilinmektedir. Müslümanların, Anadolu'da, Roma ve Doğu Roma (Bizans) imparatorluklarının yönetimi altında yaşayan, etnik kökenleri ne olursa olsun, bütün Hristiyanlara vermiş olduğu addir. Onun için, Anadolu'nun ismi Diyâr-ı Rum'dur. Bu nedenle, Rum ve Rumlar ile Yunan ve Yunanlılar kavramları arasında etnik açıdan herhangi bir ilişki söz konusu değildir. Yunanlıların kökeni farklıdır. Ancak, yanlış kullanım nedeniyle bugün Rum=Yunan olarak bilinmekte ve algılanmaktadır. Bkz.: "Rum", *Anabritannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, Cilt:26, İstanbul 1987, s.388.

4 Hüseyin Koçbey-Ertuğrul Şahinci, *Çorum Tarihi*, Ankara 1984', s.72.

verilmiş, çok sayıda cami ve medrese yapılmış, ekonomik gelişme sağlanmış, buna bağlı olarak da Çorum'un nüfusunda önemli artış yaşanmıştır. Beylikler döneminde Çorum çeşitli çatışmalara sahne olmuş, sonunda Yıldırım Beyazid Osmanlı Devleti'ne katılmıştır. Amasya'nın Şehzade Sancağı olması ve Bağdat Ticaret Yolu'nun Osmancık'tan geçmesi Çorum'a ayrı bir önem kazandırmıştır. XVI. yüzyılda ortaya çıkan suhte birliklerinin çıkarmış olduğu isyan yerlerden biri de Çorum olmuş, XVII. yüzyılda ise Türkmenler Babailik akımının izlerini taşıyan isyanlara devam etmişlerdir. Çorum'daki ayaklanma ve çatışmalar, Çapanoğlu isyanı örneğinde olduğu gibi, Cumhuriyetin ilanına kadar sürmüştür.⁵

Bu huzursuzluklar, ayaklanmalar ve büyük yıkımlara, ölüm ve göçlere neden olan, 1446, 1509, 1514, 1543, 1559, 1579, 1793, 1800, 1824, 1908 depremleri nedeniyle, Çorum XX. yüzyıla düşük nüfusa sahip, dışarı göç veren, dışa kapalı yani göç almayan ve gelişmemiş bir şehir olarak girmiştir. Çorum'un 19. Yüzyılın sonlarında ve 1893 yılına ait Ankara Salmamesi'ndeki nüfusu 16.929'dur. Bu nüfusun 15.750'si Müslüman, 146'sı Rum, 513'ü Ermeni, 19'u Katolik, 33'ü Protestan, 168'i Kiptilerden oluşmaktadır.⁶ Çorum'un Sancak Merkezi'nin 20. Yüzyılın hemen başındaki yani 1902 yılındaki toplam nüfusunun ise 17.922 olduğu görülmektedir. Bu nüfusun 17.080'i Müslüman, 657'si Ermeni, 149'u Rum, 14'ü Protestan ve 22'si Katolik'tir.⁷ Bu rakamlardan da anlaşıldığı gibi, Çorum ve çevresinde Türk-Müslüman nüfusun tamamen hakim unsur durumundadır.

Osmanlı Devleti 20. yüzyılda birbiri ardına patlak veren, Mustafa Kemal Atatürk'ün ifadesiyle "...türlü düşmanlarla uzun süren savaşlar..."la uğraşmak zorunda kalmıştır. Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı nedeniyle Türk milleti çeşitli cephelerde pek çok yetişmiş insanını kaybetmiş olduğu için, bu dönemde Çorum'un nüfusunda büyük bir ilerleme söz konusu değildir. Ancak, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'yla hızlanan özellikle Kafkasya'dan gelen göç, I. Dünya Savaşı (1914-1918) yıllarında da devam etmiştir. Bu nedenle, Türkiye dışından gelen insanların Çorum ve çevresine yerleştirilmesinin ardından, belli bir artış söz konusu olmuştur.

Mütareke yıllarından Cumhuriyet dönemine kadar Çorum'un nüfus artışı

5 Hüseyin Koçbey-Ertuğrul Şahinci, *a.g.e.*, s.72-73.

6 TCÇV, *a.g.e.*, s.13.

7 Hüseyin Koçbey-Ertuğrul Şahinci, *a.g.e.*, S.9.

çok yavaş devam etmiştir. Cumhuriyet dönemine kadar Çorum ve çevresinde yaşayan Türk-İslâm nüfusu genellikle köylere yerleşmiş, çiftçilik ve hayvancılıkla geçimlerini sağlamıştır. Bunun yanında, merkez ve kazalarda yaşayan Türklerin bir kısmı küçük sanatlarla yani, tabaklık, yerli bez dokumacılığı, marangozluk, demircilik, dikiçilik, kalaycılık, araba imalatı, kuyumculuk, mutfaklık (her çeşit dokumacılık), keçecilik, yorgancılık, saraçlık ve ayakkabıcılıkla uğraşmışlardır.⁸ Bu döneme kadar, yerleşik nüfus içerisinde bulunan ve az bir orana sahip olan azınlıklar ise, iktisadî, ticarî alandaki yani sarraflık, nalbantlık v.b. etkin işlerle uğraşmışlardır.

A- İLK GENEL NÜFUS SAYIMININ YAPILMASI ve ÇORUM NÜFUSUNUN ÖZELLİKLERİ

Kurtuluş Savaşı'nın Türk milleti tarafından zaferle sonuçlandırılmasının ardından 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayla yeni bir Türk devleti'nin kurulmuş olduğu hem İtilaf Devletleri, hem de diğer ülkeler tarafından kabul edilmiş, uluslararası arenada tanınmıştır. Tam bağımsız bir devletin kurulmasının ardından, Mustafa Kemal Atatürk'ün ifadesiyle hem "...içeride ve dışarıda saygı ile anılan yeni toplum, yeni devlet..."⁹ oluşturmak, hem de Türkiye'ye önce çağdaş uygarlık seviyesine, hatta üstüne çıkarmak amacıyla, siyasî, ekonomik, sosyal, kültürel pek çok alanda inkılaplara girişilmiştir.

Bu nedenle, sosyal alanda yapılan inkılâp hareketleri sonrasında, sağlık alanında da pek çok düzenlemeler ve atılımlar gerçekleştirilmiştir. Bu gelişmeler sonrasında, Türkiye genelinde kolera, sıtma, tifo, dizanteri gibi çocuk ölümlerini artıran hastalıkların tedavisi gerçekleştirilmiştir.¹⁰ Bu durum, Cumhuriyetin ilk yıllarında yavaş da olsa nüfus artışının artmasına etki etmiştir. Ayrıca, eğitim ve öğretim işlerinin geliştirilmesi, halkın bilinçlendirilmesi, bilgilendirilmesi ve bebek ölümlerinin azaltılması gibi nedenler de nüfus artışında etkili olmuştur. Bu ve diğer nedenler yüzünden, Türkiye genelindeki nüfus artışına paralel olarak, Çorum'da da nüfus artışında bir hareketlenme söz konusu olmuştur.

⁸ Osman Yalçın, *Çorum*, İstanbul 1972, s.37.

⁹ Atatürkçülük (3. kitap), *Atatürkçü Düşünce Sistemi*, Ankara 1986, s.64.

¹⁰ Hamza Eroğlu, *Türk İnkılâp Tarihi*, İstanbul 1982, s. 243-244.

TBMM'nin 20 Nisan 1921'de Sancakları kaldırarak yerine "Vilayet Teşkilatı"nın kurulmasının ardından,¹¹ Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci anayasası 20 Nisan 1924 tarihinde kabul edilmiştir. Bu Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 89. maddesi Türkiye'nin yeni idarî taksimatını ortaya koymuştur. Buna göre; yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin idarî taksimatı için şöyle denilmektedir: "Türkiye coğrafi vaziyet ve iktisadî münasebet nokta-i nazarından vilâyetlere, vilâyetler kazâlara, kazâlar nahiyelere münkasemdir (ayrılmıştır), ve nahiyeler de kasaba ve köylerden tereküp eder(oluşur)."¹² Böylece, Türkiye illere, iller ilçelere, ilçeler nahiyelere (kasabalara), kasabalar da köylere ayrılmıştır. Buna göre idarî taksimatın en küçük birimini köyler oluşturmuştur.

Bu yeni düzenlemeyle birlikte hemen hemen bu günkü idarî yapı ortaya çıkmış, Çorum il haline getirilmiştir. Kendisine Hüseyinabat (Alaca), İskilip, Mecitözü, Osmancık ve Sungurlu Çorum'un ilçelerini oluşturmuştur. Çorum İl haline geldikten sonra Cumhuriyetin ilk yıllarında hazırlanan "Devlet Salnameleri"ndeki yerini almıştır. 1926-1927 Devlet Salnamesi'nde Çorum'un toplam nüfusu 229.036'dır. Bu nüfusun 55.177'si Çorum merkez kazada, 25.024'ü Hüseyinabat (Alaca)'ta, 51.386'sı İskilip'te, 29.034'ü Mecitözü'nde, 27.189'u Osmancık'ta, 41.226'sı Sungurlu'da yaşamaktadır.¹³

Cumhuriyet ilan edildikten sonra hemen bir genel nüfus sayımının yapılması öncelikli bir konu olmadığından, çözülmesi gereken çok önemli konular bulunduğundan, her yıl yayınlanmakta olan Devlet Salnameleri'nde vilâyetlerin nüfuslarına yer verildiği için fazla ihtiyaç hissedilmemiştir. Türkiye'de 1927 yılına kadar ayrıntılı genel nüfus sayımı yapılmamıştır. Bu nedenlerden dolayı, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk ayrıntılı genel nüfus sayımı 28 Teşrinievvel (Ekim) 1927'de yapılmıştır. Bu sayede Çorum nüfusu hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşma ve bu bilgilere dayanarak bilimsel değerlendirmeler yapabilme imkanı doğmuştur. Bir beldenin nüfusu ve istihdam durumu o bölgenin iktisadî gelişmesini değerlendirebilme yönünden büyük bir önem taşır. Bir başka deyişle, nüfus ve iş gücünün oluşum şekli ve artışı, kalkınan bir bölge için faydalanılabilecek bir araçtır.¹⁴ Bu nedenle, Çorum'un tarım,

11 Talat Mümtaz Yaman, "Osmanlı imparatorluğu Mülkî İdaresinde Avrupalılaşma", *İdare Dergisi*, Yıl:13, Sayı:142, İstanbul 1940, s.1487-1494.

12 J. Deny, "Sancak", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: X, İstanbul 1993, s. 189.

13 TCCV, a.g.e., s. 51.

14 Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Yılmaz Büyükerşen ve diğ., *İktisada Giriş-1*, Eskişehir 1999, s.27-29.

ekonomi ve sanayisinin belli bir düzeye gelebilmesinde nüfus ve onun özellikleri çok önemlidir.

1927 Genel Nüfus Sayımı'na göre; Türkiye'nin toplam nüfusu 13.648.270 kişidir. Bu nüfusun sadece % 23.5'i şehirlerde, % 76.5'i ise köylerde yaşamaktadır. 1927 Genel Nüfus Sayımı'na göre 247.926 kişi olan Çorum nüfusu, şehirlerde ve köylerde yaşama biçimi bakımından, Türkiye'nin geneli ile paralellik göstermektedir. Bu nüfusuyla Çorum ülke nüfusunun yaklaşık %1.8'ini barındırmıştır. Çorum'un ortalama nüfus yoğunluğu 22.0'dır. Çorum'da kilometre kareye düşen nüfus miktarı ise 11.240'tır. Cumhuriyetin ilk genel nüfus sayımına dayanılarak yapılan açıklamalardan başka, bu sayım sonucu temel alınarak Çorum nüfusunun başka özellikleri hakkında da bilgiler vermek mümkündür. Bu nedenle, çalışmanın bu kısmında nüfusun diğer nitelikleri hakkında ayrıntılı bilgiler verilecek ve bazı değerlendirmeler yapılacaktır.

1- Genel Nüfus Sayısı ve Cinsiyet İtibariyle Nüfus Durumu

Cumhuriyetin ilk genel nüfus sayımına göre, Çorum'un genel nüfus sayısı ve bu nüfusun cinsiyet itibariyle durumu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

İlçeler	Erkek	Kadın	Toplam	Km ² 'ye Düşen Topl N	Nüfus ve Ortalama Nüfus Yoğunluğu	Kayıp
Merkez	29.152	31.717	60.869	3.055	19.9	174
Hüseyinabat	12.567	14.359	26.926	1.155	23.3	89
İskilip	24.957	28.806	53.763	1.950	27.6	139
Mecitözü	16.968	19.723	36.691	1.390	26.4	139
Osmançık	13.479	15.720	29.199	1.880	15.5	77
Sungurlu	18.978	21.500	40.478	1.810	22.3	114
Toplam	116.101	131.825	247.926	11.240	22.0 (Ort.)	732

Tablo:1¹⁵

Bu tabloda görüldüğü gibi, Çorum ve çevresinin toplam nüfusu 247.926 kişidir. Çorum'da nüfusun en yoğun olduğu yer İskilip ilçesidir. İskilip'i sırasıyla; Mecitözü, Hüseyinabat (Alaca), Sungurlu ve Çorum merkez takip etmektedir. Bu ilçeler, nüfus ve yerleşme açısından çekim merkezi durumunda

15 T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü (TCBİUM), 1927 Genel Nüfus Sayımı, Fasikül I, Ankara 1929, s. VI.

olan ve Çorumluların hayatlarını sürdürmek için daha fazla tercih etmiş oldukları yerlerdir. Nüfus yoğunluğunun en az olduğu yer ise Osmancık'tır. Bu nüfus sayımı sonucuna göre, dikkati çeken en önemli noktalardan biri de, 732 kişinin kayıp yani o günün ifadesiyle mevaki statüsünde olmasıdır. En fazla kayıp nüfus ise Çorum merkezde olup, toplam 174 kişidir. Bu sayıma göre, Çorum nüfusunun ortalama yoğunluğu % 22.0'dır. Böyle bir sonuca dayanarak, Çorum'daki nüfus yoğunluğunun Türkiye ortalamasıyla paralel olduğunu söylemek mümkündür.

Cinsiyete göre Çorum ve çevresindeki nüfus değerlendirildiğinde, 247.926 kişinin 116.101'i erkek, 131.825'i kadındır. Yani, kadınların erkeklerden daha fazla olduğu görülmektedir. İlk genel nüfus sayımı sonuçlarına bakıldığında, hemen dikkati çeken özellikten birinin bu olduğu ifade edilebilir. Ayrıca, Çorum ve çevresindeki nüfusun cinsiyet açısından, Cumhuriyetten önceki cinsî yapıyla paralellik oluşturduğu ve daha önceki cinsî yapının, nüfusun artmasına karşın, korunduğunu söylemek mümkündür.

2. Yaş Grupları İtibariyle Nüfus

1927 Nüfus Sayımı'nda ilk defa ayrıntılı bilgiler verilmiş olduğundan, daha önceki sayımlarda yer almayan ve ulaşılması mümkün olmayan bazı nüfus özelliklerine kolaylıkla elde etmek mümkündür. Bu sayım sonuçlarından ulaşabilen özelliklerden biri de Çorum nüfusunun yaş grupları itibariyle dağılışıdır. Bu nedenle, Çorum'un yaş grupları itibariyle nüfusunun durumu ayrıntılı olarak ortaya konulmuştur. Cumhuriyetin ilk genel nüfus sayımında Çorum'un yaş gruplarına göre yapısı aşağıdaki gibidir;

Yaş Grupları										
	0-1	1-2	3-6	7-12	13-19	20-45	46-60	61-70	71+	n
E	7.112	11.785	13.911	13.541	19.349	34.303	10.393	4.158	1.479	70
K	4.921	9.539	13.661	10.823	18.717	53.168	14.547	4.212	2.139	98
T	12.033	21.324	27.572	24.364	38.066	87.471	24.940	8.370	3.618	168

Tablo:2¹⁶

16 TCBİUM., a.g.e., s. XXIII.

Bu bilgilerden, Çorum ve çevresindeki iktisadî, kültürel, sosyal ve ticarî durumu etkileyecek, gelişmesini sağlayacak bir nüfus alt yapısının var olduğu sonucuna varılabilir. Çünkü, her sosyal faaliyet alanında ihtiyaç duyulan temel faktör, o alanda yetişmiş insan potansiyelidir. İleride de görüleceği gibi, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında, okuma ve yazma istenilen ölçüde olmamasına karşın, kas gücüyle çalışabilecek insan sayısı istenilen seviyededir. Çünkü, tablodan da anlaşıldığı gibi, çalışabilecek ve belli bir olgunluğa ulaşmış insan sayısı bir hayli fazladır. Yaş grupları içerisinde en fazla kitleyi bulunduran 20-45 grubudur. Bu grupta 87.471 kişi bulunmaktadır.

Bunun yanı sıra, 1927 Genel Nüfus Sayımı'na göre, yaş grupları dikkate alındığında, çoğunluğun genç nüfus olduğunu söylemek mümkündür. Yani, Çorum ve çevresi Cumhuriyetin ilk yıllarında çok genç bir nüfusa sahiptir. Atatürk'ün güvendiği ve Cumhuriyeti emanet ettiği genç nüfus, bu yıllarda Çorum ve çevresinde de etkin konumdadır. Bu durum da iktisadî, kültürel ve siyasî alanlarda nüfusun ihtiyaçlarını ortaya çıkarmış, bu alanlarda çalışma ve çeşitli hizmetleri gerekli kılmıştır. Özellikle eğitim, sağlık, ekonomik alanlarda, yeni yatırımlara ve yeni alt yapı hizmetlerine ihtiyaç duyulmuş, Cumhuriyet Hükümetleri'nin genç nüfusun ihtiyaçlarını dikkate almasına neden olmuştur.

3. Medenî Hale Göre Nüfus

Toplumların tüm kesitlerinde olduğu gibi, Çorum'daki toplum yapısının ve geleceğinin belirlenmesinde nüfusun medeni halinin bilinmesinde büyük yararlar vardır. Bu nedenle, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarındaki nüfusun medeni halini 1926 vilâyet sayımından kısmen öğrenmek mümkün olsa bile, tam anlamıyla bilimsel bilgilere ve değerlendirmelere ilk defa bu sayım sonuçlarından ulaşılabilmektedir. Buna göre Çorum'un medenî hale göre nüfusu tablodaki gibidir;

	Cinsiyet	Bekar	Evli	Dul	Boş	Bilinmeyen
Çorum	Erkek	63.754	50.760	1.370	185	32
	Kadın	54.497	58.330	18.051	919	28
	Toplam	118.251	109.090	19.421	1.104	60

Tablo:3¹⁷

Bu tablodan da anlaşıldığı gibi, Çorum nüfusu medenî hale göre karışık bir yapı sergilemektedir. Bu yapı içerisinde sayıca en fazla olanlar bekarlardır. Bu durum, Çorum'un genç bir nüfusa sahip olduğunu bir kez daha göstermektedir. Toplam 118.251 bekar içerisinde erkeklerin daha fazla bir sayıya sahip olduğunu ve 63.754 erkeğin bekar olduğu görülmektedir. Bu tabloda dikkati çeken konulardan biri de Çorum'un genel nüfusu içerisindeki dul ve boş kalan kişilerin sayısının 30.969 olmasıdır. Bunun sebebi olarak da, başta 20. yüzyıldaki farklı güçlerle uzun süren savaşlar yani Trablusgarp, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yıllarındaki savaşlar, kayıplar ve çeşitli ölümler gösterilebilir.

Anlaşmazlık, geçimsizlik nedeniyle boşanmaları ikinci sırada saymakta fayda vardır. Çünkü, Cumhuriyetin bu ilk yılları, Çorum ve çevresindeki sosyal yapının, Türk kültür ve aile yapısının geleneksel bir çizgide korunduğu yıllar olmuştur. Bu nedenle, günümüzdeki sosyolojik, ekonomik değişme ve gelişmelerin aile hayatına farklı yansımalarıyla yaşanan ayrılma ve dul kalma olayları kapsamında düşünülmemesi gerektiğini ifade etmek her halde yanlış bir tutum olarak değerlendirilemez.

4. Okur-Yazarlık Yönünden Nüfus

Bir bölgenin, bir şehrin, bir beldenin gelişip kalkınması o yerlerin sahip olduğu yetişmiş, iyi eğitim almış, bilinçli ve girişimci insan gücü ile doğru orantılıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki Çorum nüfusunun okuma ve yazma durumu hakkındaki ilk bilgilere de 1927 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarından ulaşılabilmektedir. Bu nedenle, Çorum'un okur-yazarlık yönünden nüfusu aşağıdaki gibidir;

	Cinsiyet	Okuma-Yazma Bilen	Okuma-Yazma Bilmeyen
Çorum	Erkek	8.518	107.583
	Kadın	1.200	130.625
	Toplam	9.718	238.208

Tablo:4¹⁸

Bu ilk genel nüfus sayımına göre; Türkiye'nin genelinde 1.111.496 kişi okuma-yazma bilirken, toplam nüfus içerisindeki okuma-yazma oranı %8'dir. Buna karşılık 13.629.488 kişi olan genel nüfus içerisinde 12.517.992 kişi ise okuma-yazma bilmemektedir.¹⁹ Bu da Türkiye'nin genelinde eğitim ve öğretim işlerinin ve okur-yazar oranının çok düşük olduğunu göstermektedir.

Türkiye'nin genelinde okuma-yazma oranındaki düşüklüğe paralel olarak, Çorum ve çevresindeki okuma-yazma oranının da düşük olduğu görülmektedir. Çorum'un toplam nüfusu içerisindeki okuma-yazma bilenlerin oranı, ancak %5.1'dir. Yani, Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Bu nedenle, Çorum ve çevresindeki eğitim-öğretim faaliyetlerine ağırlık verilmiştir. Özellikle de, Çorum'daki eğitim-öğretim kurumları 1924 yılından yani Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun çıkartılmasından sonra yeniden yapılandırılmış, bazıları ilk olarak kurulmuştur. Bu kanunla birlikte, Osmanlı Devleti zamanında Çorum'da hizmet vermekte olan Osmanî, Mecidi, Terakkî, Hürriyet, Revzeinisfa, Nımunei Nezahat okullarının isimleri değiştirilerek, İnkılâp, Albayarak, Cumhuriyet, Gazipaşa ve Tanyeri ilkokulları adı altında toplanarak,²⁰ yeni bir anlayış ve karama olarak eğitim-öğretim faaliyetlerine başlaması sağlanmıştır.

Bu eğitim-öğretim kurumlarının, Çorum ve çevresindeki halkın okuma-yazma düzeyinin yükselmesine sebep olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü, Cumhuriyetin ilan edildiği yılda Çorum'da toplam 77 okulda 630 kız, 3030 erkeke olmak üzere toplam 3.660 kişi okumaktaydı. İlk genel nüfus sayımında Çorum'da döneminde Çorum'da 9.718 kişinin okuma yazma bildiği düşünülürse,²¹ Cumhuriyet sonrasında girilen eğitim-öğretim faaliyetlerinin aslında ne kadar önemli olduğu anlaşılabacaktır. Buna ilaveten, 1929 yılından itibaren Millet Dershaneleri'nden 9.710 kişinin okuma-yazma belgesini almış olması Çorum'da okur-yazarlık oranının hızla yükselmekte olduğunu söylemek mümkündür.²²

İlk genel nüfus sayımı sonrasında Çorum merkez kazasında 2.689 erkek ve 544 kadın okuma-yazma bilirken, buna karşın 7.024 erkek ve 9.402 kadın

19 TCBIUM., 1935 Genel Nüfus Sayımı, Ankara 1937, s. 382.

20 T.C. Çorum Vilâyeti (TCÇV), Çorum'da Cumhuriyetin On Beş Yılı, İstanbul 1938, s.42.

21 İhsan Sabuncuoğlu, Çorum Maarif Hayatı Hakkında Bazı Notlar, Çorum 1945, s.11.;

TCÇV, a.g.e., s.42.

22 TCÇV, a.g.e., s.43.

okuma-yazma bilmemektedir.²³ Bu durum yani kadınların erkeklerden daha az okur-yazar olması Çorum'un diğer ilçe ve köylerine doğru gidildikçe daha kötü bir tablo ortaya çıkarmakta, okuma-yazma bilen kadınların sayısı giderek düşmektedir. Örneğin, İskilip ilçesinin köylerinde 502 erkek okuma-yazma bilirken, okuma-yazma bilen kadın sayısı sadece 5'tir. Böyle bir durumun ortaya çıkmasında geri kalmışlık, eğitim-öğretim kurumlarının azlığı, geleneksel Türk toplum yapısı, din adına kadınların eğitim-öğretim imkanlarından uzak tutulması gibi nedenler etkili olmuştur. Bu nedenle, Cumhuriyetin ilk yıllarında Çorum toplam nüfusu içerisindeki kadınların, okuma-yazma ve kültürel konularda, erkeklerden daha geride kalmış olduklarını söylemek mümkündür.

5. Doğum Yerleri İtibariyle Nüfus

Çorum ve çevresindeki nüfusun bu niteliğinden bahsederken, Çorum'un idarî birimlerinde dünyaya gelen nüfustan daha çok, Türkiye dışında doğup da Çorum'da yaşayan insanlar kastedilmiştir. Bu nedenle yurt dışında doğan insanlar göz önünde bulundurulmuştur. Buna göre, doğum yerleri itibariyle nüfus aşağıda gösterilmiştir.

Ülkeler	Erkek	Kadın	Toplam
Türkiye	115.482	131.221	246.703
Afganistan	1	-	1
Irak	6	-	6
İran	8	7	15
Suriye	1	-	1
Almanya	1	1	2
Avusturya	3	-	3
Bulgaristan	16	17	33
Fransa	1	-	1
Yunanistan	3	7	10
Macaristan	-	4	4
Romanya	10	5	15
Rusya	458	413	871
Sırbistan	88	143	231
Bilinmeyen	19	11	30

Tablo:5²⁴

23 TCBIUM., 1927 *Genel Nüfus Sayımı*, s.10.

24 TCBIUM., a.g.e., s.XCIII.

nüfus ise, yukarıda da ifade edildiği gibi, 173.648 kişidir.

Bu sayım sonuçlarına göre, Çorum'da hizmet sektöründe çalışanların toplam sayısı 1981'dir. Bu sektörde çalışan kadın sayısı yine erkeklerin çok gerisindedir ve toplam 159 çalışan kadın mevcuttur. Bu sektörde en fazla kişi orduda görev yapmakta ve sayıları 1.145'tir. Bu grupta dikkati çeken noktalardan biri de bu yıllarda Çorum'da hiçbir bayan hakim, ordu mensubunun ve PTT çalışanının olmaması ve görev yapmamasıdır. Bu da Cumhuriyetin ilk yıllarında, bir anlamda toplumda "kadın okutulmaz ve çalışmaz geleneksel anlayışının" pek kırılamadığını göstermektedir. Ancak, bu anlayış daha sonraki yıllarda kadın erkek eşitliği bağlamında kadınlara tanınan haklar çerçevesinde ortadan kaldırılacak, kadınlar da yavaş yavaş çalışma hayatına girmeye başlayacaktır.

7. Ana Dile Göre Nüfus

Cumhuriyetin ilk genel nüfus sayımı sonuçlarından elde edilebilen Türkiye nüfusunun özelliklerinden biride ana dile göre nüfus miktarlarıdır. Bu nedenle Çorum nüfusunun bu konudaki yapısını da bu sonuçlardan öğrenmek mümkündür. Çorum'un anadile göre nüfus durumu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir;

Diller	Erkek	Kadın	Toplam
Türkçe	107.687	122.390	230.077
Rumca	-	-	-
Ermenice	1	-	1
Fransızca	-	-	-
İtalyanca	-	-	-
İngilizce	-	-	-
Arapça	-	-	-
Acemce	-	-	-
Yahudice	1	-	1
Çerkezce	2.674	2.623	5.297
Kürtçe	5.624	6.687	12.311
Tatarca	52	70	122
Arnavutça	4	7	11
Bulgarca	-	-	-
Başka	11	3	14

Tablo:7²⁷

27 TCBİUM., a.g.e., s. LXV.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, Türkçe Çorum ve çevresinde en fazla konuşulan ve geçerliliği olan ana dildir. Nüfusun yaklaşık %93'ünün Türkçe konuşuyor olması, bölgenin hiçbir yoruma sebep olmadan, etnik açıdan Türklerin hakim millet konumunda olduğunu göstermektedir. Türkçe'nin dışında Çorum'da kullanılan dillerin genel toplam içerisindeki oranın düşük olduğu yani yaklaşık %7 olduğu görülmektedir.

Yine, dikkati çeken önemli noktalardan biri de, Cumhuriyetin ilk yıllarında Çorum ve çevresinde Türkçe'den sonra en fazla Kürtçe'nin konuşuluyor olmasıdır. Bu da, bin yıldır aynı kültür ve medeniyet dairesinde beraber yaşayan insanların, daha sonra ileri sürüldüğü gibi, 1937-1938 yılları arasında yani Tunceli isyanından sonra Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağıtıldığı iddialarını çürütmektedir ve bu tür yorumların yanlışlığını ortaya koymaktadır. Yani, Kürtler Orta Asya'dan Mısır'a, Anadolu'ya kadar uzanan coğrafyada, Türklerin gittiği ve devlet kurmuş olduğu hemen hemen her yerde, onlarla birlikte yaşamışlardır. Bu nedenle, Çorum bu yerlerden biridir. Ayrıca, Türkçe'den sonra en fazla konuşulan ana dillerden birinin Çerkezce olması, yukarıda bahsedilen, Rusya'dan veya Kafkasya'dan Çorum ve çevresine göçün gerçekleşmiş olduğu düşüncesini de doğrulamaktadır.

Bu tabloda dikkati çeken bir başka nokta ise Cumhuriyetin ilk yıllarında Çorum'da azınlıklara ait nüfusun yok denecek kadar azalmış olmasıdır. Çorum merkez ve çevresinde sadece bir Ermeni ve Yahudi'nin yaşıyor ve kendi anadillerini konuşuyor olması bunun en önemli göstergesidir. Toplam 122 kişinin Tatarca konuşuyor olması, Türkiye dışından yine özellikle Rusya'dan bu insanların çeşitli nedenlerle Türk devletine sığınmış olmasının bir göstergesidir. Ayrıca, 11 kişi Arnavutça konuşmakta ve bunların da göç ederek Çorum ve çevresine geldiklerini söylemek mümkündür.

8. Sakatlıklara Göre Nüfus

İktisadî kalkınma, üretim ve hizmetler alanlarında etkili olan diğer nüfus özelliklerinden biri de, bir yerin nüfusu içerisindeki sakatlık ve sağlamlık durumudur. 1927 ilk genel nüfus sayımına göre Çorum ve çevresindeki sakatlık durumu aşağıda gösterilmiştir;

Görüldüğü gibi, Cumhuriyetin ilk yıllarında Çorum'daki Türk-İslâm nüfusu hızla türdeş bir yapıya kavuşmuştur. Özellikle, I. Dünya Savaşı, Millî Mücadele yıllarında zirveye çıkan gayr-ı müslim nüfusa karşı olan kızgınlık ve sonrasında burada yaşayan azınlıkların Çorum'u terk etmesi, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin Lozan Barış Antlaşması'nda İstanbul sınırları dışında "azınlık" durumunu hiçbir şekilde kabul etmemiş olması ve azınlıkların mübadeleye tabi tutulmaları gibi nedenlerle, Çorum'daki azınlık nüfus son derece azalmıştır. Bu da Türk-İslâm nüfus lehine bir nüfus benzeşmesini ortaya çıkarmıştır.

1927 ilk genel nüfus sayımı sonuçlarına göre, Çorum ve çevresindeki azınlıkların sayısı sadece 202 kişidir. 20. yüzyılın hemen başında yani 1902'de Çorum'da 657 Ermeni, 149 Rum, 14 Protestan ve 22 Katolik'in olduğu düşünülürse, yukarıda bahsedilen nedenlerden dolayı, farklı etnik köken ve inanca sahip insanların bölgeyi terke ettikleri görülmektedir. Bu ise, Çorum ve çevresindeki 247.926 toplam nüfus içerisinde çok az bir oranla karşılanmaktadır. Bu sonuç, Cumhuriyetin ilk yıllarında Çorum ve çevresinin, inanç sistemi açısından, ne kadar türdeş bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu da Türk-İslâm nüfusunun bölgeye ne düzeyde hakim olduğunun, Çorum ölçeğinde bir göstergesidir.

Sonuçlarda dikkati çeken konulardan biri de hem Hristiyanlığın, hem de Hristiyanlığın mezheplerinin ayrı ayrı verilmiş olmasıdır. Aslında, Ermeniler Hristiyan ve büyük çoğunluğu "Gregorian"*** anlayışına sahip olmalarına rağmen, bunlar etnik kökenleri dikkate alınarak yazılmıştır. Bunların arasında Katolik Ermenilerin de olabileceği dikkate alınmalıdır. Bunların sayıları da önceki döneme göre bir hayli azalmış, 67 erkek, 95 bayan olmak üzere toplam 162 kişidir.

C- SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti döneminde ilk genel nüfus sayımı 28 Ekim 1927'de yapılmıştır. Bu nedenle, Çorum nüfusu hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşma ve bilimsel değerlendirmeler yapabilme imkanı doğmuştur. Bu nüfus sayımı sonrasında, Çorum nüfusu şehirlerde ve köylerde yaşama biçimi bakımından Türkiye'nin geneli ile paralellik göstermiştir. Yani nüfusun büyük bir kısmı köylerde, kırsalda yaşamaktadır. İlk genel nüfus sayımında Çorum'da en fazla nüfusun yaşadığı yer Çorum merkez kazası olmuştur. Böyle olduğu için Çorum'un 20 Nisan 1924 tarihinde il haline gelmesinde önemli bir neden olarak göz önünde bulundurulmuştur. Çorum merkezden başka nüfusun en

fazla yaşadığı yerler ise sırasıyla; İskilip (53.763), Sungurlu (40.478) ve Mecitözü (36.691), Osmancık (29.199) ve Hüseyinabat (Alaca) (26.926)'dır. Bu dönemde nüfusun en yoğun olduğu yerler ise İskilip (%27.6), Mecitözü (%26.4)'dir. Nüfusun en az yoğunlukta bulunduğu yer ise Osmancık (%15.5)'tir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Çorum ve çevresindeki nüfus, çok genç ve dinamik bir yapıya sahiptir. Bu nüfus karmaşıklıktan daha çok türdeş olmuş, çalışkan ve girişimciliğe yatkın bir iş gücünü bünyesinde barındırmıştır. Bu sayım sonuçlarında dikkati çeken sonuçlardan biri de, nüfus içerisinde dul ve boşanmış kişilerin fazla olmasıdır. Bu da savaş sonrası her toplumda rastlanılacak bir olgudur. Bir diğer sonuç ise, Çorum nüfusunun okur-yazarlık yönünden, Türkiye geneli ile paralellik göstermesi ve okur-yazar oranının düşük olmasıdır. Toplam 247. 926 kişi arasında sadece 9.718 erkek-kadın okuma bilmektedir. Bir başka göze çarpan sonuç ise, Türkiye dışında doğan, Çorum ve çevresinde yaşayan yabancı uyruklu insanların çoğunluğunu Kafkasya'dan yani Rusya'dan ve Balkan ülkelerinden göç edenler oluşturmuştur.

Çıkarılabilecek sonuçlardan biri de 1927 ilk genel nüfus sayımına göre Çorum ve çevresinde mesleksiz, öğrenci ve çalışamaz durumda olanların sayısı en fazladır. Nüfusun neredeyse üçte ikisi yani 173.648 kişi ekonomik olarak hiç bir değere sahip değildir. Yani, ister hizmet, ister üretim sektöründe olsun belli bir mesleği icra etmemiş, üretim faaliyetlerinde görev almamış ve tüketici durumda olmuştur. Bunun da Çorum'un gelişmesi ve kalkınmasını olumsuz yönde etkilediğini söylemek mümkündür.

Bir diğer sonuç ise, Cumhuriyetin ilk yıllarında Çorum'da büyük bir farkla (%93) Türkçe (230.077) konuşulmuş, Türkçe'yi Kürtçe (12.311) ve Çerkezce (5.297) izlemiştir. Yine, dikkati çeken önemli noktalardan biri de, Cumhuriyetin ilk yıllarında Çorum ve çevresinde Kürtlerin yaşıyor ve Kürtçe'nin kullanılıyor olmasıdır. Bu da, bin yıldır aynı kültür ve medeniyet dairesinde beraber yaşayan insanların, daha sonra ileri sürüldüğü gibi, 1937-1938 yılları arasında yani Tunceli isyanından sonra Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağıtıldığı iddialarını çürütmektedir ve bu yorumun yanlışlığını ortaya koymaktadır. Yani, Kürtler Orta Asya'dan Mısır'a, Anadolu'ya kadar uzanan coğrafyada, Türklerin gittiği ve devlet kurmuş olduğu hemen hemen her yerde, onlarla birlikte yaşamışlardır. Bu nedenle, Çorum bu yerlerden biridir.

Ayrıca, Cumhuriyetin ilk genel nüfus sayımı sonuçlarına göre, Çorum ve çevresindeki nüfusun, fizikî yönden sağlam bireylere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Nüfusun sadece 3.871'inin her hangi bir sakatlığı söz

konusudur. Bu sağlam ve türdeş yapı içerisinde nüfusun en fazla etkilendiği sakatlık ise topallıktır.

Bir başka sonuç da, 1927 ilk genel nüfus sayımı sonuçlarına göre, Çorum ve çevresindeki azınlıkların sayısı sadece 202 kişidir. 20. yüzyılın hemen başında yani 1902'de Çorum'da 657 Ermeni, 149 Rum, 14 Protestan ve 22 Katolik'in olduğu düşünülürse, yukarıda bahsedilen nedenlerden dolayı, farklı etnik köken ve inanca sahip insanların bölgeyi terke ettikleri görülmektedir. Bu ise, Çorum ve çevresindeki 247.926 toplam nüfus içerisinde çok az bir oranla karşılanmaktadır. Bu sonuç, Cumhuriyetin ilk yıllarında Çorum ve çevresinin, inanç sistemi açısından, ne kadar türdeş bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu da Türk-İslâm nüfusunun bölgeye ne düzeyde hakim olduğunun, Çorum ölçeğinde bir göstergesidir.

Bütün bunlardan sonra, Cumhuriyetin ilk genel nüfus sayımında Çorum ve çevresindeki nüfus yapısının, hem idarî, hem de sosyo-kültürel açıdan bir parçası olduğu Türkiye ve sosyo-kültürel yapıdan çok da farklı olmadığı görülmüştür. Bu nedenle, Mustafa Kemal Atatürk'ün ifadesiyle hem "...içeride ve dışarıda saygı ile anılan yeni toplum, yeni devlet..." oluşturmak, hem de Türkiye'ye önce çağdaş uygarlık seviyesine, hatta üstüne çıkarmak amacıyla, siyasî, ekonomik, sosyal, kültürel pek çok alanda yapılan inkılâplar sonrasında Çorum ve çevresindeki nüfusun özellikleri ilerleyen yıllarda büyük değişim-dönüşüm gerçekleştirmiştir.

KAYNAKÇA

"Zimme", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 13, Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1993, s. 566-571.

"Rum", *Anabritannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, Cilt:26, Ana Yayıncılık A.Ş., İstanbul 1987.

Atatürkçülük (3. kitap), Atatürkçü Düşünce Sistemi, Kara Harp Okulu Yayını, Ankara 1986.

BÜYÜKERŞEN, Yılmaz ve diğ., *İktisada Giriş-1*, Eskişehir 1999.

DENY, J., "Sancak", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: X, Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1993.

Çorum Ticaret ve Sanayi Odası, *Tarihî Ekonomik Sosyal Yönleriyle 100. Yıl'da Çorum, Ajans-Türk Matbaacılık Sanayi*, Ankara 1981.

EROĞLU, Hamza, *Türk İnkılâp Tarihi*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1982.

GÖZAYDIN, Abdulkerim, "Danişmendliler", *Doğuşundan Dünümüze Büyük İslam Tarihi-Anadolu Türk Devletleri*, Cilt:8, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

<http://tr.ikipedia.org/iki/gregorian/06.09.2007>.

KOÇBEY, Hüseyin-Ertuğrul Şahinci, *Çorum Tarihi*, Arısan Matbaacılık, Ankara 1984'.

Osmanlı, (Ed.: Güler Eren), Cilt:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 197-261

SABUNCUOĞLU, İhsan, *Çorum Maarif Hayatı Hakkında Bazı Notlar*, İl Basın Evi, Çorum 1945.

T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *1927 Genel Nüfus Sayımı*, Fasikül I, Hüsniyat Matbaası, Ankara 1929.

_____, *1935 Genel Nüfus Sayımı*, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1937.

T.C. Çorum Vilâyeti, *Cumhuriyetin 50. Yılında Çorum-1973 İl Yıllığı*, Ankara 1973.

_____, *Çorum'da Cumhuriyetin On Beş Yılı*, İstanbul 1938.

TURAN, Osman, "İktâ", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 5/2, Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1993, s.949-959.

YALÇIN, Osman, *Çorum*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1972.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE ÇORUM İLİNDE NÜFUS GELİŞİMİ

Dr. Salih Şahin¹

Dr. Mutlu Yılmaz²

Giriş

Yerleşim birimlerinin nüfuslarının az veya çok olması yanında zaman içindeki değişiminde de doğal ve beşeri birçok faktör etkili olmaktadır. Türkiye'nin fiziki coğrafya özelliklerinin kısa mesafelerde önemli değişiklikler göstermesi insanların beşeri ve ekonomik faaliyetlerini etkileyerek bugünkü yerleşme ve nüfus dokusunun ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Çorum ilinin zaman içinde nüfusunun gelişiminde ve bugünkü nüfus özelliklerinin ortaya çıkmasında da sahip olduğu fiziki coğrafya koşulları temel etkenlerden biri olmuştur.

Çorum ilinin fiziki coğrafya özellikleri nüfus gelişimini özellikle kırsal nüfusu önemli oranda etkilemiştir. İl genelini topografik olarak iki ana bölümde düşünebiliriz. Osmancık, Kargı, Dodurga, Oğuzlar, İskilip gibi ilin kuzeyinde yer alan ilçelerin arazi yapısının genellikle Kızılırmak ve kolları tarafından yarılarak büyük vadi ve platolardan oluşan engebeli bir özellikte olması yerleşmeyi ve nüfus dağılımını belirlemiştir. Çünkü engebелilik insanların beşeri ve ekonomik faaliyetlerini sınırlandırdığı için zamanla buralar daha fazla insanı besleyemez duruma gelmiştir. Kuzeydeki bu kesim aynı zamanda yüksekliğin de fazla olduğu alanlardır. Sungurlu, Alaca, Ortaköy ve Merkez ilçe gibi güneyde yer alan ilçelerde ise engebелilik azdır. Bu durum genel olarak ekonomik faaliyetler ve yerleşmeler için elverişli şartları hazırlamıştır.

Türkiye'nin Kızılırmak ve Yeşilirmak gibi iki büyük akarsuyu il sınırları içinden geçmektedir. Bu iki büyük akarsu ve kolları ilde özellikle tarımsal faaliyetlerde bulunan nüfus için büyük önem taşımaktadır.

İklim özellikleri bakımından değerlendirildiğinde il genelinde karasal iklim koşullarının hâkim olduğu görülür. Kuzeyde yer alan ilçelerde yer yer

¹ Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı,
ssahin@gazi.edu.tr

² Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Bölümü,
myilmaz@humanity.ankara.edu.tr

Karadeniz iklim özellikleri görülmekte ise de il merkezinin yıllık yağış ortalaması 500 mm.'nin altında, yıllık ortalama sıcaklık 10 °C'nin biraz üzerindedir. Bu özellikler il genelinde tarımsal hayatı olduğu kadar diğer ekonomik faaliyetleri de yakından etkilemektedir. Örneğin Çorum için önemli bir ekonomik faaliyet kolu olan **tuğla-kiremit fabrikalarının çalışma takvimi** iklim özellikleri ile yakından ilgilidir (Şahin, 2001; Yılmaz, 2002).

Nüfus gelişimini etkileyen tek unsur fiziki coğrafya koşulları değildir. Bu nedenle tarihin ilk dönemlerinden itibaren bölgenin, yerleşime açılmış ve çok eski uygarlıklara ev sahipliği yapmış olması ile ekonomik faaliyetleri için elverişliliği gibi nedenler o zamandan beri nüfus çeken bir alan olmasında etkili olmuştur. Böylece Çorum ili (özellikle güney kesimi), tarihi devirlerden bu yana her dönem yerleşmelere sahne olmuş ve önemli oranlarda nüfus barındırmıştır.

Yerleşmelerin sahip olduğu ulaşım özellikleri nüfus gelişiminde etkili olan beşeri faktörlerden biridir. Çorum ilinin merkez ilçesi olan Çorum şehri ve Sungurlu gibi ilçe merkezlerinin Ankara'yı Samsun'a; Osmancık ilçe merkezinin İstanbul'u Karadeniz kıyısı ve doğu illerine bağlayan yollar üzerinde bulunması bu yerleşmelerin fonksiyonlarının gelişmesine ve daha fazla nüfus barındırmalarına sebep olmaktadır.

Çorum ili son özellikle son 20-25 yılda sanayi alanında önemli ölçüde gelişme göstermiştir. İldeki sanayileşme özel teşebbüse ait yatırımların 1980'li yıllardan sonra hız kazanmasıyla mümkün olmuştur. Özellikle il merkezi ve bazı ilçe merkezleri (Sungurlu ve Osmancık) bu konuda öncü durumdadır. Sanayi faaliyetlerinin bu üç merkezde gelişmiş olması kırsal kesimden bu alanlara göçlere neden olmuştur. Ancak sanayinin özellikle son yıllarda gelişmiş olması kırsal kesimden göçlere neden olmakla birlikte; artan nüfusun talebinin karşılanamaması il dışına göç edilmesine neden olmuştur. Bu durumun ilin nüfus gelişimine önemli etkileri olmuştur.

A) Çorum İlinde Nüfusun Gelişimi

Çorum ilinde 2000 yılı nüfus sayımına göre 597 065 kişi yaşamaktadır. Türkiye'de cumhuriyetin ilanından sonra ilk resmi nüfus sayımı 1927 yılında yapılmış ve nüfus ile ilgili ilk güvenilir veriler bu tarihten itibaren alınmaya başlamıştır. Daha önceki dönemlere ait nüfus bilgileri ise seyyahların gözlemleri, salnamelerde verilen bilgiler, vergi kayıtları gibi arşiv bilgi ve belgelerinde yer alan verilerden oluşmaktadır. Buna göre "1318 yılında I. Murat zamanında tutulan bir istatistik defterde Çorum nüfusunun 165 211 kişi olduğu yazılmaktadır" (Çorum İl Yıllığı, 1973: 43).

XVII. yüzyılda Çorum'a uğramış olan Evliya Çelebi burada, 4300 dolayında ev olduğunu belirtmiştir. Eğer bir evde 4-5 kişinin yaşadığı düşünülürse, o dönemde Çorum'da 17 000-22 000 arasında bir nüfusun olması gerektiği tahmin edilmektedir (Faraqi, 1986:84). Daha sonra, Fatih döneminden, III. Murat dönemine kadar olan 150 yıllık süre içerisinde, Çorum'un kentsel nüfusu ile ilgili ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Bu dönemlerde belirli aralıklarla vergi veren nüfus sayılmış ve ilgili veriler köy köy, mahalle mahalle "tahrir defterleri"ne kaydedilmiştir. Eldeki verilere göre 1455-1456 tarihli tahrir defterine göre, Çorum'da oturan toplam nüfusun 2 200 kişiyi bulmadığı belirtilmektedir (Faraqi, 1986: 82).

Kanuni döneminin ilk yıllarında hazırlanan icmal defteri kayıtlarında ise, Çorum'un bütün kazalarında oturan ve vergi veren nüfus belirtilmektedir. Bu yıllarda Çorum Sancağında kayıtlı 21 216 kişi vergi verdiği tahmin edilmektedir. Çorum sancağındaki toplam nüfus ise 72 000 civarındadır.

XIX. yüzyıl ortalarından sonra Avrupa'da hızla gelişen sanayi faaliyetlerinin yarattığı talep sonucu, Anadolu'dan çeşitli hammaddeler, Batı ülkelerine gönderilmeye başlanmıştır. Bu dönemde Samsun limanı yoluyla Orta Karadeniz ve İç Anadolu'dan tahıl, sebze ve endüstri hammaddeleri dış pazarlara ihraç edilmiştir (Aktüre, 1986: 134). XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Çorum, Samsun yolu üzerinde bir ticaret şehri durumuna gelmiş ve nüfusu hızlı bir şekilde artmaya başlamıştır. Bölgedeki ticaret olgusunun güçlenmesi sonucu, Çorum nüfusu XIX. yüzyıl sonunda önemli bir artış göstererek 16 629 kişiye ulaşmıştır. Bu artış devam ederek, XX. yüzyılın başlarında 19 000 kişiye yaklaşmıştır.

1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımı sonuçlarına göre, il genelinde 247 602 kişi yaşamaktadır. Bu sayı 1940 yılında 302 745'e, 1950 yılında 341 353'e, 1960 yılında 446 389'a, 1970 yılında 518 366'ya, 1980 yılında 517 831'e, 1990'da 610 065'e çıkmıştır. 2000 yılında ise il nüfusu bir miktar azalarak 597 065 kişiye düşmüştür (Tablo: 1)

Tablo: 1 Çorum İlinde Toplam Nüfus ve Nüfusun Artış Hızı (1927-2000)

Yıllar	Toplam Nüfus	Yıllık Artış Hızı %	Türkiye Nüfusu Yıllık Artış Hızı %
1927	247 602	-	-
1935	284 773	17,5	21,1
1940	302 745	12,2	19,6
1945	312 723	6,5	10,6
1950	341 353	17,5	21,7
1955	401 547	32,5	27,8
1960	446 389	21,2	28,5
1965	485 567	16,8	24,6
1970	518 366	13,1	25,2
1975	547 580	10,9	25,0
1980	571 831	8,7	20,7
1985	599 204	9,4	24,9
1990	609 863	3,5	21,7
2000	597 065	-1,92*	18,3*

* Artış 10 Yıllık dönemde hesaplanmıştır.

Kaynak: DİE

1927–2000 yılları arasındaki 73 yıllık dönemde, Çorum ili nüfusu % 140,8 oranında büyümüştür. Aynı dönemde Türkiye nüfusu ise % 397,1 oranında büyümüştür. Görüldüğü gibi Türkiye nüfusu, Çorum il nüfusundan daha hızlı büyüme göstermiştir. Bu durumu yıllık nüfus artış hızlarında da görmek mümkündür. Çorum ili artış hızı, 1950–1955 yılları hariç³ (% 32,5) her zaman Türkiye artış hızından daha düşük oranlarda olmuştur. Hatta en son 1990–2000 yılları arasında, toplam nüfus % -1,92 oranında azalmıştır. Bu da Çorum'da hala kır nüfusunun hızlı bir şekilde göç vermesi ile ilgili bir durumdur.

B) Çorum İlinde Nüfus Yoğunluğu

Nüfus yoğunluğu açısından Çorum ili incelendiğinde de bazı sonuçlara varmak mümkündür. Örneğin; 1927 yılına göre Türkiye'de km²'ye 18 kişi düşerken, Çorum ilinde bu rakam 19 kişi olmuştur. Görüldüğü gibi bu dönemde Çorum ilinin nüfus yoğunluğu Türkiye'den daha fazladır (Tablo: 2). Bu durum 1945 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihten 1955 yılına kadar Türkiye ve Çorum ili nüfus yoğunluğu hemen hemen aynı kalmıştır. 1960 yılından itibaren ilin nüfus yoğunluğu Türkiye ortalamasının altına düşmüştür. 2000 yılında ise Türkiye'de nüfus yoğunluğu km²'ye 88 kişi iken, Çorum ilinde 47 kişi olmuştur (Tablo: 2).

³ Bu dönemde Kargı ilçesi Kastamonu'dan Çorum iline bağlanmıştır.

Tablo: 2 Türkiye ve Çorum İli Nüfus Yoğunlukları (1927–2000)

Yıllar	Türkiye (km ² / kişi)	Çorum İli (km ² / kişi)
1927	18	19
1935	21	22
1940	23	24
1945	24	24
1950	27	27
1955	31	31
1960	36	35
1965	41	38
1970	46	40
1975	52	43
1980	58	45
1985	65	47
1990	73	48
2000	88	47

Kaynak: DİE

Bu verilerden de anlaşılacağı gibi Çorum'da nüfus yoğunluğu Türkiye ortalamasının oldukça altındadır. Bu durum Çorum'da doğum oranlarının azalması ile değil, il genelinden başta Ankara olmak üzere diğer önemli kentlere hızlı bir göç olgusunun sonucudur.

Tablo: 3 Çorum'da İlçeler İtibariyle Nüfus Yoğunlukları

İlçeler	Yüzölçümü (km ²)	1990 Nüfusu	1990 Nüfus Yoğunluğu	2000 Nüfusu	2000 Nüfus Yoğunluğu
Merkez	2232	186 377	84	221699	99
Alaca	1375	54 814	40	53 193	39
Bayat	726	35 010	48	30 574	42
Boğazkale	245	10 425	43	8 190	33
Dodurga	214	13 550	63	10 439	49
İskilip	1481	51 877	35	45 327	31
Kargı	1301	26 762	21	20 388	16
Laçın	209	12 584	60	9 425	45
Mecitözü	956	32 059	33	26 064	27
Oğuzlar	181	11 846	35	9 083	50
Ortaköy	300	13 073	44	11 820	39
Osmancık	1179	52 490	45	57 758	49
Sungurlu	1810	81 665	45	80 840	45
Uğurludağ	608	27 331	45	16 267	27
Toplam	12820	609 863	48	597 065	47

Kaynak: DİE

Çorum ili nüfus yoğunluğunu ilçeler itibariyle incelendiğinde, yine farklı bir görünümle karşılaşılır. Nüfus yoğunluğunu gösteren tablonun incelenmesinden de anlaşılacağı gibi, 2000 yılında en yüksek yoğunluk oranı Merkez ilçeye (km²'ye 99 kişi) aittir. Burada yaklaşık 160 bin nüfuslu Çorum şehrinin bulunuyor olması bu yoğunluğu arttırmaktadır. Karadeniz Bölgesi içerisinde yer alan ve Ilgaz Dağlarının doğu uzantıları içerisinde arazisi bulunan Kargı ilçesi ise km²'ye 16 kişilik nüfus yoğunluğu ile Çorum ilinin en az nüfus yoğunluğuna sahip ilçesini oluşturmaktadır. Dikkat edilmesi gereken bir diğer husus ise, Merkez, Osmancık ve Sungurlu ilçeleri dışında, diğer ilçelerin nüfus kaybetmesinden dolayı yoğunluklarının azalmasıdır (Tablo: 3).

C) Şehir ve Kır Nüfusunun Gelişimi

Nüfusun sayısal gelişimini incelediğimizde, Çorum ili nüfusunun 1990 yılına kadar Türkiye geneli kadar olmasa da, bir artış içerisinde olduğunu görülmür. Ancak 1990 yılından sonra, il nüfusunda bir azalma söz konusudur. İlde şehir ve kır nüfusunu incelediğimizde ise, şehir nüfusunda sürekli bir artış, kır nüfusunda ise 1985 yılından sonra bir azalma olduğu hemen göze çarpmaktadır (Tablo: 4). Şehir nüfusunun toplam nüfus içindeki payı 1935 yılında % 16,0 iken, bu oran 1950 yılında sayısal olarak artmış olmasına rağmen oran olarak %15,2'ye gerilemiştir. O dönemlerde Türkiye genelinde, kır nüfusu çok daha büyük oranlara sahipti. Çünkü tarımda makineleşmenin henüz başlamamış olması, kır kesiminde büyük miktarlarda nüfus barınmasına neden olmaktaydı. Aynı dönemde Türkiye'de şehirli nüfus oranı %25,0'dır. Görüldüğü gibi Çorum ili şehirleşme açısından da Türkiye'nin oldukça gerisinde kalmıştır.

Tablo: 4 Çorum İlinde Şehir ve Kır Nüfusu (1927- 2000)

Yıllar	Şehir Nüfusu*	%	Kır Nüfusu	%	Toplam Nüfus
1927	43 891	17,7	203 711	82,3	247 602
1935	45 564	16,0	239 209	84,0	284 773
1940	49 340	16,3	253 405	83,7	302 745
1945	47 167	15,0	265 556	85,0	312 723
1950	52 006	15,2	289 374	84,8	341 351
1955	62 953	15,6	338 594	84,4	401 547
1960	83 831	18,8	362 555	81,2	446 389
1965	97 032	19,9	388 535	80,1	485 567
1970	124 283	23,9	394 083	76,1	513 366
1975	145 969	26,7	401 611	73,3	547 581
1980	167 273	29,2	404 558	70,8	571 831
1985	200 431	33,4	398 773	66,6	599 201
1990	253 804	41,6	356 059	58,4	609 863
2000	311 897	53,8	285 168	49,2	579 065

Kaynak: DIE

*Şehir nüfusu olarak Türkiye İstatistik Kurumu tarafından kabul edilen il ve ilçe merkezleri nüfusları kullanılmıştır.

Çorum ilinde 1980 yılına kadar şehirleşme çok yavaş bir şekilde olmuştur. Bu yıl itibariyle ilde şehirli nüfus oranı % 29,2'dir. Aynı dönemde Türkiye'de şehirli nüfus oranı % 43,9'a ulaşılmıştır. Daha sonraki yıllarda ilde şehirleşme bir ivme kazanmış ve 2000 yılına gelindiğinde % 53,8'e ulaşmıştır. Burada dikkati çeken bir husus da, kır nüfusunun 1980 yılında 404 558 kişiyle en yüksek seviyesine ulaşmış olmasıdır. Daha sonraki yıllarda kır nüfusu sayısal olarak da azalmaya başlamıştır (Tablo: 4).

Çorum ilindeki özellikle 1980'den sonra görülen hızlı şehirleşme olgusunu şu şekilde açıklayabiliriz. Çorum şehri ve çevresinde, özellikle 1980'li yıllardan sonra kurulmaya başlayan sanayi tesisleri sayesinde, şehir büyümeye başlamıştır. 1990 yılında toplam şehir nüfusunun % 46,0'ı (116 810 kişi), 2000 yılında ise % 51,7'si (161 321 kişi) Çorum şehrinde yaşamaktadır. Bu da göstermektedir ki, Çorum ilindeki şehirleşmenin en büyük nedeni Çorum şehrinin büyümesidir. Çünkü Çorum şehri bir taraftan ilin idare merkezi, diğer taraftan ticari, kültürel ve endüstri merkezidir. Çorum şehrindeki bu hızlı nüfus artışının nedenini yalnız doğumlarla açıklamak mümkün değildir. Şehirde meydana gelen bu hızlı nüfus artışı, Çorum'daki sanayi tesislerinin gelişmesine paralel olarak, ilin kır kesiminden şehre olan iç göçlerle ilgilidir.

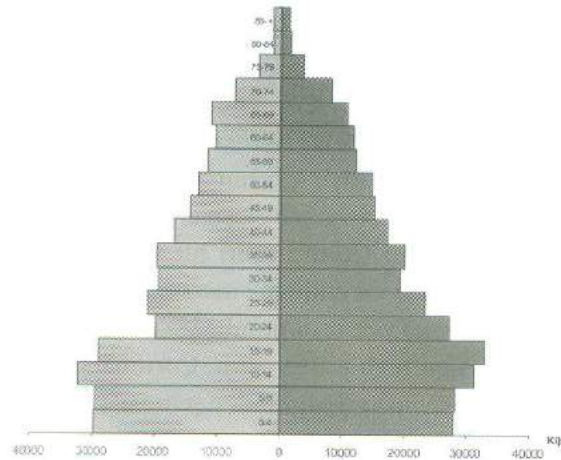
D) Nüfusun Yaş ve Cinsiyet Özelliklerine Göre Durumu

Nüfus konusunda üzerinde durulması gereken konulardan biri de yaş ve

cinsiyet özellikleridir. Nüfusun yaş ve cinsiyet özellikleri nüfus piramitleri aracılığıyla gösterilir. Nüfus piramidinde il genelinde erkek nüfusun azlığı dikkati çeken önemli bir husustur. Bu durum cinsiyet oranlarının yıllara göre gelişimi değerlendirildiğinde de anlaşılır. Cinsiyet oranlarındaki kadın nüfus lehine fazlalık özellikle genç yaşlarda daha belirgindir. İl genelinde kadın nüfus oranının genel olarak yüksek olmasının temel nedeni genç yaştaki erkeklerin çalışmak üzere Ankara başta olmak üzere İstanbul, İzmir ve diğer illere göç ediyor olmasıdır.

Çorum ilinin 2000 yılına ait nüfus piramidi değerlendirildiğinde ülkenin genel nüfus yapısı ile paralellik gösterdiği anlaşılır. Çünkü Türkiye genelinde ilk nüfus sayımından günümüze nüfus piramitlerinin taban kısmı geniştir. Çorum iline ait nüfus piramidi incelendiğinde de taban kısmının geniş olduğu yani genel olarak doğurganlık oranlarının yüksek olduğu dikkati çeker (Grafik: 1). Diğer yandan doğurganlık oranlarının değerleri son 15-20 yılda azalma göstermiştir. Bu durumun temel nedeni son yıllarda eğitim oranlarının genel olarak yükselmesi yanında Türkiye genelinde olduğu gibi kadının sosyal statüsündeki değişiklikler ve çocuğun aile içindeki rolünde meydana gelen değişikliklerdir.

Grafik: 1 Çorum ilinin Nüfus Piramidi (2000)

E) Nüfusun Eğitim Durumu ve Yıllara Göre Gelişimi

Bir yerde yaşayanların eğitim durumu ve bunun zaman içindeki gelişim seyri de önemli nüfus özelliklerindendir. Cumhuriyetin ilanından sonra Türkiye'de eğitim alanında oldukça önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Çorum ilinde de hızlı bir şekilde okuryazar nüfus oranı ve herhangi bir eğitim kurumundan mezun olanların sayısı hızla artmıştır. Nitekim 1935 yılında ildeki erkeklerin % 14,8'i kadınların % 3,2'si okuma yazma bilmekteydi. 2000 yılı verilerine göre bu oranlar erkeklerde % 90,3 kadınlarda ise % 76,4'e yükselmiştir (DİE, 2002).

Çorum'da okuryazar oranının artmasında halkın eğitime verdiği önemin büyük etkisi olmuştur. Ayrıca Çorum'un yüksek eğitimin merkezi olarak kabul edilen Ankara'ya yakın olmasının da ilde yaşayanların eğitim durumuna olumlu yansımaları olmuştur. Nitekim bu duruma bağlı olarak Çorum'da üniversite mezunu sayısı birçok ilden fazladır. Ortaokul ve sonrası eğitim ile ilgili olarak öncelikle cinsiyetler arasındaki farklılık dikkati çeker. 1975 yılı verilerine göre erkeklerin % 5 kadınlarda ise sadece % 1'i ilkokuldan sonraki bir eğitimi tamamlamıştır. 2000 yılı verilerine göre bu oranlar erkeklerde % 25'i kadınların ise % 8'e ulaşmıştır (DİE, 2002). Benzer bir durum lise ve yükseköğretim kurumu mezunları bakımından da yaşanmıştır. Nitekim 1975 yılında erkeklerin % 2,5'i, kadınların ise % 0,5'i lise mezunlarından oluşmaktadır. 2000 yılına gelindiğinde ise erkeklerin % 9,7'si kadınların ise % 3,4'ü lise ve dengi okul mezunudur. 1975 yılında erkeklerin % 0,7'si kadınların % 0,1'i ancak yüksek öğretim kurumu mezunu olduğu halde 2000 yılında erkeklerin oranı % 6,9'a kadınların oranı % 2,3'e yükselmiştir. Bu değerler son 25 yılda ilde ilköğretim sonrası eğitim düzeyindeki gelişimi göstermektedir.

E) Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Göre Bölünüşü

Nüfusun ekonomik faaliyet ve mesleklere göre dağılışı diğer önemli bir nüfus niteliğidir. Bu bölümde ekonomik faaliyetler konusunda elde daha güvenilir verilerin elde edilebildiği 1955 yılından 2000 yılına kadar olan dönemdeki gelişmeler ele alınacaktır.

Çorum ilinde faal nüfusun sektörlere göre dağılımı incelendiğinde, tarım kesiminde çalışanların her dönemde fazla olduğu dikkati çekmektedir (Tablo: 5). DİE tarafından yayınlanan istatistiklere göre 1955, 1960 ve 1965 yıllarında yapılan genel nüfus sayımlarında 15 ve daha yukarı yaştaki nüfus faal nüfus olarak kabul edilmiş ve veriler bu şekilde sunulmuştur. Çorum il genelinde 1955 yılı verilerine göre % 91,6 gibi bir oranla tarım kesiminde çalışanların en büyük orana sahip olduğunu görülmektedir. Gerçi bu oran giderek azalmaya

başlamış ve 2000 yılına gelindiğinde % 67,7'ye gerilemiş olsa da; yine de tarım kesiminde çalışanların oranı il genelinde en yüksek orana sahiptir. Bu değer Türkiye ortalamasının oldukça üzerindedir.

Tablo: 5 Çorum İlinde Toplam Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Göre Bölünüşü (%)

Ana Faaliyet Kolları	1955	1965	1975	1980	1985	1990	2000
Tarım	91,6	88,0	86,0	79,8	79,8	75,3	67,7
Madencilik ve Taş Ocakçılığı	0,1	0,7	0,5	0,8	0,8	0,6	0,4
İmalat Sanayii	2,5	2,9	2,5	4,3	3,7	5,0	6,7
Elektrik Gaz ve Su	0,5	1,3	1,8	*	*	0,1	0,2
İnşaat	*	0,1	*	3,0	2,6	3,6	4,4
Toptan ve Perakende Ticaret	1,2	1,3	2,1	2,9	3,5	4,1	5,7
Ulaştırma ve Haberleşme	0,5	0,9	1,2	1,5	1,5	1,8	1,8
Toplumsal Hizmetler	2,1	3,2	4,3	7,2	7,9	9,2	13,0
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	1,5	1,6	1,6	0,5	0,2	0,3	0,1
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

- % 0,05'ten küçüktür.
- Kaynak: DİE

Tarım sektöründen sonra, en önemli pay toplumsal hizmetlere aittir. 1955 yılında tüm çalışanlar içinde toplumsal hizmetlerin oranı %2,1 iken, 1990 yılında % 9,2'ye ve 2000 yılında % 13,0 yükselmiştir. Bu durumu Türkiye genelinde de gözlemek mümkündür. Çünkü Türkiye'de son yıllarda hizmet sektöründe çalışanların oranı tarım sektöründe çalışanların oranından fazla duruma geçmektedir. Bu gelişmiş ülkelerin tam aksi bir durumu göstermektedir. Günümüzde sanayileşmiş veya gelişmiş diye adlandırılan ülkelerde sanayi ile birlikte kırsal kesimdeki nüfus sanayi bölgelerine doğru kaymış ve orada ülkenin kalkınması için gerekli olan üretim faaliyetlerine katılmaya başlamıştır. Bu tür ülkelerde sanayiden elde edilen sermaye ile hizmet sektörü gelişimini ve ilerlemesini devam ettirmiştir. Türkiye'de ise sağlıklı bir büyüme üretmeden tüketme durumu yaşanmaktadır. Çorum ilindeki çalışan nüfusun 1955 yılından günümüze gelişimi incelendiğinde önümüzdeki yıllarda tarım sektöründe çalışanların oranının azalmaya devam edecektir. Ancak bununla beraber il genelinde tarım sektöründe çalışanların oranı uzun yıllar önemini koruyacaktır. Tarım sektöründe çalışanların oranının azalmasına paralel olarak hizmet sektörü içerisinde yer alan toplumsal hizmetler, mali kurumlar, toptan ve perakende ticaret gibi faaliyet

kolları önemini daha da artacaktır. İl geneli düşünüldüğünde endüstri sektöründe çalışanların oranında az da olsa bir artış eğilimi devam edeceğini söyleyebiliriz.

Çorum ilinde 2000 yılında nüfusun ekonomik faaliyet kollarına göre bölünüşü ilçeler itibariyle incelendiğinde daha da dikkat çekici durumlar ortaya çıkmaktadır (Tablo:6). Çorum şehrinin de içinde bulunduğu merkez ilçede 2000 yılında tarım sektöründe çalışanlar % 3,4, endüstri sektörü % 33,2 ve hizmet sektöründe çalışanlar % 63,4 gibi bir orana sahiptir. Yani endüstri+hizmet % 96,6 gibi çok yüksek bir değer göstermektedir. Burada Çorum'u hizmet+endüstri ağırlıklı bir şehir olarak karşımıza çıkarmaktadır. Çorum şehrinin Ankara-Samsun karayolu üzerinde bulunması, sosyal ve kültürel yönden tüm ilin ihtiyaçlarına cevap veriyor olması, hizmet sektörünün ağırlık kazanmasına neden olmuştur.

Tablo: 6 Çorum İlinde Faal Nüfusun İlçeler İtibariyle Faaliyet Kollarına Göre Bölünüşü (2000)

	Toplam	Tarım	%	Endüstri	%	Hizmet	%
İl Toplamı	247 176	167 114	67,7	28 986	11,7	51 049	20,6
Merkez ilçe	39 105	1 357	3,4	12 974	33,2	24 774	63,4
Alaca	4 382	735	16,8	993	22,7	2 654	60,5
Bayat	1 369	144	10,5	891	24,4	891	65,1
Boğazkale	371	72	19,4	261	10,2	261	70,4
Dodurga	610	71	11,6	332	33,9	332	54,5
İskilip	4 014	305	7,6	2 506	30,0	2 506	62,4
Kargı	1 392	240	17,2	770	27,4	770	55,4
Laçın	485	88	18,1	180	44,7	180	37,2
Mecitözü	1 499	596	39,8	741	10,4	747	49,8
Oğuzlar	751	181	24,1	401	22,5	401	53,4
Ortaköy	532	117	22,0	344	13,3	344	64,7
Osmançık	7 121	974	13,7	3 378	38,9	3 378	47,4
Sungurlu	7 120	788	9,7	4 648	25,1	4 648	65,2
Uğurludağ	1 086	459	42,3	485	13,1	485	44,6

Kaynak: DİE

Ayrıca ilçe merkezlerinde de hizmet ve endüstri önemli değerlere sahiptir. Çorum şehrinden sonra 35 397 kişilik nüfusuyla Sungurlu şehri, ildeki ikinci büyük şehir durumundadır. Sungurlu şehrinde tarım sektöründe çalışanlar % 9,6, endüstri sektöründekiler % 25,1 ve hizmet sektöründe çalışanlar % 65,3 orana sahiptir.

Osmançık ilçe merkezi faal nüfusun % 13,7 tarım, % 38,9 endüstri ve % 47,4 hizmet sektöründedir. İstanbul'u Karadeniz kıyısı ve Doğu Anadolu'ya

bağlayan yollar üzerinde olan Osmancık şehrinde tuğla-kiremit fabrikaları ve çeltik işleme tesisleri bulunmaktadır.

Alaca ise 24 983 kişilik nüfusu ile geniş Alaca ovasının ortasında kurulmuş ve tarımsal hammaddeye dayalı un fabrikalarının bulunduğu bir şehirdir. Şehirde faal nüfusun % 16,8'i tarım, % 22,7'si endüstri ve % 60,6'ı hizmet sektöründe çalışmaktadır.

Sadece Mecitözü ve Uğurludağ ilçe merkezlerinde tarım hala önemini korumaktadır. Ancak kırsal nüfusunda değerlendirildiği il genelinde ise ekonomik faaliyet kolları içerisinde tarım % 67,7 gibi yüksek bir orana sahiptir. Onu % 20,6 ile hizmet ve % 11,7 ile endüstri takip etmektedir (Tablo: 6).

F) Çorum İlinde Nüfus Hareketleri ve Nüfus Gelişimine Etkileri

Sanayi faaliyetleri ile nüfus arasındaki ilişkiyi ortaya koyan en önemli olgulardan birisi de nüfus hareketleri, yani göçlerdir. Özellikle Türkiye'de 1950'lerden sonra görülen şehirleşme olgusu sonucu, kırsal kesimden (Çorum'un ilçe ve köylerinden) Çorum il merkezine ve ülkenin diğer ticaret ve endüstri merkezlerine göç başlamıştır. Çorum'dan göç edenlerin büyük bir bölümü Ankara'ya yerleşmiştir.

Çorum'da il dışına yönelik göç en yoğun olarak 1965-1970 döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde diğer illerden gelen 15 000 kişiye karşılık, 44 000 kişi il dışına göç etmiştir. Çorum ili 1960'lı yıllarda sonra, yurtdışına yönelik göç hareketinin yoğun yaşandığı illerden biri olmuştur. Nitekim 1964-1977 yılları arasında Çorum ilinden 7.643 kişi yurtdışına göç etmiştir. Yurtdışına göçün en yoğun olduğu 1973 yılında 2 616 kişi yurtdışına gitmiştir (Karaaslan, 1995: 92).

Tandoğan'ın Türkiye'de 1975-1980 Döneminde İller Arası Göçler adlı çalışmasında belirttiğine göre, Çorum ilinin 1975-1980 yılları arasında 39 061 kişi göç verdiği, 15 381 kişi göç aldığı belirtilmektedir. Yani söz konusu dönemde net göç miktarı -23 680 kişidir. Çorum ilinden bu dönemde en çok 19 451 kişi ile (% 49,8) Ankara'ya göç olmuştur. Bu ili sırasıyla İstanbul, İzmir, Amasya ve Bursa gibi iller takip eder (Tandoğan, 1989: 55).

DİE tarafından yapılan başka bir araştırmada ise, 1985-1990 yılları arasında, Çorum ilinden 59 196 kişi il dışına gittiği, 25 299 kişi ise Çorum'a geldiği belirtilmektedir. Bu dönemde net göç 33 897 olmuştur (DİE, 1998: 12). Görüldüğü gibi bu dönemde Çorum ili kır kesiminden başta başkent Ankara olmak üzere diğer endüstri şehirlerine göç edilmiştir.

Tablo: 8 1995-2000 Döneminde Çorum İlinden Yapılan Göçler

Gidilen İl	Göç Eden Nüfus (Kişi)
Ankara	6 008
İstanbul	3 224
Amasya	1 289
Samsun	1 159
İzmir	903
Konya	432
Diğer İller	47 080
Toplam	60 095

Kaynak: TÜİK, 2005

Çorum ili 1995-2000 yılları arasındaki dönemde toplam 60 095 kişi göç vermiş; 27.073 kişi göç almıştır (TÜİK, 2005). Bu dönemde ilden en çok göçlerin Ankara ve İstanbul'a yapıldığı anlaşılmaktadır. Daha sonra bu illeri Amasya ve Samsun illerine yapılan göçler takip etmektedir (Tablo: 8).

Sonuç

Çorum ilinin bulunduğu bölge, tarihin ilk zamanlarından beri yerleşime açılmış alanlardan biridir. Sahip olduğu elverişli fiziki coğrafya koşulları yanında; çok eskiden beri yerleşilen bir bölge olması ilin bugünkü nüfus yapısının ortaya çıkmasındaki temel etkenlerdir. Diğer yandan Cumhuriyetin ilanından sonraki dönemde ise tüm Türkiye'de olduğu gibi ekonomik ve sosyal alandaki gelişmeler ilin nüfus gelişimini ve özelliklerini etkilemiştir.

İldeki nüfus artış hızı ülke geneliyle paralellik göstermektedir. Nitekim 1927 'de 247 602 kişi olan il nüfusu 2000 yılı itibariyle 600 bin kişiye yaklaşmıştır. İl genelinde nüfus artış hızı Türkiye ortalamasından düşüktür. Bu durumun temel nedeni ilin özellikle 1950'li yıllardan sonra önemli ölçüde göç vermesidir.

İl nüfusunun eğitim özelliklerinde de özellikle 1950'li yıllardan sonra belirgin değişiklikler yaşanmıştır. Bir yandan okuma yazma oranı hızla yükselmiş diğer yandan zorunlu eğitimden sonra orta ve yükseköğrenime devam edenlerin sayısı artmıştır.

İldeki nüfus gelişiminde en etkili olan faktörlerden biri de özellikle il merkezindeki sanayi faaliyetlerinin gelişimidir. Özellikle özel teşebbüse bağlı sanayi tesislerinin 1980'li yıllardan sonra gelişerek başta tuğla kiremit ve ağır sanayiye ait fabrikalar olmak üzere birçok fabrikanın kurulmuş olması nüfus

gelişiminde bir yandan il merkezinin nüfus ilçe ve köylerden nüfus çekmesine diğer yandan ilden diğer illere yapılacak göçlerin hiç değilse yavaş olmasına neden olmuştur.

İl nüfusunun gelişimindeki önemli etkilerden birisi göç olgusudur. Çorum ilindeki nüfus hareketleri ülke geneliyle paralellik göstermektedir. Nitekim il genelinde 1950'li yıllardan sonra yaşanan kırsal kesimden il ve ilçe merkezlerine yapılan göçler nüfus gelişimini önemli ölçüde etkilemiştir. Böylece il genelinde hızlı bir şehirleşme ve şehirli nüfus artışı dikkati çekmektedir.

Çorum il merkezinde 2007'de kurulan Hitit Üniversitesi'nin il nüfusunun gelişimine yansımalarının nasıl olacağını ise önümüzdeki yıllar gösterecektir.

KAYNAKÇA

AKTÜRE S., (1986), "19. Yüzyılda ve 20. Yüzyıl Başında Çorum", *Çorum Tarihi*, 5. Hitit Festival Komitesi, Çorum.

ÇORUM İL YILLIĞI, (1973), Dönmez Ofset, Ankara.

DİE., *Genel Nüfus Sayımları* (1927,....2000), Ankara.

DİE., (1998), *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler*, Çorum, Yay. No: 2147, Ankara.

DİE., (1993) *1990 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, 19 Çorum, DİE. Yay. No: 1623, Ankara.

DİE., (2002), *2000 Genel Nüfus Sayımı Ekonomik ve Sosyal Göstergeler*, 19 Çorum, Ankara.

FARAQHI, S., (1986) "Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatine Kadar Çorum", *Çorum Tarihi*, 5. Hitit Festival Komitesi Yayını.

KARAASLAN, Ş., (1995) *Çorum'un Analitik Etüdü*, Gazi Üniv. Müh. Mim. Fak. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü. Ankara.

ŞAHİN, S., (2001) "Türkiye'de Tuğla-Kiremit Sanayinin Genel Görünümü ve Çorum İli Örneği" *G.Ü. Gazi Eğitim Fak. Dergisi* Cilt: 21, Sayı.2, s.19-41, Ankara.

TANDOĞAN, A., (1989), *Türkiye'de 1975-1980 Döneminde İller Arası Göçler*,

Karadeniz Teknik Üniv. Yay. No:141, İktisadi ve İdari Bil. Fak. Yay No:5, Trabzon.

TÜİK, (2005), Genel Nüfus Sayımı Göç İstatistikleri, TÜİK yay no: 2976, Ankara.

YILMAZ, M. (2002) Çorum İlinde Endüstri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

ÇORUM İLİNDE KIRSAL VE KENTSEL NÜFUS HAREKETLERİ VE BUNUN SOSYO-EKONOMİK YAPI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Mehmet KILIÇ¹

I. GİRİŞ

Çorum ili, sahip olduğu sosyo-ekonomik özellikleri ile kırsal ve kentsel alan arasında geçiş bölgesi ve aynı zamanda üretilen ürünlerin büyük tüketici merkezlerle iletildiği bir pazaryeri ve ara merkez, konumundadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında, diğer iller gibi kırsal nüfusun yoğunluk gösterdiği Çorum, 1970'li yıllardan sonra artan sanayileşme ile birlikte şehir nüfusunun hızla arttığı bir il haline gelmiştir. 1990-2000 yılları arasında gerek dışarıdan aldığı göçler gerekse doğum artış hızına paralel olarak nüfus artışı görülmekle birlikte, 1990'lı yılların ortalarından itibaren kırsal nüfus giderek azalmıştır. Kırsal nüfusta görülen bu azalmaya karşılık, şehir nüfusunun düzenli olarak arttığı Çorum'da 2004 yılında toplam nüfus içerisinde %57,4'lük paya sahip olan kentsel nüfusun 2005 yılında %58,60'a, 2006 yılında da %61,50'ye yükseldiği görülmektedir. 2004 yılında toplam nüfus içerisinde %42,6'lık paya sahip olan kırsal nüfus, 2005 yılında %41,40'a, 2006 yılında da %38,50'ye kadar düşmüştür.

Artan şehir nüfusunun oranı ile azalan kırsal nüfusun oranları karşılaştırıldığında, şehir nüfusunun artış oranının kırsal nüfusun azalış oranından daha az olduğu, başka bir ifade ile, kırsal nüfusun belirli oranlarda il dışına göç ettiği sonucuna ulaşılmaktadır. 2004 yılında 245.000 olan kırsal nüfus, 2005 yılında 233.000'e, 2006 yılında da 221.000'e düşmüştür. Buna karşılık 2004 yılında 330.000 olan şehir nüfusu 2005'de 335.000'e, 2006'da ise 340.000'e kadar yükselmiştir.

Çorum ilinde kırsal alanda nüfus kaybına yol açan en önemli neden, sosyo-ekonomik faktörlerdir. Eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik hizmetlerini gerektiği gibi alamayan kırsal nüfus, bu hizmetleri daha iyi alabilmek ve daha iyi ekonomik şartlara sahip olabilmek amacıyla şehirlere göç etmektedir. Ancak bu göç hareketi, terk edilen kırsal alanlar kadar, göç edilen kentsel alanlarda da birçok sosyal ve ekonomik sorunları da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle makalede, Çorum ilinde, Cumhuriyet döneminden itibaren meydana gelen kırsal ve kentsel nüfus hareketlerinin incelenerek mevcut durumun

değerlendirilmesi ve ortaya çıkan sorunlara çözüm önerileri geliştirilmesi amaçlanmıştır.

II. ÇORUM İLİNE AİT GENEL NÜFUS BİLGİLERİ

Türkiye'de ilk resmi nüfus sayımı Cumhuriyetin ilanında sonra 1927 yılında, ikinci nüfus sayımı ise 1935 yılında yapılmıştır. Bu tarihten sonra her beş yılda bir yapılan nüfus sayımları, 1990 yılından itibaren her on yılda bir yapılmaya başlamış ve son olarak da 2000 yılında 14. nüfus sayımı gerçekleştirilmiştir.

Çorum ilinin 1927 yılından itibaren nüfus bilgilerinin verildiği yandaki tablo incelendiğinde; toplam il nüfusunun yaklaşık 70 yıllık bir süre içerisinde yaklaşık %140'lık bir artış oranı göstererek iki kattan daha fazla arttığı görülmektedir. Çorum nüfusu 1927-2000 yılları arasında sayısal olarak artış göstermekle birlikte, özellikle 1980'li yıllardan itibaren nüfus artış hızının giderek düştüğü görülmektedir. Nüfus bilgilerinin yer aldığı yandaki tabloda dikkati çeken en önemli nokta; 1970'li yıllarda %13 dolaylarında olan nüfus artış hızının, 1975 yılında %10'a, 1990 yılında %3,53'e ve nihayet 2000 yılında da %-2,12'ye düşmesi, başka bir ifade ile nüfusun azalma eğilimine girmiş olmasıdır.

Yıllar	Nüfus	Nüfus artış hızı (%)	
		Çorum	Türkiye geneli
1927	247.602	-	-
1935	284.773	17,48	21,10
1940	302.745	12,24	17,24
1945	312.723	6,49	10,59
1950	341.353	17,52	21,73
1955	401.547	32,48	27,75
1960	446.389	21,17	28,53
1965	485.567	16,83	24,63
1970	518.366	13,07	25,19
1975	547.580	10,97	25,01
1980	571.831	8,67	20,65
1985	599.204	9,35	24,88
1990	609.863	3,53	21,71
2000	597.065	-2,12	18,28

1927-2000 yılları arası Türkiye geneli nüfus artış hızı ortalaması (%22,09) ile Çorum ili nüfus artış hızı ortalaması (%12,89) karşılaştırıldığında da, İlin nüfus artış hızının Türkiye geneli nüfus artış hızı ortalaması altında kaldığı görülmektedir. Çorum nüfusu sadece 1955 yılında göstermiş olduğu %32,48'lik artış oranıyla, hem Türkiye geneli nüfus artış hızı ortalamasının hem de 1955 yılı Türkiye geneli nüfus artış hızı oranının üzerine çıkmıştır. Çorum ili nüfusu özellikle 1990'lı yılların başından itibaren hem sayısal hem de oransal olarak azalma göstermektedir. Nüfusta görülen bu azalma, özellikle kırsal ve kentsel nüfusun 1927 yılından 2000 yılına kadarki gelişim eğilimi incelendiğinde daha açık bir şekilde görülebilmektedir.

Yıllar	Toplam Nüfus	Kıy Nüfusu		Şehir Nüfusu	
		Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
1927	247.602	203.711	82,27	43.891	17,73
1935	284.773	239.209	84,00	45.564	16,00
1940	302.745	253.405	83,70	49.340	16,30
1945	312.723	265.556	84,92	47.167	15,08
1950	341.353	289.347	84,76	52.006	15,24
1955	401.547	338.594	84,32	62.953	15,68
1960	446.389	362.495	81,21	83.894	18,79
1965	485.567	388.535	80,02	97.032	19,98
1970	518.366	394.083	76,02	124.283	23,98
1975	547.580	401.611	73,34	145.969	26,66
1980	571.831	404.558	70,75	167.273	29,25
1985	599.204	398.773	66,55	200.431	33,45
1990	609.863	356.059	58,38	253.804	41,62
2000	597.065	285.168	47,76	311.897	52,24

1927-2000 yılları arasında Çorum ili kırsal ve kentsel nüfusun gelişim durumu incelendiğinde, kırsal nüfusun 1980 yılına kadar artmasına karşılık, bu tarihten sonra önemli sayı ve oranlarda azalma eğilimi gösterdiği görülmektedir. Çorum ilinde kırsal nüfus azalırken bu azalmaya paralel olarak şehir nüfusu da artmaktadır.

1927 yılında Çorum nüfusunun %17,73'ü şehirde yaşarken, 1960'lı yıllardan itibaren şehirde yaşayanların nüfus içindeki payı giderek artış göstermiş ve 2000 yılında bu oran %52,24'e yükselmiştir. Bu durum Çorum ilinde şehirde yaşayanların oranının tüm Türkiye geneline göre daha yavaş bir gelişim seyri gösterdiğini ortaya koymaktadır. Gerçekten de tüm Türkiye genelinde 1927-2000 yılları arasında şehir nüfusunda meydana gelen artma sonucunda 2000 yılında şehirde yaşayanların oranı yaklaşık %65'e ulaşmıştır. 2000 yılına kadar kırsal alanda yaşayanların nüfusu, şehirde yaşayanlardan daha fazla iken ilk defa 2000 yılında kırsal nüfus oranı şehir nüfusunun altında kalmış ve toplam nüfus içindeki payı %47,76'ya düşmüştür.

Çorum ilinde nüfusun cinsiyet bakımından gösterdiği gelişim seyri incelendiğinde, 1927-1960 döneminde, erkek nüfusun kadın nüfusa göre daha yavaş bir artış gösterdiği görülmektedir.

1927 yılında her 100 kadın için 88 erkek bulunurken, 1960 yılından sonraki dönemde erkek nüfusun kadın nüfusuna oranla daha hızlı artması 1960 yılında kadın erkek nüfusunu eşit düzeye getirmiştir. 1960 yılında sonra düşme eğilimine giren kadın-erkek nüfusu oranı 1975 yılında tekrar eşitlenmiş ve nihayet 2000 yılına kadar erkek nüfusunun azalması nedeniyle her 100 kadın için 94 erkek düşer duruma gelmiştir. Erkek nüfusunun kadın nüfusuna oranla yıllar itibariyle daha az olmasının esas nedeni, kadınlarda ölüm yaşı ortalamasının erkeklere göre daha yüksek olmasıdır. Başka bir ifade ile, kadın ve erkeklerde doğum oranları hemen hemen eşit olmakla birlikte; kadınların erkeklere göre daha uzun yaşaması, kadın nüfusunun erkeklere oranla daha fazla olması sonucunu doğurmaktadır.

Yıllar	Toplam Nüfus	Erkek Nüfusu	Kadın Nüfusu	Cinsiyet Oranı (%)
1927	247.602	116.203	131.399	88,44
1935	284.773	137.295	147.478	93,10
1940	302.745	145.309	157.436	92,30
1945	312.723	153.753	158.970	96,72
1950	341.353	167.919	173.434	96,82
1955	401.547	197.643	203.904	96,93
1960	446.389	223.295	223.094	100,09
1965	485.567	240.576	244.991	98,20
1970	518.366	253.746	264.620	95,89
1975	547.580	274.050	273.530	100,19
1980	571.831	279.521	292.310	95,62
1985	599.204	290.159	309.045	93,89
1990	609.863	294.082	315.781	93,13
2000	597.065	289.717	307.348	94,26

III. ÇORUMDA KIRSAL VE KENTSEL NÜFUS HAREKETLERİ

Cumhuriyet döneminden günümüze kadar Çorum ilinin kırsal ve kentsel nüfus hareketleri incelendiğinde, kırsal nüfusun belirli oranlarda sürekli olarak azalma eğiliminde olduğu görülmektedir. Gerçekten de; 1927 yılında toplam nüfusun %82,27'si kırsal nüfustan oluşan Çorum ilinde 2000 yılına gelindiğinde bu oran %47,76'ya kadar düşmüştür. Aşağıdaki tabloda, Çorum ili ve ilçelerinin kırsal ve kentsel nüfus değişimlerine ilişkin bilgiler yer almaktadır. Tablo incelendiğinde, öncelikle Çorum merkezle birlikte Sungurlu, Alaca, İskilip, Osmancık ve Laçın ilçelerinde toplam ilçe nüfuslarında azalma yaşanırken ilçe merkezlerinin nüfuslarında artış olduğu, diğer ilçelerde ise kırsal nüfusla birlikte, şehir merkezlerinde bile nüfusun azaldığı görülmektedir.

	1990			2000			Nüfus Artış Hızı (%)		
	Toplam	Şehir	Köy	Toplam	Şehir	Köy	Toplam	Şehir	Köy
Merkez	189.748	116.810	72.938	221.699	161.321	60.378	15,56	32,28	-18,89
Sungurlu	88.327	30.521	57.806	80.840	35.397	45.443	-8,85	14,82	-24,06
Alaca	53.403	20.646	32.757	53.193	24.983	28.210	-0,39	19,06	-14,94
İskilip	52.569	19.624	32.945	45.327	19.648	25.679	-14,82	0,12	-24,91
Osmancık	52.490	21.347	31.143	53.758	28.423	25.335	2,39	28,62	-20,63
Bayat	36.294	8.090	28.204	30.574	7.381	23.193	-17,15	-9,17	-19,56
Mecitözü	31.246	6.287	24.959	26.064	5.787	20.277	-18,13	-8,28	-20,77
Kargı	26.762	5.858	20.904	20.388	5.728	14.660	-27,20	-2,24	-35,47
Uğurludağ	18.111	8.019	10.092	16.265	7.648	8.617	-10,75	-4,74	-15,80
Dodurga	13.550	3.974	9.576	10.439	3.431	7.008	-26,08	-14,69	-31,21
Ortaköy	13.073	3.353	9.720	11.820	3.349	8.471	-10,07	-0,12	-13,75
Laçın	11.960	1.570	10.390	9.425	2.153	7.272	-23,81	31,57	-35,67
Oğuzlar	11.154	5.867	5.287	9.083	4.678	4.405	-20,53	-22,64	-18,25
Boğazkale	9.973	2.306	7.667	8.190	1.970	6.220	-19,69	-15,74	-20,91
TOPLAM	608.660	254.272	354.388	597.065	311.897	285.168	-1,92	20,42	-21,73

Çorum ilinde kırsal alanda görülen nüfus azalması Türkiye ortalamasının da üstünde yer almaktadır. Gerçekten de Türkiye genelinde 1990-2000 yılı kırsal alan nüfus artış hızı %4,21 olarak gerçekleşmiş iken, Çorum ilinde bu oran %-21,73 olarak gerçekleşmiştir. Başka bir ifade ile, Türkiye genelinde kırsal alan nüfusu %4,21 oranında artarken, Çorum ili kırsal nüfusu %21,73 oranında nüfus kaybına uğramıştır. Aynı şekilde Türkiye geneli şehir nüfus artış hızı %26,81 iken Çorum ilinde bu oran %20,42'dir. Diğer taraftan Çorum ili toplam nüfus artış oranı %-1,92 iken, Türkiye geneli toplam nüfus artış oranı 18,28 olarak gerçekleşmiştir. Çorum ili, özellikle kırsal nüfus bakımından

önemli bir nüfus kaybıyla karşı karşıyadır. Kırsal alanlarda olduğu kadar Çorum genelinde de her yıl belirli oranlarda büyük bir nüfus kaybı yaşanmaktadır. 2000 yılı nüfus sayımı istatistiklerine göre, Çorum ilinden 1995-2000 arası dönemde 60.095 kişilik, yani toplam nüfusun yaklaşık %10'u oranında göç vermiştir. Çorum'da toplam ilçe merkezlerinin nüfusu dışında sadece kırsal alandaki nüfus değişimlerine ilişkin tablo incelendiğinde, kırsal alanda meydana gelen nüfus kaybı daha da açık bir şekilde görülebilecektir.

	Kıy Nüfusu		Fark (1990-2000)	Artış Hızı (%)
	1990	2000		
Merkez	72.938	60.378	12.560	-18,89
Sungurlu	57.806	45.443	12.363	-24,06
Alaca	32.757	28.210	4.547	-14,04
Iskılıp	32.945	25.679	7.266	-24,91
Ormanca	31.143	25.335	5.808	-20,63
Bayat	28.204	23.193	5.011	-19,56
Mesitli	24.959	20.777	4.682	-20,77
Kargı	20.904	14.660	6.244	-35,47
Uğurludağ	10.092	8.617	1.475	-15,8
Dodurga	9.576	7.008	2.568	-31,21
Ortaköy	9.720	8.471	1.249	-13,75
Laçın	10.190	1.272	3.118	-35,67
Oğuzlar	5.287	4.405	882	-18,25
Boğazkale	7.667	6.220	1.447	-20,91
TOPLAM	354.388	285.168	69.220	-21,73

1990-200 yılları arasında Çorum'un kırsal nüfusunda yaklaşık 1/4 oranında bir azalma yaşanmıştır. Kırsal alanda oransal olarak en çok nüfus kaybına uğrayan ilçe %35,67 ile Laçın ilçesi olmuştur. Oransal olarak en az nüfus kaybına uğrayan ilçe ise %13,75 ile Ortaköy ilçesidir. Sayısal olarak en çok nüfus kaybına uğrayan ilçe 12.560 ile Merkez ilçe olup bunu 12.363 ile Sungurlu ilçesi izlemektedir. Sayısal olarak en az nüfus kaybı yaşayan ilçe ise 882 ile Oğuzlar ilçesi olmuştur. Çorum ili genelinde kırsal alandan nüfus kaybı oranı ise %21,73 ile toplam 69.220 kişidir.

Aynı dönemde, Çorum ve ilçe merkezlerinin nüfus sayısı artışı ile kırsal alanlardaki nüfus azalmasına ilişkin sayısal veriler incelendiğinde ise; şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır. 1990-2000 yılları arasında ilçe merkezlerinin toplam nüfusu 254.272'den 57.625 kişilik bir artışla 311.897'ye ulaşmıştır. Aynı dönemde kırsal nüfus ise, 354.3388'den, 69.220 kişilik bir azalmayla 285.168'e düşmüştür. Kırsal alanda meydana gelen 69.220 kişilik nüfus azalması, iyimser bir tahminle bu kişilerin tamamının ilçe veya il merkezine göç ettikleri düşünülse bile (bu mümkün olmamakla birlikte) yaklaşık 12.000 kişinin yine de Çorum dışında başka illere göç ettiğini ortaya koymaktadır..

IV. KIRSAL VE KENTSEL NÜFUS HAREKETLERİNİN NEDENLERİ VE SONUÇLARI

Kırsal alanlarda nüfusun giderek azalmasının önemli nedenleri arasında, kırsal alanda kişi başına düşen gelirin diğer bölgelere göre düşük, işsizlik oranının da yüksek olmasıdır. Kırsal alanlarda eğitim imkânlarının yetersiz olması, kırsal alanda yaşayanların eğitim amacıyla şehir merkezlerinin tercih etmeleri sonucunu doğurmaktadır. Kırsal alanda eğitim düzeyi düşük olduğu gibi belirli bir eğitim düzeyine sahip olan genç nüfus da, sosyal ve ekonomik yönden daha hareketli ve avantajlı olan şehir merkezlerini tercih etmekte, kırsal alanları tercih etmemektedir. Bu durum ise, kırsal alanda, tarım dışındaki iş kollarında çalışanların sayısını da azaltarak tarımsal faaliyetlerin terk edilmesi sonucunu doğurmaktadır.

Diğer taraftan kırsal kesimde ekonomik faaliyet alanının tarımsal faaliyetlerle sınırlı olması ve tarımsal faaliyetlerin de sürdürüldüğü tarım arazilerinin de bir ailenin geçimini sağlayamayacak şekilde parçalanmış olması, kırsal alandan şehir merkezlerine göçe neden olan diğer bir neden olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenlerle kırsal alanlardan kent merkezlerine başlayan göç; kırsal alanlarda nüfusun azalmasına ve kentlerdeki nüfusun ve işsizlik oranının artmasına neden olmaktadır.

1980'li yıllardan itibaren tüm Türkiye genelinde kırsal kesimde görülen nüfus azalması, sosyo ekonomik gelişmişlik düzeyi bakımından ön sıralarda yer alan (veya öyle bilinen) İl'imizde yaşanmasının ana nedenini kırsal alanların sosyo-ekonomik özelliklerinde aramak gerekir.

Çorum ilinin sosyo-ekonomik özellikleri hakkında Devlet Planlama Teşkilatı Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralamasında yer alan bilgiler ışığında belirli bir kaniya ulaşmak mümkündür. Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralamasına göre Çorum'un durumu incelendiğinde, ilin sosyo-ekonomik yönden son yıllarda giderek gerilediği görülmektedir. 1996 yılı Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralamasında 81 il içerisinde 44. sırada yer alan Çorum ili, 2003 yılında iki sıra gerileyerek 46. sıraya inmiştir. Bu durumu Çorum ilinin gerek genel toplamda, gerekse kırsal alanda nüfus yapısında görülen değişimlerle ilişkilendirmek mümkündür. Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması İlçeler bakımından değerlendirildiğinde de; 1996 yılına göre, 2003 yılında ilçelerin de önemli bir gelişme göstermediği gibi, mevcut durumlarını da koruyamayarak geriledikleri görülmektedir.

Türkiye genelinde toplam 858 ilçe merkezi içerisinde Çorum Merkez İlçesi ve diğer ilçelerinin 1996 ve 2003 yıllarındaki gelişmişlik sıralamasında görülen değişiklikler yandaki tabloda verilmiştir. Tablo incelendiğinde Merkez ilçenin sıralamasında bir değişiklik olmazken; Sungurlu, Alaca, Ortaköy, İskilip,

	Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması		Fark
	1996	2003	
Merkez	63	63	-
Osmancık	359	343	+16
Sungurlu	415	485	-70
Alaca	434	489	-55
İskilip	498	525	-27
Kargı	594	600	-6
Dodurga	609	609	-
Oğuzlar	652	641	+11
Ortaköy	655	686	-31
Bayat	678	699	-21
Mecitözü	704	730	-26
Boğazkale	753	735	+18
Laçın	768	777	-9
Uğurludağ	789	782	+7

Mecitözü, Bayat, Laçın ve Kargı ilçelerinin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyinin düştüğü, başka bir ifade ile bu ilçelerin sosyo-ekonomik bakımdan gerilerken, Boğazkale, Osmancık, Oğuzlar ve Uğurludağ ilçelerinin ise, sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi bakımından ilerlediği görülmektedir.

İlçelerin Sosyo-Ekonomik gelişmişlik düzeyleri ile nüfus artış oranları ile ilişkisi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. 1990-2000 yılı nüfus artış oranları (-) olan, başka bir ifade ile nüfusu azalan ilçelerin hemen hemen tamamına yakınının sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi bakımından 1996 yılına göre gerilediği görülmektedir. Sadece sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyinde ilerleme olan Boğazkale ilçesi toplam 858 ilçe içerisinde 753'den 735'e, 789. sırada yer alan Uğurludağ ilçesi 782. sıraya, 652. sırada yer alan Oğuzlar ilçesi 641. sıraya, 359. sırada yer alan Osmancık ilçesi 343. sıraya ilerlemiştir.

1990-2000 yılı nüfus artış oranları (-) olan, başka bir ifade ile nüfusu azalan ilçelerin hemen hemen tamamına yakınının sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi bakımından 1996 yılına göre gerilediği görülmektedir.

	Nüfus Artış Hızı (%)			Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Düzeyi		Fark
	Toplam	Şehir	Köy	1996	2003	
Laçın	-23,81	31,57	-35,67	768	777	-9
Kargı	-27,20	-2,24	-35,47	594	600	-6
Dodurga	-26,08	-14,69	-31,21	609	609	-
İskilip	-14,82	0,12	-24,91	498	525	-27
Sungurlu	-8,85	14,82	-24,06	415	485	-70
Boğazkale	-19,69	-15,74	-20,91	753	735	+18
Mecitözü	-18,13	-8,28	-20,77	704	730	-26
Osmancık	2,39	28,62	-20,63	359	343	+16
Bayat	-17,15	-9,17	-19,56	678	699	-21
Merkez	15,56	32,28	-18,89	63	63	-
Oğuzlar	-20,53	-22,64	-18,25	652	641	+11
Uğurludağ	-10,75	-4,74	-15,8	789	782	+7
Alaca	-0,39	19,06	-14,94	434	489	-55
Ortaköy	-10,07	-0,12	-13,75	655	686	-31

Sadece sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyinde ilerleme olan Boğazkale ilçesi toplam 858 ilçe içerisinde 753'den 735'e, 789. sırada yer alan Uğurludağ ilçesi 782. sıraya, 652. sırada yer alan Oğuzlar ilçesi 641. sıraya ve 359. sırada yer alan Osmancık ilçesi 343. sıraya ilerlemiştir. Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Düzeyi bakımından yapılan sıralama ve Çorum nüfusunda kırsal alanda ortaya çıkan büyük oranlardaki azalma, ilin sosyo-ekonomik yapısının zaman geçirmeksizin düzeltilmesi yönünde tedbirler alınmalıdır.

Tüm Türkiye genelinde olduğu gibi Çorum ilinde de kırsal nüfusun giderek azalması, başka bir ifade ile, kırsal nüfusun tarımdan uzaklaşmasının önlenmesi konusunda devlet tarafından belirlenen ve halen uygulanmakta olan politika araçları mevcut değildir. Böyle bir politika aracı bulunmadığı gibi, Devletin, kırsal alanda yaşayan nüfusun yerinde kalkındırılmasını sağlayacak önemli adımlar attığını söylemek de mümkün değildir. Gerçekten de, 1980'li yıllarda tüm Türkiye genelinde başlayan kırsal kesimden uzaklaşma olgusu, yalnızca tarımsal nüfusun azalması değil aynı zamanda büyük şehirlerde çarpık kentleşme, işsizlik ve yoksulluk gibi büyük sosyal sorunlar yanında toplumsal yoksullaşmaya da neden olmaktadır. Kırsal nüfusun yerinde kalkındırılması, başka bir ifade ile kırsal kalkınmanın gerçekleştirilmesi konusunda bugüne kadar gerçekleştirilen faaliyetler dış kaynaklı finans kuruluşlarının desteği ile uygulanan projelerden öteye gidememiştir. Bu projeler ise, yerel potansiyelleri harekete geçirmekten ve kırsal halkın ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olduğu için, özellikle kırsal alanlardan şehir merkezlerine doğru gerçekleşen göç olgusunu da engelleyememiştir.

Kırsal kesimin sorunlarının tek bir nedene dayandırılması mümkün olmadığından, kırsal kesimde meydana gelen nüfus azalmasının nedenlerini de tek bir noktada toplamak mümkün değildir. Bugüne kadar sınırlı düzeyde gerçekleştirilen projeler veya diğer uygulamalar, kırsal kesimin sorunlarını tek bir yönüyle ele alıp ona göre çözüm önerileri geliştirmeyi amaçladığından, kırsal kesime sunulan hizmetler bütünlükten ve tabandan tavana katılımcılıktan uzak bir şekilde uygulandığından, sürdürülebilirliği de sağlanamamıştır.

Devletin kırsal kalkınmaya yönelik etkili ve uygulanabilir/sürdürülebilir politikalar geliştirmemiş olması, kırsal kalkınma ve dolayısıyla kırsal halkın yerinden kalkındırılması beklentilerini de boşa çıkarmaktadır. Bu konuda devletin kırsal halkın yerinden kalkındırılarak şehir merkezlerine doğru nüfusun kaymasını ve bunun berberinde gelen zararlı sonuçların önlenmesinde iki seçenekten birisini tercih etmesi bir sorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki, kırsal nüfusun kırsal alanda kalkındırılmasını

amaçlayan önlemlerdir. Bunun için, kırsal alanda gelir düzeyini arttıracak, sosyal ve ekonomik kalkınmayı sağlayacak, tarımsal istihdam alanlarının yaratılması ve tarımsal faaliyetlerin verimliliğinin artırılması için gerekli önlemlerin alınmasıdır. İkinci seçenek ise, kırsal nüfusun şehir merkezlerinde istihdamının sağlanmasıdır. Bu seçenekte, Devletin, planlı ve düzenli bir şekilde kırsal nüfusu azaltarak, şehir merkezlerinde planlı yerleşim ve istihdam olanaklarını sağlamasıdır.

Türkiye'de gerek kırsal kalkınma, gerekse kırsal alandan şehir merkezlerine olan göçün önlenmesi için uygulanabilecek belirli ilke ve esaslar (politikalar) henüz oluşturulmamıştır. Bu nedenle, kırsal alanlardan şehir merkezlerine olan göç nedeniyle sürekli nüfus kaybeden bölgelerde, sivil toplum örgütleri ve yerel idarecilere büyük görevler düşmektedir.

Çorum ilinin de, son yıllarda ekonomik gelişmişlik düzeyinde yaşanan gerileme dolayısıyla ortaya çıkan gerek tüm il genelinde, gerekse kırsal alanda nüfus kaybının önlenmesi için planlı bir kırsal kalkınma stratejisinin uygulanması bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır.

Çorum ilinde gerek genel il nüfusunun gerekse kırsal nüfusun şehir merkezlerine kaymasını önlemek amacıyla öncelikle yerel örgütlenmelere imkân tanıyarak, sadece şehir merkezlerinin değil, ilçe ve köy merkezlerinin de kalkınmasını sağlayabilecek tabana yayılmış kalkınma planlarının gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

Çorum iline özgü, yerel ürünlere ve potansiyele bağlı olarak katma değer yaratacak üretim kollarının etkinleştirilmesi gerekir. Sanayi yatırımlarının il geneline yaygınlaştırılarak özellikle KOBİ'lerde markalaşma yoluna gidilip Çorum'a özgü simgeler yaratılması yerel kalkınmanın sağlanmasında önemli roller oynayabilecektir. Çorum ilinde mevcut sanayi işletmelerin tüm il geneline yaygınlaştırılarak sermayenin yerinde tutulması; nüfusunda göç yoluyla kaybını da önleyecektir.

Kırsal alandan büyük sayılara ulaşan göçün önlenmesi, eğitim olanaklarının artırılarak istihdam olanaklarının geliştirilmesi ve en önemlisi de yatırımların ve teşviklerin akıllıca kullanılarak istihdam ağırlıklı yatırımlara öncelik verilmesi gerekir. Diğer taraftan; 2002 yılından itibaren Çorum ilinde yapılan yatırım teşvik belgeli yatırımlar incelendiğinde, yatırımların akıllıca kullanıldığından bahsetmek pek de mümkün olmamaktadır. Çorum ilinde son 5 yıl içerisinde toplam 116 yatırım teşvik belgeli yatırım gerçekleştirilmiş ve 419.596.567 YTL'lik yatırım karşılığı olarak 4879 kişinin istihdamı sağlanmıştır. Yapılan yatırım miktarı dikkate alındığında son 5 yıl içerisinde yıllık istihdam sayısının akıllıca

kullanıldığından bahsetmek oldukça zordur.

Çorum ilinde yerel kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi ve bu yolla nüfus kaybının da önlenebilmesi için gelir seviyesini yükseltecek faaliyetlere öncelik verilmelidir. Bunun sağlanabilmesi için öncelikle il'de, yatırımcı ve girişimci yönlendirme birimi oluşturulmalı ve yatırımların yalnızca il merkezinde ve çevresinde değil tüm il geneline yaygınlaştırılması amaçlanmalıdır.

Çoruma özgü ürünlerin tüm ülke genelinde pazarlamasını sağlayacak yerel pazarlama ofisleri oluşturulmalı veya var olan örgütlenme harekete geçirilerek, büyük şehirlerde "Çorum Tanıtım ve Yatırım Ajansları-Ofisleri" kurulmalıdır. Genç girişimcileri harekete geçirilerek, meslek liseleri güçlendirilmeli, ara işgücüne ağırlık verilmelidir. Özellikle büyük şehirlerde, il lehine lobi oluşturma amacıyla faaliyet gösteren sivil toplum örgütlerindeki, örgüt dağınıklığını ortadan kaldırılmalı ve ortak amaç-çıkâr etrafında bütünleşmeleri sağlanmalıdır.

Kırsal alanların kalkındırılması için gerçekleştirilecek faaliyetlerin sürdürülebilirliğinin sağlanması için hedef kitlenin kalkınmanın her aşamasına aktif olarak katılmalarının sağlanmalıdır.

Yıllar	Yatırımı Teşvik Belge Sayısı	Yatırım Tutarı (YTL)	İstihdam (Kişi)
2002	14	20.556.953	983
2003	18	50.722.674	509
2004	16	44.580.519	450
2005	23	60.766.987	1611
2006	26	118.960.416	710
2007	19	124.009.018	616
Toplam	116	419.596.567	4879

ÇORUM'DA NÜFUS DEĞİŞİMİ VE İMAR PLANLARI

Ahmet Samsunlu¹

Giriş

Hitit medeniyetinin başşehri olan Hattuşa'nın ve Alacahöyük'ün bulunduğu bu topraklarda, çok sayıda medeniyetin izlerine rastlanmaktadır.

Hitit döneminden Fatih dönemine kadar olan bu dönemde Çorum'a hakim olan imparatorluk ve beylikler şunlardır: Asurlular, Hitit İmparatorluğu, Frigler, Ned ve Persler, Makedonya Krallığı, Galatlar, Bizanslılar, Danişmentliler, Selçuklular ve Anadolu Beylikleri. Çorum ilinin yukarıdaki medeniyetler hakimiyetinde geçirdiği yüzyıllar boyunca nüfusu hakkında kesin bilgi elde edilememiştir. Ancak kaynaklarda Çorum'un bu yüzyıllar boyunca daima nüfus olarak dönemin en kalabalık kentleri arasında olduğu belirtilmektedir (Tekeli, 1985).

Fatih döneminden Cumhuriyet'e kadar Çorum kentinin nüfusu ile ilgili bilgiler, çok kısıtlı olup bu konularla ilgili olmayan sayım ve yayınlardan yapılan kabuller ile elde edilebilmektedir. Osmanlı döneminde imar konusunda ise halihazır bir harita niteliğindeki çalışma dışında hiçbir kaynağa rastlanılmamıştır.

Cumhuriyet döneminde ilk nüfus sayımı 1927 yılında yapılmış ve günümüze kadar sürdürülmüştür. İlk imar çalışması ise 1933 yılında yapılmış ve günümüze kadar da bugüne şehrin gelişimine yön verebilmek için çok sayıda plan çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

NÜFUSUN TARİHSEL GELİŞİMİ

Osmanlı Dönemi

Bu dönemde Çorum'un nüfusu ile ilgili kesin rakamlar belli değildir. Bunun ana nedeni Tanzimat dönemine kadar ülkede nüfus sayımı yapılmamış olmasıdır. Bu dönemde gerçekleşen nüfus sayımları hakkında doğru bilgilere ulaşılamamaktadır.

¹Prof.Dr. İstanbul Teknik Üniversitesi Çevre Mühendisliği Bölümü Maslak-İstanbul
samsunlu@itu.edu.tr

Çorum, Merkez yerleşiminin nüfusunun belirlenmesinde, şehirde vergi veren nüfusun belirtildiği "tahrir defterleri" esas alınmıştır. Fatih,Kanuni ve III.Murat dönemine ait bilgiler Tablo 1'de görülmektedir.Burada belirtilen vergi veren nüfus 12-15 yaştan büyük erkek nüfusedir.Hane halkı büyüklüğü 5 kabul edilerek Çorum Merkez nüfusunun yaklaşık olarak hesaplandığı belirtilmiştir (Karaaslan, 1995).

Tablo 1: Vergi Veren Nüfusa Bağlı Olarak Çorum Nüfusu

Dönem	Vergi veren Nüfus	ÇorumMerkez Nüfusu	Tahririn Tarihi
Fatih(1451-1481)	438	2200	860/1455-1456
Kanuni(1520-1566)	1339	6695	929/1522-3
III.Murat(1574-1595)	2984	14920	984/1576-7

Devlet İstatistik Kurumu'nun Faroqhi (1987) yayınına dayanarak hazırladığı tabloda 1576-1577 yıllarına Çorum Merkez'inin nüfusu 6000-8000 civarında olduğu belirtilmektedir.

On yedinci yüzyılda (1649) Çorum'u ziyaret eden Evliya Çelebi Çorum'da 4300 dolayında hane olduğunu belirtmektedir. Burada da hane büyüklüğü 5 alınırsa, o zamanki nüfusun 21.500 olduğu tahmin edilebilir

Çorum ile ilgili elde olan ilk plan ve açıklaması 1890 yılına aittir. 1875'de Belediye teşkilatının kurulduğu Çorum'da harita yüzbaşısı Ömeroğlu Osman tarafından kentin haritası hazırlanmıştır.Bu haritanın açıklama kısmında hane büyüklüğü 3673 olarak belirtilmiştir.Buradan hareketle nüfusun 18165 olduğu hesaplanabilir.

Karaaslan ve arkadaşları tarafından yapılan çalışmada Çorum kentinin ondokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar 8000-10000 nüfuslu bir yerleşim merkezi olduğu ifade edilmektedir. Hane halkı nüfusunu 5 kabul ederek yapılan hesaplarla bu değerler arasında bir çelişki olduğu dikkat çekmektedir.

Osmanlı döneminde en büyük idari birim olarak "Eyalet"i esas alan ve yalnız erkeklerin sayıldığı ilk nüfus sayımının 1831 yılında yapılmıştır.Bu dönem de Çorum Eyalet-i Sivas'ın bir sancak yerleşimidir.Devlet İstatistik Kurumu tarafından 1831 sayımında Çorum nüfusu toplam 40506 müslüman erkek olarak verilmiştir.Ayrıca hiçbir reaya'nın olmadığı belirtilmiştir. Çorum Merkez'inin nüfusunun bu sayımda ne kadar olduğu kesin olarak belli değildir. Bir başka kaynakta Çorum Merkez'inde Müslüman erkek sayısı 6581 olarak belirtilmiştir.

1881/82-1893 genel sayımında en büyük idari birim olarak "Vilayet" esas alınmış ve kadınlar nüfus sayımına dahil edilmiştir. Bu dönemde Çorum Ankara'ya bağlı bir sancak yerleşimidir.1893 tarihli Ankara iline ait Salname'de Çorum şehir nüfusunun 16.629 olduğu belirtilmektedir.Devlet İstatistik Kurumu Vital Cuinet'in yayınına dayanarak hazırladığı tabloda göre Çorum Merkez'inin tahmini nüfusunu 12.000 olarak vermektedir.

1906/7 nüfus sayımında şehrin nüfusu 1907 yılında 18858 olarak tespit edilmiştir (Karaaslan, 1995).

Osmanlı döneminde yapılan son sayım 1914 yılında yapılmıştır.Bu dönemle ilgili değerler tebliğ sahibi tarafından bulunamamıştır.

Cumhuriyet Dönemi

Türkiye'de ilk nüfus sayımı 1927 yılında yapılmıştır. Bu sayımda Çorum şehir nüfusunun 19664 olduğu belirlenmiştir.

Cumhuriyet döneminde Çorum ilinin ve merkez nüfusunun değişimi tablo 2'de görülmektedir.

1933-1934 yıllarında Çorum'da 45 mahallelik bölünme 11 mahalleye ayrılmıştır.Çorum'un 1935 yılındaki 11 mahallesindeki 5637 binada 20170 kişi oturmaktadır (Karaaslan, 1995).

Çorum'un nüfusu 1923-1950 yılları arasında tarımsal yapıda görülen durağanlık şehir nüfusunun artışını da sınırlamıştır.1950'lilerde ülkemizde başlayan endüstrileşme hareketleri sonucunda başlayan ve giderek artan köyden şehre göçe bağlı olarak Çorum merkezinin nüfusu devamlı olarak artmıştır.

1950'den sonra Çorum'da kırsal alanın Türkiye'deki kırsal alandan fazla göç verdiği,kentsel alanında daha fazla göç aldığı söylenebilir (Karaaslan, 1995).

Nüfusu sürekli ancak ülke geneline göre yavaş büyüyen bir il olan Çorum'un nüfusu1927'de 247926 (19664) iken 1990 yılında 610.065 (116.810) olmuştur. Bu tarihten sonra yapılan nüfus sayımlarında Çorum ilinin nüfusu azalırken merkez şehir nüfusunun arttığı görülmektedir.

İMAR HAREKETLERİNİN ÜLKEMİZDE TARİHSEL GELİŞİMİ:

Osmanlı döneminde yapılaşma ile ilgili olarak ilk defa 1848 yılında Ebniye Nizamnamesi ve 1882 yılında Ebniye Kanunu (yollar,yangın yerleri ve konutlar) çıkarılmıştır.

1854 yılında ilk defa İstanbul'da belediye teşkilatı kurulmuştur. Bunu

Tablo 2: Cumhuriyet döneminde Çorum İlinin ve Merkez Nüfusunun Değişimi

Yıllar	Nüfus	Kent Nüfusu
1927	247.926	19.664
1935	284.773	20.151
1940	302.745	22.776
1945	312.725	20.307
1950	341.353	22.833
1955	401.547	25.765
1960	446.389	34.726
1965	485.567	41.574
1970	518.366	55.876
1975	547.581	64.852
1980	571.831	76.020
1985	599.204	96.725
1990	610.065	116.810
1997	593.053	147.391
2000	597,065	161.321

takiben tüm şehirlerde belediye teşkilatlarının kurulmasına başlanmıştır. 5 Ekim 1877 tarihli kanunla Belediyeler vilayet bünyesinden çıkarılarak hükmi şahsiyat kazanmışlardır.

Cumhuriyet'in kuruluşunu takiben 1924 yılında yanmış olan İzmir şehrinin mevzi imar planı Fransız şehir plancısı Rene Danger'e hazırlanmıştır.

Cumhuriyet döneminde ilk şehir düzenlenmesi düşüncesi Atatürk'ün direktifleri ile 1928 yılında çıkarılan "Ankara İmar Müdürlüğü'nün Kuruluş ve Görevleri"ni tanzim eden 1351 sayılı kanunun çıkarılması ile gerçekleştirilmiştir.

1930 yılında 1580 sayılı "Belediyeler Kanunu" ve 1593 sayılı "Umumi Hıfzısıhha Kanunu" ile, bütün belediyelere İmar Planı hazırlatma mecburiyeti getirilmiştir.

1933 yılında yürürlüğe giren 2290 sayılı "Belediye Yapı ve Yollar Kanunu" ile yapılaşmaya bir düzen getirilmiştir.

1956 yılında belediye sınırları içinde ve mücavir alanlarda planlama,yapılaşma,ruhsat kontrol konularını bütünüyle esaslara bağlayan

6785 sayılı "İmar Kanunu" yürürlüğe girmiştir.

1958 yılında İmar ve İskan Bakanlığı, Türkiye'deki imar uygulamalarını düzenlemek ve uygulamakla yükümlü olarak kurulmuştur.

1984 yılında çıkarılan Kanun Hükmünde Kararname ile Bayındırlık Bakanlığı ile İmar ve İskan Bakanlıkları birleştirilerek Bayındırlık ve İskan Bakanlığı kurulmuştur. Bu tarihten itibaren imar konuları ile ilgili görevler tamamen belediyelere bırakılmıştır. 1985 yılında 3194 sayılı yeni "İmar Kanunu" çıkarılmıştır (Ünal, 1989).

1950'lerden itibaren başlayan göç özellikle nüfus artışının ülkemizde halen yüksek olması nedeniyle kırsal alandan kentlere göç devam etmektedir (Samsunlu, 2004).

Osmanlı Dönemi

Çorum'da ilk belediye teşkilatı 1875 yılında kurulmuş ve eşraftan Hacı Halil Ağa Belediye Başkanı olarak görevlendirilmiştir.

O yıllarda şehir küçük ve nüfusu 13.000-17.000 arasında olduğu için herhangi bir imar planı uygulamasının olmadığı belirtilmektedir (Erkoç, 2006). Aynı kaynakta evlerin tek veya iki katlı olup geniş bahçeleri bulunduğu, şehrin çevresini bağların kaplayarak, yeşil dokuyu oluşturduğu, büyük park ve bahçelere rastlanmadığı ve planlı bir yapılaşmanın olmadığı Belediyenin kuruluş yıllarında Belediye inşaatların sağlam yapılıp yapılmadığını, sokağa taşıp taşımadığını denetlediği belirtilmektedir.

Çorum'la ilgili merhum kütüphaneci Eşref Ertekin'in arşivinde bulunabilen ve ilk plan olarak değerlendirilebilecek çalışma halihazır harita niteliğinde mevcut durumu gösteren bir çalışma olup, 1890 yılında Harita yüzbaşısı Osman tarafından hazırlanmıştır. Şekil 1'de bu plan görülmektedir (Çinici, 1973).

Bu dönemde, şehirde 45 mahallede 3554'ü İslam ve 119'u Hristiyan olmak üzere 3673 hane oturmaktadır. Bu mahallelerden İcadiye, Hamidiye, Selimiye ve Mahmudiye mahalleleri 1882-1892 tarihleri arasında kurulmuş ve muhacirler iskan edilmiştir. Ondokuzuncu yüzyılın sonunda kentte dışarıdan gelip kent nüfusuna eklenen kişiler tarafından oluşturulan bu yeni mahallelere eskiden köy iken sonradan yakınlığı nedeniyle kent sınırları içine katılan Hıdırlık ve Kale'nin güneyindeki Harmanlı'yı da katarsak 19.yy sonunda Çorum'da yedi yeni mahallenin ortaya çıktığı bir dönem olmuştur (Karaaslan, 1995).

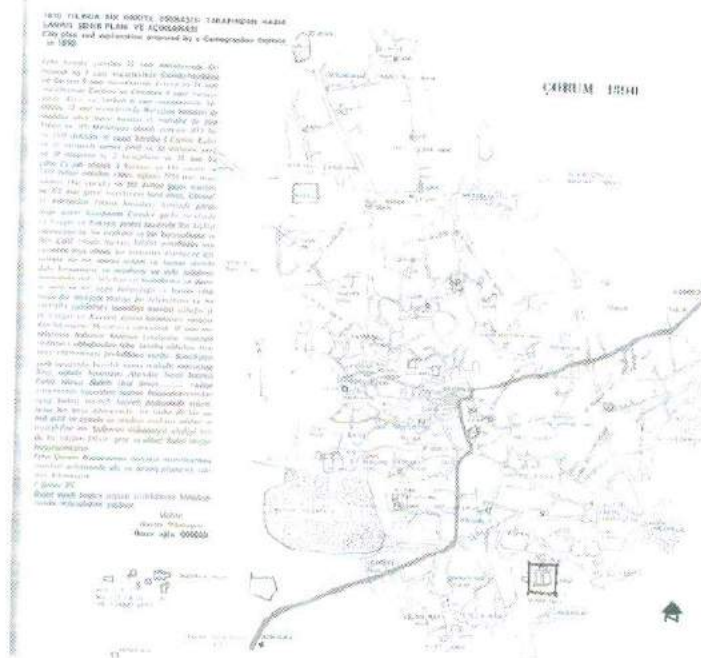
Cumhuriyet Dönemi

Şehir planlamasında imar kanunlarının varlığı etkin rol oynamıştır. Bu nedenle Çorum'da imar konusundaki gelişmeler bu kanunlar dikkate alınarak aşağıda gruplandırılarak değerlendirilmiştir.

6785 Sayılı İmar Kanunu Öncesi

Bu Kanunun çıkarıldığı 1956 yılına kadar şehrin imarı ile ilgili yapılan çalışmalar kronolojik olarak aşağıda anlatılmıştır.

Çorum'da ilk imar planı yaptırma girişimi 1933 yılında Baha Çorbacıoğlu'nun birinci Belediye Başkanlığı dönemine rastlamaktadır. Çorum'da o sırada Nafia Müdürü olarak bilinen mühendis Nusret Bey'le belediye şehir planı yaptırmak konusunda bir mukavele yapmıştır. Bir yıl sonra tamamlanan planda, Mühendis şehri Albayrak ile Gazipaşa okulları ve Kale önlerinden geçen caddeyi esas tutarak eski ve yeni olmak üzere ikiye ayırmış, doğuya ve kuzeyde kalan kıraç tarlayı yeni iskan sahaları olarak göstermişti. Dahiliye vekaletinin plan müellifini yetkili görmemesi üzerine bu plan uygulamaya konulamamıştır (Tekeli, 1985).

Şekil 1: Harita Yüzbaşısı Osman'ın Planı

Bunu takiben Dahiliye Vekaletince yetkisi tanınan bir başkasına plan yaptırmaya başladıysa da, bu plan da tamamlanamamış ve uygulamaya konulamamıştır.

Sistemli bir planlama girişimine Pertev Kalelioğlu'nun Belediye Başkanlığı döneminin sonuna doğru 1939 yılında girişilmiştir. İmar planı için gerekli kentin haritası müteahhit Sabri Özsoy ve mühendis Schleicher tarafından hazırlanmıştır. Nafia Vekaleti Şehircilik Fen heyeti Gustav Öelsner başkanlığında 1/2000 ölçekli bir plan hazırlamıştır. Bu plan bir yol istikamet planı olarak görülebilir. Öelsner Çorum belediyesinin sınırlı mali gücünü göz önüne alarak çok mütevazı bir plan önermiştir. Öelsner bazı kaynaklarda belirtildiği gibi Macar uyruklu olmayıp Hitler döneminde Türkiye'ye sığınan bir Alman plancısıdır.

Öelsner bu genel strateji seçmesinden sonra kentte imar konusunda yapılacak beş iş saptamıştır. Bunlardan önemlisi ve birincisi Samsun'a giden ve aynı zamanda şehre çok uzak bulunan park ve irtibatı temin eden yolu inşa etmektir.

Öelsner'in plan notunda, "Şehrin etrafı dairen madar bir yeşil saha çemberi ile çevrilmelidir. Bu yeşillik büyük bir park sahası olarak spor tesisatını ve yeni iskan mahallesinin methal mahallelerini, eski ve güzel kaleyi, büyük mezarlığa fidanlığı ve çayın kenarını içerisine almalıdır" ifadesi yer almaktadır.

1940 yılında hazırlanan Öelsner planının uzun süre uygulamada kalamadığı, Baha Çorbacioğlu'nun 1942 yılında ikinci kez Belediye Başkanı olmasından sonra bu planın yerine geçecek yeni bir plan yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

"Menteş isimli olan Mühendis bu planda saat kulesini merkez kabul ederek her biri 24 metre genişlikte beş ana yolu bu merkezde geniş bir meydana birleştirmiş, Ankara, Samsun, Osmancık, İskilip, Mecitözü caddeleri olacak. Diğer ara sokakları 9 veya 12 m. kabul etmiştir. Çorum'un mali durumu beş caddeyi açmaya müsait olamaz diye fikirler ileri sürüldü ve yeni bir teklif ortaya atıldı ki Ankara ve Samsun caddeleri 24 metre olarak kalsın diğerlerinden vazgeçilsin...

Mühendis de işin uzamaması ve içinden kolayca çıkivermesi gibicesine muvafakat etti ve böylece Meclis kararı çıktı (Sabuncuoğlu, 1972).

Bu plana ek olarak 1949 yılında Nafia Vekaleti'nce imar projesi olarak yol istikamet planları yapılmıştır (Karaaslan, 1995).

İller Bankası'na 1950 yılında 312 hektar alan kaplayan bir imar planı Pertev Taner'e hazırlanmıştır.

1950 yılına kadar olan dönemde Belediye Başkanları genelde kentte yol ve meydan düzenlemeleri yapmışlardır. Ayrıca park ve yeşil sahaların geliştirmişlerdir.

Bu faaliyetlerden en önemlisi olarak 1933-1936 yılları arasında Yeniyol mahallesinde Gazi Caddesi açılmış yolun iki yanı ağaçlandırılmıştır.

Bu dönem içinde kentin imarı konusunda yapılan önemli işlerden biri de kentteki yeşil alanların geliştirilmesi çabaları olmuştur. Kent içinde en büyük yeşil alan Ankara-Samsun yolu üzerindeki büyük parktır. 40.000 metrekaarelik bu parkın kuruluşu yolundaki girişimler on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar geriye gitmektedir. Bu büyük parkın geliştirilmesi yanı sıra Baha Bey'in ikinci Belediye Başkanlığı döneminde kent içinde iki çamlık yapılmıştır. Bunlardan birisi bugünkü Hükümet Konağı civarındaki eski Pir Baba mezarlığı üzerindeki park olup burası bugün bir kent içi dinlenme alanına çevrilmiştir. İkinci ise devlet hastanesi yukarısındaki büyük çamlıktır (Karaaslan, 1995).

Nusret Bey tarafından ileri sürülen görüşler o tarihlerde kabul görmüş olsa idi Çorum'un eski dokusu korunmuş ve birçok gelişmiş ülkede olduğu gibi eski dokunun dışında yeni yerleşimler gerçekleşebilirdi.

Saat kulesini merkez kabul ederek her biri 24 metre genişlikte beş ana yolu (Ankara, Samsun, Osmançık, İskilip, Mecitözü Caddeleri) bu merkezde geniş bir meydana birleştirilmesi teklifi kabul görmediğinden yalnız Ankara ve Samsun caddeleri 24 metre olarak açılmıştır. BU konuda, "1942 yılında hazırlanan ve mali yetersizlikler gerekçesi ile tastik edilmeyen plan o zaman tastik edilse idi geçen zaman içerisinde bu yollar ve meydan oluşacaktı (Soyocak, 2007)." değerlendirmesi dikkat çekicidir.

1942-1948 yıllarında yapılan planların uygulanamamasının nedenlerinden ,kentnin 1960 yıllara kadar çok yavaş büyümesidir.

Bu dönemde şehrin ana yapısı oluşturulduğu ve açılan yollar ile şehir şekillendiği belirtilmektedir (Altıparmak, 2001).

1950-1955 arasında kentte yer alan en önemli gelişme Samsun yolunun doğusunda Bahçelievler Mahallesinin gelişmeye başlamasıdır.

6785 Sayılı İmar Kanunu Dönemi

Kanunun çıktığı 1956 yılından yeni İmar Kanununun çıktığı 1985 yılına kadar Çorum'un imarı ile ilgili olarak çok sayıda önemli çalışmalar yapılmıştır.

Pertev Taner tarafından yapılan planın kentin büyümesiyle yetersiz

kalması üzerine Çorum kenti imar planının İller Bankası'nca yeniden yaptırılmasına 1957-1958 yılında tekrar girişilmiştir.

1959 yılında Çorum'un hava fotoğrafları alınarak fotogrametrik teknikle 39 pafta halihazır haritası hazırlanmıştır. Bu halihazır haritalar kullanılarak yapılan 1/5000 ölçekli nazım plan İller Bankası Belediyeler İmar Planlama Dairesince emaneten yapılarak 26.7.1962 tarihinde tamamlanmış ve İmar İskan Bakanlığınca da 2.11.1962 tarihinde onanmıştır.

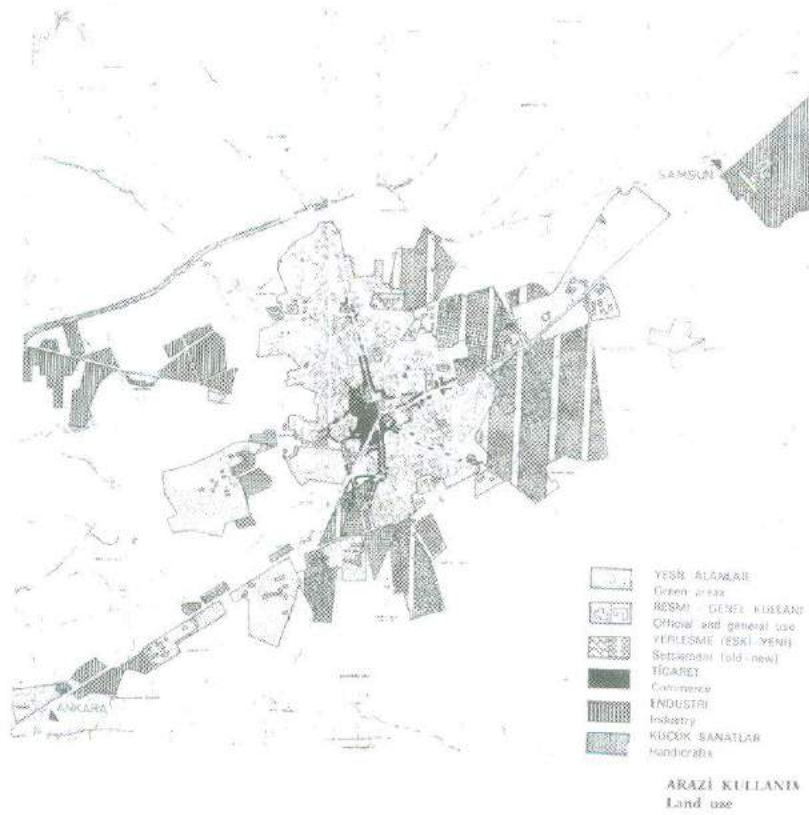
Hazırlanan bu nazım planının tatbikat planlarının yapabilmek için 1963 yılında 1/1000 ölçekli halihazır harita alımına girişilmiştir. Bu hazırlanan 1/1000 ölçekli haritalar kullanılarak hazırlanan 28 pafta uygulama imar planı, 1968 yılında İmar ve İskan Bakanlığı'nca onanarak yürürlüğe konulmuştur.

1968 uygulama imar planında kentin güneydoğusundaki Tepecik-Yavruturna mahalleri ile Bahçelievler ve kuzeybatısındaki Çöplü mahallesi dışındaki alanlar konut gelişme alanı olarak belirlenmiştir. Ankara yolu üzerindeki boş alanların ise sanayi alanı olarak kullanılması öngörülmüştür. Ayrıca İmar planındaki kent nüfusunun 100.000 kişiye ulaşması halinde imar plan sınırı ile Binevler arasındaki alanda doğu-batı doğrultusundan geçen ve Samsun yoluna bağlanan bir çevre yolu yapılması önerilmiştir. Bu plan kısa süre yürürlükte kalmış görünmesine rağmen kendisinden sonra yapılan tüm planların hareket noktasını oluşturmuştur (Karaaslan, 1995).

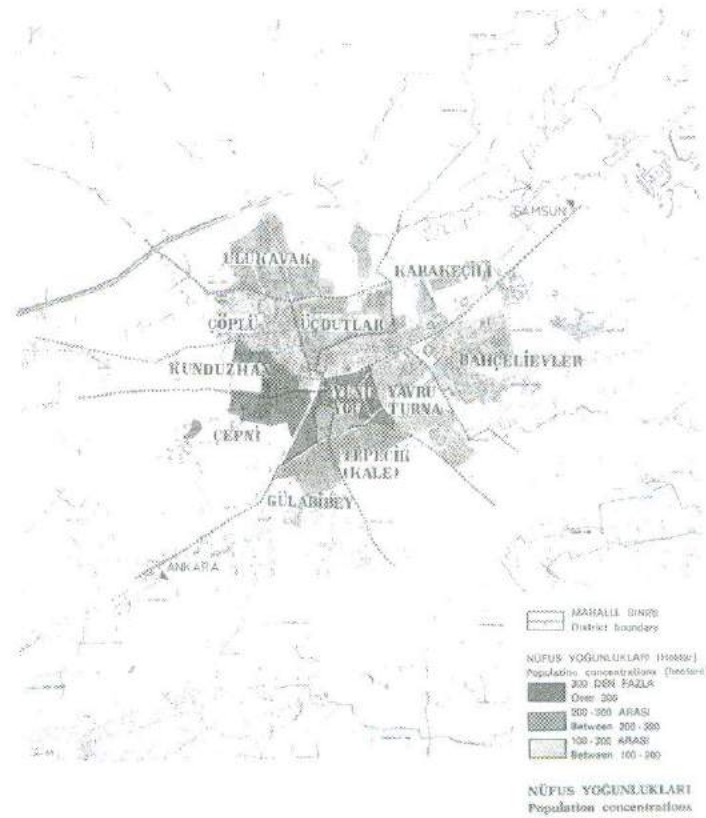
Binevler toplu konut uygulaması için 130 hektarlık bir alanda mimarlık Altuğ ve Behruz Çinici tarafından hazırlanan 1/5000 ölçekli bir nazım plan 13.1.1973 tarihinde Bakanlıkça onanmıştır. Bu alan 1968 planının öngördüğü gelişme alanının tam tersi bir yöndedir. Plancılar tarafından 1973 yılında geçerli olan arazi kullanımı planı şekil 2'de ve Çorum'un mahalle sınırları ve nüfus yoğunlukları şekil 3'de görüldüğü gibi tespit edilmiştir (Çinici, 1973).

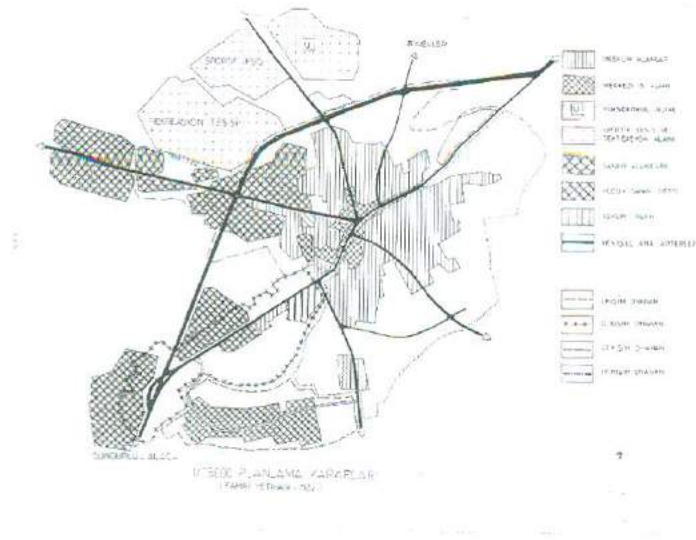
1968 yılında yapılan planın bir takım politik baskılar sonucu değişikliğe uğraması üzerine 1974 yılında Y.Mimarlar Fahri Yetman, Behçet Baykurt bürosunca hazırlanan 1/5000 ölçekli nazım plan ve analitik rapor 27.10.1976 tarihinde Belediye Meclisince kabul edilmiş ve 6.4.1977'de de Bakanlıkça onaylanmıştır. Bu alan 2350 hektarlık alanda 1995 yılında 161.000 nüfusun yerleşeceğini öngörüyordu.

Yeni nazım plana göre 1979-1984 yılları arasında çeşitli uygulama İmar Planları hazırlanması ve revizyonu yapılmıştır. Bunlar arasında Yaydığı Kırı bölgesinde yer alan küçük sanayi sitesinin plan müelleflerince hazırlanan 1/1000 ölçekli 12 paftalık tatbikat alanı 26 Ocak 1978 Organize Sanayi Bölgesi İmar Planı 23.7.1979 tarihinde onanmıştır. Ayrıca 1966 yılından itibaren 1977 yılına kadar gecekondü önleme bölgelerinin planları hazırlanmış ve Bakanlıkça onaylanmıştır (Karaaslan, 1995).

Şekil 2: Çorum'un Arazi Kullanımı Planı (Çinici, 1973)

Bu dönemde şehrin ana formunu etkileyen Sanayi (Küçük Sanayi Sitesi ve Organize Sanayi Sitesi) ve Toplu Konut Alanı planlamaları yapılmıştır. Ayrıca şehrin nazım imar planları da yapılmıştır (Altıparmak, 2001).

1960'lı yıllarda Saat Kulesi Meydanı ile doğrudan bağlantısı olmayan Osmancık Yolu genişletilmiş, 1980'li yıllarda Çevre Yolu inşa edilmiştir. Aynı yıllarda başlatılan Belediye ile Bahçelievler arasında Sel Sokağı'nda yol genişletme çalışmaları devam ettirilememiştir. Organize Sanayi ve Küçük Sanayi siteleri ile Binevler inşaatları başlatılmıştır.

3194 Sayılı İmar Kanunu Dönemi

1985 yılında yürürlüğe giren 3194 sayılı İmar Kanunun getirdiği en önemli yenilik plan onaylama yetkisinin belediyeler devredilmiş olmasıdır.

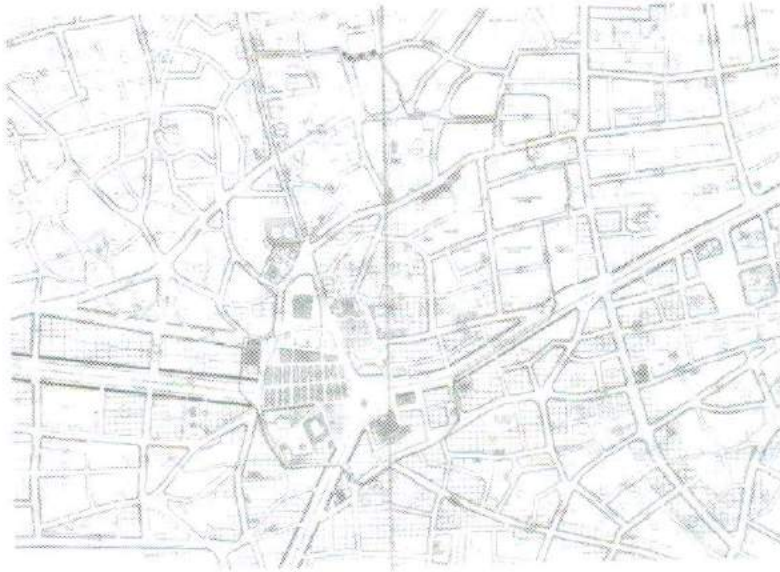
1990 yılından önce yapılmış çok sayıda ilave-revizyon –ıslah-mevzii imar planlarını bütünleştirmek amacıyla yeni nazım plan çalışması başlatılmıştır. Oğuz Aldan tarafından yapılan ilave-revizyon nitelikli 1/5000'lik 17 pafta, 7486 ha Nazım İmar Planı 30.10.1990/12 tarihinde onaylandı. Bu plana dayalı olarak yapılan uygulama imar planları ise şehir merkezinde uygulama yapılmasının zorlukları nedeniyle genellikle ilave imar planı niteliğinde hazırlanmıştır.

1990 yılında yapılan nazım imar planı 5483 hektarlık mevcut yerleşik alana müdahale etmeden 2000 hektarlık bir gelişme alanın göstermek sureti ile 7486 hektarlık alanın kapsamak üzere hazırlanmıştır. Bu plan halen geçerli olan plandır.

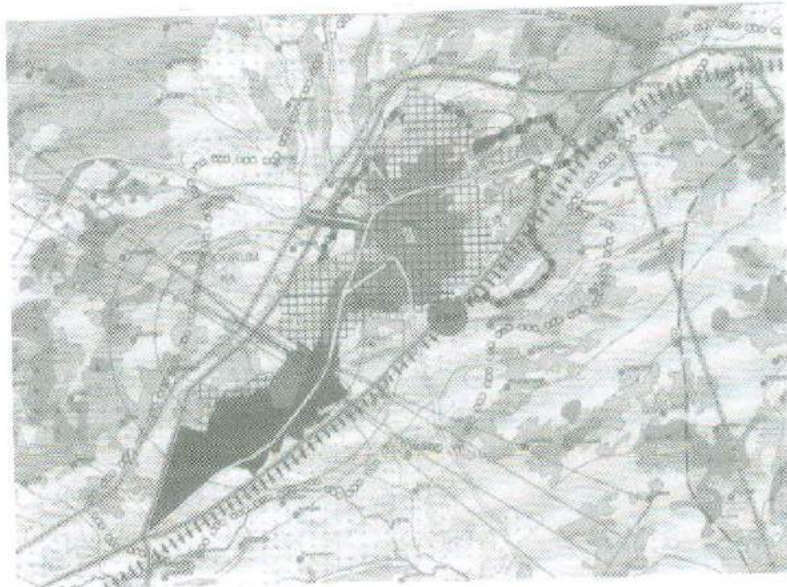
2005 yılı için hedef nüfus 250.000 kişi olarak saptanmıştır. Kentin çeperlerde büyümesini öngören planda, konut alanlarının kuzeyde çevre yoluna kadar, güneyde ise Küçük Sanayi Sitesinin doğusundan başlayarak, Nadık deresine kadar yayılması önerilmiştir.

Plana göre, çevre yolu kavşağından kente kadar olan sanayi alanlarını iptal edilmiştir. Buna karşılık Çorum-Ankara karayolunun kenarında sanayi gelişimi özendirilmiştir (Karaaslan, 1995).

Oğuz Aldan tarafından hazırlanan 1:25000 ölçekli imar planı şeması şekil 6'da görülmektedir

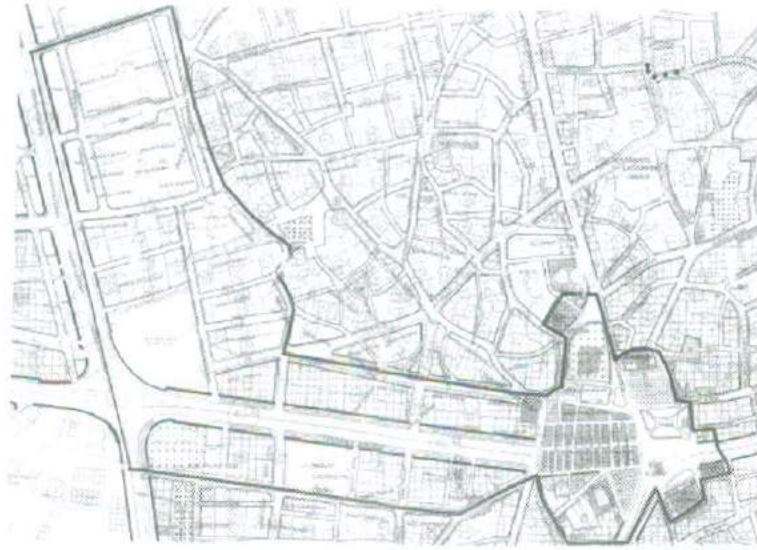
Şekil 7: Koruma Amaçlı İmar Planı

Şekil 8: Çorum Çevre Düzeni Planı

Kentsel Dönüşüm Kanunun 2005 yılında yasalaşması ile birlikte Çorum'da da çalışmalar başlatılmıştır. Kentin eski yerleşim dokusu için kentsel dönüşümün sağlanabilmesi amacıyla yürütülen plan çalışmaları kapsamında, Tescil tarihinden bu güne kadar değişen talep ve ihtiyaçlar karşısında özelliğini kaybetmiş, kısmi tadilat, yeni işyerleri ve camekanlar yapılarak, bina dokuları bozulmuş, yaşayan esnaf kültürü kalmamış ve işyerlerinin büyük kısmının metruk durumda ve depo olarak kullanıldığı bir bölge halini alan, ayrıca kentin en önemli meydanında, Saat kulesi, Ulu Camii, Belediye binası ve Velipaşa Hanı gibi tescilli eserlerin ortaya çıkarılmasını engelleyen bir görüntü sunan Çöplük Çarşısı ve çevresinde yer alan; Çorum Kentsel Sit Alanı Sınırları içerisinde kalan, Ulu Camii, Saat Kulesi, Belediye Binası, Çöplük Çarşısı, Velipaşa Hanı vb. tescilli yapıların yer aldığı 55,000 m² lik alanın "Kentsel Dönüşüm ve Gelişim Projesi Alanı" olarak sınırlarının belirlenmesi meclisçe onaylanmıştır. Projeyle ilgili plan çalışmaları devam etmekte olup taslak planlar hazırlanmıştır (www.corum.bel.tr).

Kentsel Dönüşüm Taslak Planı şekil 9'da görülmektedir.

Şekil 9: Çorum Kentsel Dönüşüm Taslak Planı

1990 planı esas alınarak 2003 yılında Oya Erişer tarafından bütün değişikliklerin bir araya toplandığı uygulama planı şekil 10'da görülmektedir.

Şekil 10: Mevcut uygulanan plan

SONUÇ

Evliya Çelebi'nin seyahat tarihinden ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 tarihine kadar Çorum'un nüfusunun büyük ölçüde sabit kaldığı düşünülmektedir. Bu durum 1950'li yıllara kadar devam etmiştir. 1950 yılından itibaren ülkedeki gelişmeye benzerlik göstererek Çorum'un nüfusu da artmıştır. Bu artış Çorumda sanayileşmenin gelişmesi ile hızlanmıştır.

Çorum'un 1890 yılında hazırlanan haritasında yer alan yerleşimlerin konumu ile tebliğ sahibinin çocukluk yılları arasında büyük farklılık yoktur. O dönemde belirtilen plan da yer almayan Gazi caddesinin açılması , şimdiki Kültür Merkezinin bulunduğu bölgede Doğumevi ve Küçük Parkın bulunması ve buradan itibaren Büyük Park yakınına kadar inşa edilen Ortaokul'a(Bugünkü Çorum Atatürk Lisesi) sayıları 15 civarında olan iki katlı bahçeli evlerin inşa edilmesi dikkati çeken farklılıklar olarak ortaya konabilir.

Çorum kentinin 1890 ve 1930'lar arasındaki verilerin karşılaştırılmasıyla kentin bu dönemde bu dönemde nüfus olarak ve mekanda kapsadığı alan olarak büyüdüğü ama önemli bir yapı değişikliği göstermediği söylenebilir. 1930lar-1950 ler arasında büyüme 1890 lar 1930 lar arasındaki büyümeye göre çok daha az olduğundan kentin yapısının büyük ölçüde aynı kaldığı söylenebilir (Karaaslan, 1995).

1950 yılından itibaren ülkedeki gelişmeye benzerlik göstererek Çorum'un nüfusu da artmıştır 1950'lerin kenti kent merkezinden 1 km. uzaklıkta bir daire içine sığarken, 1980'lerin kenti kent merkezinden 5 km. yarıçaplı bir daire içine yayılmış bulunmaktadır. 1950'lerde imar planı sınırı 312 hektar iken bu alan 1976'da 2350 hektar, 1984'de 7486 hektar ve 1990 'da ise 7486 hektar olmuştur. Bütün bu gelişmeler devamlı olarak imar planlarının yeniden hazırlanmasını gerekli kılmıştır. Bu nedenle son elli yılda şehrin gelişimine yön veren birçok plan hazırlanmıştır.

1990 yılında hazırlanan nazım imar planı ile daha sonra yapılan koruma imar planı birçok konuda çalışmaktadır (Karaaslan, 1995). Koruma imar planı ile gelecek nesillere bırakılması arzulanan yapıların birçoğu bakımsızlık nedeni ile değerlerini yitirmektedirler. Bu değerli varlıkların devlet desteği olmadan korunması imkansızdır. Taslak halindeki Kentsel Dönüşüm ve Gelişim Projesi hakkında kamu oyununda tartışmalar sürmektedir.

Tüm hazırlanan planlar şehrin gelişimine yön vermekten çok genel planlama kararlarını gösteren niteliktedir. Halen şehrin planlama kararları 1990 yılında yapılan ve meskun alanda karar getirmeyen nazım plana göre yürütülmektedir. Bilhassa imar kararlarının onaylama yetkisinin belediyelere

verilmesinden beri bu planda pek çok değişiklik yapılmıştır. 2007 yılında kabul edilen Çevre Düzeni Planını dikkate alarak yeni bir nazım plan hazırlanması kaçınılmazdır.

Kaynaklar:

Altıparmak, M., (2001), "Çorumda İmar Hareketleri Raporu", Çorum Belediyesi, Çorum.

Çinici, A. ve B., (1973), "Çorum,Orta Anadolu'Dda Bir Toplu Konut Uygulaması İçin Ülke-Bölge-Kent Ölçeklerinde Çalışmalar",1000 Evler Yapı Kooperatifi Yayını.

Çorum İli Nüfus Verileri, (2007), Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara.

Erkoç, E.,(2006), "Çorum'un İlk Belediye Reisi Mazlumoğlu Hacı Halil Ağa",Çorum Belediyesi, Çorum.

Karasan, Ş., (1995), "Çorum İli", Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Yayını, Ankara.

Sabuncuoğlu, İ., (1972) "Çorum Tarihine Ait Derlemelerim", Çorum Belediyesi Kent Arşivi.

Samsunlu, A., (2004), "Nüfus-Göç-Kentleşme, Çevre Bilimleri", Çevre Gönüllüleri Derneği Yayını, İstanbul.

Soyocak, E., (2007), "Çorum İmar Planları Üzerine Değerlendirme", Çorumlu 2000 Dergisi.

Tekeli, İ.,(1985), "Çorum Tarihi", 5.Uluslararası Hitit Festivali Komitesi Yayını, Çorum Belediyesi, Çorum.

Ünal, E., (1989), "İmar Planlama Uygulama",Bayındırlık ve İskan Bakanlığı,Ankara.

, Çorum Belediyesi Web Sayfası, Erişim Tarihi,

16.11.2007

OSMANLI TOPLUMUNDA BİR KÜLTÜR PLANTASYONU OLARAK SÜRGÜNLER: ÇORUMLU ŞEYH AHMET'İN KIBRIS'TA SÜRGÜN HAYATI

Ahmet Cihan¹

Giriş

Tazir cezası, özü itibariyle İslam ceza hukukunda bulunmayan, ancak siyasi otoritenin takdir hakkını kullanarak suç teşkil eden fiillere karşı ceza vermesini olanaklı kılan örfi bir düzenlemedir.² Kaynağı doğrudan “din” olmayan söz konusu bu ceza uygulaması hem Osmanlı hukuk sisteminin hem de toplumsal yapının şeri olmayan niteliğine, yani seküler yönüne vurgu yapmayı olanaklı kılar

Tazir cezası, bazı İslam hukukçularının ileri sürdüğü gibi, Osmanlı toplumunda sadece sürgün cezalarını ihtiva etmemiş, aksine siyasi cinayetlere dâhil her türlü hak mahrumiyetine kaynaklık etmiştir denilebilir.

Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren sürgün, mahiyeti itibariyle siyasi ve idari bir ceza niteliğinde uygulanmış ve gelmiştir. Sürgün cezaları, askeri zümreyi teşkil eden alt gruplar arasında yaygın bir şekilde uygulanmıştır. Askeri zümreye dâhil olmayan, ancak kamusal alanda mal ve hizmet üreten farklı meslek mensupları da tazir cezası kapsamında sürgün edilmişlerdir.

Çalışmada, önce, sürgün cezasının nedenleri, süresi, sürgün mahalleri ve bunların özellikleri üzerinde durulacaktır. Çalışmanın bu ilk bölümünde, sürgün yerinin değiştirilmesi, şartlı tahliye ve sürgün hayatının sona erdirilmesi gibi konulara temas edilecektir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, hakkında sürgün cezası verilenlerin bulundukları mahalden uzaklaştırılarak merkeze yakın veya uzak farklı

¹ Doç.Dr. Dicle Üniversitesi Öretim üyesi

² İslam ceza hukukunda en yaygın gruplandırmayla suçlar had, kısas-diyet ve tazir olmak üzere üçe ayrılmıştır. Hukukçular ta'zir suçunu, “yetkili yasama organının suç olarak belirleme yetkisi olan fiillerle yaptırımını belirlenmeden yasaklanan ve/veya günah olduğu bildirilen fiiller” olarak tanımlamışlardır. Bakınız; Mustafa Avcı, “Osmanlı Ceza Hukukuna Genel Bir Bakış”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)*, Hüseyin Hatemi'ye Armağan Özel Sayısı, Yıl: 3, Sayı: 6 (Eylül 2005), s. 585, 587

bölgelerdeki değişik yerleşim birimlerinde zorunlu ikamete tabi olmalarının toplumsal bütünleşme ve kültürel gelişmeye ne tür bir katkıda bulundukları tartışma konusu yapılacaktır. Tanınmış ilmiye mensuplarından Keçeci-zade İzzet Molla'nın Mahmut II. dönemindeki Keşan'a sürgününde olduğu gibi, farklı alt sektörlerden ve kademelerden görev yaparak mesleklerinde piramidin zirvesine çıkmış olanların sürgün mahallinde bulundukları sosyal çevreyi nasıl etkilemiş oldukları Çorumlu Şeyh Ahmet örneği bağlamında ele alınacaktır. Dolayısıyla, bu çalışmada, daha çok ilmiye mensupları çerçevesinde belirli olaylar üzerinde durularak, sürgün cezalarının Osmanlı sisteminde bir tür kültür plantasyonu işlevi üstlenip üstlenmediği tartışma konusu yapılacaktır.

Sürgün Nedenleri

Osmanlı devletinde toplumsal düzeni ve kuralları ihlal ettiği düşünülen sivil bireyler yanında padişahın emir ve yasaklarına uymayan, onun arzusu dışında eylemde bulunan askeri zümre mensuplarına yaptırımı giderek ağırlaşan bir tazir cezası verilmektedir. Birbirinden farklı nedenlerle verilen sürgün cezasının yaptırımı bazen ağır bir hak mahrumiyetine dönüşmektedir. Sürgün cezasının ağırlığını yaptırım uygulanan şahsın toplum ve sistem içindeki siyasi, idari ve sosyal konumu belirlemektedir. Bir başka ifadeyle, düşüşün şiddeti kişinin meslek ya da toplum piramidindeki yüksekliğiyle doğru orantılıdır.

Başta ilmiye mensupları olmak üzere, siyasi, idari ve diğer meslek gruplarının piramidin en tepesinden tabanına kadar farklı kademelerde pek çok sürgün vakası görülmektedir. Fakat, tavandan tabana doğru inildikçe sürgün edilenlerin sayısı artmakta; zaman zaman piramidin üst kademelerindekiler ile daha alt düzeydekiler arasındaki sürgün nedenleri farklılaşmaktadır.

Piramidin üst kademesinde yer alanların sürgün edilmesi daha çok siyasi otoriteyle olan ilişkilerden kaynaklanmaktadır, denilebilir. Aksine piramidin alt kesimine doğru inildikçe toplumsal hayatta şahıslara tevdi edilen rol ve fonksiyonlara uygun karşılık verilmemesinden dolayı, bireyler arası ilişkilerde suç sayılan veya dinen kabahat kabul edilen eylem ve davranışlar nedeniyle sürgün cezaları yoğunlaşmaktadır.

Sivil bireylerin ve bütün kamu çalışanlarının toplum ve sistem içinde var olma koşulları, devlet adına yetki kullanan siyasi elit tarafından belirlenmektedir. Bir başka ifadeyle, siyasal, toplumsal ve kültürel alanlarda devlet kendi iktidarını sürdürme çabasında olurken, bireylerin toplumsal

yaşamdaki varoluş şartları söz konusu elitin egemen iradesiyle sınırlandırılmıştır, denilebilir. Her birey ve sosyal gruba sistem içinde belirli bir rol ve fonksiyon verilmiştir. Kurulu düzene zarar vermedikçe kişi ve gruplara pek fazla müdahale edilmemektedir. Bu, bir anlamda geleneksel sistemin devam ettirilmesi demektir. Geleneksel doku, her birey ve sosyal grubu, sistem içinde, siyasal, sosyal ve iktisadi alanda olması gerektiği yerde tutmak istemektedir.³

İşte, klasik Osmanlı sisteminin sözü edilen alanlarındaki herhangi bir noktada gelenekten uzaklaşma ve sapma teşebbüsünde bulunan birey ve gruplara karşı tazir cezası kapsamında ağır yaptırımlar uygulanmıştır. Bu yaptırımlar arasında ciddi bir hak mahrumiyeti olan sürgün önemli bir yekûn teşkil etmektedir.

Şimdi, sürgün cezasının nedenlerini belirli başlıklar altında ele alalım.

Memuriyetle ve meslekle bağdaşmayacak davranış ve eylemde bulunmak

Osmanlı sisteminde bütün kamu görevlileri, toplumdaki sivil bireyler ve sosyal gruplar yazılı olan veya olmayan belirli kurallara bağlı olarak karşılıklı olarak ilişki kurup geliştirirler; mal ve hizmet üretirler. Bu, geçmişte, her düzenli, sistemli toplumda benzer şekilde olmuştur.

Osmanlı toplum hayatında memuriyet ve meslekle bağdaşmayacak davranış ve eylemde bulunmak bir kamu görevlisi için kabahat ve töhmet sayılmaktadır. Bu bağlamda, ölen bir şahsın mirasının yazılması esnasında görevlinin fazla ücret alması görevi suiistimal olarak kabul edilmektedir. Örneğin; eski İstanbul kadılarından Şükrü Efendi, görevi sırasında ölen bir şahsın mirasının kayda geçirilmesi sırasında yasal duruma aykırı bir işlem yaparak, mesleğiyle ve göreviyle bağdaşmayan davranışı nedeniyle meşihat makamında yapılan yargılamada suçlu bulunmuştur. Buna binaen, önce kazaskerlik rütbesi alınmış, sonra bir daha kadılık görevi verilmemek üzere meslekten ihraç edilmiş ve süresiz olarak Kütahya'ya sürgüne gönderilmiştir.⁴

3 Ahmet Cihan ve İlyas Doğan, *Osmanlı Toplum Yapısı ve Sivil Toplum*, 3F Yayınevi, İstanbul-2007, s. 14, 16

4 Konuya ilişkin bir belgede durum şöyle açıklanmaktadır: "(...) Sudur-ı izamdan semahatlü Şükrü Efendi hazretleri, İstanbul Kadılığı hengâmında mücerred tama'ından naşi, müteveffa Besim Bey'in veresesine intikal eden fırın ve değirmen maddesinden dolayı, hilaf-ı vaki olarak hüccet-i şer'iyeye hamış tahrir ve tanzim eylemiş olduğu bu kerre huzur-ı hazret-i fetva-penahide bi'l-muhakeme tebeyyün ve tahakkuk etmiş olup; saye-i ma'delet-vâye-i hazret-i mülukânede haiz olduğu rutbe-i

Eğitim-öğretim faaliyeti yapan her kademedeki ilmiye zümresi mensuplarının silah taşınması, ders yapmaması, kadın peşinde olması ve benzeri ahlaki zafiyet içinde bulunmaları her dönemde suç kabul edilmiş ve cezalandırılmıştır.

Örneğin, Bursa'da medresede sakin üç kişi silahla dolaştığı, ders yapmadığı, aksine kadın peşinde oldukları ve oğlancılıkla ilişkili oldukları gerekçesiyle kadı ve mütesellimin araştırmaları sonucunda cezalandırılmak üzere İstanbul'a gönderilmişlerdir.⁵

İzinsiz olarak, siyasi ve dini propaganda amacıyla eser basmak

Diğer yandan, izin alınmadan kitap, süreli ve süresiz dergi ve benzeri eser basılması; propaganda amaçlı olarak siyasi ve dini içerikli eser telif ve tercüme edilmesi, bunların çoğaltılması ve dağıtılması da sürgün nedenidir. Fakat aynı şeyi basmalarına rağmen, Osmanlı vatandaşı olan matbaacı sürgüne gönderilirken yabancı uyruklu olan şahsa herhangi bir ceza verilmediği

refiaya ve bulunduğu memuriyet-i muhteremenin sıfat-ı celilesine kat'a yakışmayacak suretle ictisar eylediği hareket-i nâ-marziyesi kendisinin tedibini davet eder bir töhmet ve kabahat olduğundan; bundan böyle hidemât-ı şer'iyede kullanılmamak üzere, bila-müddet Kütahya'ya nefy ü icla olunması tensib ve istizan buyrularak, ol bapta müteallik ve şerefsüdur buyrulan emr ü irade-i seniyye-i cenab-ı padişahî veçhile iktizası icra ve efendi-i müşaru ileyh ba-emr-i âli mahalle-i mezkureye ağram ve esrâ kılınmıştır.", A.AMD: 32/71 (1267 yılı)

- 5 Dönemin Bursa Kadısı Şeyh Ahmet İstanbul'a göndermiş olduğu yazıda söz konusu üç medrese öğrencisinin durumunu şu ifadelerle açıklamaktadır: "Der-devlet-mekine arz-ı dâi kemineleridir ki; (...) Mahrusa-i Bursa'da vaki medreselerde sakin talebe güruhu ehl-i ırz ve talim-i ulum ve tedris ile olmak muktezasından iken; (...), Sultan Yıldırım Beyazıt Han medresesinde sakin İznik-midli Külahlı Ali ve Aydınlı Kara Mustafa ve Sultan Murat-ı Sani Medresesinde sakin Aydınlı Osman nâm kimesneler talebe-i ulûm suretine girip; ilim ve marifetten bî-behre, daima âlat-ı harb ile gezip, erâzil ve nikbât ile ülfet ve ihtilât; gâh fahişe avrat ve gâh oğlan ile gûna-gün fîsk ve fesat eylemek âdet-i müstemirreleri olduğunu bî-garaz sikât-ı sahiha el-kelimat ihbarlarıyla ledeyi'-ş-şer mütehakkak olmağla; (...) Mezburûn, üzerlerinde âlat-ı harbla ahz ve tedibât-ı lâyıkaları icrasıçun Hüdavendigâr Mütesellimi marifetiyle Der-devlet-medara irsal olunmasını bilcümle vücûh-ı müderrisin-i kirâm dâileri iltimas etmeleriyle; Mezburunun kendilerini tedib ve emsalini terhib re'y-i alilerine menût mevattan olmağın, mezkuru'l-isim üç yobaz, mütesellim marifetiyle liecli't-tedip tesyir olunduğu evvelki vakiiyü'l-haldir. Bi'l-timas, paye-i serir-i alaya arz ve ilam olundu. Bakiyü'l-emr li-hazret-I men lehü'l-emrindir. Hurrirre fi 25 Safer, sene 1209."; Cevdet-Maarif: 72 (25 Safer 1209)

gözlemlenmektedir. Ayrıca, izin alınmadan basılan ya da basılıp çoğaltılmasına izin verilmeyen Kur'an cüzlerini dağıtan ve ticaretini yapan biri esnaf diğeri ilmiye kökenli iki kişi için hiçbir yaptırım uygulanmamaktadır.⁶

Bir şeyin men edildiğini bilerek yapmak suç, aynı şeyi bilmeden yapmak suç teşkil etmiyor, dolayısıyla cezai bir sonuç ve yükümlülük doğurmuyor. Bastığı kitabın içeriğini bildiği düşünülen Müslüman bir matbaacı cezalandırılmakta, aynı fiili gerçekleştiren Osmanlı vatandaşı olmayan (ecnebi) bir gayrimüslim ceza almamaktadır.

Yasaklanmış bir eylemi gerçekleştiren Müslüman'a bilerek bir fiili icra etmiş olma ve kasıt ön şartı aranarak ceza verilmekte, Müslüman olmayan bir şahsa bilmeden bir fiili yaptığı ve eylemde herhangi bir kasıt bulunmasına kanaat getirilerek suç verilmemektedir.

Yukarıdaki örnekte yer alan suçta olduğu gibi, infaz sürecinde cezanın bireyselleştirilmesinden söz edilebilir. Bir başka ifadeyle, cezanın, suçu işleyen şahsın konumuna uygun olarak tatbik edilebileceğinden bahsedilebilir.⁷ Nitekim İstanbul'da tütün hakkında zararlı bir kitap/risale yayınlayıp dağıtan iki ayrı kişiye, sosyal statüleri, mesleki durumları ve olaydaki rolü göz önünde bulundurularak farklı cezalar uygulanmıştır.

Bütün hakkında bir takım "zararlı" ifadeler ihtiva eden bir "risale" yayımlatan Trabzonlu Hoca Emin Efendi iki yıl süreyle Kütahya'ya sürülmüş;

6 Söz konusu olayla ilişkili olarak Meşihata ve Takvimhane yönetimine Sadrazam ofisinden gönderilen bir yazıda şöyle denilmektedir: "Takvimhane-i amire nazırıyla taraf-ı vala-yı meşihat-penahiye; Sahaf esnafından Mısırlı Mustafa ve Yeni Camii şerifi kayyımı Abdi Efendi'nin alıp satmış oldukları matbu amme ve tabareke cüzü şerifleri Kasımpaşa'da Kör Muhyiddin ve Kulekapısı'nda Maltalı Feriko'nun matbaalarında tab olunduğu ikrarlarıyla tebeyyün etmiş olup; Fakat bunlardan Feriko taba-i ecnebiyeden olduğu cihetle ne olduğunu bilmeyerek tab eylemiş olmasına ve merkurân Abdi ve Mustafa efendiler dahi zikrolunan cüzleri ticaret kasdıyla alıp satmış olmalarına nazaran bunlar hakkında kanunen bir gûna ceza tertip etmeyip; Merkur Kör Muhyiddin İslam'dan olup bu cüzlerin ne olduğunu ve tabının cihet-i memnuiyetini bilerek tabına ictisar eylemesinden dolayı kabahatli olarak bu misilli eşhasın tedibiyle emsalinin terhibi lazımeden bulunmuş olduğundan; merkur Kör Muhyiddin'in li-ecli't-tedip bir sene müddetle İzmir'e nefy ü tedibi; (...)" A.MKT. MVL: 89/46 (4 Z. 1273)

7 İslam ve Osmanlı ceza hukukunun usul ve yargılama süreci ve uygulaması alanında birçok titiz çalışma gerçekleştirmiş bulunan Prof. Mustafa Avcı, tazir suçlarının infazında cezanın suçu işleyen kişinin şahsına uygun hale dönüştürülmesinin temel prensip olduğunu öne sürmektedir. Dolayısıyla, aynı suçu işleyen iki kişiye farklı cezalar verilmesini hukukun temel ilkelerine aykırı olmayacağını iddia etmektedir. Bakınız, Mustafa Avcı, *Osmanlı Ceza Hukukuna Genel Bir Bakış*, s. 591

eseri basan Bosnalı Ali'ye bir ay meslekten men (matbaayı kapatma) cezası yanında on Mecidiye tutarında para cezası verilmiştir. Basılı risaleyi satan Hoca Emin'in öğrencilerinden Abdullah ise kısa süreli hapis cezasına çarptırılmıştır.⁸

Umur-ı devlet ve halka müdahale: Siyasi ve idari işlere karışmak

Devlet, toplumdan gelebilecek hoşla gitmeyen söz ve eylemler karşısında mevcut düzeni korumak amacıyla belirli hukuk ilkeleri ihdas etmekte ancak bu kuralları çoğu kez rasyonel değil sübjektif olarak uygulamaktadır. Homojen bir toplumsal yapıya sahip olmayan Osmanlı devletindeki farklı kesimden insanların birbirine karşı işledikleri kural ihlalleri, dahası egemen kişilerin hukuk dışı eylemleri Osmanlı yöneticilerinin denetimi dışında tutulmaktadır.

Diğer yandan, devlet, kurulduğu ilk asırdan itibaren bilgi üretimini, dağıtımını ve paylaşımını tekeline geçirmiş olduğundan, verili düzeni sarsacak nitelikte, denetim ve kontrol dışında, topluma farklı bir bilgi pompalanmasına asla müsaade etmemekte, bu yöndeki girişimleri güç kullanarak zorla ortadan kaldırmaktadır. Herhangi bir eylemin ucu eğer "Devlet"e dokunuyorsa buna asla kayıtsız kalınmamaktadır.⁹

Örneğin, Hacı Bektaş Veli dergâhı postnişinlerinden Şeyh Hasan Baba

8 Konu hakkındaki belgede durum şu şekilde ifade edilmektedir: "Hırka-i şerif civarında mukim Trabzonlu Hoca Emin Efendinin, tütün hakkında bazı ifadât-ı muzırrayı havi bir takım resâil tab ve neşir eylesine mebni, kanunen ve mahbusu tarihinden itibaren iki sene müddetle Kütahya'ya nefy olunması; Ve mezkûr risaleleri tab eden Bosnavî Ali Efendi'nin dahi bir mah müddetle matbaası kapattırılıp kendisinden 10 adet Mecidiye altını ceza-yı nakdi tahsili; Ve muma ileyh Emin Efendi talebesinden olup mezkûr risaleleri satmak üzere iken bu tarafa celb ettirildiği beyan olunan Abdullah Efendinin talebeden olmak ve hocasının emrini infaza mecbur bulunmak hasebiyle, şimdiye kadar müddet-i mahbusiyeti hakkında ceza-yı kâfi addolup tahliye-i sebili," A.MKT.MHM: 376/89 (11 Za. 1283)

9 Yukarıda sözü edilen sadrazamlık tezkeresinin devamında yer alan şu ifadeler, ortaya attığımız iddiayı doğrular niteliktedir: "Ve bade izin Tabhane-i Amire'den başka mahalde böyle ecza-i şerife tab olunmaması hususunu takyidat-ı kâmile ve mütemadiyenin icrası hususunun savb-ı şeriflerine bildirilmesi zat-ı valayı meşihat-penahi ile olunan muhabere üzerine Meclis-i Vala'da tezekkür ve tensib olunarak, bi'l-istizan irade-i seniyye-i hazret-i padişahî dahi ol merkezde müteallik ve şerefsudur buyrulup, mucibince iktizası/icabı icra kılınmış olmağla, (...)"; A.MKT. MVL: 89/46 (4 Z. 1273)

isimli bir şahıs, "itikat-ı ehli-sünneti ifsat ile halkı ızlal" ettiği gerekçesiyle önce tutuklanıp hapse atılmak üzere İstanbul'a gönderilmiştir. Daha sonra, "bir şahs-ı muzır ve muzıl" olan Hasan Baba'nın hapiste tutulmasının uygun olmayacağı düşünülerek süresiz olarak Trablusgarp vilayetine sürgün edilmiştir¹⁰

Din ve devlet büyüklerine sözlü hakaret etmek

Diğer yandan, gerek dini önderlere ve gerekse devlet büyüklerine sözle hareket etmek sürgün cezasını gerektiren bir suç türüdür. Manastır'da medrese öğrencilerinden Abdullah isimli bir genç Hz. Ömer'e sözlü hakarete bulunduğu gerekçesiyle sürgün edilmiştir. Sürgün kararına, "salahı zahir" oluncaya kadar salıverilmemesi notu düşülmüştür.

Rüşvet almak

Sürgün cezası gerektiren suçlardan biri de rüşvettir. Osmanlı toplumunda her dönemde pek çok kamu görevlisi rüşvet almakla suçlanmışlardır. İlmiye mensupları arasında özellikle yargı görevini ifa eden kadıların rüşvet alarak meşru olmayan işler yaptığı bilinmektedir. Rüşvetin yaygın olarak alınıp verildiği iddiası geleneksel Osmanlı sisteminde pek de yabana atılacak bir durum değildir. Söz konusu rüşvetin ilmiye zümresinin sadece belirli kademesinde görev yapanlarla sınırlı olmadığı, aksine her düzeydeki ilmiye mensuplarının rüşvet yoluyla haksız kazanç sağladıkları yadsınamaz bir gerçektir.

10 Konu hakkındaki belgede durum şöyle açıklanmaktadır: Trablusgarp Vilayeti Celilesine; Hacı Bektaş Veli (K.S) Hazretlerinin dergahı şerifleri şeyhi Seyyit Feyzullah Efendi bundan mukaddem zümre-i ravafiz tarafından bütün bütün meşihattan ib'ad ile yerine postnişin unvanıyla ik'ad edilmiş olan Hasan Baba itikad-ı ehli-sünneti ifsat ile halkı ızlal/ihlal etmekte bulunmasından dolayı, ol babta Meclis-i Meşayih'te tanzim olunan mazbata üzerine taraf-ı âli-i meşihat-penahiden vuku bulan iş'âr mucibince, merhum Hasan Babanın tekyeden tard ve ihracıyla Der saadet'e inha ve meşihatça mumaileyh ile Feyzullah Efendi'nin ik'adı Ankara Vilayeti celilesine bildirilmiş;Ve anın üzerine mahallince iktizasının icrasıyla merhum Der saadet'e gönderilmiş ise de böyle bir şahs-ı muzır ve muzılın burada da bulundurulması mevkiân caiz olamayacağından, merhum, Zaptiye Nezareti behiyyesi canibinden vilayet-i celilerine iz'âm ve ib'ad kılınmış olmağla bade-zin oradan bir tarafa savuşmaması için takyidât-ı mukteziye icrasına himmet buyrulması," A.MKT.MHM: 470/83, 1 nolu belge (2 Za. 1290); A.MKT. MHM: 470/89 (2 Za. 1290);

Örneğin, 19. yüzyılın ikinci yarısında, Recep 1274 yılında, İstanbul'da Rumelihisarı Camii imamı Mehmet Efendi'nin, bahriyede görevli üç ayrı şahsı "askerden alıkoymak" karşılığında toplam on bin kuruşun üzerinde bir para aldığı tespit edilmiştir.¹¹ Aynı imam, Taşçı Karabet isimli bir şahsa aylık yüz elli kuruş karşılığında Rumelihisarı'nda bulunan mezarlıktan taş kırdırma ve çıkartma ruhsatı verdiği, bu amaçla mukavele yaptığı ortaya çıkarılmıştır.¹² Yargılama sonucunda söz konusu İmam Mehmet önce meslekten uzaklaştırılmış, rüşvet olarak aldığı para misliyle geri ödettirilmiş ve iki yıl süreyle Kütahya'ya sürülmüştür.¹³

11 İmam Mehmet'in bahriye askerinden rüşvet aldığı şu ifadeyle açıklanmaktadır: "Rumelihisarı'nda kâin cami-i şerifin imamı Mehmet Efendinin asker-i bahriye neferatından Edirneli Salih oğlu Hamza ile Abanalı Tatar oğlu Mehmet nam şahısların pederlerinden (...) bunları askerden kurtarmak üzre Hamza'nın pederi Salih'ten peşin olarak 3.000 ve Mehmet'in pederi Tatar'dan dahi 5.400 kuruş aldığı ve Abanalı Molla oğlu Halil'den dahi iki defada 2.300 kuruş ahz eylediği inde'l-muhakeme tebeyyün eylemiş olup;" A.MKT:NZD: 256/56, 1 nolu belge (24 Recep 1274)

12 İmam Mehmet'in sürgün edilmesine neden diğer suçları ise belgede şu şekilde açıklanmaktadır: "Merkumun işbu harekâtından başka, daima deavi-i zarûre ile halkı ızzar etmek ve mürur tezkeresine verilen ilmühâberlerden ve mechulü'l-hal ve uygunsuz eşhası kabul etmesinden dolayı bir takım akçeler almak; Ve Rumelihisarı'nda kâin kabristanın servi ağaçlarını kesip satmak gibi irtikabâtından ve cihetine mutasarrıf olduğu imamet ve hitabet sıfatına mugayir kabhiyâtından bahisle şikâyeti havi keşide umum ahali-i mahalle tarafından bir kıta muhızır takdim olunup bu sırada zikrolunan kabristandan taş kırdırmak üzere Taşçı Karabet nam kimesne mahiye 150'er kuruşa mukavele ederek ve beş aylığı peşin olarak senet ve ruhsat verdiği dahi ilave-i şikâyet olunduğundan;" A.MKT:NZD: 256/56, 1 nolu belge (24 Recep 1274)

13 Rüşvet alan İmam Mehmet'in yargılama sonucunda suçlu bulunarak iki yıl süreyle sürgün cezasına çarptırılmış olduğu belgedeki şu ifadeyle vurgulanmaktadır: "İşbu şikâyet-i vakıanın sıhhati huzur-ı hazret-i fetva-penahide ber-nehc-i şer'i sabit olarak üzerinde bulunan imamet ve hitabet ciheti ref olunmuş ve merkumun ber-minval-i muharrer Taşçı Karabete satmış olduğu taş ocağı derhal tatil ettirilmiş olmasıyla merkum bu veçhile şeran olan harekât-ı şenie ve kabihasıyla beraber kura neferatını ketm ü ihfa ile rüşvet yolunda akçe aldığı inde'l-muhakeme tebeyyün etmiş ve merkumun ketm-i nüfus için aldığı rüşvet akçesinin iki kalem 8.400 kuruş Tersane-i Amire canibinden hıfz ve tevkif olunup; Abanalı Molla oğlu Halil'den me'huzu olan 2.300 kuruş zimmetinde kalmış idüğüne binaen işbu 2.300 kuruştan iki katı ve mezkûr 8.400 kuruşun bir misli tahsil olunduktan ve Karabet'ten taşocağı için me'huzu olan 750 kuruş dahi alındıktan sonra merkum Mehmet Efendi'nin bermûceb-i kanun iki sene müddetle Kütahya'ya nefyi;" A.MKT. NZD: 256/56, 1 nolu belge (24 Recep 1274)

Dinen günah sayılan kabahat veya suçlardan birini işlemek

Bu suç ve kabahatlerin kapsamı oldukça geniştir. Sürgüne konu olan olaylarda bu kapsamdaki suçları tanımlamak için çoğu zaman farklı kavramlara yer verilmektedir.

Örneğin, silahla dolaşma, “kadın ve oğlan peşinde olma” veya meyhaneye gitme. Bunlar, ilmiye kökenli bir kamu görevlisi için meslekle bağdaşmayan bir suç olarak kabul edilirken, başka meslekten olan bir kişinin benzer eylemde bulunması şeriata aykırı kabahat ve suçlar kapsamında değerlendirilmektedir. Nasla belirlenen, ancak yaptırımı siyasi otoriteye ya da yetkili yasama organının takdirine bırakılmış olan birçok suç bulunmaktadır. Bunlardan biri de alkollü içki tüketmektir. İlmiye zümresine mensup değişik kademedeki birçok şahıs farklı zamanlarda bu suçu işlediği tespit edildiğinde sürgün cezasına çarptırılmıştır.

Örneğin; Seyyit Mehmet Arif ve Seyyit Mehmet Said isimli iki ayrı müderris, alkollü içki aldıkları ve meyhanelerde zaman öldürdükleri gerekçesiyle, “ibreten li's-sairin liecli't-tedip” olmak üzere, Bozacaada'ya süresiz olarak sürgün edilmişlerdir. Sürgün cezası, dönemin Şeyhülislamı Dürriyade Mehmet Arif'in teklifi ve padişahın onayı ile gerçekleşmiştir.¹⁴

Osmanlı döneminde, imparatorluğun en kalabalık şehri İstanbul, muhtemelen en fazla suç işlenen merkezlerinden biriydi, denilebilir. Taşrada görevli birçok kamu çalışanı veya sivil birey, ya yaşadığı sosyal çevrenin veya ailesinin baskısı nedeniyle yapamadığı birçok eylemi İstanbul'da daha kolay bir şekilde gerçekleştirmektedir. Bu nedenle birçok kişi için İstanbul bir cazibe merkezi olmuştur.

Nasla belirlenen ve yaptırımı siyasi temsilcilere bırakılmış suçlardan bazıları sürgüne konu olan metinlerde şu şekilde ifade edilmektedir: “Şeran olan harekât-ı şenie ve kabiha” işlemek, “rüşvet ile kura neferatını ketm ü ihfa” ve “itikad-ı ehlişünneti ifsat ve izlal” etmek, “şurb-ı hamrı ve kebair-i saireyi mürtekip” olmak, “meyhanelerde emrar-ı vakit geçirme”, bir şahsın “kendisinden emniyet-i ahali meslub” ve “şerir ve edepsiz makuleden” olmak.

Söz konusu nedenlere ek olarak birçok başka nedene dayalı olarak, kamusal alanda mal ve hizmet üreten, farklı sosyal gruplarla ilişki içinde bulunan sivil bireyler ve kamu çalışanları ciddi bir hak mahrumiyeti olan sürgün cezasına çarptırılmışlardır.

14 Cevdet-Maarif: 2158 (3 B. 1210)

Sürgün süresi

15-19. yüzyıllar arasındaki geleneksel Osmanlı sisteminde verilen sürgün kararlarında/emirlerinde herhangi bir süre sınırlaması bulunmamaktadır. Bu durum, sürgün cezasına ilişkin alınan kararların subjektif idari tasarruflar olduğu yönündeki yaygın kanıyı pekiştirmektedir. Geleneksel Osmanlı sisteminde modern çağın pozitif hukuk normlarıyla mukayese edilecek düzeyde bir hukuk devleti ilkesinden söz edilemez elbette. Ancak, sistemin genel hukuk prensipleri üzerine inşa edilmiş olduğu da bir gerçektir.¹⁵

Diğer yandan, Tanzimat'la başlayan yeni dönemde, özellikle 1840 ve 1860'lı yıllarda Batı formunda çıkarılan Ceza Kanunu'na atıf yapılarak, sürgün cezalarında süre açıkça belirtilmektedir.¹⁶ Örneğin, Sahte müderrislik beratı tanzim ettiği iddia edilen bir şahıs tutuklanıp muhakeme edilmiş; yargılama sonunda Kanun-ı Ceza hükümlerine göre 8 ay süreyle Bursa'ya sürgün edilmesi kararlaştırılmıştır. Sürgün hayatı, şahsın tutukluluk halinin başlangıç tarihinden itibaren geçerli olmaktadır.¹⁷

Ancak bazı durumlarda Tanzimat sonrası dönemde bile sürgün cezasında süreye yer verilmemektedir.¹⁸ Suçun yaptırımını yasama organı ya da karar

15 Söz konusu genel hukuk prensiplerinin gözetilmekte olduğu, yargının en tepesinde yer alan Kazaskerlik görevinde bulunan eski İstanbul kadılarından Şükrü'nün memuriyet göreviyle bağdaşmayan bir işlem-eylem yaptığı iddiasıyla soruşturmaya tabi tutulmasından da açıkça gözlemlenmektedir. Şu ifadeler soyut, teorik genel hukuk ilkesine atıfta bulunmaktadır: "Kazaskerlik makam-ı refi'inde ve sair hükümet-i şer'iyyede bulunan zevât-ı fehâm mukteza-yı şer'i şerif üzere ru'yet-i umur-ı ibade memur olarak, böyle bir emanet-i celileyi suiistimalden hıfz ile, iltizam-ı adalet ve hakkaniyet akdem-i vezaif-i zimmet olduğu halde," A.AMD: 32/71 (1267 yılı)

16 A.MKT. NZD: 253/65, 1 ve 2 nolu belge (24 Recep 1274)

17 Söz konusu durum, bir arşiv belgesinde şu şekilde ifade edilmektedir: "Zaptiye Müşirine, Sahte müderrislik beratı tanzimiyle müttehem olup, Bab-ı zaptiye'de mahpus olan İsmail'in Kanun-ı Ceza ahkâmı iktizasınca müddet-i mahbusiyeti tarihinden itibaren kendisinin 8 ay müddetle Bursa'ya nefy ü icla kılınması hakkında şeref-sadır olan ferman-ı âli iktizasından olmağla, Mucibince merkurum mahal-i menfasına i'zâm kılınması babında emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir." Bakınız, A.MKT.NZD: 242/53 (4 R. 1274)

18 Örneğin; Ortodoks İslam doktrinine aykırı görüş beyanında bulunduğu gerekçesiyle tutuklanıp hapse konulan Hacı Bektaş dergâhı postnişinlerinden Selanikli Hasan Baba, 2 za. 1290 tarihinde süre belirtilmeden Trablusgarp vilayetine (A.MKT.MHM:470/89), alkollü içki tükettiği ve diğer büyük günahları işlediği, ayrıca Yedikule meyhanelerinde zamanlarını geçirdikleri nedeniyle Seyyit Mehmet Arif ve Seyyit Mehmet Said isimli müderris yine süresi olarak Bozcaada'ya sürgün edilmişlerdir. Cevdet-Maarif: 2158 (3 B. 1210)

mercii olan siyasi otorite tarafından belirlenmektedir.¹⁹

Tanzimat sonrası dönemde, sürgün kararları alınırken, Ceza Kanunu'nda hüküm bulunmadığı takdirde çoğu zaman geleneksel sitemin teamül ve uygulamaları devreye sokulmaktadır. Örneğin, Erzurum kökenli olup İstanbul'da çeşitli konaklarda hizmetçilik yapan Ayşe isimli bir kadını uygun bir erkekle evlendirmek vadiyle kandırarak önce Selanik'e, sonra da Niş'e götürüp cariye olarak satma teşebbüsünde bulunan Nişli Şerife kadın yargılanarak suçlu bulunmuştur. Ancak Tanzimat sonrasında kabul edilen Ceza Kanunu'nda Şerife Kadın'ın suç teşkil eden eylemine uygun bir ceza bulunamamıştır. Bu nedenle Şerife Kadın, "kendisinden emniyet-i ahali meslub olduğu" ve yine "kendisinin adeta şerir ve edepsiz makuleden olduğu" gerekçesiyle Niş vilayeti içerisinde başka bir yerleşim birimine "tard ve defî" yani sürgün edilmesi kararlaştırılmıştır.²⁰

Ücret karşılığında ya da ücretsiz olarak seks işçisi olarak çalışmak, başka kadınları seks işçisi olarak çalıştırmak veya bu amaçla alıkoymaya ilişkin "Kanun-ı Cedid" denilen Yeni Ceza Kanunu'nda herhangi bir hüküm bulunmaması, Tanzimat sonrası dönemde sekülerleşen hukuk sisteminde sorunların yazılı olmayan kurallar temelinde çözümlenmesine yol açmıştır, denilebilir.

Sürgün mahalleri

Gerek klasik sisteminin egemen olduğu 15.-19. yüzyıllarda ve gerekse Tanzimat'la başlayan yeni dönemde Osmanlı toplumunda muayyen bir sürgün mahallinden söz edilemez. Sürgün yerleri genelde sürgüne gönderilen şahsın mesleği, sosyal statüsü, kamu hizmetinde üstlendiği rol ve fonksiyonlarına göre belirlenmektedir. Bazı durumlarda, yüksek rütbeli bir kamu görevlisi için Boğaziçi'ndeki herhangi bir köy yerleşim birimine gönderilmiş olmak tüm hayat damarlarının kesilmesi anlamına gelebiliyordu. Bir bürokratin İstanbul dışına gönderilmesi balığın suda çıkarılmasına dönüşebiliyordu.

¹⁹ Sudurdan Şükrü Efendi'nin İstanbul Kadılığı sırasında yaptığı bir eylemin, "Saye-i ma'delet-vâye-i hazret-i mülukânede haiz olduğu rutbe-i refiaya ve bulunduğu memuriyet-i muhteremenin sıfat-ı celilesine kat'a yakışmayacak suretle ictisar eylediği hareket-i nâ-marziyesi kendisinin tedibini davet eder bir töhmet ve kabahat olduğu" belirtilerek, "Bundan böyle hidemât-ı şer'iyede kullanılmamak üzere, bila-müddet Kütahya'ya nefy ü icla olunması" yönünde karar verilmesi yukarıda öne sürdüğümüz görüşü teyit etmektedir. Bakınız, A.AMD: 32/71 (1267 yılı)

²⁰ A.MKT. MVL: 107/10 (24 N. 1275)

Bütünöyle gözden düşmemiş ya da ileride kendisinden yararlanılması düşünülen kamu görevlileri, bilginler ve diğerleri, siyasi-idari açıdan verebileceği zarar ve tahribat göz önünde bulundurularak uzak veya yakın bir yerleşim birimine gönderilmektedirler. Siyasi otoriteye daha fazla zarar verme potansiyeli taşıyanlar, genelde İstanbul'un politik yaşamından uzaklaştırılmak üzere, her türlü imkândan yoksun uzak taşra kentlerine sürgüne gönderilmektedirler. Daha az zararlı olduğu düşünülenlerin ise, sosyal, sanatsal ve ilmi faaliyetleri yürütebileceği İstanbul'a yakın yerleşimlerde zorunlu ikameti tercih ediliyordu.

Geri dönerek çevresine zarar vermesi muhtemel olan, siyasi otorite aleyhinde negatif propaganda yapma potansiyeli taşıyanlar, "şerir ve edepsiz makuleden" olanlar, kontrol ve denetimlerinin kolay olması nedeniyle, doğal koşulları bakımından uygun olan adalara sürgün edilmektedirler. Daha çok Tanzimat sonrası ve Meşrutiyet döneminde olmakla birlikte ülke dışına sürgüne gönderilenler de olmuştur.

Ege ve Akdeniz'deki irili ufaklı birçok ada dışında, Marmara denizindeki adalar da sürgün mahalli olarak seçilmiştir. Mısır, Trablus, Mekke ve Medine de belli başlı sürgün bölgeleri idi. Rumeli, Batı Anadolu ve Karadeniz bölgesindeki bazı büyük yerleşim birimlerinin sürgün yeri olduğu anlaşılmaktadır. Bursa, İzmir, Kütahya, Manisa, Edirne ve Trabzon bunlardan sadece bir kaçıdır.²¹

Söz konusu sürgünlerin ne kadarının yasa/kanunlara uygun objektif kararlar olduğu, ne kadarının ise grup içi ve gruplar arası dayanışma ve çatışmaya, çıkar ilişkilerine dayalı subjektif tasarruflar olduğu bütünöyle bilinmemektedir.

Örneğin; Çorum'da Emir Mahallesi'nde inşa edilmiş bulunan Fatma Hatun Medresesi'nin arsası, aradan bir asırdan daha uzun bir süre geçtikten sonra, Konyalı Mustafa Baba tarafından Mevlevihane dergâhı olduğu iddia edilmiştir. Konyalı Mustafa Baba, "yedinde davasına muvafık fetva-yı şerife bulunduğundan" söz etmiş, söz konusu medrese mütevellisi Salih Efendi ise dilekçe hakkını kullanarak, "mahallinde erbâb-ı vukuf marifeti ile bi't-tahkik

21 Bursa (A.Eİl.Mustafa, No: 12/1160); İzmir (A.MKT.MVL: No: 89/46); Kütahya (A.MKT.NZD: No: 256/56, A.AMD: No: 32/71); Manisa (A.MKT.NZD. No: 155/36); İstanköy ve Edirne (A.AMD: No: 85/7); Kıbrıs (A.MKT.MHM. No: 431/75), Bozcaada (Cevdet-Maarif, No: 2158); Trablusgarp (A.MKT.MHM. No: 470/83,89); Trabzon (A.AMD, No: 26/28)

murafaalarının icrası"nı talep etmiştir.²²

Bu dava, ilmiye piramidi içinde yer alan farklı alt gruptaki şahısların kendi aralarında büyük bir çıkar çatışması mücadelesi verdiklerine ilişkin tipik bir örnek teşkil etmektedir. Karşılıklı iddia ve davaya konu olan bu olay, aynı zamanda, ilmiye mensupları içinde, medreseliler ile tekke ve zaviye taraftarları arasında var olduğu düşünülen çıkar mücadelesinde müftülerin fetvalarıyla zaman zaman ikinci gruptakiler lehine taraf olduğuna işaret etmektedir.²³

Sürgün yerinin değiştirilmesi

Sürgün dönemi, zaman zaman, bürokratik bir müdahale ile rahat bir seyahate, farklı bir bölgede değişik bir kültürel ortamda yaşamaya dönüşebilmektedir. Sürgün yerinin değiştirilmesi, sürenin uzatılıp kısaltılmasında belirli bir hukuki norm ve kural bulunduğu ilişkin herhangi bir veri yoktur. Dolayısıyla, karar vericilere, siyasi otoriteye yakınlık veya tanışıklık, onları etkileyebilecek makamda bulunanların tavassutu bu konuda belirleyici olmaktadır. Bürokraside görev yapan sivil ve askeri görevliler çok daha aktif rol üstlenmektedirler.²⁴ Zira sürgün cezalarının affedilmesi ve cezanın infaz mahallinin değiştirilmesi konusunda aracılık yapılması²⁵ tazir cezalarında sıkça görülen bir uygulamadır.

Bazı kamu görevlileri, geçmişe yönelik olarak soruşturulmakta ve herhangi bir suiistimal ve görevi kötüye kullanma varsa yargılanıp sürgün edilmektedir. Sürgün edilen şahıslara belirli bir hak mahrumiyeti getirilirken, cezanın infazı sürecinde ailenin diğer bireylerinin çok fazla etkilenmemesine özen gösterilmektedir. Bu nedenle, belirlenen sürgün yeri, zaman zaman hastalık ve yoksulluk gibi farklı nedenlerle değiştirilebilmektedir. Örneğin, İstanköy Adası'na sürgün edilmesi kararlaştırılan eski naip Mustafa Efendi'nin sürgün yeri Edirne olarak değiştirilmiştir. Mustafa Efendi'nin "pek hasta ve fakir olarak" İstanköy Adası'nda ihtiyaçlarını karşılamasının hiçbir

²² A.MKT.DV: 101/37, 1 nolu belge

²³ A.MKT.DV: 101/37, 1 nolu belge

²⁴ Prizren sakinlerinden olup Trabzon'da sürgünde bulunan Süleyman isimli bir şahıs, Rumeli ordusu reisi erkânı görevini yürüten bir bürokratin aracılığıyla, memleketine gitmemek ve herhangi bir şekilde temas kurmamak koşuluyla İstanbul'a gelerek uygun bir medresede ikamet etmesine izin verilmiştir. Bakınız; A.AMD: 26/28 (26 Muharrem 1267)

²⁵ Mustafa Avcı, *Osmanlı Ceza Hukukuna Genel Bir Bakış*, s. 591

şekilde olanaklı olmadığı belirtilerek, “menfasının merhameten Edirne'ye tahvili” uygun görülmüştür.²⁶

Şartlı tahliye veya sürgün hayatının sona ermesi

Sürgüne gönderilenler, sürgün hayatının altıncı ayından itibaren değişik gerekçeler ileri sürerek kendilerine veya ailenin diğer bireylerine finans desteği talep etmekte. Maddi destek gerçekleşsin ya da gerçekleşmesin, sürgün edilenlerin büyük bir kısmı aile bireylerinin kendi yanlarına gelmesi için siyasi-idari yardım talebinde bulunmaktadır. İlmiye piramidinin farklı kademesinde daha önce aktif görev almış kişiler, dini ve insani gerekçeler ileri sürerek bu yola daha çok başvurumaktadırlar.

Ayrıca siyasi otoriteye etki yapabileceği düşünülen belirli şahıslar devreye sokularak, tanışıklık ve yakınlık ideolojisiyle sürgünlük döneminin sona erdirilmesi talep edilmektedir. Altı ay ya da bir yıllık bir süreden sonra, önce ilgili mercilere doğrudan veya dolaylı yollardan başvuru yapılmaktadır. Daha sonra ya sürgün mahallinin yargıcı veya bağlı olduğu en üst makam olan meşihat, ya da idari makamda görevli olanlar, sürgün edilen şahsın “ıslah-ı nefis” ettiğinden söz ederek, sürgün hayatının sona erdirilmesini talep etmekte, bir anlamda aracılık yapmaktadırlar.

Sistemin işleyişinde ideolojik yakınlık ve tanışıklık ideolojisi kadar, çıkar ilişkisi de belirli ölçüde etkili olmaktadır. Ancak her şeyi bu ideolojik bağla izah etmek mümkün değildir. Dolayısıyla, sürgün edilen şahıslar, zaman zaman geleneksel Osmanlı hukuk sisteminin yazılı olmayan uygulamaları temelinde şartla salıverilmektedir. Genel olarak soyut ilkeler çerçevesinde

26 Konuya ilişkin bir belgede durum şu şekilde açıklanmaktadır: “Drama sancağı dâhilinde sarı Şaban Kazası naibi Mustafa Efendi'nin, mukaddema İnöz Kazası niyabetinde iken vuku buluna irtikâbı (...) üzerine, bi'l-istizan, şeref-sudur buyrulan emr ü ferman-ı hazret-i cihandari mucibince İstanköy ceziresine nefy ü ilcası mukarrer olan Naib Mustafa Efendi pek hasta ve fakir olarak orada bir veçhile taîş ve ikamet edemeyeceğinden, efendi-i muma ileyhın mukaddemki ısdar buyrulan ferman-ı âli tarihinden itibaren menfasının merhameten Edirne'ye tahvili zımında müceddeden emr-i âli ısdar tezekkür olunduğuna dair Meclis-i Vala'dan tanzim kılınan bir kıta mazbata, evrak-ı melfufuyla manzur-ı âli buyrulmak için arz ve takdim kılınmış olmağla; ol babta her ne veçhile irade-i seniyye-i hazreti cihandari şeref-sünuh buyrulur ise ona göre hareket olunacağı beyanıyla tezkere.”, A.AMD: 85/7 (1274)

sürgünlük sona erdirilmektedir.²⁷ Dolayısıyla sürgün kararlarında olduğu gibi cezanın sona erdirilmesinde de büyük ölçüde sübjektif kararlar verildiği iddia edilebilir.

Bununla birlikte, şartlı tahliye konu olan prensipler kimi durumda mücerred bir düşünceden ibaret kalırken, kimi zaman da somut bir veri üzerine inşa edilmektedir. Örneğin, şartlı tahliyenin önkoşullarından biri olan "ıslah-ı nefis" etmiş olma ölçütü, somut bir olgu olmaktan ziyade düşünce, fikir ve tutum gibi soyut bir şeyin sürgün edilen şahıs üzerindeki somut varlığına tekabül etmektedir. Ancak, "kendi halinde olma", "memleket işlerine müdahale etmeme" ve "güçlü bir kefil" bulunması daha somut bir durumu etmektedir. Osmanlı devletinde, şartlı tahliye konu olan bu ve benzeri teamüller, çoğu zaman yazılı olmayan bu hukuk ilkeleri, sürgüne konu olan yazışmalarda açıkça belirtilmektedir.²⁸

Şartla sürgün cezasının sona erdirilmesi, tazir cezalarında aracılığın ve cezalandırmaktan vaz geçmenin, bir başka anlatımla adli af uygulamasının

27 Darulmuallimin öğrencilerinden Dağıstanlı Hamdi isimli bir kişinin sürgün hayatının sona erdirilmesine ilişkin bir belgede, ceza infazından vaz geçilmesi ve tahliye prosedürü şu şekilde özetlenmektedir: "Şeyhülislam efendi hazretlerine; Darulmuallimin talebesinden olup, bazı mertebe cünhası vukuuna mebni, li'edli't-tedib Manisa'ya nefy ü ta'zib kılınmış olan Dağıstani Hamdi Efendinin müddet-i ikameti altı mahı tecavüz ederek ıslah-ı nefis etmiş olduğundan bahisle avf ve ıtlakı hususuna dair liva-i mezkûr meclisinden varit olan mazbatasıyla melfufu arzuhal Meclis-i Vala'ya bi'l- havale kıraat olunarak manzur-ı vala-yı meşihat-penahileri buyrulmak üzere leffen gönderilmiş olmağla, ol babta emr ü irade hazret-i men lehü'l-emrindir.", A.MKT.NZD: 155/36 (3 Za. 1271)

28 Erzurum'da sürgünde bulunan eski Van Müftüsü Mustafa efendinin şartla tahliye edilmesi örneği, adli af uygulamasının oldukça çarpıcı bir örneği olarak, ilgili tezkerede şöyle ifade edilmektedir: "Cünha-i vakıasına mebni Erzurum'a nefy olunmuş olan Van Müftüsü Mustafa Efendi'nin avf ve ıtlakına dair Meclis-i Vala'nın mazbata-i memhuresi, evrak-ı melfufesiyle beraber manzur-ı âli buyrulmak için arz ve takdim kılındı.

Müfti-i muma ileyhin kayd-ı nefiyden tahlisi ve yahut kendüye maaş tahsisi hakkında vaki olan istidasına mebni, keyfiyet zat-ı valayı meşihat-penahi ile lede'l-muhabere, açıktan maaş tahsisi uyamayacağı ve avf ve ıtlakında bir gûna beis olmadığı beyan ve iş'ar; ve ol babta terkim olunan irşat-i aliyye irsal bulmuş olduğuna ve muma ileyhin müddet-i nefyi hayli vakit olarak şimdiye kadar ıslah-ı nefis etmiş olduğuna mebni; ber-muceb-i işaret-i aliyye ba'de-zin kendi haliyle meşgul olmak ve memleket umuruna ve saireye karışmamak üzere, kavi kefile rabt olunarak, efendi-i muma ileyhin avf ve ıtlakı tezekkür olunmuş ise de ol babta her ne veçhile emr ü ferman merhamet-unvan hazret-i mülukane müteallik buyrulur ise ona göre hareket olunacağı beyanıyla tezkere.", A. AMD: 27/15 (12 Safer 1267)

meşruluğundan kaynaklanmaktadır.²⁹ Bu durum, Osmanlı dönemi hukuk pratiğinin rasyonel ve doğal hukuk ilkelerinden daha ziyade egemen güç olan padişah iradesine dayanmasının bir tezahürü olarak görülebilir.³⁰

Bir Kültür Plantasyonu Olarak Sürgün

Osmanlı toplumunda yatay ve dikey hareketlilik yavaş olduğu kadar bütünüyle devlet kontrolünde gerçekleşmekte idi. Devlet kontrolü ve denetimi dışında, İmparatorluğun iktisadi ve sosyal koşulları, teknolojik gelişmelerin yeterince hızlı olmaması gibi faktörler de nüfus hareketlerini büyük ölçüde sınırlandırıyordu. Ayrıca, üretim biçiminin tarıma dayanması, yaşam tarzının geleneksel ve örgütlenmenin zayıf olması da nüfus dolaşımını frenleyici rol üstlenmiştir.

Diğer yandan, sistemin kişiler/bireyler yerine kurumlar etrafında şekillenmesi; toplumsal yapıda geleneksel kültürün egemen olması söz konusu dolaşımın ivme kazanmasını daha da zorlaştırıp belirli koşullara bağlı hale getirmişti. Bu durum, çevresindeki dışa kapalı dar gruplarla temas halinde bulunan, ancak kendi içine dönük onlarca alt sistemden meydana gelen devasa bir toplumsal yapının yüzyıllarca pek fazla değişmeden varlığını sürdürmesine neden olmuştur, denilebilir.

Bu perspektiften bakıldığında, bütün sürgün cezaların için söylenmese bile, belirli hayat standardını yakalamış ve belirli bir dünya görüşünü benimsemiş kişiler bakımından, İstanbul gibi bir anakent ya da taşradaki belli şehirlerden uzaklaşmak kültür transferini olanaklı kılıyordu, denilebilir.

Merkeze yakın veya uzak bölgelere sürülenlerin yol giderleri genelde kamu kaynaklarınca karşılanmaktadır. Tazir cezası kapsamında sürgün edilen erkek ve kadınların masraflarının bir bölümü de hazinece karşılanmaktadır.³¹

Sürgün, bir insanın bütün haklarından yoksun bırakılması anlamına gelmemektedir. Bazı durumlarda, ceza aile bireyleriyle birlikte bir yerleşim biriminde zorunlu ikamet ya da göz hapsi olarak kabul edilmektedir. Bu

²⁹Mustafa Avcı, *Osmanlı Ceza Hukukuna Genel Bir Bakış*, s. 591

³⁰Mustafa Avcı, *Osmanlı Ceza Hukukuna Genel Bir Bakış*, s. 594

³¹ II. Mustafa tarafından Gümrük Emini Ali Ağa isimli bir şahsa hitaben verilen bir emir yazısında bu durum şöyle ifade edilmektedir: "Gümrük Emini Ali Ağa, Bursa'ya nefy olunacak rical ve nisvan tahmil olunmak için ücreti miriden verilmek üzere bir kıta kayık tuturasın deyu buyruldu." A.E.II. Mustafa: 12/1160 (6 Ca. 1107/)

nedenle bulunduğu yerden uzak başka yerleşim birimine bölgeye sürgün edilen kişiler yanlarına eşlerini de götürebilmektedir. Hatta sürgün edilen şahıslar gibi onların aile bireylerine de asgari düzeyde geçinmek üzere devlet-mahalli idare tarafından düzenli olarak belirli bir para ödenmektedir.

Örneğin; Kıbrıs'ta sürgünde bulunan Şeyh Hasan isimli bir şahsın talebi üzerine, yanına gidecek olan eşi Şefika Kadın, annesi Latife Hanım ve oğlu Mehmet Emin'den her birine emsaline uygun olarak mahallinden günlük altışar kuruştan ödeme yapılması kararlaştırılmıştır.³²

Uzun süreli olarak sürgün olarak gönderilenler, kendi kültürlerini yaşadıkları bölgenin dışında İmparatorluğun farklı yerleşim birimlerine taşıyarak, orada bulunan benzer ya da bütünüyle farklı olan kültürlerle eklemlenmesini olanaklı hale getirmişlerdir. Bunu, bir anlamda bit tür kültür plantasyonu olarak nitelendirmek mümkündür.

Şeyh Ahmet Efendi, Çorum'da Sultan Beyazıt Medresesi'nde uzun süre ikamet etmiş; eğitim-öğretim ve diğer sosyal faaliyetleri çerçevesinde yaşadığı kent merkezinde, etrafındaki etnik ve dini köken itibarıyla birbirinden farklı, değişik mesleklerle mensup onlarca kişiyle ilişki kurup geliştirmiştir.

Şeyh Ahmet, medresedeki öğrencilerinden Mahmut isimli bir öğrenciyle birlikte "şirket-i mukavele" oluşturup ticaret yapmaya başlamıştır. Sermayenin Şeyh Ahmet'e ait olduğu düşünülen bu şirkette medrese öğrencisi Mahmut, çevrede satın aldıkları malı Kırım'a götürüp satmıştır. Hem Şeyh Ahmet hem de öğrencisi Mahmut, gerçekleştirmeye çalıştıkları ticari faaliyet sayesinde Karadeniz, Kafkasya, Rusya ve Anadolu coğrafyasındaki farklı sosyal-dini gruplarla temasta bulunmuş ve onlardan etkilenmiştir.³³

Şeyh Ahmet Efendi'nin çok yönlü bir ticari aktivite yürüttüğü söylenebilir. Şöyle ki, Şeyh Ahmet'in Yahudi Yako isimli bir şahıstan 1515 kuruş alacaklı olduğu, aynı medresede bulunan Hasan Efendi isimli bir başka kişiye de "50 adet yüzlük Mecidiye borcu" bulunduğu anlaşılmaktadır. Şeyh Ahmet, belirli bir süre sonra, nederi açıkça belli olmamakla birlikte, muhtemelen "umur-ı memlekete müdahale" ettiği düşünülererek süresiz olarak Kıbrıs Adası'na

32 Konuya ilişkin belgede durum şöyle açıklanmaktadır: "Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayetine; Menfiyyen Kıbrıs'ta bulunan Şeyh Hasan Efendi'nin oraya azimet edecek olan zevcesi Şefika kadın, validesi Latife nam hatunlar ile mahdumu Mehmet Emin'e emsaline tevfikân mahalli emvalinden yevmi altışar kuruştan 18 kuruş itası tensip kılınmış ve keyfiyet Maliye Nezareti celilesine bildirilmiş olmağla, iktizasının ifasına himmet buyrulması siyaksında şukka", A.MKT.MHM. 431/75 (29 N. 1285)

33 A.MKT.UM., No: 401/49 (28 Ş. 1276/11 Mart 1860)

sürgün edilmiştir.³⁴

Şeyh Ahmet, Kıbrıs adası'na vardktan bir müddet sonra, dilekçe hakkını kullanarak, yazdığı bir mektupla Çorum'da alacak ve vereceklerinin tasfiyesini talep etmiştir. Bunun üzerine, Şeyh Ahmet'in öğrencisi ve ortağı Mahmut Efendi ile ilişki kurularak Çorum'daki bütün işleri tasfiye edilmiştir. Ayrıca medresedeki odasındaki kitaplar kayda geçirilmiş, bunlardan aynı medresede bulunan kişilerden ödünç alınanlar sahiplerine teslim edilmiş, geri kalan kitaplar ise sürgün mahalline gönderilmiştir.³⁵

Bütün bunlardan sonra, Şeyh Ahmet'in Çorum ve çevresiyle, Karadeniz ve Kırım'dan edindiği birikimlerini, o bölgenin kültürel değerlerini sürgün olarak gönderildiği Kıbrıs adası üzerinden Akdeniz havzasına taşıdığı, oradan da birçok şeyi Çorum'a getirmiş olduğu sonucu çıkarılabilir.

Sonuç

Hürriyeti bağlayıcı cezalar arasında yer alan sürgün, iktidar elitinin sıkça başvurduğu tazir cezalarından biridir. Osmanlı hukuk terminolojisinde tazir cezası, özü itibariyle İslam ceza hukukunda bulunmayan, ancak suç teşkil eden fiillere karşı siyasi otoritenin takdir hakkını kullanarak ceza vermesini olanaklı kılan örfi bir düzenlemedir. Bu yönüyle bütün sürgün cezaları, sürgüne gönderilen kişiler bakımından ciddi bir hak mahrumiyeti demektir.

Ancak sürgünler, aynı zamanda, Osmanlı devletinde, çok dilli, çok dinli bir İmparatorlukta belirli bir bölge veya yerleşim birimindeki kültürün başka bir bölge ve yerleşim alanına taşınarak, benzer ya da bütünüyle farklı kültürlerle eklemlenmesine olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla bunu, bir yönüyle bit tür kültür plantasyonu olarak nitelendirmek mümkündür.

Gerekli Nişli Şerife kadın ve Erzurumlu Ayşe gibi sade halktan insanlar, gerekse Dağıstanlı darülmualim öğrencisi, Vanlı müftü Mustafa Efendi, Yedikule meyhanelerinde dolaşan Mehmet Arif ve Mehmet Said, Çorumlu Şeyh Ahmet ve benzeri ilmiye mensupları sürgün hayatıyla bulundukları çevreden uzaklaşıp yeni bir toplumsal bir ilişki geliştirmektedirler. Böylece geleneksel Osmanlı sistemi içindeki kapalı alt toplumsal yapılar görece dışa açılmaktadırlar.

34 A.MKT.UM., No: 401/49 (28 Ş. 1276/11 Mart 1860)

35 A.MKT.UM., No: 401/49 (28 Ş. 1276/11 Mart 1860)

Örneğin; Hacıbektaş geleneğinden, İslam'ın Sünni olmayan inanç yorumunu temsil eden Selanikli Hasan Baba ile İslam'ın Sünni doktrini savunan sudurdan Şükrü Efendi gibi yüksek rütbeli ulema sürgün edildikleri yerleşim biriminde hem kendi aralarında, hem de çevrelerindeki insanlarla ilişkisi kurmuşlardır. Dolayısıyla farklı alt kimlik ve kültürden gelenlerle Osmanlı üst kültürünü temsil edenler karşılıklı etkileşim halinde olmuşlardır.

Osmanlı devletinde 19. yüzyılda ortaya çıkan sekülerleşme süreci dinin ve din kurallarının devlet yönetimindeki rolünü tedricen azaltmıştır. Tüzel kişilik kavramının teşekkül etmesi, dolayısıyla yönetici ile onun makamının birbirinden ayrışması, Osmanlı hukuk sistemini, padişah iradesinin ürünü olan norm ve kurallara dayanmasını sona erdirmekle kalmayıp aynı zamanda onun gerçek anlamda hukuki ilkeler bütünlüğüne doğru evrilmesini olanaklı

I. DÜNYA HARBİ YILLARINDA ÇORUM MENFASINDA SÜRGÜNLER

Mucize ÜNLÜ*

Giriş

Osmanlı ceza hukukunda ta'zir cezaları arasında yer alan sürgün, bir yerden gönüllü ya da gönülsüz olarak uzaklaştırılma, göç ettirilme ya da bir topluluğun veya bireyin siyasi otorite tarafından başka bir yerde zorla iskân ettirilmesi olarak tanımlanabilir. Tarihin her döneminde devletler bu uygulamaya başvurmuşlardır. Sürgün cezasının Hititler, Asurlular, Persler, Yunanlılar ve Romalılar tarafından uygulandığı bilinmektedir.¹ Ömer Lütfi Barkan sürgünü "teşkilatlı bir devlet idaresinin sistemli bir şekilde yaptığı tehcir ve iskânlardan biri olup bir iskân usulüdür" şeklinde tanımlamakta ve bu usule imparatorluk kurulurken sık sık müracaat edildiğini belirtmektedir. Osmanlı Devleti, sürgün usulü ile iskân yöntemini kendinden önceki diğer büyük Türk devletleri ve Bizans'tan devralmıştır. Yeni fethedilen bölgelerin Türkleştirilmesi, emniyet ve imarı için iskân yapmak gerektiğinde devlet sürgün yöntemine başvurmuştur.² Başiboş göçebeler ya da bir bölgenin sorunlu halkı imparatorluğun uzak bölgelerine gönderilmiştir. Fetihlerin devam ettiği yıllarda Osmanlı yönetimi Balkanlara göçü sürekli teşvik etmiş ve sürgün olarak Rumeli'ye gidenler XVI. yüzyıl sonuna kadar bu bölgenin iskânında önemli rol oynamışlardır. Bu zorunlu iskân neticesinde hem Rumeli daha hızlı bir şekilde fethedilmiş, hem de nüfusta etnik dengeler sağlanmıştır.³

İstanbul fethedildikten sonra şehrin imarı ve şenlendirilmesi için sürgün metodu ile çok sayıda insan getirilmiştir. Trabzon fethedildikten sonra da

*Yrd. Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

1 Kemal Daşcıoğlu, *Osmanlı'da Sürgün*, İstanbul 2007, s. 19–20.

2 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11 (1–4), (1949), s. 544–546.

3 Mehmet İnbaşı, "Balkanlarda Osmanlı Hâkimiyeti ve İskân Siyaseti", *Türkler*, C. IX, (2002), s. 157; Halime Doğru, "Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de Fetih ve İskân Siyaseti", *Türkler*, C. IX, s. 170–173.

buradaki Hristiyan halk Anadolu'nun değişik bölgelerine sürülmüş ve yerlerine Çorum, Amasya, Tokat, Samsun gibi şehirlerden Müslüman halk gönderilmiştir. Aynı şekilde Kıbrıs fethedildikten sonra da bazı Anadolu vilayetlerinden her on aileden birinin Kıbrıs'a iskânı kararlaştırılmıştır.⁴ Bunların dışında Konya ve Trabzon gibi yerlerden de İstanbul'a iskân amaçlı sürgünlerin yapıldığını biliyoruz. Aksaray ve Maçka semtlerinin adı bunun sözlü delilidir.

Osmanlı Devleti doğal sınırlarına ulaştıktan, yani fetihler durduktan sonra iskân ve sürgün politikaları değişmiştir. İlk devirde görülen yerleştirme amaçlı dışa dönük kitlesel sürgün siyaseti, zamanla aşiretlerin zor kullanılarak ülke içinde iskân edilmesi şekline dönüşmüştür. Burada sürgün ceza olarak uygulanmış, Anadolu'daki konar-göçer aşiretler yerleşik hayata geçirilmişlerdir. Cezalandırmak amacıyla yapılan kitlesel sürgünler dışında çeşitli suçlar sebebiyle bireylere yönelik sürgün cezaları da uygulanmıştır. Devlet sosyal, ekonomik ve idari yönden güç kaybettikçe toplum içinde huzur ve güven azalmış, eşkıyalık ve şekavet artmıştır. Bu tür olumsuzlukların giderebilmesi için sürgün usulüne daha çok başvurulmuştur.⁵

Sürgün cezalarının çoğunda sürülenler aynı zamanda kalebendliğe mahkûm edilmişlerdir. Bu durumda ceza için daha çok adalar ve coğrafi şartların kötü olduğu bölgeler seçilmiştir.⁶ Kalebendlik cezası genellikle nizam-ı memlekete karşı suç işleyen kişilere verilirdi ve bu kişiler cezalarını bir kale-şehrin surları içinde yaşamak zorunda kalıyorlardı.⁷

Cezaî müeyyide olarak gerçekleştirilen sürgünler incelendiğinde eşkıyalık, asayiş bozmak, emre itaatsizlik, tehdit, küfür ve kız kaçırmak gibi adi suçların yanı sıra rüşvet, sahtekârlık, zina, fuhuş, hırsızlık, yalancı şahitlik gibi yüz kızartıcı suçlara da sürgün cezası verildiği görülmektedir. Ayrıca Osmanlı merkez ve taşra teşkilatı görevlilerinin halka zulüm, görevini gereği gibi yerine getirememesi, devleti mali yönden zarara uğratma, suiistimal gibi suçlarla sürgüne gönderildikleri anlaşılmaktadır. Fal bakmak, kaçakçılık,

4 Kenan İnan, "Fatih Sultan Mehmet İstanbul'un Fethi ve Etkileri", *Türkler*, C. IX, s. 284-285; Hüseyin Arslan, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün*, İstanbul 2001, s. 265; Daşcıoğlu, s. 57.

5 Daşcıoğlu, s. 49.

6 Daşcıoğlu, s. 49.

7 Gültekin Yıldız, *Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002, s. 19.

miras anlaşmazlığı, vergi ödememek, ahlaka aykırı işlerle uğraşmak gibi eylemler de sürgün edilmek için sebep teşkil etmiştir. Sürgüne gönderilenler arasında zimmiler de yer almıştır. Sürgün cezasının uygulanmasında Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında fark gözetilmemiştir.⁸

Tanzimat sonrası cezalarda bedene yönelik şiddet içeren uygulamalardan ağır işlerde çalıştırma, sürgün ve kısa süreli hapse doğru bir kayış olmuştur. 3 Mayıs 1840 tarihli ceza kanununda ta'zir cezaları arasında katl, kürek, hapis ve memuriyetten çıkarmanın yanı sıra sürgün de yer almıştır.⁹ Abdülhamit döneminde dış baskıların da etkisiyle idam cezası yaygın bir infaz yöntemi olmaktan çıkarılınca sürgün ve hapis cezasına çarptırılanların sayısı artmıştır.¹⁰

Şer'iye sicillerinde sürgün genellikle "nefy ü iclâ, iclâ, nefy ü irsal, sarf ü tahvil, tahvil-i memuriyet" terimleriyle ifade edilmiştir. Sürülenler için "menfi", sürgün yeri için "menfa", af ve salıverilmelerde ise "ıtlak, afv ü ıtlak, ıtlak-ı sebil, sebilin" ifadeleri kullanılmıştır.¹¹ Tanzimat sonrası döneme ait Osmanlı vesika ve defterlerinde ise sürme, sürgün etme, uzaklaştırma, memleketten çıkarma manalarında nefy, tagrib, icla, teb'id, tard gibi kavramları görüyoruz. Daha önceki dönemlerde sürgüne sebep olan eylemler aynı şekilde Tanzimat sonrası dönemde de sürgün gerekçesi olmuştur. Emniyet ve asayiş bozmak, şakilik, eşkiya ile ortaklık etmek, halktan zorla para almak, katl, gasp, cünha, cinayet, ıslahat kararlarına karşı çıkmak, padişah ve hükümet aleyhine sözler sarf etmek, sözlü ya da fiili muhalefette bulunmak gibi fiiller sürgün cezası ile sonuçlanmıştır.¹²

Çorum'a ve Çorum'dan başka yerlere Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar çeşitli zamanlarda sürgünler olmuştur. Bunlar genellikle iskân amaçlı sürgünlerdir. Örneğin Anadolu birliği sağlandıktan sonra Çorum ve İskilip taraflarında yaşayan Kara Tatarlar 1416'da Çelebi Mehmet tarafından Rumeli'ye geçirilerek Filibe ve çevresine yerleştirilmiştir. 1461 yılında Trabzon

8 Daşcıoğlu, s. 87-96, 136, 166-167.

Gülhal Bozkurt, Batı Hukuku'nun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939), Ankara 1996, s. 99.

10 Ömer Şen, *Osmanlı'da Mahkum Olmak Avrupalılaşıma Sürecinde Hapishaneler*, İstanbul 2007, s. 32.

11 M. Çağatay Uluçay, "SÜRGÜNLER Yeni ve Yakınçağlarda Manisa'ya ve Manisa'dan Sürülenler", *Belleten*, 60/15, (1951), s. 510-511.

12 Mucize Ünlü, "Tanzimat Sonrasında Balkanlardan Karadeniz'e Sürgünler", *CIEPO*-17, 18-23 Eylül 2006, Trabzon.

fethedildiğinde ise Trabzon'a nüfus nakli yapılan yerlerden biri Çorum olmuştur.¹³ XVII ve XVIII. yüzyıllarda içe dönük olarak gerçekleştirilen iskan siyasetinin bir neticesi olarak Dedesli aşireti Çorum bölgesine yerleştirilmiştir.¹⁴ Eylül 1759'da Çorum sancağında bulunan Dosno, Sülmanlı ve Kürt aşiretleri şekavetleriyle halka zarar verince eski yerleri olan Çukurova, Kırşehir ve Mecidözü'ne nakil ve iskanları için hüküm verilmiştir Çorum'dan münferiden sürülenlere örnek olarak ise 1787'de Hacımahmudoğlu Kasım'ın sürülmesi gösterilebilir. Kendisi kaza mahkemesini bastığı ve naibe sövdüğü için Ankara kalesine kalebend edilmiştir. Kengiri sancağından memleketlerinin durumunu şikâyet etmek için İstanbul'a giden beş kişi de yakalanarak Ankara kalesine sürgün edilmiştir.¹⁵

I. Dünya Harbi yıllarında Çorum'a gönderilenler genellikle hükümete muhalefet ve savaş ortamından istifade ederek devlete zarar verecek düşünce ve eylem içerisine girmek gibi siyasi suçlarla sürülmüşlerdir. Çorum menfasındaki sürgünlerin bir kısmı Osmanlı tebaasından olmakla birlikte muhasım devletler tebaasından olanlar da önemli bir yer tutmaktadır. Bunların bir kısmı misilleme suretiyle İstanbul'dan uzaklaştırılmışlardır.

I- OSMANLI TEBASINDAN SÜRÜLENLER

a) Müslüman Menfiler:

I. Dünya Harbi yıllarında Çorum'da sürgünde olan Osmanlı tebaası arasında hem Müslüman hem de gayrimüslimler bulunmaktadır ve genellikle siyasi sebeplerle sürülmüşlerdir. Çoğu İstanbul'dan gönderilmekle birlikte Sivas, Zonguldak, Sinop gibi çevre bölgelerden de sevk edilenler olmuştur.

Siyasi sebeplerle savaş öncesinde gönderilenlerin bir kısmı Mahmut Şevket Paşa hadisesi sebebiyle sürülmüşlerdir. 23 Ocak 1913'te kabine üyeleri toplantı halinde iken İttihatçıların planladığı Babıali baskını gerçekleştirilmiş ve bu hükümet darbesi ile İttihat ve Terakki yeniden iktidara gelmiştir. Darbe sırasında tutuklananlar muhalefet gösterilerinde bulunmamaları yönünde uyarıldıktan sonra serbest bırakılmışlardır. Önde gelen bazı muhalifler

¹³ İlhan Şahin, "Çorum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 374.

¹⁴ Abdullah Gündoğdu, "Çorum'da Bir Türk Aşireti: Dedesli", *OTAM*, S. 3, Ankara 1992, s. 213.

¹⁵ Daşcıoğlu, s. 94.

Avrupa'ya sürgüne gönderilmişlerdir. Baskın sonrasında Kamil Paşa Hükümeti devrilmiş ve 31 Mart İsyanı'nı bastırmak üzere Selanik'ten İstanbul'a gelen Hareket Ordusu'nun komutanlığını yapan Mahmut Şevket Paşa Sadaret'e getirilmiştir. Kendisi Harbiye Nazırlığı'nı da üzerine almıştır.¹⁶ Mahmut Şevket Paşa kabinesi döneminde eski kabine üyelerinden bazıları emekli aylıkları ve yollukları verilmek suretiyle memleket dışına çıkmaya zorlanmışlardı. Böylece muhaliflerin önde gelenleri memleketten uzaklaştırılarak geride kalanların zararsız hale getirilebileceği düşünülmüştü. Ancak düşünüldüğü gibi olmamış, muhalifler İttihatçı liderlerini ortadan kaldırmak amacıyla teşkilatlanmaya başlamışlardır. 11 Haziran'da Mahmut Şevket Paşa Harbiye Nezareti'nden Babıali'ye giderken otomobili kurşunlanmış, tüm müdahalelere rağmen kurtarılamamıştır. Kurulan harp divanında katiller ölüm cezasına çarptırılmıştır. Katillerin yargılanmasında suikastı hükümeti devirmek amacıyla kurulmuş gizli bir cemiyetin hazırladığı ortaya çıkmıştır. Planı yapanlar zor kullanmak ve meşru olmayan yollarla hükümeti devirmek, anarşi çıkarmak, suikastçıları teşvik ve tahrik etmek suçlarıyla ölüm cezasına çarptırılmışlardır. Ölüm cezasına çarptırılanlar 29 Haziran'da İstanbul'da asılarak idam edilmişlerdir. 350 Şüpheli muhalif de sıkıyönetim bölgesi olan İstanbul dışına çıkarılmak üzere Sinop'a sürgün edilmiştir.¹⁷

İttihatçı hükümet tarafından idareten Sinop'a sürülenlerden 11'i daha sonra Çorum'a nakledilmiştir. Bunların arasında posta ve telgraf müdürü, tulumba müdürü, komiser muavini gibi resmi görevlilerin yanı sıra maden kömürçüsü, terlikçi, imam, türbedar gibi mesleklerden kişiler bulunmaktadır.¹⁸ İstihkâm mülazım-ı evvelliğinden emekli Mehmet Mazhar Efendi Sinop'ta iki buçuk yıl kaldıktan sonra menfası değiştirilerek Çorum'a gönderilmiştir. İttihatçı hükümet düştükten sonra affedilmiş ve İstanbul'a dönmüştür.¹⁹

Sinop'tan Çorum'a nakledilen bir diğer menfi Hürriyet ve İtilaf Fırkası

16 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. II Kısım II, Ankara 1991, s. 269-272; Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, İstanbul 1984, s. 206-207.

17 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, Ankara 1996, s. 195-209; Ahmad, s. 218.

18 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi (DH. EUM. MH.), Nr. 190/104, 30 Nisan 1335/ 30 Nisan 1919.

19 BOA, DH. EUM. MH., Nr. 190/15, 17 Nisan 1335/ 17 Nisan 1919; DH. EUM. MH., Nr. 190/48. Kimi menfiler de kendilerine verilen harcırahı yetersiz bularak artırılmasını talep etmişlerdir. Örneğin siyasi mağdurlardan Lütfi imzasıyla verilen arzuhalde

Süleymaniye Kulübü başkanı İbrahim Hakkı'dır. Mevcut hükümeti düşürüp eski hükümeti getirmek üzere teşebbüste bulunmak suçuyla sürülmüştür. Burada iken gözlerindeki rahatsızlık sebebiyle Haydar Paşa Tıp Fakültesi'nde tedavi olmak üzere İstanbul'a naklini talep etmiştir. Ancak siyasi sebeplerle İstanbul'dan sürüldüğü için bu talebi olumlu karşılanmamış ve Çorum'da tedavi edilmesi bildirilmiştir. Fakat Çorum'da göz doktoru olmadığından bu defa da Merzifon Şifa Yurdu'nda tedavi olmak için Merzifon'a naklini istemiştir. Doktorlar kendisinin beş yıldır rahatsız olduğunu, Çorum'a nispeten havası daha mutedil olan Merzifon'da ikametle tedavisinin tıbben ve fennen elzem olduğunu rapor edince İbrahim Hakkı Efendi'nin münasip süreyle Merzifon'a gönderilmesi uygun görülmüştür.²⁰ Çorum yöresine sürülenlerden bir diğeri olan Fatih dersiamlarından Hoca Mehmet Atıf Efendi Sinop'tan Sungurlu'ya gönderilmiştir. Buranın hava ve suyunu alınamadığından ve maişetini temin etmekte sıkıntı çektiğinden memleketi olan İskilip'e nakledilmeyi talep etmiştir.²¹

İstanbul'un yanı sıra Zonguldak ve Sivas'tan da Çorum'a sürülenler olmuştur. Bunlardan Dava Vekili Bekir Sıtkı Bey Kozlu Maden Ocaklarındaki işçileri greve teşvik ettiği gerekçesiyle Zonguldak'tan sürülmüştür. Çorum'a gitmek üzere Adapazarı'na gönderildiği sırada eşi ve çalıştığı şirketin yöneticisi söz konusu hadisede Bekir Sıtkı Bey'in rolü olmadığına dair müracaatta bulunmuşlardır. Bekir Sıtkı Bey'in memleket ve milletine sadakatinden bahsetmişler ve Zonguldak dava vekillerinden olan Bekir Sıtkı Bey'in maden ocaklarının da vekili olması sebebiyle işçilerin grevi ile ilişkilendirildiğini belirtmişlerdir. İfadelerine göre, mülki ve askeri müfettişlerce yapılan incelemeler neticesinde adı geçen kişinin grevle ilişkisinin olmadığı anlaşılmıştır. Ancak buna rağmen Zonguldak'ın harp mıntıkası olması sebebiyle bölge kumandanı, Bekir Sıtkı Bey'in orada kalmasını uygun görmemiş ve Çorum'a sürülmesine karar vermiştir. Sağlık problemleri de olan menfinin vatanperverliği ve masumiyetine merhameten sürgün kararının düzeltilmesi ve Adapazarı'nda kalmasına müsaade edilmesi

masarif-ı zarure olarak verilen 3.500 kuruşun az olduğu belirtilerek bu meblağın emsali üzere artırılması istenmiştir. Ancak Lütfi Bey'e yevmiyesinin artırılmasının mümkün olmadığı bildirilmiştir. (DH. EUM. MH., Nr. 190/49, 24 Nisan 1335/24 Nisan 1919).

20 BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Birinci Şube (DH. EUM. 1. ŞB.),Nr. 11/20, 11 Mayıs 1334/11 Mayıs 1918.

21 BOA, DH. EUM. 1. ŞB.,Nr. 7/28, 8 Teşrin-i Evvel 1333/8 Ekim 1917.

talep edilmiştir. Menfinin kendisi de kışın gelmesi sebebiyle Çorum'a gitmeye sıhhatinin ve mali durumunun elvermediğini belirtmiş ve Adapazarı'nda kalmayı istirham etmiştir. Durumu değerlendirilmiş ve kötü hali görülmediğinden sürgün müddeti yeterli bulunarak serbest bırakılmasına karar verilmiştir.²²

Diğer bir sürgün örneği, Sivas'ın Hafik kazasının Bacık köyünden üç ailenin hikâyesidir. Asker firarilerine yataklık etmek ithamı ile suçlanan bu kişiler Çorum'a sürülmüşlerdir. Çoğu sürülenler gibi bunlar da haksız yere sürüldüklerini, bir yılı aşkın süredir Hüseyinabad nahiyesinde sefalet içinde yaşadıklarını belirtmişlerdir. Cülus-ı Hümayun şerefine ilan edilen af kapsamına alınmaları gerekirken bu durumun dikkate alınmadığını dile getirerek “insaniyet ve meşrutiyet namına” adaletin kendileri için de tatbik edilmesini ve emsalleri gibi aftan yararlandırılmalarını talep etmişlerdir.²³ Talepleri dikkate alınmış ve bir süre sonra memleketlerine gitmek üzere serbest bırakılmışlardır.²⁴

I. Dünya Harbi yıllarında Çorum'da Balkan menşeli menfiler de bulunmaktadır.²⁵ Son Arnavutluk olaylarına sebep olanların önde gelenlerinden 5'i önce İstanbul'a gönderilmiş, daha sonra İstanbul'da kalmaları sakıncalı bulunarak uygun görülecek yerlere sevklerine karar verilmiştir. Bu çerçevede Debreli Kaymakam Hayrettin Osmançık'a, Kalkandelenli Mülazım-ı evvel Hasan Tahsin Beypazarı'na, Podgoriçeli doktor yüzbaşlarından Abdullah Avanos'a, Selanikli şaki Abdullah Sungurlu'ya ve Kavalalı Süleyman Balâ'ya sürülmüşlerdir. Bunlardan özellikle Debreli Hayrettin mevcut hükümetin bütün icraatlarına muhalif olup İttihat ve Terakki aleyhinde çalışmıştır. Balkan Harbi öncesinde Üsküp'te Mücadele-i Milliye adıyla çıkan ve Arnavutluk isyanında büyük etkisi olan hükümet aleyhtarı gazetede yazarlık yapmıştır. Balkan Harbi sırasında ise Karadağ hududunda savaşan Osmanlı askerini “Burası Arnavutluk'tur, muharebeye lüzum yok” gibi sözlerle iğfal ederek Arnavutluk hükümetine katılmaya davet etmiştir. Kabahatini bildiği için harp sonrasında

22 BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube (DH. EUM. 5. ŞB.), Nr. 10/43, 15 Kanun-ı Evvel 1334/ 15 Aralık 1918.

23 BOA, DH. EUM.1.ŞB., Nr. 13/21, 4 Eylül 1334/ 4 Eylül 1918.

24 BOA, DH. EUM.1.ŞB., Nr. 13/21, 7 Teşrin-i Sani 1334/ 7 Kasım 1918.

25 XIX. yüzyılın son çeyreğinden Balkan Savaşlarına kadar Balkanlardan Çorum'un yanı sıra Sinop, Kastamonu, Sivas, Samsun gibi civar bölgelere de sürgünler olmuştur. Bunlar genellikle asayiş bozan, ıslahatlara karşı çıkan, şakilik yapan, katl, gasp gibi eylemlere katılanlardır. (Ünlü, s. 6-10).

Arnavutluk'ta kalmıştır. Sonradan İstanbul'a gönderilince diğerleriyle birlikte iç bölgelere sürülmüştür. Sözü edilen kişilerin birbirleriyle temas kurmamalarına itina gösterilmesi istenmiştir.²⁶

Debreli Kavaklızade Kazım ise şahsi menfaat sağlamak amacıyla hükümeti yanıltmak, kargaşa çıkarmak ve gizli bir cemiyetin kurulmasında rolü olmak gibi suçlardan dolayı Osmancık'a sürülmüştür. Kendisi bir süre sonra serbest bırakılınca maddi açıdan muhtaç durumda olduğunu ileri sürerek İstanbul'a kadar seferiye masrafinin karşılanmasını istemiştir. Kavaklızade Kazım gibi İstanbul'dan Ankara vilayeti dâhiline sürülen bir Arnavut aile de emsalleri üzere kendilerine de harcırah verilmesini talep etmiştir.²⁷ Sürgünler, gerek sürgünde bulundukları süre içerisinde gerekse sürgün yerlerinden dönüşlerinde masraflarının hükümet tarafından karşılanmasını beklemişlerdir. Selanik'te bir gazetede yazarlık ve bir kulüpte kâtiplik yapan Hüseyin Remzi Efendi de bu beklenti içerisinde olan sürgünlerdendir. Kendisi rüsumat memurluğu yaptığı sırada rüsumat hâsılatından 40 bin kûsur kuruş çalarak Rusya'ya kaçmıştır. Dönüşünde yakalanmış, hem genel hali ve ahlaki durumu sebebiyle hem de hükümete muhalif olduğu tespit edildiğinden İstanbul'da kalması sakıncalı görülmüş ve İskilip'e sürülmüştür. Eşi, Hüseyin Remzi Efendi'den başka geçim vasıtaları olmadığı için aç ve ilaçsız kaldıklarını belirterek yevmiye talebinde bulunmuştur. Hüseyin Remzi Efendi de on aydır İskilip'te sefil bir hayat geçirdiğini dile getirerek daha önce aynı şekilde sürülenlere verilen cüzi yevmiyeden kendisinin de yararlandırılmasını istemiştir. Ancak kötü hali sebebiyle sürüldüğünden yevmiye talepleri reddedilmiştir. Bu kararı kabullenememiş, istibdat devrinde bile sürülenlere yevmiye verildiği halde kendisinin bundan mahrum bırakılmasına anlam veremediğini belirterek müracaatlarını sürdürmüştür.²⁸

Çorum'da bulunan sürgünler arasında çok sayıda Suriyeli de bulunmaktadır. Bunlar genellikle uygun olmayan halleri sebebiyle Osmancık'a sürülmüşlerdir. Ancak buranın hava ve suyuna alışamadıkları için bir süre sonra İskilip'e nakledilmişlerdir.²⁹ Çorum'da bulunan Suriyeli sürgünlerden Berazizade Necip Ağa, mahalli idare ve hükümet ile yaptığı

26 BOA, DH. EUM.1.ŞB., Nr. 4/28, 6 Temmuz 1332/19 Temmuz 1916.

27 BOA, DH. EUM. MH., Nr. 184/111, 21 Kanun-ı Sani 1335/21 Ocak 1919; BOA, DH. EUM. MH., Nr. 201/27, 8 Kanun-ı Evvel 1335/8 Aralık 1919.

28 BOA, DH. EUM.1.ŞB., Nr. 4/1, 12 Mayıs 1332/25 Mayıs 1916.

29 BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Dördüncü Şube (DH. EUM. 4. ŞB.), Nr. 14/37, 23 Teşrin-i Evvel 1333/23 Ekim 1917.

yazışmalarda diğer sürgünlerden farklı bir hususu dile getirmiştir. Suriye valiliği, onun bölgenin müdafaası ve asayişin korunmasına yönelik icraatlara muhalefet etmek suçuyla sürüldüğünü bildirmişse de, o buna karşı çıkmaktadır. 4. Ordu Kumandanlığı'nun emriyle Çorum'a sürülen Necip Ağa Hamalı bir aileye mensuptur. Kendisi, Suriye'den sürülen diğer sürgünlerle aralarında fark olduğunu ve bunun dikkate alınması gerektiğini belirtmiştir. O zamana kadar Osmanlı Devleti'nin sadık bir kulu olduğunu, Kürt olan ecdadı gibi kendisinin de Osmanlı Devleti'nin menfaati için canını ve malını fedaya hazır bulunduğunu ve bu durumun Hama'da yapılacak küçük bir araştırma ile anlaşılabileceğini dile getirmiştir. Necip Ağa'nın ifadesine göre, Osmanlı Hükümeti yüz yıl önce Hama'nın dağlık batı kısmını idare etmeleri için Kürt Berazi aşiretinden olan atalarını Suruç'tan³⁰ getirmiştir. Babası Mehmet Ağa, gönüllü asker sıfatıyla 1880'li yıllarda Hama jandarma binbaşısı olarak geniş bir yetki ile bölgenin ıslahat memuru olarak istihdam edilmiştir. Necip Ağa, bu dönemde imha edilen çeşitli kişilerin torunlarının hala kendilerine karşı intikam hisleri içerisinde olduğunu ve bu durumu bütün Hama halkı ve idarecilerinin bildiğini ileri sürmektedir. Buradan hareketle kendisinin ve aşiretinin diğer sürülenlerden farklı olduğuna vurgu yapmaktadır. Osmanlı ülkesinin her yerinin kendisi nazarında kıymetli olduğunu ancak böyle hassas bir dönemde Çorum'a sürülmekle Osmanlılığı hizmetten alıkonulduğu için üzüldüğünü ifade etmiştir. Necip Ağa bir başka konuya daha dikkat çekmiştir. Belirttiğine göre, daha önce olduğu gibi birkaç ay önce de Suriye'de yapılan gönüllü "terkibatında" Hama livasında davete icabet eden olmamıştır. Oysa Kürt olduğu için Hama'da garip tanınan ailesinin gerekli silah verildiği takdirde canını fedaya hazır 500 kişiyi toplamayı taahhüt ettiğini belirtmektedir.³¹

I. Dünya Harbi yıllarında Çorum'da bulunan sürgünler arasında gazeteciler de bulunmaktadır. Nitekim Osmanlı Devleti'nde basın mensupları zaman zaman sürgün cezasına maruz kalmışlardır. Özellikle İmparatorluğun son dönemlerinde resmi ideolojiye muhalif olan siyasetçi, asker ve basın mensubu aydınların etkisiz hale getirilebilmesi için hapsedilmesi veya İstanbul dışına sürgün edilmesi sıkça başvurulan bir uygulamaydı.³² Bu çerçevede hükümete muhalefet, gazetecilerin sürülmesinde en etkili sebep

³⁰ Belge metninde Suruç olarak yazılmıştır.

³¹ BOA, DH.EUM. 5. ŞB., Nr. 18/54, 3 Temmuz 1332/ 16 Temmuz 1916; aynı belge, 14 Mart 1334/ 14 Mart 1918.

³² Şen, s. 2.

olmuştur. Örnek olarak, devletin izlediği dış politikayı beğenmeyen ve yazarlarında iktidarı şiddetle eleştiren Muhbir gazetesi yazarı Ali Süavi 1867'de Kastamonu'ya sürülmüştür. Gazetecilik hayatına 1863'te başlayan Namık Kemal gazetelerdeki sert eleştiri yazıları sebebiyle hayatını sürgünlerde geçirmiştir. İbret gazetesinin başında iken Magosa'ya sürülmüş, 38 ay sürgünde yaşamıştır. Hadika gazetesi yazarı Ebuzziya Tevfik, Abdülaziz döneminde İbret yazarlarından Ahmet Mithat Efendi ile birlikte Rodos'a, Abdülhamit döneminde ise Konya'ya sürülmüştür. Gazetecilerin sürgünü daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. 31 Mart'ı savunduğu gerekçesiyle kapatılan Mizan gazetesinin yazarı Murat Bey Rodos'a sürülmüştür.³³ 1913 yılında Alemdar gazetesi sahibi Refi Cevad Bey, mesul müdürü Kadri Efendi, Vazife gazetesi başyazarı Ferit Bey, yazarlardan Cemil Tevfik Efendi, mesul müdürü Suphi Bey, İkdam gazetesi muhbiri Osman Nuri Efendi, Osmanîşer Lord gazetesi muhbirlerinden İbrahim Efendi ve Adalet gazetesi mesul müdürü Aziz Nuri Efendi Sinop'a sürülenler arasında yer almışlardır.³⁴ Mütareke döneminde mütareke hükümlerine uymakta kusur etmek, hükümlerin uygulanmasına engel olmak, İngiliz komutan ve subaylarına hakaret etmek, tutsaklara kötü davranmak gibi sebepler ileri sürülerek 78 kişi Limni Adası ve Malta'ya sürülmüştür. 29 Mayıs 1919'da başlayan sürgünlerin sayısı 20 Kasım 1920'de 144'e ulaşmıştır.³⁵ Malta sürgünleri içinde sadrazamlık, şeyhülislamlik, nazırlık, mebusluk yapmış üst düzey devlet adamları, paşalar ve bilim adamlarının yanı sıra gazeteci ve yazarlar da vardır.³⁶ Tanin gazetesinin yöneticisi Hüseyin Cahit Yalçın,³⁷ İleri gazetesinin yöneticisi Celal Nuri ve Vakıf gazetesinin kurucularından Ahmet Emin Yalman İngilizler tarafından Malta'ya sürülen gazetecilere örnek olarak gösterilebilir.³⁸ Sakarya Zaferi üzerine Malta sürgünlerinin tamamı serbest bırakılmış, karşılığında Anadolu'daki İngiliz tutsakları geri verilmiştir.³⁹

33 M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul 1993, s. 206, 239, 245.

34 Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, İstanbul 1998, s. 378.

35 A. Ömer Türkeş, "Malta Sürgünleri", *Popüler Tarih*, (Kasım 2002), s. 50-55. Malta sürgünleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Ankara 1985.

36 Hilmi Bengi, *Gazeteci, Siyasetçi ve Fikir Adamı Olarak Hüseyin Cahit Yalçın*, Ankara 2000, s. 166.

37 Malta sürgünleri arasında yer almış olan Hüseyin Cahit Yalçın, 1925 yılında İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmış ve Çorum'a sürgüne gönderilmiştir. Çorum'da bir buçuk yıl sürgünde kalmıştır. (Bengi, s. 242-243).

38 İnuğur, s. 297, 308, 337.

39 Türkeş, s. 55.

I. Dünya Harbi öncesinde Sinop'a sürülen gazeteciler arasında yer alan Vazife gazetesi yazarı Cemil Tevfik Bey ile Alemdar gazetesi müdürü Kadri Efendi'nin savaş yıllarında Çorum'da sürgün olarak bulundukları anlaşılmaktadır. Bunlardan Cemil Tevfik Bey af talebi ile yazışmalara konu olmuştur. Kendisi haksız olarak sürüldüğünü düşünmektedir. Sadaret'e yaptığı başvuruda bir hükme dayanmaksızın beş yıldır boş yere Çorum'da bulunduğunu, memleketinin düşman istilasına uğradığını, emval ve akarının mahv, akrabalarının telef olduğunu belirtmiştir. Bu hususların en büyük cürüm için bile yeterli ceza olduğunu dile getirerek affedilmeyi talep etmiştir.⁴⁰ Kadri Efendi ise mağduriyete uğradığı gerekçesiyle başvuruda bulunmuştur. Kendisi ailesiyle birlikte Sinop'tan Çorum'a nakledilirken Sinop'ta muhasebe tarafından yevmiyeleri kesilmiş ve Çorum'da bir süre yevmiyesiz kalmışlardır. Mağduriyetinin giderilmesi yönünde müracaatı olmuştur.⁴¹

b) Gayrimüslim Menfiler:

Çorum'a sürülenler arasında Osmanlı tebaası gayrimüslimler de bulunmaktadır. Bunlar ya toplu olarak ya da münferiden sürülmüşlerdir. İstanbul'un yanı sıra Anadolu'nun çeşitli yerlerinden sürülen bu kişiler genellikle hükümet aleyhtarlığı yapmak suçuyla nakledilmişlerdir. Örneğin Union Sigorta Kumpanyası'nın Samsun acentesi olan Ayvadoğlu Kosta Andon ve Samsun tütün tüccarlarından Stilyanidis Papadopoulos Çorum'a sürülen kişiler arasındadır. Her ikisinin de Samsun'a dönmesinin mahzurlu olduğu belirtilmiştir.⁴² Bafra kazası Rum cemaatinden bir kısım kişiler de Osmancık'a sürülmüştür. Çoğu sürülenler gibi bunlar da vatan ve millet için canlarını feda edebilecek namus erbabı kişiler olduklarını belirten arzuhalley göndermişlerdir. Yedi ayı aşkın zamandır Osmancık'ta sefalet içinde yaşadıklarını, oranın hava ve suyuna alışamadıklarını belirterek affedilmeyi talep edilmişlerdir.⁴³ 80-85 yaşlarındaki Manoli Aleksandır ise gemilerde kılavuzluk yaparak düşman denizaltılarına yardımda bulunduğu için İstanbul'dan Çorum'a sürülmüştür. Damadı, Osmanlı makamlarına başvurarak kayınpederinin üç yıl önce İstanbul limanında bulunan

40 BOA, DH. EUM. 1. ŞB., Nr. 10/14, 3 Mart 1333/ 3 Mart 1917.

41 BOA, DH. EUM. MH., Nr. 153/40, 21 Nisan 1333/ 21 Nisan 1917.

42 BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Üçüncü Şube (DH. EUM. 3. ŞB.), Nr. 21/9, 4 Nisan 1333/ 4 Nisan 1917; DH. EUM. 3. ŞB., Nr. 21/44, 2 Mart 1333/ 2 Mart 1917.

43 BOA, DH. EUM. 3. ŞB., Nr. 28/59, 2 Rebiül-Evvel 1334/ 8 Ocak 1916.

kılavuzların taşraya sevkı sırasında Çorum'a sürüldüğünü, o zamana kadar hiçbir suç ile itham edilmediğini, devlet ve millete hizmet eden iyi ahlaklı bir kişi olduğunu belirtmiştir. Bu durumunun göz önünde bulundurulmasını ve hayatının son günlerini İstanbul'da perişan bir halde bulunan ailesinin yanında geçirmesine izin verilmesini istemiştir.⁴⁴

I. Dünya Harbi devam ederken Sultan Mehmet Vahdettin'in cülusu münasebetiyle çıkarılan afla çok sayıda kişi serbest⁴⁵ bırakılmıştır. Çorum, Osmancık ve İskilip'te bulunan Osmanlı tebaalı sürgünlerden on kişi bu aftan yararlanmıştır. Bunlar 1913 yılı Haziran ve Temmuz aylarında "muhafelet-i gayri meşrua ve huzur ve sükûnu ihlal" gerekçesiyle İstanbul, Ünye, Divriği ve Kargı'dan sürülen kişilerdir. Altısı Müslüman, dördü gayrimüslim olan bu kişiler imam, müezzin, gazete yazarı, dülger, meyhaneci, kömürücü, hademe, hamal gibi meslek mensuplarıdır.⁴⁶

Cülus münasebetiyle affedilenlerden sürgün yerinden dönüşe mali açıdan muktedir olmayanlara daha önce çıkarılan karar doğrultusunda yol masrafı verilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁷ Çorum'da bulunan siyasi sürgünler, memleketlerine dönerlerken Harbiye Nezareti'ne topluca başvuruda bulunarak dönüş paralarının olmadığını belirtmişlerdir. Suriye bölgesi Araplarına muhacirler için ayrılan tahsisattan binlerce liralara verilerek nakliye masraflarının karşılandığını ifade etmişler ve kabahatlerinin kimsesizlik mi Türk olmak mı olduğu şeklinde serzenişte bulunmuşlardır. Girişimleri sonuç vermiş, nakliye masrafları için 28 bin kuruş gönderilmiştir.⁴⁸

II-MUHASİM DEVLETLER TEBASINDAN SÜRÜLENLER

I. Dünya Harbi yıllarında Çorum'da muhasım devletler tebaasından çok sayıda kişi sürgün olarak bulunmaktadır. Bunların bir kısmı mukabele-i bil-misil olarak sevk edilmişlerdir. Osmanlı Hükümeti savaş yıllarında devletler hukukuna ve 15 Haziran 1907 tarihli Lahey Sözleşmesi'ne aykırı hareket eden İngiltere, Fransa ve Rusya'ya birçok kez nota vererek sivil yerleşim

44 BOA, DH. EUM. 3. ŞB., Nr. 28/71, 17 Temmuz 1334/ 17 Temmuz 1918.

45 BOA, DH. EUM. MH., Nr. 188/72, 25 Kanun-ı Evvel 1334/ 25 Aralık 1918.

46 BOA, DH. EUM. MH., Nr. 176/63, 19 Ağustos 1334/ 19 Ağustos 1918; Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Kalemi (DH. EUM. VRK.), Nr. 7/38, 30 Kanun-ı Sani 1326/ 12 Şubat 1911.

47 BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), Nr. 166/6, 3 Haziran 1328/ 16 Haziran 1912.

48 BOA, DH. EUM. MH., Nr. 188/72, 25 Kanun-ı Evvel 1334/ 25 Aralık 1918.

merkezlerine yapılan saldırıların durdurulmasını istemiştir. Ancak notalarına cevap alamayınca bazı önlemler almak durumunda kalmıştır. Bu doğrultuda Osmanlı ülkesinde ikamet eden muhasım devletler tebaasının bulundukları yerden başka yerlere sürülmeleri ve üst düzey görevlilerden bazılarının tutuklanarak iç kısımlara sevk edilmeleri kararı verilmiştir.⁴⁹ Bu çerçevede Çorum'da 1916 yılı başında muhasım devletler tebaasından 43 kişi bulunmaktadır. Bunlardan 21'i Rusya, 8'i İngiltere, 8'i Karadağ, 4'ü Fransa, 2'si ise İtalya tebaasındandır. Aralarında üç semavi dinden ve çeşitli milletlerden kişiler bulunmaktadır. Sözü edilen 43 menfiye Amerika konsoloslu tarafından Merzifon Koleji vasıtasıyla Nisan ayına mahsus olmak üzere 127 lira gönderilmiştir.⁵⁰

Harp sırasında İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'deki vatandaşlarının emniyeti Amerikan büyükelçiliğine bırakılmıştı.⁵¹ Daha savaşın başlarında Çorum'da ikamet ettirilen İngiliz ve Fransız vatandaşlarının sağlık durumunu kontrol etmek ve gerektiğinde yardıma bulunmak üzere Merzifon Kolsuz Mektebi'nde görevli Doktor Mardiri Amerikan Sefareti'nce buraya gönderilmiştir. Sefarethane çeşitli konularda olduğu gibi sürgünde bulunan kişilerin yaşadıkları yere geri gönderilmesi konusunda da devreye girmiştir. Örneğin Zonguldak'ta yaşayan madam Yekdis Çorum'a sevk edilen eşinin Zonguldak'a iadesini temine çalışmıştır.⁵² Misilleme olarak Çorum'a sevk edilen 7 Fransa vatandaşı ile ilgili olarak yine Amerika Sefareti aracılık etmiştir. 2 Mart gecesi Fransız zabitanı kumandasında olan Meis adası Rum eşkiyasından 120 kişilik bir çete Teke livasına bağlı Kale köyüne saldırarak 7 kişiyi alıp götürmüştür. Sefarethane nezdinde yapılan teşebbüslerden sonuç alınamayınca İstanbul ve çevresinde yaşayan 7 Fransız vatandaşı tevkif edilerek misilleme olarak Çorum'a sevk edilmiştir. Amerikan Sefareti bunlar

49 Mehmet Temel, "I. Dünya Savaşı Yıllarında 1907 Tarihli Lahey Sözleşmelerine Aykırı Davranan İtilaf Devletlerine Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Bazı Önlemler", *Atatürk Dergisi*, IV/2, (2004), s. 162.

50 BOA, Dahiliye Nezareti Ecanib Müdüriyeti (DH. EUM. ECB), Nr. 4/27, 12 Mart 1332/ 25 Mart 1916. Yirmi gün öncesine ait bir başka belgede Amerika konsoloslu tarafından para gönderilen muhasım devletler vatandaşlarının sayısı 37 olarak gösterilmiştir. (DH. EUM. 5. ŞB.,Nr. 22/49, DH. EUM. 5. ŞB.,Nr. 21/6, 29 Rebiül-Ahır 1334/ 5 Mart 1916).

51 Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü "1914-1918 I. Dünya Savaşı"*, Çev: Kemal Turan, İstanbul 1990, s. 59.

52 BOA, DH. EUM. 5. ŞB., Nr. 7/34, 21 Kanun-ı Evvel 1330/ 3 Ocak 1915; DH. EUM. 5. ŞB., Nr. 9/22, 29 Kanun-ı Sani 1330/ 11 Şubat 1915.

arasında bulunan Madam Antuan Rono'nun hastalığı sebebiyle İstanbul'a dönmesine izin verilmesi konusunda da teşebbüste bulunmuştur. Bir süre sonra Fransızların elinde bulunan Osmanlı esirleri ile Çorum'a sürülen Fransızların yerlerine iadesi için girişimler başlatılmıştır.⁵³

Muhasım devletler tebaasından sürülenlerin sürgün yerlerindeki durumları hükümetleri ve sefarethanele tarafından yakından takip edilmiştir. Sürgün uygulamalarının başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti'ne, sürgün uygulamalarından şikâyetçi oldukları ve Osmanlı ülkesindeki uyruklarına kötü davranıldığı yönünde protesto notaları vermişlerdir.⁵⁴ 1915 yılı Kasım'ında misilleme olarak Kengiri'ye sürülen, daha sonra oradan Bursa'ya nakledilen 10 Fransız ailesiyle ilgili birtakım sıkıntılar yaşanmıştır. Fransızlardan biri olan Bukonyano'nun sürülmesi sırasında ve menfasında sıhhi olmayan şartlara maruz kaldığı için vefat ettiği ve diğer bazı esirler ile ilgili olumsuz haberler alındığı yönünde şikâyetler olmuştur. Felemenk Sefareti bu konuyla yakından ilgilenmiştir. Bunun üzerine Osmanlı makamları bütün sivil menfilerin sıhhi durumları hakkında tahkikat yapılması yönünde harekete geçmiştir. İncelemeler sonunda, Çorum'a sürülen Fransa vatandaşı Vekadniz'in oranın hava ve suyuyla uyum sağlayamayıp hastalandığı için Bursa'ya nakledildiği, Çorum'da bulunduğu sürece istirahatının iyi bir şekilde sağlandığı, hatta Bursa'ya nakledilirken üzülmediği tespit edilmiştir. Pier'in ise Bursa'ya naklinden vefatına kadar sağlık şartlarına dikkat edildiği, kötü muameleye maruz kalmadığı, hastalık ve yaşlılığı sebebiyle vefat ettiği bildirilmiştir.⁵⁵ Kaldı ki Osmanlı idaresi kendi tebaasından olan sürgünler gibi yabancı tabiiyetten sürgünler ile de yakından ilgilenmiş, zor durumda olanların iaşelerinin teminine çalışmıştır.

Harbin son yılında Çorum'da muhasım devletler tebaasından 37'si erkek, 3'ü kadın olmak üzere 40 kişi sürgün olarak bulunmaktadır. Bunların 11 tanesi İngiliz tebaalıdır. Biri İngilizler tarafından harp esiri olarak Malta'ya sürülen

53 BOA, DH. EUM. 5. ŞB., Nr. 24/33, 9 Mayıs 1332/ 22 Mayıs 1916; DH. EUM. 5. ŞB.,Nr. 30/ 62, Teşrin-i Sani 1332/ Kasım/Aralık 1916.

54 Temel, s. 163.

55 BOA, DH. EUM. 5. ŞB., Nr. 47/ 15, 10 Eylül 1333/ 10 Eylül 1917. Büyük devletlerin gayrimüslim sürgünlere yönelik müdahaleleri daha önceki yıllarda da söz konusu olmuştur. Merzifon'daki Protestan kilisesi rahibi Mıgırdıç Karacyan sürüldüğünde İngiliz Sefareti rahibin salıverilmesi için Osmanlı hükümeti nezdinde teşebbüste bulunmuştur. (Sadaret Mektubi Kalemi Mühime(A. MKT. MHM), Nr. 660/9, 28 Teşrin-i Evvel 1311/9 Kasım 1895).

Yusuf Efendi'ye misilleme olarak gönderilmiştir. 10 tanesi ise şüpheli halleri dolayısıyla İstanbul'da kalmaları uygun görülmediğinden sürülmüşlerdir. Aralarında Osmanlı Bankası çalışanlarının yanı sıra papaz, doktor, mühendis, kılavuz ve işçiler vardır. İngiliz vatandaşı sürgünlerden 4 tanesinin yaşı ellinin üzerinde olduğundan ve sürgünde bulundukları süre zarfında iyi halleri görüldüğünden mübadelelerinde sakınca olmadığına karar verilmiştir.

İtalya tebaasından 10 kişi İstanbul, Ankara ve İzmit'ten, Karadağ⁵⁶ tebaasından 7 kişi ise İstanbul, Ankara ve Karahisar-ı Sahib Mutasarrıflığı'ndan benzer sebeplerle sürülmüşlerdir. Fransa tabiiyetinden 6 kişinin üçü misilleme, üçü de sürgün olarak gönderilmiştir. Yönetici, esnaf, kalıpcı, çamaşırcı gibi mesleklerdendirler. Biri elli yaşın üzerinde biri de on yedi yaşından küçük olduğu ve menfalarında iyi halleri görüldüğü için mübadelelerinde sakınca görülmemiştir. Çorum'daki 3 Rus, 2 Hollandalı İstanbul'dan, 1 Yunanlı ise Bolu Mutasarrıflığı'ndan sürülmüştür. Makineci, meyhaneci, işçi, kahveci gibi mesleklerdendirler.⁵⁷

Bunların yanı sıra savaş ortamında zararlı düşünce ve eylemlerde bulunan bazı Müslüman ya da gayrimüslimler de münferiden sürülmüşlerdir. Her birinin ayrı bir hikâyesi ve sürgünden kurtulmak için başvuruları vardır. Savaşın başında Silivri'de ikamet eden Rus tebaasından 4 Musevi önce Kayseri'ye, oradan Ankara'ya, son olarak da Çorum'a gönderilmiştir. Ancak bunların Çorum'a sürülmelerine itirazlar olmuştur. Daha önce bulundukları yerde sinagog olmadığı için Ankara'ya sevk edildikleri belirtilerek Çorum'dan sinagog olan başka bir yere nakledilmeleri talep edilmiştir.⁵⁸ Ankara'ya sevk edilen Musevilerden biri İsak Dragon'dur. Kendisinin sık sık Hollanda Sefarethanesi'ne gittiği, İngiliz konsolosluk memurlarıyla sürekli temas halinde ve Siyonistlik faaliyetleri içerisinde olduğu tespit edilmiştir. Bir süre önce İngiliz ve Fransız gazetelerinin Kudüs Musevileri hakkında neşrettiği makalelerin İsak Dragon ve arkadaşlarının ihbarlarına dayandığı anlaşılmıştır. Bir müddet Ankara'da sürgün olarak kaldıktan sonra İstanbul'a

56 Savaşın ilk yılında Kartal kazasına bağlı Küçükakkal köyünden 6 aile Karadağ muhacirini Çorum'a sürülmüştür. Bunların sevkı sırasında tahsisat sıkıntısı yaşanmıştır. Sözü edilen ailelerin sevkı için sarf edilmek üzere muhacirin tahsisatından ödenek talep edildiğinde, bu ailelerin sevklerinin muhacirin meselesiyle ilgili olmadığı, düvel-i muhasıma tebaasından oldukları için sevk edildiklerinden masraflarının Harbiye Nezareti'nce karşılanması gerektiği bildirilmiştir. (DH. EUM. MH., Nr. 110/67, 20 Eylül 1331/3 Ekim 1915).

57 BOA, DH. EUM. ECB., Nr. 17/22, 29 Mayıs 1334/29 Mayıs 1918.

58 BOA, DH. EUM. 5. ŞB., Nr. 7/27, 17 Kanun-ı Evvel 1330/30 Aralık 1914.

dönüşüne müsaade edilmiştir.⁵⁹ Ankara'ya sürülen Musevilerden bir diğeri olan Haymaniç'in ise oraya varışından itibaren fena halleri tespit edildiğinden bu gibi muhasım devletler tebaasının merkez vilayette ikameti uygun görülmemiş ve Çorum'a sevkine karar verilmiştir.⁶⁰

Rusya tabiiyetinde olup Çorum'da sürgün bulunan Gürcü İshak Nurettin ile İsmail Şemsettin'in sürgün hikâyeleri de dikkat çekicidir. Kendileri, Batum eşrafından olup on yıldır İzmit'in Sapanca nahiyesinde ticaret ve ziraatla uğraşmaktadırlar. Sapanca müdürünün talep ettiği parayı vermedikleri için Rus menfaatlerine hizmet etmekle suçlanarak Çorum'a sürüldüklerini ifade etmişlerdir. Rus tebaasından oldukları için şahıslarının hedef alındığını düşünmektedirler. Ayrıca on yıldır Osmanlı tebaası muamelesi gördüklerini, bir buçuk yıl önce ise resmen Rus devleti tabiiyetini bıraktıklarını ve Ruslara karşı Müslümanların yanında yer aldıkları halde mesnetsiz bir şekilde sürüldüklerini belirtmişlerdir. Hükümete hıyanetleri tespit edilirse değil sürgün, idama razı olacaklarını da eklemişlerdir. Düzce ve çevresindeki Laz ve Gürcü ileri gelenleri de adı geçen kişilerin dini ve vatani muhabbetleriyle bilinen kişiler olduklarını beyan etmişlerdir. Oysa İzmit Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, İshak Nurettin ve İsmail Şemsettin'in hala Rus tabiiyetinde oldukları, seferberlik döneminde Osmanlı Hükümeti aleyhinde ve Rusya lehinde propaganda yaptıkları, Müslüman oldukları halde maalesef Rus tabiiyetindeki gayrimüslimlerden daha fazla Rusya methinde bulundukları ifade edilmiştir. Hatta adı geçenlerin Osmanlı topraklarından tamamen ihraçlarının gerekli olduğu belirtilmiştir.⁶¹ Savaş döneminde İstanbul'da birçok Alman ve Avusturya zabitiyle temasta bulunarak elde ettiği bilgileri ilgili yerlere ulaştıran Zelda da Çorum'a sürülen Rus tebaalı sürgünlerdendir. Otuz yıldır İstanbul'da oturan Zelda sürgünde iken Osmanlı tabiiyetine geçmek istemiş ancak suçuna binaen bunun mümkün olmadığına karar verilmiştir.⁶² İstanbul'dan Ankara'ya, oradan da Çorum'a sürülen Onnik Laçıkof ise Osmanlı makamlarına başvurarak emsalleri gibi affedilmeyi talep etmiştir. Sivil esirlerden olup iki yıl önce Çorum'a sürüldüğünü, 65 yaşında yaşlı ve malul olduğunu belirterek İstanbul'a dönmesine izin verilmesini talep etmiştir. Durumu değerlendirilmiş

59 BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususi (DH. EUM. KLH), Nr. 4/9, 9 Cemaziye'l-Evvel 1334/14 Mart 1916.

60 BOA, DH. EUM. 5. ŞB., Nr. 33/28, 26 Teşrin-i Sani 1330/9 Aralık 1914.

61 BOA, DH. EUM. 5. ŞB., Nr. 6/2, 28 Teşrin-i Sani 1330/11 Aralık 1914.

62 BOA, DH. EUM. ECB., Nr. 7/40, 21 Teşrin-i Sani 1332/4 Aralık 1916.

ve zikrettiği hususların doktor raporunda da yer aldığı anlaşılınca İstanbul'a dönmesinde sakınca olmadığına karar verilmiştir.⁶³

Rus tebaalılar gibi İngiliz ve Fransız tebaasından sürgünlerin de salıverilmeleri için benzer gerekçelerle Osmanlı makamlarına başvurdukları anlaşılmaktadır. Örneğin, 72 yaşındaki İngiltere tebaalı Civani böbrek hastalığından ve ayaklarındaki rahatsızlıktan muzdarip olduğunu belirterek İstanbul'a dönmesine izin verilmesini istemiştir. Benzer şekilde İstinye'de makinist olarak çalışırken Ereğli madenlerine gönderilen ve şüpheli hali dolayısıyla oradan Çorum'a sürülen Fransız tebaasından Gaston Lalleman da İstanbul'a gönderilmeyi talep etmiştir. Ereğli'deki bütün İngiliz ve Fransızlar savaşın başında Çorum'a sevk edilirken kendisinin de sebepsiz olarak sürüldüğünü, iki buçuk yıldır kendisinin menfasında, ailesinin de İstanbul'da sefalet içinde yaşadıklarını belirterek sürgün süresinin yeterli görülmesini istemiştir. Amerika Sefareti, Gaston ile eşinin bir araya getirilmesi için devreye girmiştir. Ereğli, savaş döneminde önem arz ettiğinden oraya dönmeleri sakıncalı bulunmuş ve Bursa'ya nakledilmelerine karar verilmiştir.⁶⁴

Çorum'da İtalyan ve Yunan tebaasından sürgünler de bulunmaktadır. İtalyan olan Aleksandır Kalinçelli gemilerde kılavuzluk yaparak düşman denizaltılarına yardım ettiği için bir daha İstanbul'a dönmek üzere sürülmüştür. Ereğli Şirket-i Osmaniyesi'nde çalışan Yunan tebaasından Makiris Yerasimos ise işçilere hakarete bulunduğu ve milli hissiyatı rencide edecek şekilde sözler sarf ettiği için sürülmüştür. Onun da bir daha Zonguldak'a dönmesinin uygun olmayacağı, arzu ederse İstanbul'a gitmesine izin verilebileceği Yunan Sefareti'ne bildirilmiştir.⁶⁵ 1917 yılı sonuna ait bir kayıttan Çorum'da bulunan 2 Rum, 2 İngiliz ve 1 İtalyan sürgünün casusluk, İstanbul'daki Rus esirleri isyana teşvik etmek ve sefarethaneler memurları ile sürekli temasta bulunmak gibi eylemleri sebebiyle İstanbul'dan sürüldükleri anlaşılmaktadır.⁶⁶

63 BOA, DH. EUM. 5. ŞB., Nr. 56/28, 6 Ocak 1334/6 Ocak 1918.

64 BOA, DH. EUM. ECB., Nr. 14/57, 24 Kanun-ı Evvel 1333/24 Aralık 1917; DH. EUM. 5. ŞB., 38/31, 11 Haziran 1333/11 Haziran 1917.

65 BOA, DH. EUM. 5. ŞB., Nr. 18/39, 22 Teşrin-i Evvel 1331/4 Kasım 1915; DH. EUM. 3. ŞB., Nr. 21/35, 2 Mayıs 1333/2 Mayıs 1917.

66 BOA, DH. EUM. KLH., Nr. 5/140, 22 Teşrin-i Evvel 1333/22 Ekim 1917. Bir süre önce de casusluk yaptıklarından şüphelenilen Avusturya ve İsviçre tebaasından Franz Şamel, Gotlib Perle ve Otolirac isimli kişiler Osmanlı topraklarından sınır dışı edilmişlerdir. (DH. EUM. ECB., Nr. 17/12, 3 Nisan 1334/3 Nisan 1918).

Sonuç:

I. Dünya Harbi yıllarında Çorum'da İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden, Balkanlardan ve Suriye'den gönderilen sürgünler bulunmaktadır. Çeşitli mesleklere mensup bu kişilerin kimileri Osmanlı tebaasından kimileri ise muhasım devletler tebaasındandır. Farklı din ve mezheplerden olan sürgünlerin bir kısmı doğrudan Çorum'a gönderilirken bir kısmı da Sinop ve çevre mahallerden nakledilmişlerdir. Osmanlı tebaasından sürülenlerin çoğu hükümete muhalefet gerekçesiyle gönderilmişlerken muhasım devletler tebaasından sürülenlerin bir kısmı misilleme olarak bir kısmı ise düşman kuvvetlerine kılavuzluk etmek, asayiş bozmak, Osmanlı aleyhinde propaganda yapmak, casusluk gibi suç ve isnatlarla sürülmüşlerdir. Amerika başta olmak üzere muhasım devletlerin sefarethaneleleri sürgündeki vatandaşlarının durumu ile yakından ilgilenmişler ve bu konuda zaman zaman Osmanlı makamlarına müdahalelerde bulunmuşlardır. Osmanlı yönetimi savaş dönemi olmasına rağmen diğer sürgün mahallerinde olduğu gibi Çorum'da da Müslüman, gayrimüslim, ya da Osmanlı tebaası, muhasım devletler tebaası ayırımı yapmadan sürgünlerin durumları ile ilgilenmiş ve onlardan gelen talepleri dikkate almıştır. Ayrıca gerektiğinde iyi hali görülenleri, yaşlıları, malulleri ceza süreleri dolmadan serbest bırakabilmiştir.

KAYNAKÇA

A) Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- Dahiliye Nezareti Ecanib Müdüriyeti (DH. EUM. ECB)
- Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube (DH. EUM. 5. ŞB.)
- Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Birinci Şube (DH. EUM. 1. ŞB.)
- Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Dördüncü Şube (DH. EUM. 4. ŞB.)
- Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Kalemi (DH. EUM. VRK.)
- Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususi (DH. EUM. KLH)

- Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi (DH. EUM. MH.)
- Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Üçüncü Şube (DH. EUM. 3. ŞB.)
- Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)
- Sadaret Mektubi Kalemi Mühime (A. MKT. MHM).

B) Kitaplar

- AHMAD Feroz, İttihat ve Terakki, Kaynak Yayınları, İstanbul 1984.
- ARSLAN Hüseyin, XVI. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001.
- BAYUR Yusuf Hikmet, Türk İnkılabı Tarihi, C. II Kısım II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- BENGİ Hilmi, Gazeteci, Siyasetçi ve Fikir Adamı Olarak Hüseyin Cahit Yalçın, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.
- BOZKURT Gülnihal, Batı Hukuku'nun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- DAŞCIOĞLU Kemal, Osmanlı'da Sürgün, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.
- İNUĞURM. Nuri, Basın ve Yayın Tarihi, Der Yayınları, İstanbul 1993.
- KARAL Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, C. IX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- POMIANKOWISKI Joseph, Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü "1914-1918 I. Dünya Savaşı", Çev: Kemal Turan, İstanbul 1990.
- ŞEN Ömer, Osmanlı'da Mahkum Olmak Avrupalılaşma Sürecinde Hapishaneler, Kapı Yayınları, İstanbul 2007.
- ŞİMŞİR Bilal, Malta Sürgünleri, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985.
- TUNAYA Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasal Partiler, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.
- YILDIZ Gültekin, Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.

C) Makaleler

- BARKAN Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve

Kolonizasyon Metodu olarak Sürgünler", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 11 (1-4), (1949), s. 524-569.

- DOĞRU Halime, " Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de Fetih ve İskan Siyaseti", Türkler, C. IX, s. 165-176.

- GÜNDOĞDU Abdulah, " Çorum'da Bir Türk Aşireti: Dedesli", OTAM, S. 3, Ankara 1992, s. 211-222.

- İNAN Kenan, " Fatih Sultan Mehmet İstanbul'un Fethi ve Etkileri", Türkler, C. IX, s. 279-311.

- İNBAŞI Mehmet, " Balkanlarda Osmanlı Hakimiyeti ve İskan Siyaseti", Türkler, C. IX, (2002), s. 154-164.

- ŞAHİN İlhan, "Çorum", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. VIII, İstanbul 1993, s. 373-376.

- TEMEL Mehmet, "I. Dünya Savaşı Yıllarında 1907 Tarihli Lahey Sözleşmelerine Aykırı Davranan İtilaf Devletlerine Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Bazı Önlemler", Atatürk Dergisi, IV/2, (2004), s. 161-177.

- TÜRKES A. Ömer, "Malta Sürgünleri", Popüler Tarih, (Kasım 2002), s. 50-55.

- ULUÇAYM. Çağatay, "SÜRGÜNLER Yeni ve Yakınçağlarda Manisa'ya ve Manisa'dan Sürülenler", Belleten, 60/15, (1951), s. 507-592.

- ÜNLÜ Mucize, "Tanzimat Sonrasında Balkanlardan Karadeniz'e Sürgünler", CİEPO-17, 18-23 Eylül 2006, Trabzon.

KAFKASYA GÖÇMENLERİNİN ÇORUM'A İSKÂNİ (1865-1895)

Pelin İSKENDER*

Giriş

Çorum, çok eski dönemlerden beri önemli bir yerleşim merkezi olan tarihi zengin bir şehrimizdir. Anadolu'nun bilinen ilk büyük imparatorluğu olan Hititlerin başkentliğini yapmış olması ona ayrı bir tarihi değer katmıştır. Tarih öncesi devri Kalkolitik Döneme kadar gitmektedir. Türklerin bu bölgeye gelmesinden önce Hititler, Frigler, Kimmerler, Lidyalılar, Pers Satraplığı, Kapadokya Krallığı, Roma İmparatorluğu ve Bizans'ın egemenliği altında kalmıştır. Türklerin bölgeye gelişinden itibaren Danışmendliler, Anadolu Selçukluları, Moğollar ve Kadı Burhanettin Devleti'nin yönetimi altına girmiştir. Kadı Burhanettin Devleti'nin sona ermesiyle birlikte Çorum yöresi Osmanlı egemenliğini kabul etmiştir.¹

1841'e kadar Sivas Eyaleti'ne bağlı olan Çorum, bu tarihte Ankara Eyaleti'ne bağlanmış ve 1863'e değin sancak merkezi olarak kalmıştır. 1864'te, Ankara Eyaleti'ne bağlı bir sancak merkezi olan Yozgat'a bağlı bir kaza idi. 1894'te Çorum, Ankara'ya bağlı bir sancak merkezi olmuş ve Osmancık, İskilip, Sungurlu kazaları Çorum'a bağlanmıştır. 1903 Devlet Salnamesi'nde Çorum Sancağı'na bağlı kazaların, Osmancık, Sungurlu ve İskilip olduğu belirtilmektedir. 1916'da Çorum yine Ankara Vilayeti'ne bağlı bir sancaktır ve Osmancık, İskilip, Sungurlu ve Mecitözü kazaları Çorum sancağına bağlıdır. Alaca da bucak merkezidir.²

1860-1908 Kafkas göçleri esnasında Çorum, göçmenlerin gerek misafir gerekse iskân edildiği önemli bir kazadır. Göç, hareket mesafesi olarak iki iskân ünitesi arasında insanların hayatlarının tamamını veya bir kısmını geçirmek üzere yaptıkları yer değiştirme eylemidir.³ Bu isteğe bağlı veya zorla olabilir. Dış göçler, çalışmak veya yerleşmek amacıyla bir ülke sınırını her iki yönde aşarak yapılan nüfus hareketleridir.⁴ Bu hareketlerin çeşitli nedenleri

* Yrd. Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Orta Öğretim Sosyal

Alanlar Eğitimi Tarih Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

1 "Çorum" *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, C. VIII, s. 374

2 "Çorum" *Yurt Ansiklopedisi*, İstanbul 1981, C. III, s. 2036

3 Taylan AKKAYAN, *Göç ve Değişme*, İstanbul 1979, s. 21

4 Hayati BİCE, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara 1991, s. 2

vardır. Ancak savaşlar zorla yapılan dış göç hareketi içinde en etkili olanlarıdır. Çünkü savaş sonucunda galip olanlar, mağlup olanları sert muamelelerle başka diyarlara göç etmeye zorlayabilmektedirler.⁵ Kafkas göçleri de bu tür göçler arasında yer alır.

A. Göçmenlerin Çorum'a İskânı

Osmanlı İmparatorluğu'na Kafkaslardan zaman zaman göçler olmuş ve bu gelen göçmenler belirli bölgelerde önce misafir edilip daha sonra iskân edilmiştir. Bu iskânlardaki en önemli mesele bu göçmenlerin üretici duruma getirilmesidir. İskânların kısa sürede gerçekleştirilmesi, bir taraftan gelenlerin sefaletini süratle sona erdirecek, diğer taraftan da hükümetin ayırdığı malî kaynaklar israf edilmeden ve hazineye ağır yük bindirmeden problem çözümlenmiş olacaktı. Göç hareketinin daha başından itibaren Bâb-ı âli'nin yaklaşımının bu yönde olduğu görülmektedir.⁶ 1850'li yılların ilk yarısında bazı Kafkasyalı ailelerin gönüllü olarak Osmanlı topraklarına göç ettiği bilinmektedir. Kırım Savaşı sırasında mecburî bir hareket haline gelen göç olayı, 1862-1865 yılları arasındaki üç yılda zirveye ulaşmıştır. Bütün Kafkasyalı göçmenlerin yarısından fazlası bu dönemde gelmiştir. Bu dönem Rusya'nın Kafkasya'daki istilasının şiddetlendiği ve Doğu Kafkasya'nın 1859'da, Batı Kafkasya'nın da 1864'te kesin olarak Rusya'nın eline geçtiği dönemdir. Göçler, 1877-1878, 1890-1908 yılları arasında da devam ederek, 1920'lere kadar süregelmiştir. Kafkasya'dan yola çıkan göç kabilelerinin hareketlenme zamanları Osmanlı-Rus ilişkilerindeki değişikliklerle yakından ilgilidir. Rusya'nın bu bölgedeki politikaları sonucu bu göçler ve göç edenlerin sayısı artmıştır. Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine doğru gelişen tarihi bir mecburiyetin doğurduğu bu kitle göçleri, Osmanlı Devleti'nin sosyal, etnik ve dinî yapısını da etkileyen bir nüfus hareketidir.⁷ Göç edenlerin büyük bir çoğunluğu, Batı Kafkasya'dan gelen Çerkes ve Abazalardır. Çünkü Rusya bilhassa büyük direniş gösterdikleri için onları yurtlarından çıkartarak ovaya inmeye zorlamıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlaması ve Rus ordusunun ilerlemesi üzerine Anadolu'ya tekrar bir göç hareketi başlamıştır. Rusya'nın Kafkasya'yı tehdit etmesi üzerine buradaki kavimlerin Osmanlı

5 Nedim İPEK, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun 1991, Sayı: 6, s. 97

6 Abdullah SAYDAM, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997, s. 119

7 Hayati BİCE, *a.g.e.*, s. 45

Devleti'nden yardım beklemesinin en büyük nedeni Osmanlı Devleti'nin hem en büyük Müslüman devlet hem de Osmanlı padişahının aynı zamanda halife olmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan ve birçoğu bu devletin üst kademesinde görevli olan Çerkes-Abaza asıllı kişiler de kendi soydaşlarının bu tarafa göçetmelerini teşvik etmişlerdir.⁸

1860'tan itibaren yarım yüz yıl içinde çok sayıda Müslüman nüfusun gelmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nu her açıdan oldukça etkilenmiştir. Bu durum özellikle Anadolu'da daha da belirgindir. Kırım, Kafkasya ve diğer yerlerden Osmanlı Devleti'ne yapılan göçler ve arkasından 1877-1878'deki Rumeli'den Anadolu'ya yapılan göç hareketi bu bölgenin nüfusunda büyük artışa neden olmuştur. Ayrıca çeşitli yerlerden gelen göçmenlerin kendi kültürlerini beraberlerinde getirmeleri, Anadolu'da kültür zenginleşmesine yol açmıştır. 1878-1907 yılları arasındaki göçler eskiden olduğu gibi kitleler halinde değildir. Yalnız birkaç defa birkaç bin kişilik kabileler gelmiştir. Bu dönemde artık göçmenlerin ağırlığını Çerkesler meydana getirmemektedir.⁹ Çünkü Çerkeslerin çoğu Kırım muharebesinden sonra Osmanlı topraklarına göç etmiştir ve bu bölgede yıllarca Rusya'ya karşı direnen kabilelerden kimse kalmamıştır.¹⁰

Yalnızca Kafkaslardan değil, Rumeli'den de Anadolu'ya Çerkes muhacirler gelmiştir. Mart 1878'den itibaren Samsun iskelesine sevk edilen muhacirler, şehirde yerleştirildikleri cami ve hanlarda bir-iki gün bekletildikten sonra daimî olarak iskân edilecekleri bölgelere gönderilmişlerdir. Samsun'a sevk edilen 2.000 Çerkes Sivas'a yerleştirilmiştir.¹¹ 1879'a kadar 30.000 Çerkes ve Nogay Gümülcine'den Anadolu'ya sevk edilerek çeşitli mahallere yerleştirilmişlerdir.¹² XIX. yüzyılın ikinci yarısında göç eden Kafkasyalıların toplamı çeşitli kaynaklarda 200.000 ile 1.500.000 arasında değişmektedir. Osmanlı ve Rus idarecilerince ayrı ayrı tutulmuş olan kayıtlardan bir takım rakamlar elde edilebilmektedir. Ayrıca Osmanlı gazeteleri de göçle ilgili haberler verirken, gelen göçmenlerin miktarını da belirtmektedirler. 1864 sonbaharına kadar Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına ulaşanların ve iskân edilebilenlerin sayısı 350.000'den fazladır. Bunlar resmî kayıtlardır. 1855'den

8 Bedri HABİÇOĞLU, *Kafkasyadan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul 1993, s. 67

9 Bedri HABİÇOĞLU, *a.g.e.*, s. 84

10 Mahmud Celaledin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, İstanbul 1983, s. 312

11 Nedim İPEK, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Ankara 1994, s. 37-38

12 Nedim İPEK, *a.g.e.*, s. 54

1907'ye kadar olan dönemde Osmanlı topraklarına ulaşabilen Kafkasyalı göçmenlerin mevcudu ortalama olarak 600.000'in üzerindedir.¹³ 1856-1876 yılları arasında gelen göçmenlerin miktarını tespit etmek oldukça güç görünse de muhtelif araştırmalarda verilen rakamlar, 600.000-2.000.000 arasında göçmenin Rusya'dan ayrıldığı şeklindedir. Göç eden Çerkeslerin sayısı 1.200.000'in üzerinde olduğuna dair bilgi bulunmaktadır.¹⁴ Bu göçmenler Osmanlı topraklarında çeşitli bölgelere yerleştirilmiştir. Bu bölgelerden biri de Yozgat sancağına bağlı Çorum kazasıdır. Çorum, Çerkes muhacirlerin yoğun olarak yerleştirildiği yerlerden birisidir. Yozgat Sancağı'nda misafir olarak bulunan yüz elli sekiz hane Çerkes muhacir burada iskân edilmiştir.¹⁵ Bu ailelerin konut ihtiyaçları valiliklerce yerine getirilmiştir. Konutların kereste ihtiyaçları ise herhangi bir ücret ve rûsûm alınmaksızın mirî ormanlardan karşılanmıştır. Öte yandan, devlet göçmenlerin ormanları tahrip etmemelerine, orman sahalarında köy kurulmamasına dikkat etmiştir.¹⁶ Çorum kaymakamlığınca bölgedeki ormandan kereste temini için ağaç kesilmemesi istenmiştir. Çünkü konut yapmak için çok fazla ağaç kesildiğinden orman büyük zarar görmüştür. Gerekli olan kerestenin başka ormandan sağlanması bildirilmiştir.¹⁷

Çorum kazasına bağlı Gümüşhacıköy kazası Çay nahiyesine yüz elli hane Çerkes muhacir yerleştirilmiştir.¹⁸ Aynı şekilde Gümüşhacıköy kazasının Hamamözü karyesi ile Çorum'un Bağzık mahalline de Çerkes muhacirler yerleştirilmiştir.¹⁹ Çorum'dan Sivas'a nakledilip, Hamamözü'nde iskân edilmek istenilen yüz on dört hane Çerkesin yerli halk ile ihtilafa düşmeleri üzerine kırk dört hanesinin Çorum kazasına yerleştirilmelerine karar verilmiştir.²⁰ Kafkasya'dan gelen muhacirlerin Çorum kazasına iskânları ve bunların ihtiyaçlarının karşılanması için gereken özenin gösterilmesi istenmiştir.²¹ Çorum kazasında bulunan ve Çerkes muhacirlerin iskân edildiği

¹³ Bedri HABİÇOĞLU, *a.g.e.*, s. 73

¹⁴ Abdullah SAYDAM, *a.g.e.*, s. 90

¹⁵ BA, DH. MKT. Dosya No: 1389 Gömlek No: 121 9 Rebiü'l evvel 1304 (6 Aralık 1886)

¹⁶ Nedim İPEK, *a.g.e.*, s. 216

¹⁷ BA, DH. MKT. Dosya No: 1389 Gömlek No: 121 9 Rebiü'l evvel 1304 (6 Aralık 1886)

¹⁸ BA, DH. MKT. Dosya No: 1403 Gömlek No: 7 10 Cemaziyel ahir 1304 (6 Mart 1887)

¹⁹ BA, DH. MKT. Dosya No: 1426 Gömlek No: 81 28 Ramazan 1304 (20 Haziran 1887)

²⁰ BA, MV. Dosya No: 19 Gömlek No: 66 11 Şaban 1304 (5 Mayıs 1887)

²¹ BA, DH. MKT. Dosya No: 1578 Gömlek No: 25 21 Rebiü'l ahir 1306 (11 Aralık 1888)

üç köye Ertuğrul, Mecidiye ve Osmaniye isimleri verilmiştir.²² Çorum kazasına bağlı Karapınar mahallesine altmış hane Çerkes muhacir iskân edilmiştir.²³ Muhacirlerin kabilecilik duygusuyla toplu olarak yerleşmek istemeleri, devleti güç duruma sokmuştur. Zaman zaman verilen dilekçelerden muhacirlerin toplu iskân etmek istedikleri anlaşılmaktadır. Çorum'un muhtelif yerlerine yerleştirilen Çerkes ve Kabartay muhacirlerinin temsilcileri, Çorum'da dağınık olarak yerleştirildiklerini ifade ederek, beş-altı yüz hane olan kabilelerinin Emlak Nahiyesi'nde Kadıköyü, Karahisar ve Demirli köyleri ile diğer uygun görülecek mahallere topluca yerleştirilmelerini talep etmişlerdir.²⁴

B. Çorum ve Çevresinde Göçmenlere Yapılan Yardımlar

Rusların Kafkasya'yı istilası üzerine Anadolu'ya gelen göçmenlerin durumu hiç iyi değildir. Anadolu'nun çeşitli yerlerine gönderilen göçmenler, perişan ve acınacak halde bulunmaktadır. Osmanlı idaresi hiç beklemediği ve önceden doğru dürüst hazırlık yapmasına vakit kalmadan yüz yüze geldiği bu göçmen seli ile karşı karşıya kalmıştır. Başlangıçta az gelecekleri sanılan göçmenlerin büyük kitleler halinde göç etmeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu konudaki işlerini ve yükünü taşıyamaz derecede artırmıştır. Zaten imparatorluk, bu yüzyılda ekonomik bakımdan oldukça zor durumdadır. Buna bir de göç ve göçmen masraflarının ağır yükü de ilave edilince devletin malî çöküntüsü daha da hızlanmıştır. Bütün bu zorluklara rağmen devletin başında bulunanlar, birçok tedbir alarak göçmenleri imparatorluk dâhilinde

22 BA,İ.Ş.D. Dosya No: 113 Gömlek No: 6761 18 Cemaziyel evvel 1309 (20 Aralık 1891)
Bugün Çorum genelindeki Çerkes köylerini şu şekilde belirtebiliriz (Çorum Kafkas Kültür Derneği kayıtlarına göre):

Çorum Merkez:	Alaca:	Laçın:	Ortaköy:
Kırkdilim (Besleney)	Kapaklı (Kabartay)	Doğanlar (Şapsığ)	Oruçpınar (Abzeh)
Osmaniye (Abzeh)	Altıntaş (Kabartay)	Yeşilpınar (Abzeh)	
Karadona (Şapsığ)	Gökören (Abhaz)		Sungurlu:
Ertuğrul (Abzeh)	Köypınar (Abzeh)	Mecitözü:	Tuğcu (Şapsığ)
Gökdere (Besleney)	Mahmudiye (Abzeh)	Danun (Besleney)	Saraycık (Besleney)
M. Kavak (Abzeh)	Karaçal (Abzeh)	Fakıahmet (Şapsığ)	Gafurun (Besleney)
Kadıkırı (Besleney)	Sincan (Abzeh)	Vakıflar (Abzeh)	Humallı (Abzeh)
Sazdeğirmeni (Besleney)	Seyitnizam (Şapsığ)	Cemilbey (Şapsığ)	Kadılı (Abzeh)
Tozluburun (Besleney)	Sultanköy (Abhaz)	Elköy (Kabartay)	Hacılarhanı (Şapsığ)
		Balıyakup (Şapsığ)	
		Yeşilyayla (Kabartay)	

23 BA,DH. MKT. Dosya No: 35 Gömlek No: 2 23 Şevval 1310 (10 Mayıs 1893)

24 Abdullah SAYDAM, a.g.e., s. 135

yerleştirmeye ve maddî anlamda onlara her türlü yardımı yapmaya çalışmışlardır. Yerleşim bölgelerinde, göçmenlerin yiyecek ve iskân masrafları büyük ölçüde yerli ahali tarafından karşılanmıştır.

Kafkasya'dan hicret başladığı sıralarda Anadolu'da iskâna elverişli geniş araziler mevcuttur. 1877 yılına kadar göç eden Çerkes, Kırım ve Nogay göçmenleri, Arazi Kanunu'nda belirtildiği üzere bir çift için âlâ yerden 70, evsat yerden 100 ve edna yerden 130 dönüm arazî verilerek yerleştirilmişlerdir.²⁵ Devlet, muhacirlerin iskânı ile ülkenin nüfusunu arttırmayı, ekonomik ve içtimâî hayatını geliştirmeyi hedeflemiştir.²⁶ İlk yıllarda (1858-1859) gelenlerin yerleştirilmeleri için ilk düşünülen yerler Amasya, Konya, Sivas, Ankara, Kastamonu, Hüdavendigâr, Adana, Kütahya ve Eskişehir vilayet ve sancakları idi. Çünkü buralarda geniş arazi parçalarının göçmen yerleştirilmesine elverişli olduğu tespit edilmiştir.²⁷ Ancak daha sonraki yıllarda göçlerin artması üzerine birikmeler meydana gelmiş, bunlar daha sonra iskân edilecekleri yerlere gönderilmeden önce kış geçirmek üzere misafir olarak bazı kaza ve sancaklara gönderilmişlerdir. Bu kazalardan biri de Çorum'dur. Çorum'da 93 Harbi sırasında göçmenlerin yerleştirilmesine elverişli 45.250 dönüm atik arazi mevcuttur.²⁸ Çorum'a gelen göçmenlerin büyük kısmı geçici olarak buraya yerleştirilmiş, bazıları ise iskân edilmişlerdir. Çorum aşarından bir kısmı Çerkes muhacirlere öküz almak ve yine otuz beş bin kuruş da Çorum'da Çerkes muhacirler için yüz kırk hanenin inşası için ayrılmıştır.²⁹ Göçmenler meskenleri inşa edilinceye kadar yerli ahaliye misafir olmuşlardır. Yalnızca Çerkes muhacirlere değil, Bulgaristan ve Şarkî Rumeli'den gelen muhacirlere de yardım toplanmıştır. Çorum belediye sandığından şiddetli geçen kış mevsimi nedeniyle kırk bin kuruşluk zahire yardımı olmuştur. Ayrıca Ankara vilayeti halkı tarafından da beş yüz seksen bir bin kırk sekiz kuruş yardım yapılmıştır.³⁰ Yozgat Sancağı'na tabi Çorum kazasına sevk olunan muhacirlerin iaşeleri muhacirin komisyonu tahsisatından mahsub edilmek üzere bulunulan mahallin gelirlerinden

25 Nedim İPEK, *a.g.m.*, s. 121

26 Nedim İPEK, *a.g.e.*, s. 162

27 Bedri HABİÇOĞLU, *a.g.e.*, s. 164

28 Nedim İpek, *a.g.e.*, s. 164

29 BA, İ.MVL. Dosya No: 543 Gömlek No: 244007 Receb 1282 (26 Kasım 1865)

30 BA, Y.PRK.UM. Dosya No: 10 Gömlek No: 58 18 Safer 1305 (5 Kasım 1887)

karşılanmıştır.³¹ Kafkasya'dan gelip Çorum'da bulunan ancak iskân ettirilmemiş olan muhacirlere belirli miktarda erzak, zahire ve yakacak yardımı yapılmıştır.³² Özellikle kış aylarında iskân edilen göçmenlerin şiddetli soğuğa maruz kalmaları üzerine çeşitli kanallardan kömür tevzî edilmiştir. Göçmenlere, geçimlerini temin edinceye ve maddî açıdan kuvvet kazanıncaya kadar vergi ve kur'a muafiyeti tanınmıştır. 1877'ye kadar, Rusya'dan hicret eden Tatar ve Çerkesler temettü vergisinden 10, aşardan 3, kur'adan 25 yıl muaf tutulmuşlardır.³³ Çorum kazasına bağlı Karapınar mahallesinde yerleştirilmiş olan altmış hane Çerkes muhacire önceden verilen iki yüz yirmi lira zahire bedelinin fakir hallerinden dolayı ödemeleri mümkün olmadığından durum Yozgat mutasarrıflığına bildirilmiştir. Alınana cevaba göre adı geçen muhacirlerin yirmi üç bin sekiz yüz otuz altı kuruş otuz dokuz para zahire bedelinin tahsil edilemediği, her sene hâsılatından zahire olarak ancak beş sene içinde tahsil edilebileceği belirtilmiştir.³⁴

C. Göçmen-Ahali İlişkileri

Başlangıçta az sayıda göçmenin geleceği tahmin edilmiştir. Ancak bilhassa 1861'den sonra beklenenden çok daha fazla sayıda göçmenin gelmeye başlaması ve göçlerin gittikçe artması devleti her anlamda zor durumda bırakmıştır. Halkın yardımlarıyla devlete fazla yük olmadan göçmenlerin iskânına çalışılmıştır. Gerçekten de aşağı yukarı 1860'a kadar göçmenler daha çok halkın gayreti ve fedakârlığı ile sorun çıkmadan yerleştirilmişlerdir. Halk, onları misafir edip, aralarında topladıkları paralarla ihtiyaçlarını karşılamış, göçmenlerin evlerini inşa edip, tohumluk, hayvan ve yakacak ihtiyaçlarını gidermişlerdir.³⁵ Ancak 1861'den itibaren gelen göçmenlerin miktarının artması ile birlikte, göç ve göçmen sorunları da artmaya başlamıştır. Bunun birkaç nedeni vardır. Bunlar, göçlerin arkasından bir türlü kesilmeyişi hatta çoğalması, halkın evlerine misafir ettikleri göçmenleri uzun yıllar misafir etmekten bıkmaya başlaması, bunun sonucu olarak anlaşmazlıkların ortaya çıkması, devletin ekonomik olarak yoksullaşmasına paralel olarak geçen yıllarla birlikte gittikçe yoksullaşan halkın göçmenlere yaptıkları yardımların

31 BA, DH. MKT. Dosya No: 1570 Gömlek No: 41 28 Rebiü'l evvel 1306 (2 Aralık 1888)

32 BA, DH. MKT. Dosya No: 1573 Gömlek No: 477 Rebiü'l ahir 1306 (11 Aralık 1888)

33 Nedim İPEK; a.g.m., s. 123

34 BA, DH. MKT. Dosya No: 35 Gömlek No: 2 23 Şevval 1310 (10 Mayıs 1893)

35 Bedri HABİÇOĞLU, a.g.e., s. 105

azalmaya başlaması gibi sebeplerden göçmenlerle ahali arasında problemlerde çıkmaya başlamıştır. Bunlara ne devlet ne de halk tarafından istenildiği gibi yardım edilememiştir. Göçmenlerin içinde bulunmuş olduğu bu kötü durum, birçok kişiyi üzmektedir. Osmanlı hükümeti ise elindeki imkânlarla mümkün olabilecek yardımı temin etmeye çalışmıştır. Çorum tarafında bulunan Çerkeslerin durumları da bunlardan farklı değildir. Devlet bunların içinde özellikle ileri gelenlerinin iyi işlere yerleştirilmesine çalışılmıştır. Mesela Çorum'da oturan Çerkes muhacirlerinden Talustan'ın iyi bir işte istihdam ettirilmesi istenmiştir.³⁶ Çerkeslerin, bir an önce iskân edilmeleri, evlerini inşa edip, hayvan ve tohum satın alabilmeleri için yeterli miktarda para gerekiyordu. Fakat Osmanlı hazinesi isyanlar ve savaşlar nedeniyle buna müsait değildi. Bundan dolayı bunlar halktan toplanmaya çalışılmıştır.

Özellikle göçmenlerin yığıldığı bölgelerde iskân edilmeleri, Kafkasyalılar ile yerli halk arasında zamanla arazi anlaşmazlıkları ortaya çıkmasına neden olmuştur.³⁷ Gümüşhacıköy kazası Çay nahiyesi halkı, Yozgat'ta iskân edilmeleri gerekirken Çorum kaymakamı tarafından bu bölge arazisine iskân edilen yüz elli hane Çerkes muhacirin oradan çıkarılmasını isteyerek mağduriyetlerini dile getirmişlerdir.³⁸ Çorum'dan Sivas'a nakledilip, Hamamözü'nde iskân edilmek istenilen yüz on dört hane Çerkesin yerli halk ile ihtilafa düşmeleri üzerine yetmiş hanesinin Sivas vilayetinde bulunan iki farklı yere ve kırk dört hanesinin ise Çorum kazasına yerleştirilmelerine karar verilmiştir.³⁹ Gümüşhacıköy kazasının Hamamözü karyesi ile Çorum'un Bağzık mahallindeki halk, Çerkes muhacirlere yer verilmiş olduğu halde onların kendilerinin arazilerine de müdahale ederek hasar verdiklerini ve buralarda ziraat ve çiftçilik yaptıklarını belirterek şikâyetçi olmuşlardır.⁴⁰ Kırk dört hane Çerkesin Çorum kazasına yerleştirilmeleri üzerine burada bulunan halktan bazı kişiler muhacirler tarafından arazilerinin zapt edilerek evlerinin tahrip edildiği yönünde şikâyetle bulunmuşlardır. Bundan dolayı bu bölgede önceden kararlaştırıldığı doğrultuda arazilere Çerkeslerin yerleştirilmesi ancak bölge halkının da haklarının korunması ve muhacirlerin taşkınlıklarının

36 BA, Y.PRK.BŞK. Dosya No: 30 Gömlek No: 86 24 Şevval 1310 (11 Mayıs 1893)

37 Bedri HABİÇOĞLU, *a.g.e.*, s. 122

38 BA, DH.MKT. Dosya No: 1403 Gömlek No: 7 10 Cemaziyel ahir 1304 (6 Mart 1887)

39 BA, MV. Dosya No: 19 Gömlek No: 66 11 Şaban 1304 (5 Mayıs 1887)

40 BA, DH.MKT. Dosya No. 1426 Gömlek No: 81 28 Ramazan 1304 (20 Haziran 1887)

önlenmesi için karar alınmıştır.⁴¹ Çorum ve Hamamözü çevresinde bazı Ekrad ve Çerkesin bulundukları bölgelerdeki bazı köylere yağma yapmak için gittiklerinin haber alınması üzerine bu konuda tedbirin alınması ve Çerkes muhacirlere nasihatle bulunmak üzere reislerinden bazılarının bu köylere gönderildiği belirtilmiştir.⁴² Çünkü Çerkeslerin üzerinde reislerinin büyük nüfuzu vardır.

Göç ve göçmenlerin özellikle 1858'den itibaren artması üzerine artık belediyeler göçmenlerin başta barınma olmak üzere çeşitli ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma gelmiştir. Bunun için özel bir komisyonun kurulmasına karar verilmiştir. İstekleri karşılamak ve mültecileri yerleştirmek için önce 1860'da Ticaret Bakanlığı'na bağlı, 1861 Temmuzunda da bağımsız olan bir Muhacirin Komisyonu kurulmuştur.⁴³ Bu komisyon, gelen göçmenleri misafir etmek, iskân yerlerini tespit etmek, onları buralara nakletmek, evlerini, barakalarını, hayvanlarını, tohumlarını vermek, kışlık yakacak vermek, halkın yapacağı yardımları ve hazineden onlar için verilecek paraları sarf etmekle görevlendirilmiştir. Çorum aşarından bir kısmı Çerkes muhacirlere öküz almak ve yine otuz beş bin kuruş da Çorum'da Çerkes muhacirler için yüz kırk hanenin inşası için ayrılmıştır.⁴⁴ Yozgat Sancağı'na tabi Çorum kazasına sevk olunan muhacirlerin iaseleri muhacirin komisyonu tahsisatından mahsub edilmek üzere bulunulan mahallin gelirlerinden karşılanmıştır.⁴⁵ Kafkasya'dan gelip Çorum'da bulunan ancak iskân ettirilmemiş olan muhacirlere belirli miktarda erzak, zahire ve yakacak yardımı yapılmıştır.⁴⁶

Sonuç

Kafkas göçlerinin başlangıcı Kırım Savaşı'na kadar dayanmaktadır. Ancak göçlerin artış gösterdiği tarih, 1859-1865 yılları arası olmuştur. Çerkes muhacirleri, kış mevsiminde yollara dökülerek büyük sıkıntılar çekerek, açlık ve sefalet içinde hayatlarını kaybetmek pahasına da olsa Osmanlı topraklarına

41 BA,DH.MKT. Dosya No: 1586 Gömlek No: 21 19 Cemaziyel evvel 1306 (21 Ocak 1889)

42 BA,A.MKT. MHM. Dosya No: 660 Gömlek No: 49 2 Cemaziyel ahir 1313 (20 Kasım 1895)

43 Stanford J. Shaw- Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.II, İstanbul 2000, s. 152

44 BA,İ.MVL. Dosya No: 543 Gömlek No: 24400 7 Receb 1282 (26 Kasım 1865)

45 BA, DH. MKT. Dosya No: 1570 Gömlek No: 41 28 Rebiü'l evvel 1306 (2 Aralık 1888)

46 BA, DH. MKT. Dosya No: 1573 Gömlek No: 47 7 Rebiü'l ahir 1306 (11 Aralık 1888)

göç etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu zor durum nedeniyle günlerce asıl iskân alanlarına sevk edilinceye kadar uzun müddet bekletildikleri olmuştur. 1863-1865 yıllarında Rusya'nın büyük baskıları ve adeta imha etmek istercesine kıyılara doğru göçmenleri sürmesi sonucunda bir çok Çerkes perişanlığa ve ölüme terk edilmiştir. Özellikle göçlerin kış mevsiminde ve denizden dayanıksız kayıklarla yapılması, çok kalabalık olarak bunlara binilmesi, erzak sıkıntısı ve hastalıklar çoğunun hayatını kaybetmesine neden olmuştur.

Osmanlı Devleti, kuruluş devrinden itibaren bulundukları bölgelerde dinî, siyasî, ekonomik her yönden zor durumda kalmış olan insanların göç ederek sığınmış oldukları bir devlet olmuştur. Üstelik bu göç edenlerin tümü Türk ve Müslüman olmamıştır. Kırım Savaşı sonrasında başlayan ve XX. yüz yılın başlarına kadar da devam edecek olan Kafkas göçlerine en büyük Müslüman devlet ve padişahın da aynı zamanda halife olması sebebiyle duyarsız kalması düşünülemezdi. Gerçekten de Osmanlı Devleti, Kafkas göçlerinin başladığı ilk andan itibaren içinde bulunduğu zor duruma rağmen göçmenlere yardım etmiş, zaman zaman yardımlar konusunda sık sık karar değiştirmek zorunda kalsa bile elinden geleni yapmıştır.

Kırım Savaşı yıllarında yapılan büyük harcamalar devletin bütçesini oldukça zorlamıştır. Daha sonraki yıllarda meydana gelen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı da devleti her yönden zor durumda bırakmıştır. Ancak gerek iskân işleriyle uğraşmak gerekse göçmenlere her türlü ihtiyaçlarının karşılanmasında yardımda bulunmak üzere ilgili kuruluşlar oluşturarak ve önemli vilayetlere iskân memurları tayin ederek göçmenleri mağdur etmemeye çalışmıştır. Burada Anadolu halkının göçmenlere olan yardımlarını da göz ardı etmemek gerekmektedir. Anadolu insanı gelen muhacirleri zor durumda bırakmamak için onlara evlerini açmış, uzun zaman misafir etmiş, evlerinin yapımı için maddî ve insan gücü olarak her türlü katkıda bulunmuş, yiyecek, hayvan, yakacak vb... birçok yardım yapmıştır. Ancak göçlerin sürekli devam etmesi, halkında içinde bulunmuş olduğu zor durum zaman zaman göçmenlerle halkı karşı karşıya bırakmıştır. Fakat yinede büyük problemler yaşanmadan sorunlar halledilmeye çalışılmıştır.

Çorum, Çerkes muhacirlerin iskânında önemli rol oynamıştır. 1860'lı yıllarda devletin desteğiyle buraya göçmenler yerleştirilmiştir. İkinci kez 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrası valilerin yardımıyla yine bu bölgeye göçmen yerleşimi olmuştur. Ardından köylere kadar Çerkesler yerleştirilerek halktan büyük yardım almışlardır. Aynı zamanda Çorum, göçmenlerin artması sonucu bunların iskân edilecek mahallere gönderilmeden önce çeşitli sancak ve kazalarda misafir edildiği yerlerden biri olmuştur.

Uzun vadede bu göçler Anadolu'nun kültürel ve ekonomik hayatında bazı değişiklikler meydana getirmiştir. Osmanlı kültürü ile göçmenlerin kültürel değerleri birbirini etkilemiştir. Osmanlının başlangıçta ekonomik hedefi boş ve harap alanların değerlendirilmesiydi. İlk göçlerle birlikte bu hedefi gerçekleştirmeye yönelik faaliyetlerde bulunulmuştur. Ancak göçmenlerin artması ile birlikte bu alanda da bazı sorunlarla karşılaşmıştır. Bazen orman alanlarının tahrip edildiği belgelerden anlaşılmaktadır.

Göçmenlerin gelmesi ile birlikte Osmanlı Devleti'nin nüfusunda bir artış olduğu muhakkaktır. Bu durum demografik yapıyı bir hayli değiştirmiştir. Devlet göçmenlerin kültürel ve etnik kimliklerini muhafaza etmelerinde olumlu yönde tavır takınmıştır. Göçmenler de zamanla Osmanlı toplumu içinde kaynaşarak, Türkçe öğrenmiş ve devlet kademesinde çeşitli görevlere gelmişlerdir. Sonuç olarak bu göçmenler Anadolu ile Kafkasya arasındaki ilişkilerin devam etmesinde önemli bir etken olmuşlardır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Mektubî Kalem-i Mühimme (A.MKT.MHM)

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT)

İrade Meclisi Vala (İ.MVL.)

İrade Şurayı Devlet (İ.ŞD)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

Yıldız Perakende Umumî (Y.PRK.UM.)

Araştırmalar

AKKAYAN, Taylan, Göç ve Değişme, İstanbul 1979

BİCE, Hayati, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, Ankara 1991

"Çorum", Yurt Ansiklopedisi, İstanbul 1981, C. III, s. 2034

HABİÇOĞLU, Bedri, Kafkasyadan Anadolu'ya Göçler, İstanbul 1993

İPEK, Nedim, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Samsun 1991, Sayı: 6, s. 97

İPEK, Nedim, Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890), Ankara

1994

Mahmud Celâleddin Paşa, Mir'ât-ı Hakîkat, Tarihi Hakikatlerin Aynası, Haz. İsmet Miroğlu, İstanbul 1983

SAYDAM Abdullah, Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876), Ankara 1997

SHAW, Stanford J. – SHAW, Ezel Kural, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C.II, İstanbul 2000

ŞAHİN, İlhan, "Çorum", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1993, C.VIII, s. 373

XVIII. YÜZYIL ÇORUM MENZİLHÂNELERİ

Cemal ÇETİN*

Menzilhâne; Osmanlı Devleti'nde bir takım hizmetlerin ifası için yolculuk yapan devlet görevlilerinin beygir değiştirmeleri ve gerekli durumlarda dinlenmeleri için ana yollar üzerinde, belirli aralıklarla, kurulmuş ulaşım istasyonlarının genel adıdır.¹

Osmanlılarda, devletin kuruluşundan Lütfi Paşa'nın sadaretine (1539-41) değin, merkez ile taşra arasındaki irtibat ulak hükmü² adı verilen bir sistem ile sürdürülmüştür. Bu sistem, hem düzenli bir iletişime imkân tanımaması hem de suiistimale açık bir uygulama olması sebebiyle, zamanla sıkıntı kaynağı haline gelmiştir. Lütfi Paşa, sadareti döneminde, bu tür sıkıntıların önünü almak³ ve merkez-taşra irtibatını düzenlemek maksadıyla, ana yollar üzerinde belirli noktalarda, menzilhâneler tesis etmiştir.⁴ Menzilhâneler arasındaki uzaklıklar eşit olmayıp, aralarındaki mesafeyi daha çok coğrafi şartlar, bölgenin emniyeti⁵ ile menzilhâneyi finanse ve idare edebilecek nitelikte yerleşimlerin varlığı belirlemiştir. Bu mesafeler genelde 10-12 saat (yaklaşık 57-68 km.⁶) civarındadır. Ancak yerleşimin seyrek olduğu yerler ile nüfus yoğunluğunun az olduğu bölgelerde mesafe 48 saate (yaklaşık 272 km.) çıkabildiği gibi, müsait olan bölgelerde ise 3 saate (yaklaşık 17 km) kadar düşebilmektedir.⁷

* Araştırma Görevlisi, Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.

1 Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara 2002, s.30.

2 Osmanlı Devleti'nde, menzilhâneler kurulmadan önce, haberleşmenin sağlanması için ülkenin dört bir tarafına gönderilen ulaklara, uğradıkları yerlerde ihtiyaç duydukları binek hayvanlarının temini ile iâşe ve konaklama ihtiyaçlarının karşılanması için verilen resmi belgelerin genel ismidir. Bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, İstanbul 1993, s.543.

3 Lütfi Paşa, *Asâfnâme*, İstanbul 1326, s.11.

4 Çağatay Uluçay, *18. ve 19 Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955, s.34-35.

5 Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara 2002, s.51.

6 Bu birimin izahı için bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı Metrolojisine Giriş", (Çev. Eşref Bengi Özbilen), *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 73, İstanbul 1991, s. 44.

7 Bkz. KK. 2555, (H. 1003/ M. 1594-95); Redif Askerî Tâlimatnâmesi Sûreti, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa 813/4 (defterin sonunda kayıtlı).

Ülke toprakları oldukça geniş bir sahaya yayılan Osmanlı İmparatorluğu'nda ulaşım ve yol şebekesi, Rumeli ve Anadolu olmak üzere iki alt bölüm halinde incelenir.⁸ Bu yol şebekesinin ne zaman bu şekli aldığı kesin olarak bilinmese de, ana hatlarıyla XV. Yüzyılın ilk yarısından XVI. Yüzyıl ilk yarısına kadar olan süreçte, ülke topraklarının genişlemesi ile doğru orantılı olarak, dönemin şartlarına ve ihtiyaçlarına göre zamanla şekillendiği kabul edilmektedir.⁹

Osmanlı yolları Anadolu ve Rumeli'de sağ, orta ve sol kollar olmak üzere altı ana güzergâhtan oluşmaktadır. Yine bir takım tâli yollar hem ana güzergâhların birbirileriyle olan bağlantısını sağlamakta hem de bu yollardan en ücra köşelere ulaşmasını mümkün kılmaktadır. Buna göre Osmanlı yol şebekesi ana hatlarıyla şu şekildedir: Anadolu Sağ Kol Üsküdar- Gebze- Eskişehir- Akşehir- Konya- Adana- Antakya yoluyla Halep'e, yine Antakya'dan ayrılan tâli bir yol ile Şam üzerinden Mekke ve Medine'ye; Orta Kol Üsküdar- Gebze- İznik- Bolu- Tosya- Merzifon- Tokat- Sivas- Malatya- Harput- Diyarbakır-Nusaybin- Musul ve Kerkük'e; Sol Kol ise, Merzifon'dan sonra orta koldan ayrılıp, Lâdik- Niksar- Karahisar-ı Şarkî- Kelkit- Aşkale- Erzurum yoluyla Kars üzerinden Faş ve Tebriz'e ulaşırdı.

Rumeli Sağ Kol İstanbul'dan Vize- Kırklareli- Prevadi- Karasu- Babadağı- İshakçı- Akkirman yoluyla Özi ve Kırım'a; Orta Kol İstanbul- Silivri- Edirne- Filibe-Sofya- Niş- Yagodina üzerinden Belgrad'a; Romalıların "Via Egnatia"¹⁰ dediği Sol Kol ise İstanbul- Tekirdağ- Malkara- Firecik- Dimetoka- Gümilcine- Pravişte- Lanzaka- Yenişehir- İzdin yoluyla İstefe'ye giderdi.¹¹

Osmanlı Devleti'nde, menzil teşkilatının düzenli işlediği yolları arasında,

8 Yusuf Halaçoğlu "Ulaşım ve Yol Sistemi", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul 1991, s.127; Fatih Müderrisoğlu, "Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri", *Türkler*, C.X, Ankara 2002, s.921.

9 Müderrisoğlu, "Menzil" s.921; Donald Edgar Pitcher eserinde, kuruluşundan XVI. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti'nin topraklarını genişletme sürecini 36 adet harita ile birlikte ayrıntılı bir biçimde anlatmaktadır. Bkz. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2001.

10 Rumeli'nin sol kolu hakkında geniş bilgi için bkz. *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, (Editör: Elizabeth A. Zachariadou), (Çev: Özden Arkan, Ela Güntekin, Tülin Altınova), İstanbul 1999.

11 Osmanlı Devleti'nde yol güzergâhları ve bunlar üzerinde tesis olunan menzilhâneler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halaçoğlu, *Menziller*, s.51 vd.

en uzun güzergâha sahip olan Anadolu Orta Kol,¹² Hacıhamza ve Osmancık bağlantılarıyla, Çorum Sancağı sınırlarından geçmektedir.¹³ Yine bu yolun Merzifon'dan ayrılarak Faş ve Tebriz'e dek ulaşan kesimi de Anadolu Sol Kol'u oluşturmaktadır.¹⁴ İşte bu yol ayırından hemen önceki iki menzilhâneyi incelemek, sistemin anlaşılması hususunda iyi bir vesile olacağı gibi, XVIII. yüzyılda Çorum ve çevresi tarihinin de bazı yönleriyle ifadesini mümkün kılacaktır.

A- Konumları ve Bağlantıları

İdarî olarak Çorum Sancağı sınırları içinde bulunan Hacıhamza ve Osmancık menzilhâneleri,¹⁵ Anadolu Orta Kol üzerinde faaliyet göstermektedirler. Orta Kol'un güzergâhı fizikî olarak Üsküdar'dan başlayıp Bağdat'a ulaşmaktadır. Ancak Osmanlı Devleti yol sistemine göre bu yolun başlangıç noktası Üsküdar'a 18 saat uzaklıkta olan İznikmid'dir. Söz konusu güzergâh üzerinden birçok tali yol ayrılmakta olup, ana yolun uzunluğu 450 saat (yaklaşık 2550 km)'tir. Ayrıca Erzurum üzerinden Batum ve Tebriz taraflarına ulaşan ve diğer bir ana yol olan Anadolu Sol Kol'u da üzerinde taşıması sebebiyle, yolun Merzifon'a kadar olan güzergâhı ana cadde hüviyetindedir. Bu yol üzerinde, Üsküdar'dan Bağdat'a, 36 menzilhâne bulunmakta olup, Hacıhamza ve Osmancık bu menzil zincirinin 14. ve 15. halkalarını oluşturmaktadırlar. Bu menzilhânelerin İstanbul'a olan uzaklıkları ise sırasıyla 122 ve 131 saat (690-740 km) civarındadır.¹⁶

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Hacıhamza ve Osmancık menzilhâneleri, konumları itibarıyla, merkezî yönetimlerin Kuzey-Doğu, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu ile Kafkaslardaki yerel birimlerle, iletişim kurduğu yol ağının tam ortasında bulunmaktadırlar. Yolculukları esnasında menzilhâneleri kullanan devlet görevlilerinin İstanbul'dan Ahıska, Amasya, Bağdatçık, Bağdat, Basra, Canik, Çıldır, Çorum, Diyarbakır, Ergani, Erzurum, Faş, Gence, Gümüşhane, Hemedan, Kars, Kirmanşah, Malatya, Mardin,

12 Anadolu Sağ Kol Üsküdar- Halep arası 258 saat, Orta Kol İznikmid- Bağdat 450 saat, Sol Kol Ladik-Kars 163 saattir. Rumeli yolları ise Sağ Kol Kırkkilise-Özi 151, Orta Kol Edirne-Belgrad 129; Sol Kol Tekfurdağı-Gördüs 185 saat uzaklıktadır. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci (KK.), 2555, s. 3-9.

13 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver (MAD.), 9943, s. 8, hüküm 1.

14 MAD. 4111, s. 280-332.

15 MAD. 9943, s. 8, hüküm 1.

16 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Nafia (C.NF.) 1230, s. 6-7.

Musul, Revan, Sivas, Sohum, Şem-i Şirvân, Tebriz, Tiflis, Tokat, Trabzon, Van ve Zile taraflarına ulaşmak için Hacıhamza ve Osmancık menzilhânelerini kullandıkları söylemek mümkündür.¹⁷

Hacıhamza Menzilhânesi'nin, Tosya ve Osmancık'a 9'ar saat uzaklığı olan iki kolu bulunmakta olup, kontrolünde olan yolun toplam mesafesi 18 saat/102 km.'dir.¹⁸ Yine iki kolu bulunan Osmancık Menzilhânesi'nin Hacıhamza'ya uzaklığı 9, Merzifon'a ise 14 saattir.¹⁹ Ancak XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Hacıhamza Menzilhânesi'nin kapalı olması sebebiyle, Osmancık Menzilhânesi'nin sorumluluk sahası 18 saat uzaklıkta olan Tosya'ya kadar genişlemiştir.²⁰ Bu dönemde menzilhânenin sorumlu olduğu yolun mesafesi 32 saat /181 km.dir. Hacıhamza Menzilhânesi'nin tekrar aktif hale getirilmesinden itibaren, Osmancık Menzilhânesi'nin hizmet verdiği yolun uzunluğunun 23 saat/130 km.ye düştüğü görülmektedir.

B- Hukukî Nizamları

Menzilhâneler Lütfi Paşa zamanında kurulmuş olmakla birlikte daimi statü kazanmaları, bundan 150 yıl sonra, 1691 yılında yapılan reformla başlamaktadır. Bu reformla birlikte menzilhâneler "muayyen" ve "gayr-ı muayyen" olmak üzere iki sınıfa tabi tutulmuştur. Bu sınıflandırma ile ana yollar üzerinde kalan ve sürekli olarak hizmet veren menzilhânelere muayyen; ancak yol sistemi açısından belirgin olmayıp ulakların at değiştirmek için uğradıkları yerlere ise gayr-ı muayyen adı verilmiştir.²¹

Hacıhamza Menzilhânesi, bilinen ilk menzil cetveli olan, 1594-95 tarihli defterde kayıtlı bulunmaktadır.²² Yine 1643 yılında Hacıhamza ahalisinin 16,5 avârız haneleri karşılığında yönetimlerine verilen menzilhâne dört adet beygir beslendiği görülmektedir.²³ 1691 yılında 410,5 kuruş masrafı olan menzilhâne²⁴ muhtemelen bu tarihten itibaren ref olunmuştur. 1722 yılında

17 Örnek olarak bkz. C.NF.1187; MAD. 7716.

18 MAD. 19156, s. 8.

19 MAD. 4004, s. 402.

20 MAD. 10492, s. 243 (Derkenarda bulunan hüküm)

21 Colin Heywood, "Osmanlı Döneminde Via Egnatia: 17. Yüzyıl Sonu ve 18. Yüzyıl Başında Sol Kol'daki Menzilhâneler", (Çev. Özden Arıkan, Ela Güntekin, Tülin Altınova), Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699), İstanbul 1999, s. 143.

22 KK. 2555, s. 6-7.

23 MAD. 4108, s. 36.

24 MAD. 4034, s. 69.

Hacıhamza'da tekrar menzilhâne kurulması gündeme gelmekle birlikte,²⁵ 1725 yılına kadar bunun mümkün olmadığı görülmektedir. Bu süreç zarfında Osmancık Menzilhânesi direkt olarak Tosya Menzilhânesi'yle bağlantılıdır. Bu iki menzilhâne arasındaki mesafenin 18 saat olması sebebiyle, beygirlerin bu mesafeyi aşarken telef oldukları şeklindeki gerekçeyle, İran seferlerinin bitiminde kaldırılmak kaydıyla, 1725 yılında Hacıhamza'da tekrar bir menzilhâne kurulmuştur.²⁶ Bu menzilhâne seferlerin bitiminde kaldırılmak şartıyla kurulmakla birlikte, tüm XVIII. yüzyıl boyunca açık kalmıştır.²⁷

Osmancık Menzilhânesi de bilinen ilk menzil cetvelinde kayıtlı bulunmaktadır.²⁸ Bu menzilhâne 1691 yılına kadar Osmancık sakinlerinin uhdesinde olup, ahali yeterli sayıda beygir beslemekle mükellef tutulmuştur.²⁹ Söz konusu tarihte, menzilhâneye muayyen statü verilmesiyle birlikte, beslenecek beygir miktarı da standarda kavuşturulmuştur.³⁰

1691 yılında muayyen menziller kategorisinde gösterilen Hacıhamza menzilhânesi, bu düzenlemenin hemen ardından kapatılmıştır. Yaklaşık 34 yıl kapalı kalmış olmasına rağmen, konumu ve çalışma süresi dikkate alındığında, Hacıhamza Menzilhânesi'ni gayrimuayyen olarak sınıflandırmak mümkün gözükmemektedir. Buna göre her iki menzilhânenin de hukukî olarak muayyen menzilhânelerden olduğu söylenebilir.

C- İdareleri

Menzilhânelerde işlerin yürütülmesi için sürücü, ahur kethüdası, seyis, odacı ve aşçı adı verilen bir takım görevliler bulunmaktadır. Menzilhânelerin idaresinden sorumlu kişiler ise, belirli bir dönem için³¹ kadı ve kazanın ileri gelenleri tarafından seçilen, devletin de onayıyla görevlerine başlayan menzilcilerdir.³² Ülkenin genelinde olduğu gibi Hamza ve Osmancık

25 MAD. 8470, s. 6.

26 MAD. 10492, s. 243-244. (Derkenarda bulunan hüküm)

27 İlgili tabloda açıkça görülmektedir. Bkz. Tablo 2.

28 KK. 2555, s. 6-7.

29 MAD. 4108, s. 36.

30 MAD. 4034, s. 69.

31 Bu dönemler; normal zamanlarda Ruz-ı Hızır'dan Ruz-ı Hızır'a olmak üzere 1 yıllık süreyi kapsar. Ancak ölüm, firar veya benzeri bir sebeple menzilhânede yeni bir tayine ihtiyaç duyulursa, menzilcinin göreve başlama ve görev yapma süresi değişikliğe uğrayabilmektedir. Bkz. Cemal Çetin, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Konya Menzilleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), SÜSBE, Konya 2004, s. 72.

32 Halaçoğlu, *Menziller*, s.178.

menzilhânelerini de XVIII. yüzyılın başlarından itibaren genellikle menzilci adı verilen kişiler idare etmiştir.³³ Ancak Osmancık Menzilhânesi'nin idaresi, bir veya birkaç menzilci yerine, bazı dönemlerde ahalinin uhdesine tevcih edilmiştir. Yine ahalinin idare ettiği süreçte, bazı dönemler, ahali arasında arabulucu olmak ve onları denetlemek adına, ayândan bir nazırın atandığı görülmektedir. Merkez, menzilhâne ile ilgili tüm işlemlerde kaza ahalisini ve nazır atanan kişiyi muhatap kabul etmektedir. Bunun yanında kazanın ileri gelenlerin ve ahalinin mahkemede bir araya gelerek kendi aralarından güvendikleri bir veya birkaç kişiyi menzilci tayin ettikleri ve idareyi onlara devrettikleri görülmektedir.³⁴

Menzilhâneler ile ilgili dokümanlarda sıkça telaffuz edilen sürücülerin en önemli görevi, ulaklarla birlikte giderek, bağlı bulundukları menzilhânenin beygirlerini geri getirmektir. Bunun yanında, bölgeyi tanımayan ulaklara rehberlik yaptıkları da söylenebilir.³⁵ Araştırma esnasında sürücülerle ilgili bildiklerimiz, binmiş oldukları beygirlerin sayıları ile sınırlı kalmıştır. Çalışma açısından bu rakamların pek bir önemi olmaması sebebiyle, bunlarla ilgili herhangi bir değerlendirilme yapılmamıştır. Yine bu çalışma esnasında hizmetli grubundan olan ahur kethüdası, seyis, odacı ve aşçı gibi görevlilerin isimleri, ücretleri ve menzilhâne ile olan ilişkileri hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak genel olarak, bu türden bir görevli zümresinin varlığından bahsedildiğine göre,³⁶ Hacıhamza ve Osmancık menzilhânelerinde de bu kadrolarda görev yapan birilerinin olması kuvvetle muhtemeldir.

D- Beslenen Beygir Sayıları

Osmanlılarda, menzilhânelerde yeterli miktarda beygirin hazır bulunması, resmî iletişim ve ulaşımın sürekliliği bakımından, çok önemli bir husustur. Hangi menzilhânede kaç beygirin besleneceği, yol üzerindeki ulak trafiğine bağlı olarak, merkez tarafından belirlenmektedir. Eğer devletin siyasî ve sosyal durumuyla ilgili olarak anayollar üzerinde bir hareketlilik olursa, derhal ilgili yolun üzerinde bulunun menzilhânelerin beygir sayıları

33 MAD. 8492, s. 110, hüküm 1.

34 MAD. 8492, s. 118, hüküm 2.

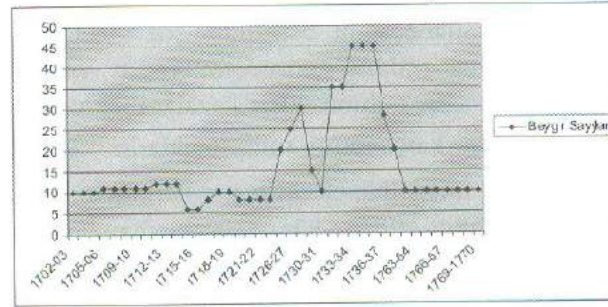
35 Çetin, Konya Menzilleri, s. 127-128.

36 MAD. 3169, s. 2, hüküm 1.

arttırılmaktadır.³⁷ Bunun tersi bir durum olduğunda ise ilgili menzilhânelerin beygir sayıları bir miktar düşürülmektedir. Özellikle İran Seferleri esnasında bu türden düzenlemelerin sıkça yapıldığı görülmektedir.³⁸ Bunun yanında, menzil hizmetinde kullanılmak üzere, menzildarların kendi ahırlarında çok sayıda beygir besledikleri bilinmektedir.³⁹ Menzilhânelerden verilen beygir sayıları incelendiğinde, merkezin tayin etmiş olduğu mirî beygirlerin yeterli gelmeyeceği de açıkça görülmektedir.⁴⁰ Eğer menzildarın elinin altında bulunan beygirler de ulakların taleplerine yeterli gelmezse, ücret karşılığında halktan da beygir kiralanabilmektedir.⁴¹

Çeşitli veriler vasıtasıyla XVIII. yüzyıl boyunca Çorum menzilhânelerinde beslenen mirî beygirlerin sayıları ile ilgili bazı rakamlar tespit edilmiştir. Bununla ilgili tablo ekte sunulmuştur.⁴² Ayrıca bilgilerin tüm daha kapsayıcı olması sebebiyle XVIII. yüzyılda Osmancık Menzilhânesi'nde beslenen mirî beygir sayılarının yıllara göre dağılımı aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

GRAFİK Osmancık Menzilhânesi'nde Beslenen
Beygir Sayılarının Yıllara Göre Dağılımı

37 M. Hüdai Şentürk, "Osmanlılarda Haberleşme ve Menzil Teşkilâtına Genel Bir Bakış", *Türkler*, C. XIV, Ankara 2000, s.451.

38 Aleksandır Antonov, "Bulgar Topraklarında Kurulan Menzil Sisteminin Organizasyonu (XVI.-XVII. Yüzyıllar)", (Çev. Zeynep Zafer), *Türkler*, C.X, Ankara 2002, s. 931. Örnek olarak bakılabilir. D.MKF. 28353, s.22-23, (11 Ra 1160/ 23 Mart 1747).

39 MAD. 8492, s. 118, hüküm 2.

40 Bkz. Tablo 1.

41 Çağatay Uluçay, *18. ve 19 Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955, s.35; örnek olarak bkz. KŞS. 45/6-1.

42 Bkz. Tablo 2 ve 3.

Osmanlı Menzilhânesi'nde beslenen beygir sayılarının yıllara dağılımı gösteren bu grafik, devletin siyasi şartlarıyla da oldukça uyumludur. Şöyle ki: Grafikte de görüldüğü üzere 1702-1714 yılları arasında menzilhâne beslenen beygir sayısı 10'dan 12'ye kademeli olarak artırılmıştır. Beygir sayısı 1714 yılında 12'ye ulaşmışken, 1715 yılında bu sayı, Mora'ya düzenlenen sefer⁴³ yüzünden ulak ve sair görevlilerin Rumeli'de yoğunlaşması sebebiyle % 50 indirim yapılmak suretiyle, altıya düşürülmüştür. Seferin ardından kademeli olarak yükseltelen beygir sayısı, ortalama olarak sekiz civarındadır. 1725 yılında, İran seferleri esnasında, % 250-300 artış ile bu rakam önce 20'ye sonra da 25'e yükseltilmiştir. Ancak İran seferlerine ara verilmesi ile kademeli olarak 10'a düşürülmüştür. Seferlerin yeniden başlaması ile 1731 yılından itibaren beygir sayıları % 350-450 artış ile önce 35 ve sonra da 45'e yükseltilmiştir. Yine İran seferlerinin son bulması ile⁴⁴ 1736'dan itibaren kademeli olarak düşürülen beygir sayısının, özellikle yüzyılın ikinci yarısında, 10 ile sabit kaldığı görülmektedir.⁴⁵

E- Gelirleri

Lütfi Paşa, menzilhâneleri kurduğunu ifâde etmiş olduğu "Âsafnâme" ve "Tevârih-i Âl-i Osman" isimli eserlerinde, bunların masraflarının nasıl karşılandığını veya karşılanacağını belirtmemiştir.⁴⁶ Hâlbuki daha sonra Mustafa Âli bu konuya açıklık getirmiştir. Onun verdiği bilgilerden masrafların, menzilhânelerin bulundukları kazalara ait vergiler ile sair bir takım gelir kaynaklarından karşılandığı anlaşılmaktadır.⁴⁷

Osmanlı Devleti'nde menzilhânelerin masraflarının ve gelirlerinin neler olduğunu, menzilhânelerin elde ettikleri kâr paylarının hangi rakamlara tekabül

43 Bu sefer hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu (Mora Fethi Örneği 1714-1716)*, İstanbul 2007.

44 İran seferleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV, I. Bölüm, Ankara, 1988, s. 172-197, 222-230.

45 Menzilhâne beslenen beygir sayıları ile menzilhânenin yıllık olarak verilen beygir sayılarının arasındaki ilişkiyi değerlendirmek için Tablo 4'e bakılabilir.

46 Lütü Paşa, *Âsafnâme*, İstanbul 1326, s.10-11; Lütü Paşa, *Tevârih-i 'Al-i Osman*, İstanbul 1341, s.373-378.

47 Nesimi Yazıcı, "II. Mahmud Döneminde Menzilhâneler: "Ref-i Menzil Bedeli", İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, (Haziran 1989), İstanbul 1990, s.159.

ettiğini layığıyla ortaya koyabilmek en azından şimdilik mümkün gözükmemektedir. Eldeki veriler sayesinde merkezî yönetimlerin, menzilhâne masraflarını kâğıt üzerinde nasıl hesapladıklarını ve hangi finans kaynaklarını menzil gelirlerine dâhil ettiklerini göstermek ise oldukça kolaydır. Bu açıklamadan yola çıkarak XVIII. yüzyılda Hacıhamza ve Osmancık menzilhânelerinin masrafları ve gelir kaynakları aşağıda incelenecektir.

Hacıhamza ve Osmancık menzilhânelerinin masrafları, hazineden ve bir takım yerel gelir kaynaklardan olmak üzere, muhtelif yerlerden karşılanmaktadır. Ülkenin genelinde olduğu gibi bu iki menzilhâneye ait masrafların da, beygir bahası şeklinde ifade edilmiş olduğu görülmektedir.⁴⁸ Beygir bahası; bir beygirin ekonomik bedelini, menzilhânelerdeki bir yıllık bakım maliyetini ve menzilhânenin idaresi için sarf olunması muhtemel masrafları ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Bir beygirin beslenme ve donanım giderleri arpa, saman, yular, torba, nal ve levazım-ı saire bedellerinden oluşmaktadır. Sürücü, odacı, aşçı ve seyis ücretleri ile menzilhâne kirası gibi harcamalar ise menzilhânenin idaresi için sarf olunan giderlerdir. Bunların toplamı ile menzilhâde beslenen bir beygirin günlük maliyeti 50 akçe olup, senede 147,5 kuruşa tekabül etmektedir.⁴⁹ Bu açıklamalar doğrultusunda, Çorum menzilhânelerinde, beygir bahası şeklinde ifade edilen giderlerin hangi gelir kaynaklarından karşılandığı aşağıda ayrı başlıklar altında incelenecektir.

1-Beygir Ücretleri

1696 yılında, yürürlüğe konulan malî nizam menzilhânelerin finansmanı açısından önemli bir yeniliktir. Bu yeni nizam ile her beygirin gidecek olduğu bir saatlik yola 10 akçelik bir ücret tarifelendirilmiştir.⁵⁰ Yol/saat ücreti, XVIII. Yüzyıl boyunca, 10 akçe olarak sabit kalmıştır. Ancak, aynı yüzyıl içinde, bu ücretlerin menzilhânelere ne şekilde ve ne zaman ödeneceği hususu sürekli olarak değişikliğe uğramıştır. Merkezî yönetim barış zamanlarında yol/saat ücretinin peşin olarak ödenmesini öngörmekle birlikte, özellikle sefer gibi

48 MAD. 10322; MAD. 10334.

49 MAD. 3169, s. 2, hüküm 1.

50 Colin Heywood, "Two Firmans of Mustafâ II On The Reorganization of The Ottoman Courier System (1108/1696)", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 54, No. 4, Budapest 2001, s. 488-489.

olağandışı durumlar meydana geldiğinde bu ödemelerin dönem sonlarında yapılması yönünde karar alabilmekteydi.⁵¹

Beygir ücretinin hesaplanması yetkili organlar tarafından pratik olarak hesaplanmıştır. Bu hesap her bir beygirin dört günde bir olmak üzere senede ancak 90 sefer yaptığı ve her bir seferde de 10 saatlik yol gittiği farz edilmek suretiyle yapılmıştır. Buna göre 10 saatlik yolda 90 sefer yapan bir beygir senede 900 saat yol gitmiş olacaktır. Bir saatlik yol ücreti de 10 akçe olduğuna göre bir beygirin yıllık olarak en az 9000 akçe yani 75 kuruş kazanacağı varsayılmıştır.⁵² Merkezî yönetim tarafından beygir ücretlerinin hesaplanmasında temel prensip kabul edilen bu düşüncenin, pratikte ne kadar mümkün olabildiğini göstermek adına Osmancık Menzilhânesi'ne ait rakamlar aşağıdaki tabloda değerlendirilmiştir. Menzilhânedeki bir yıl içinde verilen toplam beygir sayısı, beslenen beygir sayısına bölünmek suretiyle bir beygirin bir yıl içinde yapmış olduğu sefer sayısı hesaplanmaya çalışılmıştır. Bu vesileyle de beygir bahası başlığı altında menzilhânenin bir yılda kazanması öngörülen beygir ücretini ne kadar kazanıp-kazanmadığının bir sağlaması yapılmıştır. Tüm bu işlemler esnasında, menzilhânenin kendi ahırlarında beslemiş oldukları beygirleri de ulaklara vermiş olabilecekleri göz ardı edilmemelidir. Bunların da beygir başına düşen yıllık sefer sayısını ve beygir ücretlerinin toplamını etkileyeceği unutulmamalıdır. Menzilhânenin ahırlarında beslemiş oldukları beygir sayılarını bilmek mümkün olmadığı için, tablodaki hesaplama mirî beygirlerin sayılarına göre yapılmıştır. Yine merkezî hükümet hesabını 10 saatlik yol üzerinden yapmışken, Osmancık Menzilhânesi'nin kollarının uzunluğu ortalama 11,5 saattir.

51 Ali Açık, "Osmanlı Ulak-Menzilhane Sistemi Çerçevesinde Tokat Menzilhânesi (1690-1840)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XIX, S. 2, Aralık 2004, İzmir, s. 6-7.

52 MAD. 3169, s. 2. hüküm 1. (İlgili hükümde 120 akçe 1 kuruş olarak hesaplanmıştır).

TABLO Osmancık Menzilhânesi'nde Bir Beygirin Yıllık Ortalama Sefer Sayısı ve Beygir Ücretleri

S.	Dönem	Bir Beygirin Yıllık Sefer Sayısı			Beygir Ücretlerinin Kıyaslanması		
		Toplam	Beygir	Sefer	Tahakkuk	Kazanılan	Fark
1	1729-30 ⁵³	7519	15	501	1125	2025	900
2	1730-31	13190	15	879	1125	7780	6655
3	1731-32	8566	35	245	2625	4711	2086
4	1732-33	10805	35	309	2625	5419	2794
5	1733-34	9215	45	205	3375	4275	900
6	1734-35	9071	45	202	3375	3625	250
7	1735-36	5896	45	131	3375	2442	-933
8	1736-37	-	28	-	2100	-	-
9	1737-38 ⁵⁴	4002	20	200	1500	1524	24
10	1769-70	3108	10	311	750	1875	1125
11	1770-71	2248	10	225	750	1367	617
12	1771-72	1592	10	159	750	666	-84
13	1772-73	1467	10	147	750	-	-
14	1773-74	2750	10	275	750	2068	1318
15	1775-76 ⁵⁵	3989	10	399	750	1692	942

Yukarıdaki tabloya göre Osmancık menzilhânesinde bir yıl içinde bir beygirin en az 131 (7. satır) sefer en çok ise 879 (2. satır) sefer yaptığı söylenebilir. Buna göre eğer bir beygir senede 131 sefer yapar ise ortalama 2,5 günde bir sefer yapıyor demektir. Bu rakam makul görünmektedir. Ancak bir beygirin 879 sefer yaptığı kabul edilirse yaklaşık olarak günde 2,5 sefer yapmış olması gerekmektedir ki bunun doğruluğu oldukça şüphelidir. Muhtemelen bu dönemde menzilci kendi ahırında çok sayıda beygir besliyor olmalıdır. Ancak Osmancık menzilhânesi için şunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Eğer 9. satırda olduğu gibi bir beygir sene de 200 yani yaklaşık olarak 1,8 günde bir sefer yaparsa merkezi hükümet tarafından öngörülen beygir ücretini kazanabilecek demektir. Yukarıda zikredildiği üzere bir beygir dört günde bir 10 saatlik sefer yaparsa yıllık 75 kuruş kazanacağı varsayılmıştı. Ancak bunun pratikte mümkün olması yukarıdaki tablodan anlaşılmaktadır. Bunun iki temel sebebi bulunmaktadır. Öncelikli olarak menzilhânedeki verilen her 100

53 Tarihler Ruz-ı Hızır (sene...) ile Ruz-ı Hızır (sene...) şeklindedir. Hicrî olan bu yıllar çalışma esnasında Miladî'ye dönüştürülmüştür. 6 Mayıs'ın ilk geçtiği yıl dönemin başlangıcı kabul edilmiştir.

54 MAD. 10322, s. 241-242.

55 MAD. 3995, s. 306-308.

beygirden yaklaşık 31'inin sürücüler tarafından kullanılmasıdır.⁵⁶ Diğerleri ise merkezi hükümetin, ödemeler esnasında, bir takım tenzilatlar yapmasıdır. Yani bir beygir yıllık 200 sefer yaptığı zaman, bu seferlerin en az 62'sinde sürücülerini taşımaktadır. Söz konusu incelemenin yapıldığı dönemde ücretlerin tenzilat oranı % 42 civarındadır. Buna göre geriye kalan 138 seferin 58'inin ücretinin de, yılsonunda yapılan tenzilatlar esnasında silindiği söylenebilir. Yani toplam olarak bir beygirin bir yılda yapmış olduğu 200 seferin 120'si ücretlendirilmemiştir. Geriye beygir ücreti olarak değerlendirilecek 80 sefer kalmıştır. Merkezin hesaplaması, yıllık 90 sefer ve her seferde 10 saatlik yol üzerinden yapıldığı için, Osmancık Menzilhânesi'nin 11,5 saat olan yol ortalaması aradaki 10 seferlik farkı rahatlıkla kapatmıştır.

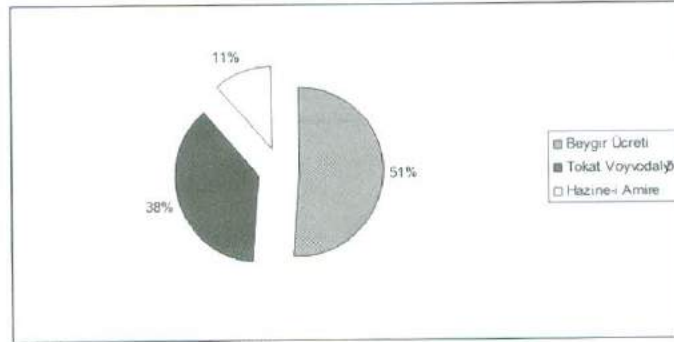
2-Diğer Gelir Kaynakları

XVIII. Yüzyıl boyunca, ulaşılabilen dokümanlara göre, Hacıhamza Menzilhânesi'nin beygir bahası başlığı altındaki masrafları üç kalemden karşılanmıştır. Bunlar beygir ücreti, Tokat Voyvodalığı malı ve Hazine-i Amire'dir. Beygir ücreti yukarıda ayrı başlık altında izah edilmiştir. Hacıhamza Menzilhânesi, 1725 yılında, tekrar tesis olunurken Tokat Voyvodalığı ocaklık tayin olunmuştur. 1725-1730 yılları arasında beygir bahasının % 49'luk kısmı tamamıyla Tokat Voyvodalığı malından karşılanmıştır. Bu dönem zarfında menzilhâneye, beygir sayısına göre, 725 ila 1812,5 kuruş voyvodalık hesabından havale olunmuştur. 1730 yılından itibaren voyvodalık hesabından havale olunan ücret 725 kuruşla sabit kalmıştır. Bu rakam menzilhâne beslenen beygir sayısına bağlı olarak bazen beygir bahasının % 14'lük bazen de % 49'luk kısmına tekabül etmiştir. Menzilhâne beslenen beygir sayısı 10'u geçtiği dönemlerde, beygir ücretinden ve ocaklıktan havale olunan meblağ yetmemiş ve kalan kısım Hazine-i Amire'den takviye edilmiştir. Hazineden ödenen paranın oranı, genel meblağa kıyasla, asla % 35'i geçmemiştir. XVIII. Yüzyıl boyunca tüm rakamların ortalaması alındığında Hacıhamza Menzilhânesi'nin beygir bahası başlığı altındaki masraflarının %51'inin beygir ücretlerinden, %38'inin Tokat Voyvodalığı malından, % 11'inin ise hazineden karşılandığı söylenebilir.⁵⁷

⁵⁶ Çetin, *Konya Menzilleri*, s. 127-128.

⁵⁷ Ayrıntıları için bkz. Tablo 2.

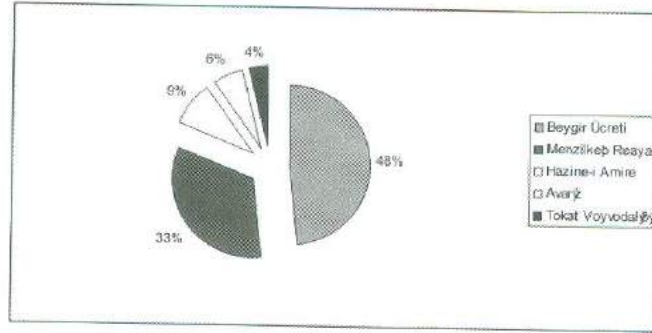
GRAFİK Hacı Hamza Menzilhânesi'nin XVIII.
Yüzyıl Gelir Kaynakları

Osmancık Menzilhânesi'nin masraf sütunu iki kalemden oluşmaktadır. Bunlardan ilki beygir bahası, diğeri ise ba-mukabele-i menzil-i Hacıhamza'dır. Bu ikinci maddenin Hacıhamza Menzilhâne'sinin kapalı olduğu süre zarfında kayıtlı bulunduğu bakılırsa, bir nevi tazminat olduğu söylenebilir. 1705-1726 yılları arasında masraf sütununda gözlemlenebilen bu tazminatın miktarı 251,5 kuruştur. Gelirlerin yıllara göre dağılımı ise şu şekildedir: 1703-1705 yılları arasında beygir bahasının % 51'i beygir ücretinden, %42'si Osmancık Kazası'nın 63 avarız hanesinden müteşekkil olan menzilkeş ahaliden ve geriye kalan %7'lik kısmı da Tokat Voyvodası'ya malından karşılanmaktayken, 1705-1726 yılları arasında ek ödemenin devam etmesi sebebiyle beygir ücreti % 42-45 oranına gerilemiştir. Ancak bu tarihten sonra standart oranı olan % 51'e yükselmiştir. Tüm yüzyıl boyunca menzilkeş reayanın menzilhâneye yaptığı yıllık ödeme 625 kuruş ile sabittir. Oranı ise beslenen beygir sayısına göre %9 ile % 44 arasında değişiklik göstermiştir. İlk dönemlerde herhangi bir ödeme yapılmazken, 1730-1737 yılları arasında menzilhâne masraflarının % 9 ila %39'luk kısmı Hazine tarafından karşılanmıştır. Hacıhamza Kazası'nın 16,5 avarız hanesi 1705 yılından itibaren menzilhâneye düzenli olarak ödemede bulunmuştur. Bu ödeme miktarı 1726 yılına kadar 163,5 kuruş iken bu tarihten itibaren, 6,5 avarız hanesinden olmak kaydıyla 76,5 kuruşa gerilemiştir. Bu meblağların oranı beslenen beygir sayısı ile ilintili olarak %1 ila %11 arasında değişiklik göstermiştir. XVIII. Yüzyıl için genel bir oranlama yapıldığında, Osmancık Menzilhânesi'nin beygir bahasının % 48'inin beygir ücretinden, % 33'ünün menzilkeş reaya olan Osmancık avarız nüzul malından, %9'unun hazine, % 6'sının Hacıhamza

avarız nüzul malından, % 4'ünün ise Tokat Voyvodalığı malından karşılandığı görülmektedir.⁵⁸

GRAFİK Osmancık Menzilhânesi'nin XVIII. Yüzyıl Gelir Kaynakları

Çorum menzilhânelerinin, beygir bahası başlığı altındaki masraflarını, bölgesel olarak değerlendirmek gerekirse; Ortalama olarak % 50'sinin menzilhânelerden verilen beygirlerin ücretinden, % 15'i Osmancık ile %2'si Hacıhamza olmak üzere toplam %17'sinin avarız hanelerinden, %18'nin hazineden, %15'lik kısmının ise Tokat Voyvodalığı malından karşılanmış olduğu söylenebilir.

3-Menzil-i İmdâdiyeleri

Menzil-i imdâdiye, masraflarının beygir bahası ile karşılanamayacak derecede artması durumunda, yakın kazaların gelirlerinden menzilhâneye bir miktar havale yapılmasını ifade eden bir terimdir. Bu uygulamaya savaş, kıtlık, pahalılık gibi olağandışı durumlar ile ulakların sayısında ani artış olması durumunda müracaat edilmesi öngörülmektedir.⁵⁹ Ancak zamanla menzil-i imdâdiyelerin, acil durumlarda müracaat edilen bir alternatif olmaktan ziyade, standart bir gelir kaynağı olarak algılandığı görülmektedir. Hatta bazen imdâdiye miktarları, dönem başı olan menzilci tayinleri esnasında belirlenmekteydi. Nitekim bu da yeterli gelmeyip ulak yoğunluğu,

⁵⁸ Ayrıntıları için bkz. Tablo 3.

⁵⁹ Şentürk, "Haberleşme", s.451.

kuraklık, pahalılık gibi bir takım gerekçelerle, dönem ortalarında ilaveler yapılmaktaydı. Menzilhânelere yapılan imdâdiyeler, genellikle para karşılığı olmakla birlikte, nadiren aynî olarak da yapılabilmekteydi.⁶⁰

Menzil-i imdâdiyeler düzenli bir gelir grubuna girmedikleri için bunlarla ilgili kayıtlara sıklıkla rastlanılmamaktadır. Ancak bir takım veriler sayesinde Çorum menzilhânelerine hangi kazaların imdâdiye ettiklerini ve bunların miktarlarının ne olduğunu bazı dönemler için tespit etmek mümkündür.

Hacıhamza Menzilhânesi'nin 1725 yılında yeniden tesisi esnasında İskilip ve Çorum kazalarından imdâdiye olunması hususunda kayıt bulunmaktadır.⁶¹ Yine 1730 yılında miktarı belirtilmemiş olmakla birlikte İskilip ve Çorum kazalarından Hacıhamza menziline bir miktar imdâdiye ödenmiştir.⁶² 1731 yılında Çorum Kazası yerine Kargı Kazası imdâda memur olmakla birlikte, aynı yıl içinde bu kayıt ref olunmuştur.⁶³ 1732 senesine ait bir kayıta göre her yıl düzenli olarak ödenmek şartıyla İskilip ve Çorum kazalarından toplam 3.000 kuruş imdâdiye tayin olunduğu görülmektedir. Ancak bu miktarın da menzilhânenin masraflarına yeterli gelmeyeceği ve Hacıhamza Kazası ahalisinin kendi menzilhânelerine 500 kuruş imdâdiye vermesi gerektiği mübaşir tarafından merkeze bildirilmiştir. Merkezde ilgili dairelerde bu husus değerlendirilmeye alınmış. Hacıhamza ahalisinin fakir olması sebebiyle daha önceden herhangi bir menzilhâneye imdâda memur olunmadığının kaydı görülmüştür. Buna rağmen durumun acil olmasına binaen bir defaya mahsus 500 kuruş miktarı imdâdiye etmesi merkez tarafından uygun bulunmuştur.⁶⁴ Ancak ahalisinin, 15-20 hane civarında bir nüfusa sahip ve 1 akçe imdâdiye veremeyecek derecede fakir oldukları şeklindeki gerekçeyle merkeze müracaatları lehlerinde sonuçlanmıştır. Söz konusu imdâdiye Hacıhamza ahalisinden kaldırılarak, henüz bir menzile tayin olunmayan, Hüseyinabâd ile Kırşehir kazaları arasında paylaştırılmıştır.⁶⁵

Osmancık Menzilhânesi'ne, 1727-1731 yıllarında, Gerekara Kazası'ndan 1000 kuruş imdâdiye tayin olunmuştur. 1732 yılından itibaren Gerekara

60 Çetin, *Konya Menzilleri*, s. 93.

61 MAD. 10492, s. 243-244, (Derkenarda bulunan hükm)

62 MAD. 10492, s. 245.

63 MAD. 9920, s. 138, hüküm 2.

64 MAD. 8492, s. 33, hüküm 1.

65 MAD. 8492, s. 75, hüküm 1.

Kazası imdâdîyeden muaf tutulmuştur.⁶⁶ Yerine Kastamonu Sancağı'na bağlı kazalardan 4.000 kuruş ve Zeytûn Kazası'ndan 500 kuruş olmak üzere Osmancık Menzilhânesi'nin imdâdîyesi 4.500 kuruşa yükseltilmiştir.⁶⁷ 1743 senesinde yine Kastamonu Sancağı'ndan 4.000 kuruş ve Zeytûn Kazası'ndan **rakamın yerel yönetimler** tarafından belirleneceği bir miktar imdâdîyenin tayin olunduğu görülmektedir.⁶⁸

Yukarıdaki hususu özetlemek gerekirse Hacıhamza Menzilhânesi'nin gelir kaynakları yeterli gelmediği durumlarda öncelikli olarak Çorum ve İskilip kazalarından imdâdîye tayin olunmaktadır. Ancak bu iki kazadan tayin olunan imdâdîyelerin de yeterli gelmemesi durumunda, başka kazaların maddî desteğine ihtiyaç duyulmaktadır. Öncelikli olarak imdâda memur olacak kazanın daha önceden başka bir menzilhane'ye tayin olmaması gerekmektedir. Bu özelliğe sahip ve yeterli geliri olan en yakın kazalardan başlanmak suretiyle imdâdîye tayinleri yapılmaktadır. Tespit edebildiği kadarıyla, Hacıhamza Menzilhane'sinin imdâdîye miktarının yıllık 3.000–3.500 kuruş civarında olduğu görülmektedir.

Osmancık Menzilhane'sinin ise muhtelif dönemlerde tayin olunan Gere kara Kazası, Kastamonu Sancağı'na tabi tüm kazalar ve Amasya Sancağı'na bağlı Zeytûn Kazası'ndan olmak üzere yıllık 4.000–4.500 kuruş civarında menzil-i imdâdîyesinin olduğu görülmektedir.

Sonuç

Anadolu Orta Kol üzerinde kurulmuş olan Hacıhamza ve Osmancık menzilhâneleri idarî olarak Çorum Sancağı'na tabidirler. İstanbul'a 122-133 saat uzaklığında olan bu menzilhâneler, merkezin Kuzey-Doğu, Doğu, Güney-Doğu Anadolu ve Kafkaslardaki idarî birimler ile bağlantısını sağlandığı işlek bir yol güzergahının ortasında bulunmaktadırlar. XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Hacıhamza Menzilhânesi'nin kapalı olması sebebiyle, bu süreçte Osmancık Menzilhânesi yaklaşık 181 km.lik bir yol güzergâhı üzerinde tek başına hizmet vermiştir. Ancak gerek bu uzun mesafeyi beygirlerin aşmakta zorlanması ve gerekse İran Seferlerinin başlaması ile ana yol üzerinde ulak yoğunluğunun artması sebebiyle Hacıhamza Menzilhânesi tekrar kurulmuştur.

66 MAD. 8492, s. 62, hüküm 1.

67 MAD. 8492, s. 64, hüküm 1.

68 MAD. 9943, s. 105, hüküm 2.

Çorum menzilhâneleri, XVIII. yüzyıl boyunca, genellikle menzilci adı verilen görevliler tarafından idare edilmiştir. Ancak Osmancık Menzilhânesi bazı dönemlerde ahalisinin idaresine bırakılmış ve üzerlerine de ayândan bazı kimseler nazır atanmıştır.

Hacıhamza ve Osmancık menzilhanelerinde beslenen beygir sayıları devletin siyasî şartlarına göre azaltılmış veya artırılmıştır. XVIII. Yüzyılda Çorum menzilhânelerinde beslenen mirî beygir sayısı altıdan az olmadığı gibi 45'i de geçmemiştir.

Çorum menzilhânelerinin masraflarının karşılanma şekli bölgesel olarak değerlendirildiğinde; ortalama olarak % 50'si menzilhânelerden verilen beygirlerin ücretinden, % 15'i Osmancık ile %2'si Hacıhamza olmak üzere toplam %17'si avarız hanelerinden, %18'i hazineden, geriye kalan %15'lik kısmı ise Tokat Voyvodalığı malından karşılanmış olduğu görülmektedir.

TABLO XVIII. Yüzyılda Hacıhamza Menzilhânesi'nin Masraf ve Gelir Dağılımı

Tarih	Beygir Sayısı	Masraflar	Gelir Kalemleri		
		Beygir Bahası	Beygir Ücreti	Hazine	Tokat Voyvodalığı (Ocaklık)
1725-26	25	3687,5	1875		1812,5
1726-27	25	3687,5	1875		1812,5
1727-28	10	1475	750		725
1728-29 ⁶⁹	25	3687,5	1875		1812,5
1728-29	10	1475	750		725
1729-30	10	1475	750		725
1731-32	35	5162,5	2625	1812,5	725
1732-33	35	5162,5	2625	1812,5	725
1733-34	35	5162,5	2625	1812,5	725
1734-35	35	5162,5	2625	1812,5	725
1735-36	35	5162,5	2625	1812,5	725
1736-37	28	4130	2100	1305	725
1737-38 ⁷⁰	20	2950	1500	725	725
1769-70	10	1475	750		725
1771-72	10	1475	750		725
1772-73	10	1475	750		725
1773-74	10	1475	750		725
1774-75	10	1475	750		725
1775-76 ⁷¹	10	1475	750		725
1776-77	10	1475	750		725
1777-78 ⁷²	15	2212,5	1125		1087,5

69 MAD. 10492, s. 243-244.

70 MAD. 10322, s. 240-242.

71 MAD. 3995, s. 302-303.

72 MAD. 4111, s. 217.

**TABLO XVIII. Yüzyılda Osmancık Menzilhânesinin
Masraf ve Gelir Dağılımı**

Tarih	Beygir Sayısı	Masraflar		Gelir Kalemleri				
		Bey. Bahası	Tazm.*	Ücret	M.keş**	Hazine	Avarız***	Tokat Voy.
1702-03	10	1475		750	625			100
1703-04	10	1475		750	625			100
1704-05	10	1475		750	625			100
1705-06	11	1622,5	251,5	825	625		163,5	260,5
1706-07 ⁷³	11	1622,5	251,5	825	625		163,5	260,5
1708-09	11	1622,5	251,5	825	625		163,5	260,5
1709-10	11	1622,5	251,5	825	625		163,5	260,5
1710-11	11	1622,5	251,5	825	625		163,5	260,5
1711-12	12	1770	251,5	900	625	72,5	163,5	260,5
1712-13	12	1770	251,5	900	625	72,5	163,5	260,5
1713-14	12	1770	251,5	900	625	72,5	163,5	260,5
1716-17	8	1180	251,5	600	625	43	163,5	
1717-18	10	1475	251,5	750	625		163,5	188
1718-19 ⁷⁴	10	1475	251,5	750	625		163,5	188
1720-21	8	1180	251,5	600	625	43	163,5	
1721-22	8	1180	251,5	600	625	43	163,5	
1723-24	8	1180	251,5	600	625	43	163,5	
1726-27 ⁷⁵	25	3687,5	251,5	1875	625	1275,5	163,5	
1730-31	10	1475		750	625	23,5	76,5****	

73 MAD. 3217, s. 48.

74 MAD. 4004, s. 402-405.

75 MAD. 10492, s. 247-249.

1731-32	35	5162,5	2625	625	1836	76,5	
1732-33	35	5162,5	2625	625	1836	76,5	
1733-34	45	6637,5	3375	625	2561	76,5	
1734-35	45	6637,5	3375	625	2561	76,5	
1735-36	45	6637,5	3375	625	2561	76,5	
1736-37	28	4130	2100	625	1328,5	76,5	
1737-38 ⁷⁶	20	2950	1500	625	748,5	76,5	
1768-69	10	1475	750	625	23,5	76,5	
1769-70	10	1475	750	625	23,5	76,5	
1770-71	10	1475	750	625	23,5	76,5	
1771-72	10	1475	750	625	23,5	76,5	
1772-73	10	1475	750	625	23,5	76,5	
1773-74	10	1475	750	625	23,5	76,5	
1774-75	10	1475	750	625	23,5	76,5	
1775-76 ⁷⁷	10	1475	750	625	23,5	76,5	

Hacıhamza Menzilhânesinin kapalı olduğu dönemde, menzilhâneye ödenen tazminat.

Osmancık Kazası'nın 63 avarız hanesi menzilhâneye menzilkeş olarak tayin olunmuştu.

Hacıhamza Kazası'nın 16,5 avarız hanesi tarafından.

Bu dönemden itibaren Hacıhamza Kazası'nın 7,5 avarız hanesi görülmektedir.

76 MAD. 10322, s. 240-242.

77 MAD. 3995, s. 306-307.

TABLO XVIII. Yüzyılda Osmancık Menzilhânesi'nden Merzifon ve Tosya ile Hacıhamza Taraflarına Gönderilen Beygirlerin Yıllık ve Aylık

Tarih	Merzifon	Tosya	Yıllık	Aylık
1705-06 ⁷⁸	1552	1432	2984	249
1708-09	672	569	1241	103
1709-10	881	811	1692	141
1710-11	1317	1195	2512	209
1711-12	1258	1131	2389	199
1712-13	1773	1415	3188	266
1713-14	357	290	647	54
1714-15	661	655	1316	110
1715-16	1448	1729	3177	265
1716-17	1340	1232	2572	214
1717-18 ⁷⁹	647	621	1268	106
1718-19	1544	1547	3091	258
1719-20	1589	1473	3062	255
1720-21	1577	1515	3092	258
1721-22	1887	1785	3672	306
1722-23	3417	2880	6297	525
1723-24	1867	1567	3434	286
1724-25 ⁸⁰	3475	3475	6950	579
	Merzifon	Hacıhamza		
1725-26	3875	3634	7509	626
1726-27	1791	1776	3567	297
1727-28 ⁸¹	2926	3099	6025	502
1729-30	3745	3810	7555	630
1730-31	7265	5932	13197	1100
1731-32	4614	3952	8566	714
1732-33	6248	4557	10805	900
1733-34	5514	3685	9199	767
1734-35	4856	4215	9071	756
1735-36	3214	2682	5896	491
1736-37 ⁸²	2071	1931	4002	334
1769-70	1119	1049	2168	181
1770-71	744	848	1592	133
1771-72	942	825	1767	147
1772-73	1473	1277	2750	229
1773-74	624	593	1217	101
1774-75 ⁸³	1987	2002	3989	332
1776-77	3602	2979	6581	548
1777-78	1599	1487	3086	257
1778-79	1090	998	2088	174
1779-80	1399	1562	2961	247

78 MAD. 3217, s. 47-48.

80 MAD. 10492, s. 247-249.

82 MAD. 10322, s. 241-242.

79 MAD. 4004, s. 402-404.

81 MAD. 10492, s. 249-250.

83MAD. 3995, s. 306-308.

1780-81	1865	1835	3700	308
1781-82	1244	1251	2495	208
1782-83*	648	618	1266	211
1783-84 *	648	618	1266	211
1784-85	2119	2097	4216	177
1785-86 *	616	606	1222	204
1786-87 ⁸³	2104	2162	4266	356

Bu sütunlardaki veriler 6'şar aylık dönemleri kapsamaktadır.

OSMANLI'DA HİBE UYGULAMASINA BİR ÖRNEK: - ÇORUMKADISI TAYYİP EFENDİ ÖRNEĞİ, 1625 -

Mehmet BEŞİRLİ*

Giriş

Sözlükte karşılıksız vermek, bağışlamak anlamına gelen hibe, hukukta özel borç ilişkileri grubunda yer alan ve bir malın karşılıksız olarak başkasına devrini ifade eden bir anlaşmadır. “Bu hukukî işlemin taraflarına vâhib ve mevhûbünle, bağışlamaya konu olan şeye de mevhûb” denilmektedir. İslâm hukukunda ise hibe, “karşılık şart koşulmaksızın bir malın hayatta iken temlikî” anlamına gelmektedir.¹

Hibe, esas itibarıyla hem Borçlar hukukunu hem de Medenî hukuku ilgilendiren bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Hukukta, toplumda insanların yardımlaşma duygularının bir göstergesi olarak ortaya çıktığı anlaşılan hibe, gerçekleştirilen bağışlama yoluyla bireyler arasında cömertlik ve iyilik duygularını arttırdığı gibi cimrilik, kin ve nefret duygularının ortadan kaldırılmasına yardımcı olmaktadır. Sonuçta iyilik ettiği varsayımıyla lâtif duygular içinde kalan insan, bağışladığı şeyler vasıtasıyla dünyevî ve uhrevî hayatını organize ettiğini hisseder. Nefsini terbiye ettiği savıyla da günahlarının bir kısmının affedileceği beklentisi içindedir.

Hibenin yukarıda zikredilen iyi yönlerine istinaden çoğu zaman teşvik edildiği görülmektedir. Ancak hibe aynı zamanda “kanuna karşı hile teşkil edecek şekilde farklı amaçlar için kullanıldığında veya olumsuz sonuçlara yol açtığında aynı teşviki görmez, hatta duruma göre mekruh ve haram hükmü alabilir”. Ancak burada da bir hukukî müeyyide söz konusu değildir. Bu tür davranış “kişilerin dindarlık ölçüsüne ve ahlâki yetişkinliklerine terkedilir”.²

İslâm hukukunda mirasçılar arasındaki tercihlerin de hibe yoluyla hukukîlik kazandığı görülmektedir. Ancak bu tür hibede Hz. Peygamber tarafından mirasçılar arasında adalet tavsiye edilmiştir: Örneğin, bir hadiste bu durum ayrıntılarıyla izah edilmiştir:

* Doç. Dr. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, TOKAT, mbesirli@gop.edu.tr; mehmetbesirli69@hotmail.com.

1 Ali Bardakoğlu, “Hibe”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 17, İstanbul 1998, s. 421.

2 Aynı madde, s. 424.

"Nu'man b. Beşir, oğlu Muhammed'e bir şey bağışlamış; fakat karısı Amre binti Ravâha, ona, 'Hz. Peygamber'i buna şahit yapmazsan razı olmam' demiştir. Bunun üzerine Nu'man b. Beşir, Hz. Peygamber'e gelip 'Amre binti Ravâha'dan doğmuş olan bu oğluma bir şey bağışladım; o da seni bu işe şahid yapmamı istedi.' demiş; Hz. Peygamber ise, 'öteki çocuklarına da bunun benzerini bağışladın mı?' diye sormuş; 'hayır' cevabını alınca, 'çocuklarınız arasında adâletli davranın.' buyurmuştur.³ Hatta 'hayır' cevabından sonra "o halde bağışından rücu'et" dediği de rivayet edilir.⁴

Her türlü menkul ve gayrimenkul bir diğerine şartları uygun olması halinde hibe edilebilir. Ancak bizim konumuz mirasçılara hayatta iken malların hibesi olduğuna göre çalışmamızı bu açıdan değerlendirmeye tâbi tutacağız. Örneğin, bu çalışmada İslâm hukukunda bu tür hibenin Osmanlı uygulamasına bir örnek teşkil etmesi düşüncesinden hareketle Çorum Kadısı Tayyip Efendi'nin⁵ eşi⁶ ve çocuklarına (bir oğlu-iki kızı)⁷ yaptığı hibeyi ele alacağız. Sonra, Tayyip Efendi'nin mallarını çocukları ve eşine İslâm hukukunda yerini bulan ne tür hibe ettiğini, nitelik, şekil ve çeşit yönünden durumunu inceleyeceğiz. Yani Tayyip Efendi'nin çocukları arasında bir eşitlik/adalet gözetip gözetmediğini ya da hibeyi miras hisselerine göre mi dağıttığını anlamaya çalışacağız.

Çalışmamızda İslâm hukukunda hibenin anlamı, şekli, nitelikleri vb. konularda Türkçe'de en derli toplu çalışma olduğundan dolayı Abdülkadir Şener tarafından hazırlanan "İslâm Hukukunda Hibe" adlı doçentlik tezinden azami derecede istifade ettik. Alıntılar yaptık. Tırnak içindeki kısımlar alıntıları ifade etmektedir. Ayrıca Ali Bardakoğlu'nun TDV İslâm

3 Abdülkadir Şener, *İslâm Hukukunda Hibe*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, No: 162, Ankara 1984, s. 16.

4 Buhârî, Hibe, 12-13'ten naklen A. Şener, *aynı eser*, s. 16, dipnot 31. Ayrıca aynı rivayet için bk. A. Bardakoğlu, *aynı madde*, s. 425.

5 Tayyip Efendi 1625 yılında Çorum kadısı olarak görev yapmaktaydı. Babasının adı merhum Abdurrahman Efendi idi. Abdurrahman Çelebi adında bir oğlu ve Rahime, Saliha adlarında iki kızları ve Ayşe adlı bir eşi vardı. Belgelerde "Oldur ki hâlâ Çorum kadısı olan ... Mevlânâ Tayyib Efendi el-merhûm Abdurrahman Efendi" [Amasya Şer'iyye Sicili, Defter No: 1, Sayfa No: 21, Belge No: b (Bundan sonra AŞS, 21/b şeklinde gösterilecektir)] ve ["Oldur ki bi'l-fi'il Çorum kadısı olan fahrû'l-kuzzâtü'l-kirâm Tayyib ibn Abdurrahman Efendi...", AŞS, 22/b] şeklinde geçmektedir.

6 "Zevcesi ... Aişe Hatun", AŞS, 22/b.

7 "Sulbi oğlu ... Abdurrahman Çelebi", AŞS, 21b. "Sulbiye kızı Rahime", AŞS, 21/c. "Sulbiye kızı Saliha Hatun", AŞS, 22/a.

Ansiklopedisi'ne yazdığı hibe maddesinden de gerektiğinde faydalanılmıştır.

Şu konuyu da ifade etmeliyim ki, bildirimiz, İslâm hukukunda hibenin teorik yapısının Osmanlı pratiğinde nasıl uygulandığını bir tarihçi bakışıyla görmek/anlamak amacıyla hazırlanmıştır. Özellikle teorik kısımların anlatıldığı kısımlarda yukarıda zikredilen çalışmadan alıntılar yapılmış olsa da, İslâm hukukçusu olmadığımızdan dolayı eksik ya da tamamlanması zorunlu kısımların olabileceği gerçeği okuyucunun takdirlerine bırakılmıştır. Çalışmanın bu bakış açısı çerçevesinde değerlendirilmesini ve bir hukukçu bakış açısından çok tarihçinin değerlendirmeleri olarak algılanmasını umuyorum.

İslâm Hukukunda Hibe'nin Şekli, Nitelikleri ve Çeşitleri

1. “İslâm hukukuna göre her türlü hibede tescil veya buna benzer herhangi bir şekil mecburiyeti” bulunmamaktadır.⁸ “Akidlerde şekil serbestliği ve isimsiz akid anlayışı hakim”dir.⁹ Hibe akdi, kabul ile gerçekleşir, teslim ve kabz ile de sonuçlanır. Tescil şart değildir, şahit huzurunda yapılması yeterlidir. “Hibede icap 'verdim', 'bağışladım', 'armağan ettim', 'sana bıraktım' gibi deyimlerle olur”, yani hibede ilk adım icaptır, kabule gerek olup olmadığı konusunda ise İslâm hukukçuları arasında farklı yorumlar vardır.

Ebu Hanife, İmam Muhammed, İmam Yusuf ve İmam Malik'e göre, hibe akdi, “tek taraflı bir irade ile” sonuçlanabilir. Kabul ve kabz ise direkt hibenin vücudu ile değil, sadece onun hükmünün sübutu için geçerlidir”.¹⁰

Ancak İmam Züfer, Ahmed bin Hanbel ve Şafii'nin görüşlerine göre ise “icap ve kabul, hibenin rüknü olarak” kabul edilmiştir. Çünkü bağışlanan tarafından kabul edilmeyen hibenin gerçekte mevcut bulmamış olduğu ifade edilmiştir.¹¹ (Hibede şekil).

Çorum Kadısı Tayyip Efendi, oğlu Abdurrahman Çelebi, kızları Rahime ve Saliha Hanımlar ile eşi Aişe Hanıma hibe ettiği menkul ve gayrimenkullerini şer'i mahkeme vasıtasıyla devretmiştir. Oğlu Abdurrahman Çelebi'ye yaptığı hibede “hibe-i sahîha ile hibe ve temlik idüb” dedikten sonra, hibe edilenin (mevhûbünleh) vekili İsmail oğlu Abbas Bey de hibe edilenleri (mevhûb) “Abdurrahman Çelebi tarafından vekil-i mezbûrı vicâhen kabûl ve şifâhen

8 A. Şener, aynı eser, s. 37.

9 A. Bardakoğlu, aynı madde, s. 422.

10 A. Şener, aynı eser, s. 38.

11 A. Şener, aynı eser, s. 37-38. Ayrıca bk. A. Bardakoğlu, aynı eser, s. 423.

tahkîk ve tasdik eylemeğin" ifadesiyle kabz etmiştir.¹² Yine kızı Rahime'ye hibe edilen mevhûblarda da aynı yol takip edilmiştir. Tayyip Efendi, bu hibede de "hibe eylediğim eşyânın cümlesini mezbûr kızım Rahime'ye hibe ve temlik idüb ... Rahime Hatun'un tasdik-i hibeye vekîl-i şer'îsi olduğu Abbas Bey vicâhen kabûl ve şifâhen tasdik ve tahkîk eylemeğin" ifadesiyle de hibe şekil olarak tamamlanmıştır.¹³ Yine diğer kızı Saliha'ya hibesinde de Tayyip Efendi, "bi'l-cümle eşyâ-yı mezkûre Saliha Hatun'a hibe-i sahîha-i şer'iyye ile hibe ve temlik"¹⁴ ve eşi Aişe'ye hibesinde ise aynı şekilde "zevcem mezbûreye hibe-i sahîha-i şer'iyye ile hibe ve temlik"¹⁵ şeklinde ifade etmiştir.

Tayyip Efendi'nin yaptığı hibe İmam Züfer, Ahmed bin Hanbel ve Şafiî'nin görüşlerine daha yakın olup, şekil yönünden irade beyanı, yani; icap ve kabul hibenin şartları olarak kabul edilmiş ve hibe buna göre gerçekleştirilmiştir.

2. İslâm hukukunda bir satış işleminde satıcı, malı alıcıya teslim etmek zorundadır. Ancak hibede durum böyle değildir. Ebu Hanife, İmam Şafiî ve Hanbelilere göre, hibede vâhibin bağışladığı malı teslim mecburiyeti yoktur. Çünkü hibe bir bağış olduğu için mevhûbünle tarafından kabz edilinceye kadar vâhibin kendi mülkiyetinden çıkmaz ve hibeden dönüş mümkün olur. Bu bakımdan kabzdan önce sadece hibe akdi ile mülkiyet geçmiş olmaz. "Kabz, hibenin sıhhatinin şartlarından" değildir. Ancak "mülkiyetin mevhûbünlehe intikalinde" şarttır.

Ancak Ebu Sevr ve İmam Mâlik, İsmailî-Fatımî fıkıhı ve Zâhirîlere göre ise, "hibede kabz aslâ şart değildir; icap ve kabul kâfidir". Onlara göre, "hibe sırf akitle sabit olur", kabz olmasa da "icap ve kabul ile mülkiyet nakledilmiş olur".¹⁶ (Hibede teslim ve kabz).

Tayyip Efendi'nin hibe ettiği menkul ve gayrimenkulleri eşi ve çocuklarına teslim etmiştir. Oğlu Abdurrahman Çelebi'ye yaptığı hibede "tahliye ve teslim eyledim",¹⁷ kızı Rahime'ye hibesinde "hibe eylediğim eşyânın cümlesini teslim eyledim",¹⁸ diğer kızı Saliha Hatun'a hibesinde ise "cümle eşyâ-yı

12 AŞS, 1, 21c.

13 AŞS, 1, 22a.

14 AŞS, 1, 22/a.

15 AŞS, 1, 22/b.

16 A. Şener, aynı eser, s. 40-41.

17 AŞS, 1, 21/c.

18 AŞS, 1, 22/a.

mezkûre Saliha Hatun'a ...teslîm idüb ol dahi kabz ve temellük idüb"¹⁹ ve eşi Aişe'ye hibesinde de "zevcem mezbûreye ... teslîm idüb ol dahi kabz ve temellük ve ta'allüm idüb"²⁰ ifadeleri geçmiştir.

Tayyip Efendi'nin hibesi "teslim" ve "kabz" edilmesi açısından aşağı yukarı Ebu Hanife, İmam Şafiî ve Hanbelîlerin görüşlerine uygunluk göstermektedir. Yani hibe bir bağış olduğu için mevhûbünlehten tarafından üzerine alınuncaya kadar vâhibin kendi mülkiyetinden çıkmaz ve hibeden dönüş mümkün olur. Bu bakımdan kabzdan önce sadece hibe anlaşması ile mülkiyet geçmiş olmaz. Tayyip Efendi hibesinde mevhûbu teslim edip, mevhûbünlehten de teslim aldığından mülkiyetin devrinin yapıldığı açıkça görülür.

3. "Hibenin şartsız ve ivazsız olması esastır". Zâhirîler ve Şâfiî mezhebinde bir görüşe göre ivaz şartı akdın yapısına uygun olmadığından geçerli değildir. "Buna karşılık ivazlı hibe, yani bağışlanan tarafa herhangi bir mükellefiyet yükleyen şart, İslâm hukukçularının çoğunluğunca câiz" görülmüştür. Yani "bağışta bulunulan kişiye dinî veya ahlâki bir ödev yükleyen, onu hayra ve ibadete yönlendiren veya ölünceye kadar bakma gibi insanî bir amaç taşıyan bağışlamalara da imkân verilmiş olmaktadır".²¹

Tayyip Efendi, şartlı hibe (ivazlı) yapmıştır. Oğluna yaptığı hibesinde "bir cild kelâm-ı şerîf mu'teber tefvîz ivaz alub"²² kızı "Rahime'ye hibesinde "bir cild mergûb ve makbûl kelâm-ı şerîf ivâz alub",²³ diğer kızı Saliha'ya hibesinde "bir kelâm-ı şerîf ivaz alub"²⁴ ve eşi Aişe'ye hibesinde "bana bir kelâm-ı kadîm ivaz virüb"²⁵ ifadeleri hibelerin şartlı olduğunu göstermektedir.

İslâm hukukçularının çoğunluğunca ivaz caiz görülmüştür. Tayyip Efendi'nin hibesinde de İslâm hukukçularının çoğunluğunun görüşüne uygun olarak şartlı hibe gerçekleşmiştir. Burada Tayyip Efendi'nin bir Kur'an-ı Kerim karşılığında hibe yapması, aslında hibeden dönüşe fırsat vermek istememesinden kaynaklanmaktadır ki, gerçekten de önemli bir uygulamadır.

4. İslâm hukukunda hibenin, bağışlanan menkul ya da gayrimenkul olsun

19 AŞS, 1, 22/a.

20 AŞS, 1, 22/b.

21 A. Bardakoğlu, *aynı eser*, s. 424.

22 AŞS, 1, 21/b.

23 AŞS, 1, 21/c.

24 AŞS, 1, 22/a.

25 AŞS, 1, 22/b.

“senetle yapılması veya tescil edilmesi diye bir” anlayış yoktur. “Her hibe, elden hibe şeklinde icap ve kabul ile akdedilmiş, teslim ve kabz ile de tamamlanmış olur. Ancak uygulamada, ev ve benzeri taşınmazın hibesinde senet” düzenlendiği “Şurut” kitaplarında görülmektedir. Hatta Hz. Peygamber'in de hibe uygulamalarında şahitli olarak yazılı bir belge hazırlattığı bilinmektedir. “Aralarında akrabalık bulunan kimselerden birinin ötekine bir taşınmaz mal bağışlaması halinde düzenlenecek olan senette, adları belirtilerek, 'bu, filanın kendi oğlu filana', ... 'eşine', akrabalık bağlarını gözetererek yapmış olduğu hibedir” gibi ifadeler kullanılmıştır. Ancak genellikle İslâm hukukunda hibenin resmî senetle yapılması ve bir sicile kaydettirilmesi vb. işlem ve kavramlar yoktur.²⁶ (Senet ve Tescil)

Tayyip Efendi, çocukları ve eşine yaptığı hibeyi, Amasya mahkemesinde gerçekleştirmiştir. Hibe hükmü kaydı şer'iyye sicillerinde kayıtlıdır. Bu hibenin bir hibe senedi ile gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Örneğin, Tayyip Efendi'nin kızı Rahime'ye yaptığı hibede “eşyânın cümlesini mezbûr kızım Rahime'ye hibe ... eyledim Rahime Hatun'un tasdik-i hibeye vekil-i şer'isi olduğu Abbas Beğ vicâhen kabûl ve şifâhen tasdik ve tahkik eylemeğin mâ-hüve'l-vâki' ala vukû'ihî kayd-ı sicil olundu”²⁷ ifadesi bu hibenin senetle Şer'î mahkeme vasıtasıyla yapıldığını göstermektedir. Hibenin Osmanlı uygulamalarında genellikle senetle yapıldığı ve bu işlem sonucunda oluşturulan senedin kadı mahkemelerinde şer'iyye sicillerine kaydedildiği ortaya çıkmaktadır.

5. a. Hibede ehliyet de önemli bir durumdur. “İslâm hukukunda hibe yapmak için kişinin tasarruf ... daha doğrusu akit ve sözleşme yapma kudretine sahip olması şarttır”. İster “bağışlanan kimse, bağışlayanın ana veya babası gibi aslı, isterse çocukları veya torunları ... isterse herhangi bir akrabası, ya da üçüncü bir şahıs olsun ... reşit ve mümeyyiz bulunan şahsın sağlığında malının tamamını veya bir kısmını dilediği kimselere hibe etmesi câizdir”. Bu konuda İslâm hukukçuları arasında ittifak vardır.²⁸ (Ehliyet)

Tayyip Efendi fiilen görev yapan bir kadı olması hasebiyle temyiz kudretine sahiptir. Zaten belgelerde geçen “bi'l-fi'l Çorum kadısı olan ... Tayyip Efendi ... meclis-i şer'î hatir-i lâzimu't-tevkirde ... ikrâr-ı sahîh-i şer'î ve

26 A. Şener, *aymı eser*, s. 44-45.

27 AŞS, 1, 21/c.

28 *Aymı eser*, s. 80-81.

29 AŞS, 1, 22/b.

i'tirâf-ı sarîh-i mer'î idüb"²⁹ ifadesi hibe işini bizzat reşit ve mümeyyiz olarak gerçekleştirdiğini göstermektedir. O halde Tayyip Efendi'nin akıl sağlığı yerinde olarak İslâm hukukunda yerini bulan sözleşme yapma yetkisi çerçevesinde hibeyi gerçekleştirdiği görülmektedir.

b. "İslâm hukukunda hibe akdi veya hibe edilen şeyin bağışlanana teslimi, vekaletle" yapılabilir. "Ancak vekile, hibe konusunda özel olarak yetki" vermek lazımdır. Genel vekalet ile birine hibede bulunulamaz.³⁰ (Hibede Vekalet)

Tayyip Efendi'nin hibesinde mevhûbun hibe edilene vekaletle gerçekleştirildiği görülmektedir. Oğlu Abdurrahman, kızları Rahime ve Saliha ile eşi Aişe'ye hibe ettiği mallarını onlar adına vekilleri İsmail oğlu Abbas teslim almıştır. Örneğin, Saliha Hatun'un hibesinde "Çorum kadısı olan ... Tayyip Efendi ibn-i Abdurrahman Efendi meclis-i şer'-i şerîfde sulbiye kızı Saliha Hatun tarafından tasdikü'l-âtiyü'l-beyâna Ali ve Ömer nâm kimesneler şehâdetleri ile vekâleti sâbite olan Abbas Beğ ibn-i İsmail nâm kimesne muvâcehesinde ikrâr-ı sahih-i şer'î ve i'tirâf-ı sarîh-i mer'î idüb"³¹ ifadesi bu hibenin şahitlerin şehadetleriyle özel bir vekaletle yapıldığını ve yine "Rahime Hatun'un tasdik-i hibeye vekîl-i şer'îsi olduğu Abbas Beğ vicâhen kabûl ve şifâhen tasdik ve tahkik eylemeğin"³² ifadesi mevhûbun vekaletle yapıldığını göstermektedir.

6. İslâm hukukçularının büyük bir bölümü ve Hanefilere göre, "lehine bağışlama yapılanın sağ olması lazımdır; çünkü hibe bir temlik ve temellük işidir; sağ olmayan kimse ise temlik ve temellükle ilgili hiçbir işlemde bulunamaz; yani ne bir şeye mâlik olur, ne de bir şeyi başkasına devredebilir".³³ (Hibeyi kabul etme)

Tayyip Efendi'nin yaptığı hibede kendisi ve hibe ettiği çocukları ve eşi sağdır. Karşılıklı temlik ve temellük işlemi gerçekleşmiştir.³⁴

7. Ebeveynlerin hibe ettikleri mallarda çocukları arasında ayırım gözetmemeleri, onlara eşit ya da adaletli davranmaları gereği çoğu zaman belirtilmiştir. Çocuklardan birine hibe edip, diğerlerini dışarıda bırakmak hoş karşılanmamış ve adalete aykırı telakki edilmiştir. Yukarıda da zikredilen bir

30 A. Şener, *aynı eser*, s. 88.

31 AŞŞ, 1, 22/a.

32 AŞŞ, 1, 21/c.

33 A. Şener, *aynı eser*, s. 93.

34 AŞŞ, 1, 21/b; 21/c; 22/a; 22/b.

hadiste “ebeveynin çocuklarına yapacağı hibede onlar arasında ayırım yapmasının doğru olmadığı” belirtilmiştir. Bu hadislerden yola çıkarak çocuklar arasında ayırım yapılmaması gerektiğine yönelik hukuki algılamalar olmakla beraber, “fakihlerin çoğu bu konuyu hukukî bir müeyyideye” bağlamamışlardır. Bu sebeple genel görüşe göre “ebeveynin çocuklarına yapacağı hibede onlar arasında ayırım yapması mekruh, eşitliği gözetmesi ise müstehap bir davranıştır.

Hanbelîler ve İbn Hazm dahil bir grup fakihe göre ise bu vâciptir. Buna uyulmadığında verilen fazlalığın cebren iadesi sağlanır. Ancak Hanbelîlere ve Hanefîlerden İmam Muhammed'e göre hibede tam bir eşitlik değil mirastaki hisselerine göre dağılım esas alınmalıdır”.³⁵

Yani kişinin hibede çocuklarından bazılarını ötekine tercih etmesi ya da bütün malını bazı çocuklarına bağışlayıp ötekine hiçbir şey vermemesinin hükmü konusunda İslâm hukukçuları ihtilafa düşmüşlerdir. Birçok İslâm hukukçusu, vâhibin hibe yaparken çocukları arasında eşit davranmasının iyi olacağını, eşit davranmadığı taktirde bunun iyi karşılanmayacağını vurgularken, buna mukabil hibenin geçerli olacağını ifade etmişlerdir.

Tayyip Efendi'nin hibeyi nasıl yaptığına dair (miras taksimine göre mi eşit olarak mı) değerlendirmelerde bulunabilmek için hibe edilen menkul ve gayrimenkullerin cins ve miktarlarına bakmak lazımdır. Şöyleki:

Oğlu Abdurrahman Çelebi'ye hibesi³⁶:

1. Çorum kalesi içinde 1 mülk menzil, içinde 3 oda, 1 sofa ve altında iki ev, 3 ambar içinde 100 kile (İstanbul kilesi=25,6 kg.) buğday, 100 kile arpa, 1 fırın ve 1 miktar boş arazi

2. Yine bu yerin dışında 3 oda, 1 sofa, 1 kameriye ve bunun altında bulunan 2 ambar ve 1 ahır içinde 300 kile buğday

3. Paşa köyünde Hürmüz Beşe ve Abdioğlu Ömer'den aldığı divânîsi ve mâlikânese olan 2 çiftlik tarlalar, 2 bahçe, 2 güvercinlik, 3 ev yeri, 1 ambar, 8 arpalık ve başka nesi varsa

4. Çayhamamı köyünde 1 değirmen, 1 ev yeri, ambar ve 1 ahır bütünüyle, yine 1 çiftlik tarlalar içinde 15 kile buğday, 15 kile arpa, bir miktar orman, 1 çift camış öküzü

³⁵ A. Bardakoğlu, aynı madde, s. 425.

³⁶ AŞS, 1, 21/b.